

На насловној страници: Светозар Прибићевић
На задњој страници: Кирил Живковић

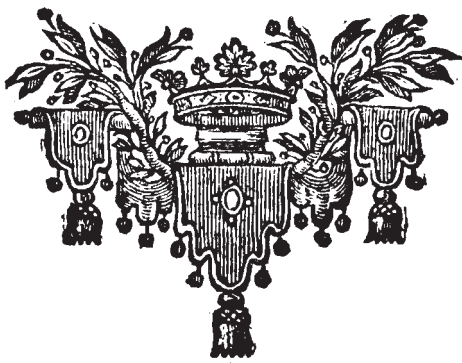
СЛАВЕНО-СЕРБСКІЙ
МАГАЗИНЪ.

шѠ есть:

СОБРАНІЕ
Разныхъ Сочиненій и Преводовъ,
къ пользѣ и увеселенію служащихъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ЧАСТЬ I.

ВЪ ВЕНЕЦІИ,

Въ Типографіи Славено-Греческой благочестивой
Димитрія Θεодосіева.

1768.

ЏЕТАПНС

ДВИЈЕ ХИЉАДЕ ОСМЕ

Уредник

Чедомир Вишњић

Српско културно друштво

ПРОСВЈЕТА

ЗАГРЕБ, 2008.

ЉЕТОПИС

СКД "Просвјета"

Загреб, 2008.

Уредник: **Чедомир Вишњић**

Дизајн: **Рута**

Унос текста: **Бранка Цамбас**

Коректор: **Јово Чорак**

Издавач: **СКД "Просвјета"**

Бериславићева 10, Загреб

Штампа: **ABF-Group**

Издано уз финансијску помоћ

Савјета за националне мањине Републике Хрватске

Садржај

СЈЕЋАЊА

- Драган Пајић: *Дјетињство и младост до 1941.* — 8
Богдан Петковић: *Бишка код Оборова* — 37
Лидија Вукчевић: *Фабрика малих ушћија (фрагменти)* — 52

ИСТОРИЈА

- Жељко Караула: *"Писма из емиграције"* — извод из кореспонденције Светозара Прибићевића и Ауустиа Кошутшића (1933.-1936.) — 60
Чедомир Вишњић: *Светозар у Руским архивима* — 89
Ненад Петровић: *Убиство у Напуљу* — 125

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

- Боривој Чалић: *Непознато "писмо" Захарије Орфелина сину* — 156
Мирјана Лесек: *Православна црква св. арханђела Михајла у Илоку* — 162
Марко Синобад: *Прилој познавању куле Јанковић Стојана* — 168
Боривој Чалић: *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека* — 179
Борис Врга: *Прозаист Душан Пелеш* — 224
Видосава Голубовић: *Прејиска између Вилка Гецана, Маријана Микца и Љубомира Мицића* — 253
Душан Маринковић: *Нове сазнаје о Владану Десници* — 266
Ана М. Зечевић: *Музичко стваралаштво Владана Деснице* — 285
Ђорђе Оцић: *Миланковић или лако је тенију* — 314
Мирела Страхинић: *Лицићарски занат (из породичног уља)* — 341
Боривој Чалић: *Молитва Господња Сиригона Алексијевића* — 373

СЕЛО МОЈЕ МАЛО

- Милош Кордић: *Чудо у Комотовини* — 384
Бранко Чоловић: *Книн* — 402

НЕКРОЛОЗИ

- Ђорђе Нешић: *Запис о Ђорђу Оцићу* — 421
Чедомир Вишњић: *Саво Злашић* — 424
Бранко Чоловић: *На вијест о смрти Дејана Медаковића* — 438
Славко Живанов, Петар Лађевић: *Десимир Тошић* — 442
Боривој Чалић: *Ђорђе Радишић* — 451
Драган Тубић: *Академик Славко Гавриловић* — 455

ПРИКАЗИ

- Ирена Смиљанић: *Злашко Куделић "Марчанска бискуија"* — 462
Чедомир Вишњић: *Једна наша мајина* — 477
Фрањо Грчевић: *Сјенчења шеме о новом човјеку* — 490

ПРИЛОЗИ

- Стево Косановић: *Амерички овогодишњи избори* — 506
Раде Драгојевић: *Генсек у Америци* — 512
Борис Рашета: *Тајна Иве Банца* — 519
ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ СРПСКОГ КУЛТУРНОГ ДРУШТВА "ПРОСВЈЕТА" ЗА ПЕРИОД 2004 - 2008. ГОДИНЕ — 527

Handwritten musical score for the first system. It consists of two staves: a vocal line in the upper staff and a piano accompaniment in the lower staff. The key signature has one flat (B-flat), and the time signature is 7/8. The vocal line begins with a whole note followed by eighth notes. The piano accompaniment features a bass line with a dotted quarter note and a treble line with chords and eighth notes.

Handwritten musical score for the second system. It includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The lyrics are: *pre - ne - ti mo - gli svi bi Ko*. The key signature remains one flat (B-flat). The piano accompaniment in the lower staff is partially obscured by a large, dark, scribbled-out area in the final measure.

Handwritten musical score for the song "Sjećanja". The score is written on five staves. The first staff contains the melody with lyrics in Cyrillic: "Тaj те-рет не би". The second staff contains the bass line. The third staff contains the bass line with a large black box containing the title "Сјећања" in white text. The fourth staff contains the melody with lyrics in Latin script: "janj - ci mo-rem po - be - gli". The fifth staff contains the bass line. The score includes various musical notations such as notes, rests, and accidentals.

Тaj те-рет не би

Сјећања

janj - ci

mo-rem po - be - gli

Драган Пајић

Дјетињство и младост до 1941.*

ДЈЕТИЊСТВО

Сјећања

Сјећања допиру негдје од шесте године, кад сам пошао у школу. Дјетињство сам провео у неку руку двојно – у Војнићу на Кордуну и у Карловцу. У Карловцу је породица живјела, али смо ми дјеца љети и на школске празнике, увијек радо ишли к баби и дједу по мајци у село Каране код Војнића.

Мене је село привлачило. Чување блага, тражење птичјих гнијезда, а касније, кад сам мало одрастао, пољски радови, а посебно сам волио радити дрва у шуми и превозити их кући.

У Војнићу сам пошао у основну школу, а наставио у Карловцу. Из дјетињства, прије школе се сјећам једног путовања, то је могло бити возом од Карловца до Војнић колодвора или од Карловца до Делница гдје је отац службовао неко време негдје од 1920. до 1924. Друго што се сјећам када сам пошао у школу, отац ми је купио опанке (опанке су носила сва дјеца на селу кад пођу у школу, и то им је била прва обућа, дотле иду боси), али ја сам имао префин укус, па ми се опанци нису свидјели. А исто тако ми се нису свидјеле “американиш” ципеле са високом петом, које су се носиле у граду. Сјећам се још, из првог разреда школе у Војнићу, да сам се устезао и срамио да учитеља тражим да ме пусти у клозет, па сам се упишао!

Кордун – граница, још је била у живом сјећању између два рата. Нас су дјецу са Кордуна звали “граничари” и то попрдно, и такођер “Влахи” – Влах, прди грах, и сматрали нас нешто нижим од себе. Такођер су се спрдали нашим ијекавским говором, они су били екавци.

* Други дио успомена генерала Драгана Пајића, похрањених у Архиву Срба у Хрватској у Бериславићевој 10.

А дјед и старији људи сјећали су се Крајине. Причао је ђед како су се палиле ватре по брдима као сигнали, а људи су се са брда дозивали: “О, о, о, Марко, узми лунту, идемо на Крајину!” Крајина, борба са Турцима, живила је дубоко у народу. То се одражавало и у народној пјесми, која је живила у народу и била саставни дио живота и обичаја. Вук Караџић, скупљач народних пјесама и обичаја, највише пјесама из косовског циклуса нашао је баш на Кордуну и Банији. Кад су људи радили неки посао, обично би пјевушили народне пјесме о Милошу Обилићу, цару Лазару, Краљевићу Марку, Сибињанин Јанку и друге.

Граница – борбе с Турцима, а с друге стране притисак племства, првенствено хрватског, ударало је печат на живот Кордунаша. Кад су Турци проваљивали преко границе, или кад је претила опасност од провала, кад су се прикупљале војске на граници, онда су Кордунаши били на цијени. И обратно, кад је било мање-више мирно стање, онда је племство вршило разне притиске. Граничарска села су оснивана ближе шума, па и у самим шумама (у Петровој гори – Селаца, Вучковићи, Кључар и др). По престанку Војне крајине, села су се смјештала ближе путева. Гробља су посебно била на неприступачним мјестима – јер ни гробља нису мирна од Турака (одсјецање глава).

Кордунаше су звали и Власи – то смо такођер доживљавали као понижавајуће, иако је тај назив, у основи правилан. Јер су Срби дошли у ове крајеве бјежећи испред Турака и борећи се с њима, а оно што су могли са собом понести од имовине, односно повести, то је била стока. Они су у основи били номади – или су то силом прилика постали – сточари. Закон цара Душана спомиње Србље и Влахе, при чему су Србљи били земљорадници, а Власи – сточари. Осим тога, Власи су у великој већини били православни. У вези са стоком, има још нешто, чини ми се важно, стока се на Кордуну зове благо, јер она је стварно била за њих једино “благо”. Тако су се они према благу и понашали. Кад би мене питали, што је мени од те Крајине у генима остало (чак и послјије НОБ!), то је однос према благу – ја сам у суштини сточар – Влах. Кад би љети на ферије одлазио на Кордун, онда је поред осталог, мој посао био, да чувам краве и коње. Дуго времена прије рата имали смо, код дједа у Каранима, двије краве: дикољу (плавкасте боје) и перову (црвенкасте боје), а обадвије су имале на челу бијели знак. Биле су јако мршаве. А паше није било. Гонили смо их, кад се покоси ливада у такозване “каранске баре”, то су биле простране ливаде са којих се косила једна трава годишње, и то слаба (зуква и чипа – нека маховина). Ту се гонило благо и коње на пашу. Ту није било што за упасти. Дјеца, пастири би се забављали, клицали, свињкали, а благо би жуљало, жупкало коју травку на том лизалишту.

Мени је било жао крава, па сам онда тражио начина, како да их нахраним. Обично би се нашло нешто траве око међа гдје су расли кукурузи или нешто друго, па се уз међу пусте краве, али се добро пази да не направе какав квар. Затим, налазило се нешто траве око пута, онда било је нешто брста, па се откине грана, затим, у кукурузу, кромпиру нађе се трава која иначе смета па се почупа итд. Скоро увијек, кад ја чувам краве, оне су кад се напију “изравнале бокове”, што значи да су биле сите. Стари Нинко Каран, гледа кад ја гоним краве кући с паше, па каже: “Бог га греба, да ми је знати ће он њи напаса!”

Волио сам земљу и радити на земљи. Али, ипак, у суштини сам био Влах. Са коњима је било слично. Они су орали, возили сијено, љетину, возили дрва на продају и друго за продати петком у Карловац, киријали, било је мало кирије, возио се угаљ у кошу у Топуско у топионицу. Неки су се бавили и неке врсте трговином, превозили су жито из Покупља и Баније до Раковице и Личког Петровог Села. Пазило се на коње да се врући не напију воде, “да им се не прекида пишаћа”, итд. Али, већина је коња била слаба. Много су радили, а слабо се хранили. Коњи су ишли на пашу обично празником и онда “када не ваља радити”, или ноћу. Ноћу би обично, док би коњи пасли, ми ложили ватру, пекли кукуруз, јели воће, гржђе и причали – неки пут би ујак, на моје задовољство, а на велико незадовољство онога коме сам ишао са колима и коњима, мене послао да се обави неки посао са колима и коњима. Сјећам се да сам тако послат, негдје 1932. да возим сијено тетку Стеви Ђурићу у Радоњу. Кад сам дошао Стево је опсовао: “Бемти..... и Радовану (ујаку), ја њега молим да ми дође возити крму, а он мени пошаље дијете!” Но шта је, ту је. Одосмо ми у такозвану “Шарића луку” под Петровом гором, на пола пута од Радоње до Муљаве. Натрпасмо ми воз, тетак је садјевао, тетка бацала сијено на воз, а ја уз коње. И садјене тетак добру возину, свезасмо је ми поузином (то је обло дрво дебљине 10-15 цм, а дуже од воза, свезано ланцима за кола са предње и задње стране. Сад је требало кренути за село Радоњу. Пута нема, него преко ливада и бродова (то је мјесто гдје се преко потока може прећи колима). Коње сам гонио ја, а тетак и тетка су држали воз да се не преврне. Ја полако, како сам научио од дједа, гледајући да кола, колико је год могуће буду у равнотежи. И тако, полако, стигосмо у шаер (сјеник) тетка у Радоњи, а да нисмо преврнули воз. Ја сам се добро ознојио, али добио сам похвалу од тетка: “Е, Драгане, добар си гонич!”

Други пут сам тако послат у Студене (кућа у селу из које је била млађа ујна, жена ујака Вида). Сада смо ја и Милош Студен, натрпали воз сијена, исто тако добар. Коње је сада водио Милош, ја сам држао воз. И наједном, кад смо наишли на лош пут на Новковића брду, међу живице, воз се

преврне и поред мога држања и притисне и мене у живицу. Пошто сам ја, као обично био у кратким гаћама и горе од паса го, добро сам се изгребао на трњу живице. Дакако, морали смо поново воз натрпати!

Нешто о бацању на воз и садјевању воза. И то сам научио од ујака Радована. Он је и у овоме послу био “умјетан”. Најприје, на воз треба бацати такозване љиљке, тј. сијено се не баца онако како се сакупи несређено, него се направи хрпица која ће се бацити на воз и мало се вилама лупне да се сложи – прихвати једно у друго. И онда се баца на воз. Један љиљак на десну страну воза, други на лијеву, а трећи на средину да их повеже. И тако од предњег краја до задњег и назад. Онај ко садјева воз, мало поправи лупне вилама и погази.

Нешто о кошњи. Косило се тада у моби 5-10 косаца, обично ујутро рано за росе. Кошење се сматрало тежим послом, па су се косци, за оно време и доста добро хранили, јаја, кајгана, сир, бијела кава. Кошња и јест тежак посао, нарочито за онога ко не зна косити добро. Ту има неколико ствари. Треба знати косу добро поклепати, затим треба знати добро набрусити, а да брзо не скинеш клеп. И на крају, треба знати косити, ако чешће режеш земљу брзо косу иступиш и онда нема кошње! Осим тога, треба да откос буде довољно-нормално широк, а да не пресецаш траву високо, и остављаш иза себе “отаву” – кратку траву коју би поново требало косити. Било је “добрих” косаца који је знао уредити косу, поклепати је, и увијек су били први – козбаше, али откос је био узак и остављали су доста “отаве”. Иначе, 5-6 косаца угоде, сложе се, па равномјерно замахују и режу, то је милина гледати. Мој ујак Радован је и ту био “умјетан”, тако је и мене учио. Његов откос је био широк, а резао је до земље, није остављао “отаве”.

Нешто о копању. Копање – окопавање и загртање кумпјера и куруза је тежак посао. Мораш бити погнут, а сунце упржи у леђа, дан дугачак. И тај посао, ујак Радован је другачије радио него остали. Приликом окопавања, треба мало проредити курузе, како каже “да има зрака”. Изгледало је да Радован при томе прећерује, јако проређује, остави ријетко. Други опет, оставе густо. Али најесен, код Радована добре клипе, а код ових других, више клипа али малих, што кажу “бакице”.

НЕШТО О НАРОДНИМ ОБИЧАЈИМА

ПРАЗНИЦИ

Већином су се обичаји одржавали по селу, али се и у граду проводило оно што се могло.

Зборови код цркве

Зборови код цркве, одржавали су се поводом свеца чије је име носила црква – Свети Илија, Свети Никола, Свети Петар, Госпојина итд. Тада је био велики састанак народа. Пило се и јело, играло се коло, веселило. За оваковим зборовима била је и велика потреба. Јер на томе збору једино су и могли да се виде цура и момак, па се ту, у неку руку, склапају заруке, односно, ако се видјело да се цура и момак гледају и да би могло доћи до просидбе и женидбе, онда се последије збора најприје ишло на “упрос”, углед. На тај “углед”, ишли су обично са стране младиних родитеља, обично угледнији и старији људи, који су ишли кући младожење да виде каква је то кућа и имање куда цура – млада, треба да иде. Ако је извјештај тих угледника био позитиван, онда се ишло даље, у просидбу и свадбу. То је била једна од најпрактичнијих ствари због којих су зборови одржавани. Дабоме, на збору је уз весеље и коло, било понекад и пуцњаве. Када, рецимо, заиграју коло бећари, онда је било и пјесме, мало друкчије него обично. На примјер, на Дуњаку сам слушао овакву пјесму “бећара”:

“Мене ћаћа делао по дану,
Седам пута ћикао на нану,
седам пута у седам минута” итд.

Неки пут су се у збору, обично у каснијим сатима, чуле и кубуре, а сијевали су и ножеви – а жандари интервенисали, и народ се последије тога разбјежао, то је био крај збора.

БОЖИЋ, ЧЕСНИЦА и други обичаји

Како се то проводило у граду, оно што се могло. На бадњи дан, уочи Божића, уноси се у кућу слама. Та се слама просипа по цијелој кући, а под сто се стави већа хрпица. Дјеца обично уживају у тој слами, ваљају се итд. Сламу обично уноси домаћин, а иза њега иду дјеца и говоре: “Пију вију двиста-триста (трајало, живило 200-300 г.). Домаћица их дочекује на прагу и посипа житом. Неколико ноћи, дјеца спавају на слами. На сам Божић мијеси се чесница, то је уствари погача која се означи преврнутом чашом а ту се стави жито. Чесница се ломи на глави најстаријег дјетета, а то ломљење је интересантно због тога што се у чесницу умијеси и динар, па ко га нађе, биће сретан (динар је у оно време био велик као точак од локомотиве).

На Мали Божић (православна нова година) мијеси се ковртањ, то је округла погача као котач, у средини шупља. Она се такођер ломи на гувну, а код нас у граду, у кући, којом приликом се износи слама из куће.

ЧАРОЈЧАРИ

Иду око Ђурђевдана и Петровдана, а негдје и уочи других празника. Они носе тамбуре, косу и брус, и говедско звоно. Ударе пар пута брусом о косу, зазвоне, и онда пјевају уз тамбуре.

“Добро вече, хеј јање моје,
 Добри господару
 И планинка, хеј јање моје,
 добре газдарице,
 Дај подијели, хеј јање моје,
 3-4 јаја,
 Шаку соли, хеј јање моје,
 Да осолим јаја.
 Литру брашна, хеј јање моје,
 Да цицвару сварим итд.

Затим захваљују:

“Шаре краве телиле волове,
 Младе снаше рађале синове,
 Бијеле овце јагњиле јагањце, итд.
 Хвала газда, лаку ноћ,
 Догодине ћемо ти опет доћ.

А ако ништа не да:

“Јебо газда газдарицу,
 трипут носом у гузицу” итд.

О ЂУРЂЕВДАНУ

Ево Јуре зеленога,
 Иза мора црвенога,
 Дајте Јури винца,
 Да вам роди шеница,
 Дајте Јури сланине,
 Да не газди планине,
 Дајте Јури ракије,
 Више нема такије.

СВЕТИ НИКОЛА

Крсна слава многих кућа – презимена, па и Пајића. Вари се варица – пшеница, кукуруз, грах. Такођер се припрема кољиво – пшеница, ораси, шећер. Припремају се и друга посна јела, јер се за св. Николу – пости. Ми

смо у Карловцу увијек славили Св. Николу. И дабоме, звали госте. Али гости не посте! Св. Никола и друге крсне славе, су код Срба велике славе. Сјећам се, иза I. свјетског рата, кад смо били у Карловцу, како се припремало за славу и гостило (1923-1930). Тада се код нас спремало за госте прасе од 50-60 кила, 5-6 печених кокошију, 100 литара вина и другог пића, а на славу дође и пуковник, командант мјеста у Карловцу (мој отац је био наредник!). Све се поједе и попије, а да за други дан не остане ништа! – нема се што појести! Али за славу мора бити што свечаније и богатије!

Касније, кад је била пуна кућа дјеце (осмеро), онда се исто славило, али скромније. Обично би дошли ратни колеге старога – аустријски цуксфирери и наредници бивше војске. Дабоме, и тада, гости и отац јели би месо, а ми остали постили.

ЂУРЂЕВДАНСКИ УРАНАК

Ђурђевдан са уранком, се веома свечано прослављао у граду Карловцу. Обично би војска и грађани ишли у шуму Козјачу. Ту се вртило на ражњу јање, прасе, пиле, већ тко је за што имао, пило се, играло, пјевало, све у знаку зеленила, зелених грана и цвијећа. То је било, као викенд у шуму. Ишли су сви грађани, без обзира на вјеру, јер то је било и лијепо и забавно, а нарочито су то вољела дјеца.

УСКРС

Ускрс, се такођер свечано прослављао. У слављу су учествовали сви грађани. На Ускрс ујутро, увијек је био ватромет, који је гледао читав град. То је било опће весеље. Ујутро, биле су службе у цркви, дјеца и одрасли би обукли најбоље одијело, дјеца су носила писанице, фарбана јаја. Око Ускрса, био је још један обичај, који се упражњавао. Наиме, ми дјеца, по тројица, обукли би посуђене од цркве бијеле хаљине, обукли чизме, и са сабљама у рукама (мој стари је имао читаву збирку сабаља и мачева) обилазили би православне куће пјевајући:

“Сијазиси воспјешите рукама,
 Јако Исус избавите јеснами.
 Во Витлејем јудејски родисја,
 Јако отрок пеленами повисја. (Не знам да ли је све тачно)

ВРБИЦА

Уочи цвјетне недјеље – Лазарова субота, организује се врбица. Дјеца из школе лијепо обучена са цвијећем (да ли и врбове гранчице?) и звончићима изиђу негдје у околину града, послеје црквеног обреда.

Нешто о тим сабљама. Отац је између осталог, после рата неко вријеме носио ратну сабљу, која је била оружје, тешко и оштро. Једном, у Карловцу, кад се навратио у биртију крај гимназије, почело га је вређати једно повеће франковачко друштво. И у једном моменту, један из друштва је подигао столац и кренуо према старом. Стари извуче сабљу, замахне и пресјече три ноге од столца у једном замаху. Нато се друштво даде у бијег, а стари стигне још да засјече мосницу на вратима биртије!

БОГОЈАВЉЕЊЕ

То је зимски празник. У граду, он има и једну атракцију. Кад се обави служба у цркви, онда крене литија ка ријеци Купи. Ту се, поред осталог, баци у воду крст од леда. Онда младићи скачу у ледену воду (то је јануар). Тко ухвати крст, иде са тањуром кроз народ и скупља паре, накупи се тога прилично.

* * *

Сви ови обичаји, везани су за црквене празнике, а вјероватно потичу још из доба када Славени нису били хришћани, а има их и код Хрвата – католика, који живе заједно са Србима, али не и у другим крајевима.

НЕШТО О ПОКОЈНИМА И ГРОБЉИМА

Рекли смо већ да су села, а посебно гробља, била даље од комуникација у шумама, на скривеним мјестима. Кад нетко умре, онда се скупе комшије да помогну. Долазе мајстори који праве “шкрињу” (мртвачки ковчег). Група људи иде у шуму да усјече дрво за крст, обично кестеново или храстово – дугачко око десет метара. Кад се дрво доведе из шуме, мајстори га тешу и обрађују. Крст је на врху обично изрезбарен, украшен. Трећа група људи иде на гробље да копа гробницу. Кад се обави покоп, онда се иде кући на “кармине” – јело и пиће, на које иду мајстори, ракари, родбина, и остали који су учествовали у погребу.

ВРАЧАЊЕ – ЛИЈЕЧЕЊЕ – УРОЦИ

Грубо, ово би се могло подијелити на два дијела – врачање, гатање, читање урока, што су обично биле празновјерне бесмислице, осим што су неки пут могле психолошки дјеловати. И друго – лијечење, рекли би **самолијечење**. Ево неких примјера враџбина:

— Кад некога нешто заболи или му се загноји нога и слично, каже се:

“Нагази на кокошију пишаћу.” (обично на дрвљанику)

— Вјеровало се да постоје неки људи или жене, који су “урољиви”, па

кад некога урекну, он боли. Онда се читају уроци. Постојале су жене које су знале “читати уроке”. Говориле су се читаве литаније – “Ко те урека у прканце ти утека (за дијете) итд.

— Кад наилази невреме – туча (крупница), онда је кажу добро окренути се према правцу одакле наилази невреме и лупати у котлао, да би се “оћерала крупница”. Ја сам знао лупати у котлао, али се не сјећам да сам “оћерао невреме”, осим ако није промијенило правац, због атмосферских разлога – вјетрова.

— Постојали су дани, свеци, кад посебно не ваља радити. Рецимо на “младу неђељу”, као и у народној пјесми. Затим, “Огњена Марија” кад не ваља садјевати возове и стојине (стогове) сијена, сламе и др. јер ће их гром упалити. Ту постоје двије ствари – људи су обично радили много, као робови, и добро је било да се одморе, али постојала је за ратаре и друга страна – оставити жито, сијено и друго на њиви због тога што “не ваља радити”, па наићу кише и невреме и то пропадне, то је глупост и велика штета. У томе погледу за ратара нема празника док се то не спреми.

— Кад крава не даје млијека, онда треба мушким гаћама млатити росу!

Друга ствар је лијечење

Кад сам имао десетак година, и био код бабе и ђеда по мајци у селу Каран код Војнића, добио сам велики поткожни чир као шака на бедру (такозвана мицина). Добио сам и високу температуру, бунцао сам. И онда је наступила баба Јеша. Убрала је некакву траву која је расла уз комшијску шталу, била је млијечна – кад се притисне иде млијеко. Ту је траву баба метнула на чир да “сазори”. Колико се сјећам то је било дан-два. А онда, кад сазори, стави се друга трава – боквица или буквица која расте на тратини са широким листом, да прокине и извуче гној. И кад се чир прокине, престају болови, спада температура, и чир се за неколико дана осуши. То је уствари, хирургија без ножа и без резања.

— Постоји лијек против прољева, ситни црвени цвјетићи у букету, који расте по врштинама, међу боровицама, на брду, од којих се направи чај.

— Чај од камилице, за испирање уста, очију, за стомак малој дјечи и одраслима и друго.

— Липов чај, здрав за пиће.

— Сок од младих прољетних изданака од јеле, док су још свијетло зелени и пуни сока. Уберу се и ставе у стакленку и поспу шећером и стави се на сунце, мјесец дана. Тај је сок добар против астме и уопће за дишне органе, а у неким случајевима излијечен је чир на стомаку.

— О неким уролошким захватима. Кад боли стомак или има проблема са мокрењем и слично, онда баба “намјешта жличицу”, што ће рећи, масира простату.

- Пелин, се употребљава за лијечење стомака.
- Босиљак, као мирисно цвијеће и као симбол и у цркви и око празника, осим тога чај од босиљка рјешава тегобе око мокрења.
- Код неких болести очију – добро је да млада жена дојиља, измузе мало млијека у очи.

О НЕКИМ ЛЕГЕНДАМА

Књига Симон де Бовоар “о старости”, подсјетила ме на једну интересантну ствар, а то је, наиме, да неке легенде или можда сјећања о некадашњим обичајима, исти су за многе народе, прелазе и континенте.

Тако сам једном, 60-их година, разговарао са братом од тетке у Војнићу, Видом Вучковићем. Тада сам му испричао да је такођер један наш рођак, одвезен у болницу у Карловцу. Вид на то рече, што ће стар човјек (било му је око 65 година) у болници, стар човјек не треба да се лијечи, треба да умре. И онда исприча легенду – како је у старо вријеме син морао убити оца кад наврши 40 година и то тако да му стави лопар (дрвена лопата) на главу и онда маљем удари по лопару и глави.

И друга легенда, која је везана за ову. Била једном гладна година. Све што је било за појести, појело се, па и сјеме од жита. Кад је дошло прољеће, није се имало што посијати, људи су се питали, што да раде. Кад су се једном састали и о томе разговарали, један човјек предложи да скину сву сламу са кровова и претресу је, и да ће у њој наћи нешто зрневља. И тако учине, и поново почну производити жито. Онда се људи досјете да то није могао да предложи тај човјек, није довољно мудар. И кад су овога притисли, он призна да му је то савјетовао његов отац кога он није убио кад је дошло време, и од тада кажу, нису више убијали синови очеве.

НЕШТО О ПРИВРЕДИ

Привреда је све до II. свјетског рата била углавном, натурална, све за живот се производило. Мало се ствари куповало, со, видик (петролеум), опанци, чизме (тако су се звале високе ципеле), нешто од одјеће хлаче (углавном за зиму), прслук, капут, шешир и још понешто, жито, кукуруз. Али од ових артикала нису се сви куповали, рецимо видик – употребљавале су се лучке истесане обично од грабова дрвета, затим покривало за главу – шубара, а није било далеко време кад се и зимска одјећа ткала од вуне, а и правили се нека врста опанка, куповала се само со. Али, требало је нешто продати да би се купило, иако је било и размјене, рецимо земљани лонци и друге посуде замијене се за грах или жито, или за јаја добијеш со итд. Продавало се нешто кромпира, граха, кокош, јаје, нешто од блага, теле, јање, дрво за ложење итд.

Крух је био главна храна, и мало која кућа га није куповала. Јео се углавном кукурузни крух или смјеса (просо, кукуруз), а и од јечма, ражи, пшенице. Само пшенице није било него за празнике, тешко се делало, а мало се јео сомун и погача. Крух се правио и од баре – бар, данас се то употребљава као храна за папагаје. Од тога је крух тврђ као цемент.

Одјећу су израђивали сами за себе, и то је био углавном женски посао. Сијале се конопље, лан (кетен), па се то онда киселило у води, послије се суши и ступа – набија са ступом, затим се гребе, па преде итд. Вуну је нетко производио, а нетко куповао, а памук се куповао. Из тога материјала се ткало и правиле су се: кошуље, гаће, рубље, плахте, израђивали се покривачи и дебела одјећа за зиму, што је већ пред рат, углавном напуштено. Плеле су се маје (отуда назив мајари за сељаке око Слуња – што је значило да су на усташкој страни), чарапе, шубаре, итд. Било је и украсних дијелова одјеће, као што су нпр. наратци (то је дио који вири ван из женске обуће – опанака, могло би се рећи глежњак), који су били израђени са разним украсима, вуном разне боје, метални украси. Моја баба је имала у шкрињи и такозване “смртовне наратке”, али није имала прилике да их обује, 70-годишња старица је умрла у шуми за време непријатељске офанзиве на Петрову гору 1942. године.

Мушка стандардна је била: бијеле гаће на којима су на ногавицама биле ресе и “шлингане” као украси, затим кошуље, такођер бијеле до кољена, на ногама ципеле или опанке, на глави – шешир или шубара, а око паса ћемер или кајиш. Ћемер, то је широки, око 15-20 цм, пас који је имао џепове у којим се носио који динар ако га је имао, дуванкеса, кресиво или шибице. Ћемер је био веома лијепо украшен. Жене су носиле: рокље (то је сукња од паса на доле), затим поткошуље, кошуље, на ногама опанке, рјеђе какве ципеле, на глави повежача, која се везала испод браде, бијела за жене, а за цуре рубац у боји. Око паса се везао и напред носио фертун, а отрага прегача, која се носила рјеђе, обично старије жене за пут и зими. Одјећа се “шлингала”, везла и украшавала. Дјеца, женска и мушка, кошуље, а док не пођу у школу, нису имала обуће, па су, кад је било хладно и зими, сједила код куће. Причао ми је отац, да су они зими, кад су се хтјели сањкати, изишли ван боси, узели оне велике сањке које су вукли коњи, и сањкали се док су могли издржати. Кад се нешто од одјеће требало офарбати у црно – оморити, онда се употребљавала кора од јохе, Кордунаши кажу, јошић, дрво које расте крај воде.

Разне услуге, које су биле потребне, рјешавали су људи међу собом, нпр. шишање, знало се тко у селу зна шишати (подстризати). Идемо се подстрићи код Мјаила (Михаило Шкара). Ковачи су свашта знали израдити, поред основног посла – поткивања коња и окивања кола, сјекире,

брадве, мотике, српове, само се то плаћало или се одради на неки начин. То да човјек сам уради све што може, или што научи, и нашто га нужда нагони, пренијело се и у град, гдје је живила наша породица. Ја сам нпр. потшишавао сестре док су биле младе, крпао обућу, знао сам сашити за себе и брата купаће гаћице итд. Тетак Јаков Лукач из Горњег Будачког знао је и правити дрвене куће, сјенике, зидати куће, ковати, шишати, био је и колар, имао је воћњак са разним воћем, виноград, земљу је добро обрађивао, увијек склон да уведе нешто ново – боље.

НЕШТО О ПОЉОПРИВРЕДНИМ РАДОВИМА

Ови су се радови, скоро увијек изводили у моби – групно, заимало се, радило код другог, а онда, кад се скупи довољно радника да се за један дан заврши: косидба, жетва, копање и неки други радови. Делачи су обично боље храњени него што се то обично храни, буде обавезно и меса, сира, јаја. Јело се из једне здјеле, обично би око здјеле посједали и захваћали жлицом или вилицама. Морао си научити јести топло, па и вруће и брзо, ако не желиш остати гладан. Дешавало се и ту разних згода и незгода, које су се послѣ препричавале. Причао ми је отац, који је прије него што је отишао у војску, био “цимерман”, мајстор за израду дрвених кућа, штала, сјеника. Једном кад су радили код богатог сељака Ђурђа Опарнице код Војнића, имали су за јело кокошји паприкаш. И каже стари, ту је исто владао неки бонтон, рецимо било је забрањено водити комаде меса са дна здјеле, требала се прије посркати жупа (супа), тако ми срчемо и срчемо ту жупу, и кад смо дошли близу дна, газдарица опет напуни здјелу са жупом, каже стари и тако остане месо, јер више нисмо могли сркати те разводњене жупе.

Понекад се за радове у пољопривреди унајмљивала радна снага која је долазила углавном из Цазинске крајине или из околине Цетинграда и Слуња. Радили су за храну и ситне паре. Што се тиче пољопривредних култура, гајило се свега по мало. Кукуруз који је добро успијевао, грах, обично по кукурузима, боб, пшеница, раж, јечам, просо, бара, бундеве за људе и мисираче за крмке, кромпир, затим лан и конопља. Понекад је понеко и посадио који струк духана, ако је могао негде сакрити јер је то било скоро кривично дјело, финанси и жандари су строго пазили, и казне су биле велике. Било је доста домаћинстава која нису имала вучно благо или коње. То је била тешка сиротиња. Тај је морао радити код другог да би добио коње за орање, вучу, дрва, сијена, жита.

НЕШТО О ПРЕХРАНИ

У складу са производњом, била је и прехрана: кромпир (кумпјери), грах, комуне (махуне), макарун (палента, жгањци), са мало разводњеног скорупа, рјеђе поливен са мало масти, капула, бијели лук, салата, месо врло ријетко, шећер се такођер употребљавао ријетко: за делаче, за празнике, за болеснике. У старије време биле су главе шећера па то траје богтепитај колико. Масти је било мало, храна је била углавном посна, обично би заклали свињу (посјек) око 100 кг, од које се добије око 20 кг масти, и то би се морало развући на цијелу годину. Рјеђе је била тежа свиња и више свиња на нумер – домаћинство. А било је кућа која није ухранила свињу за “посјек”, а понекад није имала ни краву. Према томе, дословно су “постили”. Храна им се састојала од печеног или вареног кромпира, зачињен само луком, макарун али сув, кукурузни или смјесовни крух, лук, салата. Протеин се као и у старо време добијао од младих врабаца, сврачака итд. Интересантно је напоменути, каква је била представа о круху прије рата на кордунском селу. За бијели крух, у данашњем значењу те ријечи, није се знало. “Штруца” круха умијешена од црног брашна – што би се данас звало црни крух, Кордунаши су звали “колач”, донио ми из Карловца (гдје је био петком велики сајам), колач.

Упоређењем садашње прехране на Кордуну, у односу на предратну – уочава се битна разлика. Основна је разлика у томе, да је прије рата била оскудица и посна храна, а сада влада обиље и масна храна, премасна. Углавном једнолична и масна. Док се прије клало за “посјек” једна свиња од 100 кг, сада се кољу 3-4 од по 150 кг свака. Кукуруз је практично избачен из прехране, просо такођер, нема боба, мање лука, салате, једе се углавном бијели крух, који је калоричнији, али биолошки мање вредан.

О КУЋАМА

Куће су биле дрвене од храстових или борових брвана. Брвна су била резана, у старије време тесана. Обично је кућа била широка 4-6 метара, а дугачка око 12 метара. У старије време, биле су три просторије, у средини кућа, ту је било огњиште на коме се кувало јело, пекао крух обично под пеквом, а и гријала се једна просторија у којој је била земљана пећ са петњацима (лончићи од глине), која је имала везу са огњиштем, на једном крају куће била је просторија за људе, а на другом за стоку – благо. Кров се покривао раженом сламом (шкопом), због чега се раж није вршила него су се снопови ражи тукли о даску да спадне зрње, али тако да се слама не поломи. Осим тога, употребљавале су се даске, које су се обично цијепале од буковог дрвета и тесале. У новије време, кориштен је и цријеп. Такова је кућа остала до пред II. свјетски рат, с тим што је касније штала

прављена засебно. Пошто је штала прављена касније од куће, била је и боља грађевина од ње!

Сијено и слама, садјевали су се у стогове (стожине), а касније је свако домаћинство имало сјеник, шаер, па и два, поред тога, свињац, кокошињац. Било је врло лијепих кућа, па и комплетних газдинстава, али је ријетко код које куће био клозет. Ишло се “на страну”, иза штале, дрвета итд. Исто тако ђубриште није било уређено. Под је углавном био земљан, од набијене глине. Иначе су дрвене куће биле здраве, али их је тешко било загријати зими. Прво, што није било предсобља, па се директно извана улазило у кућу, и друго, сама брвна нису била довољна, јер је између њих пролазила хладноћа. Онда се негде пред рат ишло на малтерисање кућа изнутра – расцјепе се “пасљескови” штапови који се прибију на брвна, наребрају се, а онда се набацује малтер. Недостатак овога начина је био у томе да су се брвна са унутрашње стране нагризала и пропадала, јер се због разлике између унутрашње и вањске температуре стварала влага. У Карловцу има брвнатих кућа на кат, на којима су брвна малтерисана извана и изнутра, па су остала здрава стотине година, и вршиле своју функцију – куће су биле топле и здраве.

Кад се говори о кућама, треба још рећи, да се нерадо ишло на малтерисање брвана “да се не кваре”, јер губе вредност. Још треба рећи да су у старијим кућама били јако мали прозори и да су се све куће слабо провјетравале, па се услијед недостатка чистог зрака, тешко дисало и људи су се устајали уморни и неиспавани, па их је кажу изгризла “ноћница” (лептир)!

РАД У ШУМИ

Шуме су на Кордуну, на Крајини, имале велики и вишеструки значај. Прије свега, као што је напред наведено, у шумама и крај шума су се градила села. Дрво из шума се користило за градњу кућа, штала, сјеника. У шуми је и благо нашло паше. Дрво се користило и за огрев, а нешто се дрва за грађу и за огрев продавало.

Ја сам најволио радити у шуми. Обично би ја и ујак Радован – старији ујак, ишли у шуму са сјекиром и жагом. Донијели би са собом и нешто за јело (сомуна – рјеђе, а горе у селима Бркићи или Вучковићи, нашли би шљива, а често крумпира). Онда наложимо ватру, па их метнемо у жар и луг, затрпамо и почнемо радити. Ујак Радован је радио полако, али “умјетно”, како се то каже. Знао је организовати посао, кад смо, рецимо, рушили букву да би од ње направили цјепанице за продају. Најприје се буква уплати у шумарији, то је онда наша буква, има свој број. Е, кад дођемо код те букве, прво се буква са сјекиром посијече са стране на коју

се намјерава рушити. То, дабоме траје. Онда се са друге стране подрезује жагом и кад је довољно подрезана, она почиње падати. Дабоме, треба се на време измакнути јер ако се то не уради како треба, може се и глава изгубити. Затим се буква окреше, скину се гране – огранци, а онда долази до резања букве на метар, па се цијепа, или пак се нижу балвани, па се возе кући на даљу обраду. Да би се одрезао тачно метар, треба измјерити. Е, вели ујак Радован, сад идемо начинити метар! Усјече раван штап дебљине 2-3 цм, и измјери метар тако да пренесе три пута шаке са испруженим палцима, који се додирују, и то је метар. Та мјера штимала је у цм. Онда се почне мјерити и биљежити. Пререзати жагом дрво дебљине и до метар, није једноставна ствар. Рез, прије свега, мора бити раван, јер резати укосе је и тешко и знатно дуже. Кад је жага наоштрена, то иде, пар сати и рез је готов, и онда даље. Кад је буква изрезана на метар, онда долази цјепање на цјепанице. Сад долази на ред други алат, маљ и клинови – дрвени и жељезни и сјекира. За то треба и снаге, али није довољна само снага. Јер, рецимо, ја сам имао снаге, али нисам умιο као ујак Радован. Ја лупим маљем у клин и пукне држалица на маљу! Јеба га .... Драгане, ја теби не могу надавати држалица, гледај како се то ради! И он може ударати маљем колико хоћеш а да држалица не пукне. И тако ми цјепамо цјепанице. И онда дође од куће дјед са млађим братом и са колима и одвозе готове цјепанице кући. Неки пут се деси да ђед и млађи брат навале на наше крумпице запретане на огњишту, иако су код куће јели, јер су, кажу ови слатки. Тако се ради са цјепаницама. А са балванима – кладама је друкчије. Кад се сруши дрво, храст, буква и направе кладе одговарајуће дужине, онда се кладе товаре на кола и возе кући. Међутим, ако су на незгодном мјесту, гдје се не може доћи колима, онда се кладе одваљују низбрдо у јарак, гдје обично тече поточић. Онда се клада веже ланцем и са коњем одвуче (шлајса) низ поток, на погодно мјесто за утовар на кола. Сада се клада товари, али ни то није обичан посао. И ту сам тек схватио да она пословица, да снага кладе ваља, је погрешна. Јер, рецимо, клада дужине 4 метра, а дебљине близу метар, је толико тешка, да човјек голом снагом ту не може ништа учинити. То сам са ујаком Радованом радио овако – најприје се кола поставе на погодно мјесто да се клада што мање “пење” на кола. Онда се на кола поставе двије јаке облице, полуге, тако да су једним крајем на колима а другим на земљи, и онда се, другим полугама клада гура на кола. Тако је Радован спретно радио, да је клада скоро сама клизила на кола. Кад је клада на колима, треба је добро свезати, јер кад иду кола узбрдо може испасти, а кад иду низбрдо, може спузити са кола и побити коње.

О РИБОЛОВУ

Овдје сам се могао несметано бавити риболовом. Ловио сам на удицу. Овдје су дерани па и старији људи, ловили рибе кртолом или каквим сакама, у које би се риба утјеривала дугачким штаповима, лупањем по води, а нарочито испод обале, гдје би се риба скривала. А ловила се риба и рукама испод обале, у жилама дрвећа. И ја сам тако ловио неки пут, али углавном сам ловио удицом. Риба је била углавном клен, понеки лињак и кркуша. Даље од Војнића, низводно, било је штуче и сома. Иако се риба тровала умакањем конопље и кетена (лан) и да је Радоња у горњем току понекад пресушила, рибâ је увијек било. Кленове би обично ловио на глисте ако је вода била мутна, а ако је бистра, на скакавце и на мурве.

О ДРУГОМ ДИЈЕЛУ ДЈЕТИЊСТВА

Други дио дјетињства сам провео у Карловцу гдје смо живили негде од 1922. до 1941. године. Ту сам ишао и у школу. О томе је већ нешто речено у “обичајима и празницима”. Овдје би нешто рекао о основној школи у Карловцу. Та школа је била српска, још од Аустрије. Учитељи: Раусављевић, сестре Прице, те супрузи Борђошки, били су врсни наставници. Посебно су његоване српске народне пјесме. Школа је била смјештена у кући црквене опћине, ту је била и црква. Црквена опћина је била добро организована и материјално добро стојећа, тако да се може рећи, да је читава српска заједница била у добром положају. Није било неке затворености и изолације. Напротив, рецимо, српско пјевачко друштво било је мјешовитог националног састава, заправо било је више Хрвата, и диригент је био Хрват. Друштво је пјевало у православној цркви, као и у другим пригодама. А видјели смо, да су и неке празнике практично заједно славили Срби и Хрвати и други. Ипак су Срби настрадали у II. свјетском рату. Од 2.565 Срба који су живили у Карловцу прије рата, 1945. се нашло свега 300. Од близу 500 православних ђака у карловачким школама 1941, 1945. број је пао на испод 40.

У Карловцу је отац службовао, био је наредник-водник у војсци. Прије тога, службовао је пар година у Делницама, у планинском пуку. Становали смо у касарнама, најприје у оној између цркава, православне и католичке, а онда у Радићевој гдје је био и војни Округ, и на крају у официрском дому. Све те војне зграде, употребљавала је и војска, па је пред касарном била стража, која је станаре пропуштала, па смо ми дјеца то знали злоупотријебити. На примјер: зафркавамо градског стражара, а он нас почне јурити али само до касарне, јер ми шмугнемо поред стражара, а полицајац не може јер га војник не пушта. Ја сам знао војницима учинити неке услуге, рецимо, донесем нешто из града, однесем неку поруку итд.

Било је војника, релативно богатих, који није знао писати, ја му напишем писмо кући, а он ми даде пар динара, што је била велика пара. Писмо је обично почињало и завршавало стандардно: Драги моји, могу вам јавити да сам жив и здрав, које желим и вама од бога и срца свога..... а онда завршава “Пред капијом зелен бор, молим брзи одговор”. Нарочито је било живо и весело кад су долазили питомци Војне академије. Они су прије свега били млади и лијепи момци, али са веома атрактивном униформом: чизме нагланцане, црвене чакшире, плава блуза и накићена шапка. Дабоме, цуре су се лијепиле за њих, али имали су ограничен излаз у град, онда сам ја био веза и живио као бубрег у лоју. Академци, баш нису имали пара, али су ме зато одвели у своју мензу, која је била изврсна, нарочито колачи. За нас дјецу је било интересантно време око пријема регрута. Обично би се по собама прострла слама, на којој су регрути спавали неколико дана, док не би били транспортовани даље. Кад би отишли, слама би се избацила на двориште. У тој слами смо ми налазили забаву, скакали смо на сламу са првог и другог ката, али она нас је још више интересовала кад смо је претраживали – ту се нашло разних стварчица: ножева, чешљева, новаца, огледалаца и друго. Што је регрутима испало при спавању. Иначе, регруте сам запамтио и по пјесми коју су пјевали при одласку из Карловца: Уз курац Карловац, једна Банија Раковац (Банија и Раковац су тада била предграђа Карловца). У касарни, гдје смо становали, имали смо и шупе, што је било и нормално јер се ложило дрвима. Поред дрва, ту су се спремале и неке живежне намирнице, кромпир, кисели купус, а понекад је мати овдје држала и живину за прехрану. Обично би се тука (пура, ћурка) овде држала док се нашопа кукурузним гризом и орасима. Сјећам се једном је мајка покушала да закоље туку, па јој је пререзала врат али не до краја, тако да је глава остала да виси, а тука нам утекла са главом која је висила, а ја потрчи за њом по градским улицама.

Имао сам прилику у касарни видјети дрил, заправо мучење војника. Ухвате каплари и поднаредници неког трапавог војника, па га нагоне да трчи око бунара који је био на средини касарног дворишта, док не падне у несвијест. Мој отац је то, кад наиђе обавезно прекидао, ако се ту није налазио неки официр који је био старији од њега (мој је отац био наредник водник, аустријски цуксфирер – командир вода).

У оно време, још дуго после I. свјетског рата, осјећале су се последице тога рата, а и донекле још увијек утицај Аустроугарске. Ми дјеца играли смо се кованим новцима бивше Аустроугарске, звали смо их “зексери”, било је много тога бившег новца.

По касарнама у то доба, а и иначе, владало је право национално шаренило. Било је ту Чеха, а нарочито у војној музици, па су се дозивале

Чехиње: “Јак се мат пањи Руњева? (Како сте госпођо Руњева?). Затим, било је Мађара, мајстора. Било је и Руса белогардејаца, који су добивали службе у бившој југославенској војсци. Већином су то била пропала господа, рецимо кухали су црну каву, и како нису имали млинца, туцали су каву чекићем на столу.

Иначе, у Карловцу смо од 1921-1941. промијенили десетак станова на 7 локација...

Ту, у Лушчићу, догађали су се и други важни догађаји у породици. Родила се и најмлађа сестра, па је мене допало да идем по бабицу. Родио се и брат, Вељко, али је ускоро умро. Понекад смо матери и ја ишли да тражимо старога, који је првога кад прими плаћу, понекад знао отићи у биртију и све закартати и запити. Онда би мјесец дана било јако лоше. Нисмо имали што јести. Једанпут, матери је била болесна, а ја сам дјеци од задњег што се у кући нашло за јело, мало кукурузног брашна и шећера, умјесио крух, колач. И то је било све. Спасила нас је као и увијек, баба из Војнића – Јеша. Она би то некако дознала, па би запртила шарену торбу са кромпиром, грахом, мало масти, смјесовни крух (од куруза и проса), и тако би некако везивали крај с крајем. У торбу је могло стати купленик (40 литара), и баба би иако малена и ситна запртила ту торбу и пјешачила од Војнића до Карловца – 27 км.

Иначе, нормално на храни нисмо оскудијевали. Свега је недостајало, али хране смо имали, дакако, не рачунајући месо, кога смо ријетко јели. Отац је фамилију од 10-12 чланова, издржавао од плаће која је износила око 1.100 динара и још толико од дјечјих додатака (који је тада износио 175 динара по дјетету). За 100 динара могле су се купити простије хлаче, а за 99 динара најјефтиније ципеле код “Бате”. Обично би пола те плаће ишло на шпечерај који смо куповали код Николе Рогића, који је имао трговину крај православне цркве. Преко мјесеца узимала се роба на вересију што је трговац записивао на књижицу, једна код њега, друга код нас. Првога би се сравниле књижице и платило. Обично би се куповала врећа брашна од 85 кила, соли, нешто шећера, риже, макарона, дивке, цикорије и др. Остали расходи су били за станарину, струју, воду, затим “шустеру” гдје се оправљала обућа а рјеђе дала правити, затим трговцу конфекције, за млијеко и друго. Нормално, није било доста да се сви расходи подмире, па се неке да мања рата, или се пребаци за други мјесец, и тако се везивао крај с крајем, али се неки пут и није могло свезати. Крух би обично матери мијесила, па се пекао код пекара. Обично је то био крух од десетак кила, који се носио у плетеној кошари. Плаћало се један динар, цедуља са бројем стави се на крух, а други добијем ја, и са њим дођем по печени крух. Но мени није требало броја, јер је наш крух био

највећи. Крух се пекао од брашна број два (“цвајера”), имао је црвенкасту кору и био је врло укусан. За доручак и за вечеру имали смо бијелу каву. Куповали смо годинама 4 литра млијека од старе Жунчевке из Мекушја. Онда би се скухало доста дивке и направила бијела кава у коју се дробе крух. За ручак је било вариво: кромпир, грах, каша, кисели купус. Меса би било једанпут-двапут у мјесецу. Рецимо, купи се телећа глава, па се испече са кромпиром. А како је подијелити на десет-дванаест дијелова? Неки пут, око првога, стари купи ћевапа, па би свако добио по комад.

Негдје око 1934., поновно смо селили у град, сада у цивилни стан у кућу Мушњака, иза православне цркве. То је била Шимунићева улица, гдје је становала сиротиња са много дјеце – па су читав тај квартал звали “кинеска четврт”. И у фамилији Мушњак је било пуно дјеце, па је мој стари једном казао Мушњаку: “Било би боље, Јосипе, да смо правили ждребад него дјецу, ждребад би могли продавати!”

И овдје смо имали разне клапе и клубове, за ногомет, за купање на Корани, Мирко Лукшић је имао ногометну лопту, али ју је често требао крпати. У клапу су спадали: Ранко Граовац, који је био најстарији и ауторитет. Отац му је био шеф полиције, али му није дао пардона кад би направио какву свињарију, био је то стари, солидни службеник још из Аустроугарске. Ту су била браћа Илибашићи – Никола, Ђоко и Миле, па браћа Лукшићи – Мирко и Ивица, Ива Малетић, Мишо Бадрић, Гојко Јеринић, Никола Мутић – Гела и други. Пријатељство са Мутићем, звонаровим сином, имало је ту предност за нас православне, да смо, умјесто да стојимо у цркви, звонили у торњу кад затреба, и натјеравали се по торњу и хватали голубове. Јер у цркви би обавезно морали присуствовати недјељом и празником, и иначе добиваш неоправдан сат у школи. А било је тешко престајати цијели сат мирно. Иначе, Митар Мутић, звонар и подворник у српској школи, био је добар човјек, али често се знао напати. И то је била многобројна породица. Звонарево је било да подвара попа у олтару, што смо неки пут чинили и ми дјеца, поред тога што смо звонили. Неки пут кад је Митар био у олтару, поред осталог, требао је нама на звонику да јави кад треба звонити. Међутим, он погреша, па умјесто да он сам звони малим звонцем у олтару којим се звони кад се пјева: “И молим ти сја Боже наш”, он јави нама да звонимо великим звоном у звонику. Митар је доживио 90 година.

И још нешто да споменем у вези са нашом улицом. Личани су имали пјесму: “Лика дала 7 генерала”, а Бобо Ласић ће на то: “Што Лика дала 7 генерала, па моја улица у Карловцу је дала 7 генерала: Шумоња, Хрстић, Пајић, Ненад и Вељко Дракулић, Вецо Хољевац, Орешчанин

У Карловцу је било 6 плацева – тргова. Град је био на таквој раскрсници и положају да је то привлачило и људе и робу. На плацеве је долазило

мноштво људи из Беле крајине, Покупља, Кордуна, Лике, Баније, Горског котара, Приморја, дијела Цазинске крајине. Кад се са јужне стране улази у град, прије звијезде био је плац за домаће животиње: краве, волове, коње, магарце, овце, козе, свиње. Овај плац је био веома богат. Затим је, кад се пређе преко шанца у град, био дрвени плац, са дрвима, које су углавном Кордунаши довозили на продају.

Трећи плац је био у центру, између касарни и цркава. Ту се продавало: поврће, грах, кромпир, затим живина, млијеко, сир, јаја. Ту су била и месарска кола са штандом за месо, а даље до некадашњег официрског дома, било је воће.

Четврти плац био је између војне пекаре, “Кадетеншула” и Котара (сада музеј). Ту се продавала разна мануфактура – конфекција, обућа, дрвена галантерија, ужад, кожни предмети и др.

Пети плац, била је такозвана стара крама. Он је био на самој променад и до муњаре. Ту је било свега као на свакој бувљој пијаци. И најзад, испред улице корзо, према Купи, био је житни плац, назван и влашки и жидовски. Пред II. свјетски рат, ту су се почеле изграђивати куће. Иначе је тај плац био најраспрострањенији, и на њему се у разне пригоде постројавала војска.

Послије неколико година, поново смо селили у војни стан, у официрском дому, гдје је била и официрска менза. Менза и просторије дома су биле на кату, а доље су два подофицирска стана са великим породицама, Томац и Пајић. У дворишту је још био и војни магацин, па је на улазу у ту војну зграду, био стражар. Ту смо становали све до рата 1941. године, када смо се одселили, побјегли на Кордун, у Војнић код бабе и ђеда по мајци, у село Каране, око 1 км од Војнића.

У овоме задњем стану у Карловцу, имали смо двије собице и кухињу, а било нас је 10-12 чланова (шестеро дјеце, старији брат био је у војсци подофицир, двоје дјеце тетке и тетка Ђурића који су умрли, затим мати и отац, и неко време пред рат снаха Македонка – брат подофицир се у Македонији оженио, и довео жену к нама у Карловац). Од намјештаја било је неколико столова, те столице и “штокрли”, ормар. Мати и отац су имали брачне кревете, са њима је било 2-3 мање дјеце, а ми остали смо спавали на војничким креветима, по двоје на кревету. Но скоро увијек, код нас би био нетко од родбине, обично болестан или нетко од кумова и пријатеља, који су становали изван града, па би код нас преспавали коју ноћ, а и јели. Петком, кад је био сајам у Карловцу, и кад би Кордунаши дошли на сајам, код нас је било право свратиште родбине, а и рекох, обавезно су ручавали. Петком смо ми нормално остали без ручка. Рекох да је официрски дом и наш стан био до воћне тржнице. Прозори нашег

стана са решеткама, гледали су на тржницу, али воћа смо слабо или никако јели, јер је за нас било прескупо. Хрпица воћа – динар. Понешто би воћа ми дерани украли, понешто би нам давали пиљари, а понешто смо пробирали у одбаченом гњилом воћу.

Ту би се на тргу, обично клапа скупљала и забављала, неки пут смо трчали око плаца, ја сам једанпут оптрчао 40 пута. Одлазили смо и у цркве и једну и другу. Католичка је била приступачнија, биле су клупе за сједити, којих није било у православној. У православној цркви је опет био интересантан звоник са голубовима и друго. На тргу су били и ватромети и за православног ускрс, а и главна фешта за фашник, око трга је ишла поворка са маскама. Те су приредбе биле веома забавне, али и напредне, ако би се тако могло рећи. На пр: на платонским колима – салон са натписом – елита се забавља, са приказом сцена како се елита стварно забавља, што је раја одушевљено прихватила.

ПОБУНА 106. ПУКА У КАРЛОВЦУ

Послије окупације Албаније од стране Италије, априла 1939, а нарочито послије избијања II. свјетског рата, југославенска влада је спровела неке мјере приправности, између осталог – активирање неких јединица, реквизиције за војску коња и возила и друго.

Тим поводом, водство ХСС је издало окружницу хрватским посланицима да присуствују сједницама котарских организација ХСС-а, с тим да објасне политичку ситуацију и потребу да се хрватски обвезници одазивају мобилизацији и реквизицији, без обзира на недостатке и пропусте.

Међутим, сама та окружница, као и догађаји који су је изазвали (побуне, нереди, недисциплина), говори о томе да се широко људство ХСС-а, више држало тајне окружнице ХСС-а. До нереди и недисциплине је дошло у 41. пуку у Осијеку, 17. пуку у Винковцима и неким другим. Али у 106. пуку у Карловцу, то је отишло најдаље. Ту је била права побуна пука. Као очевидац тога догађаја, уз то везан за војску (отац подофицир, стан у војном објекту), ја ћу по сјећању описати тај догађај.

О опћој атмосфери која је била створена у Бановини Хрватској, дјеловањем Мачека и руководства ХСС-а, било је ријечи. Томе још треба додати, истини за вољу, да су честа позивања и реквизиције – изазвали опћу нервозу и несигурност, а осим тога, није све било у реду са моб. системом, било је грешака итд., а млади официри, командири активираних јединица, нису били дорасли својим дужностима. Било је доста бесмисленог егзерцирања и дриволања, што је могло само озловољити људе.

Али да пређемо на сам догађај. Ативирани 106. пук, требао се постројити (већи дио), испред касарне која се налази између православне цркве и бивше српске школе. Остали дио пука постројавао се унутар других касарни, и то није било доступно гледаоцима.

Уз приличну буку, галаму и неред, војска је изашла из касарне да се построји. У току постројавања, ударио је јак пљусак. На то је већи дио војске почео излазити из строја, успркос позива старјешина да остану. Пред стројем су остали старјешине, а у строју војници Срби (углавном Кордунаши) и уз њих нешто Хрвата (родољуба и комуниста) који су били у апсолутној мањини. Међутим, врата на касарни су била затворена. Руља је навалила на врата, и почела ударати кундацима, али нису могли отворити. То је потрајало неко време, а онда је пљусак нешто јењао, и војници су мало по мало почели да се враћају у строј. Међутим, то једва да се могао назвати строј. Командири су покушавали да говоре, да објасне, да су те мјере неопходне у овој ситуацији, да се не иде у рат итд. Али од вике и галаме, они се скоро нису чули. Ипак, колона је некако кренула према жељезничкој станици, гдје су се требали укрцати. То је била више руља, него војна колона, било је доста и пијаних војника. Војници су ишли комотно, неки су скинули шајкаче, неки су били распасани, неки су имали пушке о рамену, а неки их држали у рукама и махали њима. Чуле су се разне пароле – већ непријатељске – против Југославије, “Живица Хрватска, хоћемо слободу” итд. Било је и комунистичких парола. Једном ријечи – анархија. То се очигледно није могло добро завршити. Кад је та руља дошла на жељезничку станицу – навалили су на запечаћене вагоне гдје је била муниција – провалили вагоне и узели муницију, и онда је настао каос. Било је и пуцања. Групе са оружјем и муницијом су се разбјежале, неки су бацали оружје и бјежали куд који. Старјешине и лојални војници били су у мањини и нису могли ништа направити. У цијелом граду је настао каос, пред касарнама су официри држали стражу. Преко ноћи доведени су из Загреба кадрови 106. пјешадијског пука и питомци пјешадијске подофицирске школе – у пуној ратној спреми. Почели су претраживати град и околину. Већ ујутро, групе разоружаних војника – дјеломично у униформи, а дјеломично у цивилу, под стражом могле су се видети у граду. Постепено је већи дио војске прикупљен. Како се то завршило? У свим земљама и у свим системима, у свим војскама, закони су по овим питањима јасни. Ту је требало бити и скинутих глава и робије. А како се завршило у Карловцу? Послије те побуне, у касарне долазе Мачекови емисари – заступници, да умире војнике. Из тога се види и ко је држао конце у рукама. Коначно је пук донекле прикупљен, доведен колико-толико у ред, а затим послан по казни у Ђаковицу. Тако се завршила

побуна 106. пука у Карловцу. Ако се, по народној пословици, по јутру дан познаје, било је јасно што нас чека у евентуалном ратном стању.

ШТРАЈК ТЕКСТИЛАЦА У КАРЛОВЦУ

Године 1939. избија штрајк у текстилној фабрици “Вуна” – власништво браће Илић – под руководством комуниста. Штрајк је био масован, и он је заталасао читав град. Штрајкачи су добили доста велику подршку, дискусије, односно изјашњавање за и против, узело је великог маха – ушло се и у куће. Тако се у Соколу такођер водила дискусија, коју је вјешто унио Славо Вајс и други. Радници су штрајкали због тешких услова рада и слабог плаћања. Истовремено, инжињер Наумовић, директор и остале главешине, проводили су живот у луксузу. Лако је било бранити раднике, међутим, нашло се доста соколаша, нарочито руководиоца, који су бранили капиталисте, те они морају имати велике плаће због одговорности, због репрезентације, пословних веза и друго. Осим тога штрајк је “антидржаван”.

Није било добро што су радници у штрајку били поцијепани. Поред УРС-ових класних синдиката, ту су били још ЈУГОРАС – режимски синдикати, затим ХРС – хрватски раднички савез – који је био под утицајем Мачека и ХСС-а, и ишло им је све у прилог што се могло искористити за разбијање Југославије. Осим тога, да су то били истински раднички синдикати, онда би се борили за боље услове рада и на самом посједу “госпона председника” у Купинцу, гдје су радници били плаћени и по 5 динара на дан. Разједињеност радника била је уједно и најслабија тачка у овом штрајку, јер нису се сви радници једноставно борили за своја права. ЈУГОРАС је бранио режим, а ХРС се вози у Мачековим колима, и избацивали су пароле које су у предвечерје II. свјетског рата, ишле објективно на слабљење и разбијање земље.

Све је то на концу допринијело да штрајк буде разбијен. Рекли смо већ да је штрајк заталасао јавно мнијење у граду, и да је ушао у породице. Навео бих можда као карактеристичну моју фамилију. И ту се расправљало о штрајку. Мој отац, аустријски “цуксфирер” и наредник-водник бивше војске, бранио је “државу”. Каже: “Они су против државе”, а у томе је чак било и истине кад се радило о ХРС. Ја сам му одговорио:

“Али стари они плаћају радника пола динара на сат.” А он се замисли па рече: “Јест, пола динара, то није у реду.” Кордунаши-граничари, имали су осјећај за правду и истину. Осим тога, то је било прије свега класно и социјално питање. Човјек, који и сам живи, ако не баш на дну а оно при

дну друштвене љествице – није могао и сам друкчије поступити него да разумије тежак живот радника и да се с њима солидарише.

ВЕЋЕСЛАВ – СЛАВО ВАЈС (СЛАВКО КРАЈАЧИЋ)

Био је члан КП од 1938. и 1939. године. Био је такођер члан Сокола. Успјешно је дјеловао у Соколу по задатку КП. Вајс је такођер био члан СБОТИЧ-а, гдје је исто тако био врло успјешан. Он је доста читао, Талхајмера, Хегела и друге филозофе, поред осталих материјала. Имао је рјечник страних ријечи и израза. Био је један од јачих теоретичара, нарочито склон филозофији. Његов рад је био врло спретан, наметнуо би дискусију о разним политичким или социјалним питањима, као на примјер, поводом штрајка радника “Вуне” 1939. године. Са онима са којима је био близак, и имао у њих повјерење, разговарао је конкретно о свим важним питањима дневне политике, давао на читање брошуре и разне материјале итд.

Код њега се у стану у сутерену, гдје је становао с мајком (улица до соколског вјежбалишта) – знало чешће скупљати друштво, гдје се дискутовало уз мезе и нешто пића и пјевало: “Црвен је исток и запад”, и друге револуционарне пјесме. Морам рећи да је мене био приличан страх, кад смо пјевали.

Кад сам бјежао из Карловца, прије него што су усташе узеле власт, неке фотографије и још неке ствари које сам сматрао вредним, оставио сам код њега. Нешто се од тога нашло у полицији 1945. године. По окупацији био је врло активан, учествује у акцији на пругу 19. VII и другим.

У извођењу акције на болницу, кад се требало ослободити друга Гргу, Вајс је дочекао групу код коранског моста, и пратио је кроз град.

Негдје под конач 1941. године, долази у партизане, у IV батаљон Николе Видовића, гдје постаје оперативни официр батаљона. Краће време, прије изласка из Карловца, био је секретар Мјесног комитета. Вајса видимо у комисији која је рјешавала неке инциденте у чети Станка Габрића.

Са слободне територије је неколико пута ишао у Карловац, по задатку ОК, ради сређивања организације и преношења задатака.

О томе је говорио: “То је било лако, сједнеш на бицикл у Речици и идеш у Карловац.” У ослобођеном Војнићу – нашли су се руководећи кадрови – Манола, Вецо, Ћаница и други, ту је био и Славо Вајс – по партизанском – Славко Крајачић. Били су сви весели и задовољни, још увијек се славilo

ослобођење Војнића. Ту сам се састао са Вајсом, попричали смо, па сам тако дознао неке ствари које нисам знао а и неке које нисам био сигуран, из нашег дружења и рада у Карловцу.

Кад је у фебруару дошло до реорганизације НОВ у Хрватској (формирање група одреда, формирање зона итд.) формирана је и I зона НОВ Хрватске – која је обухватила подручје Лике, Кордуна и Баније – Славо Вајс постаје начелник штаба Зоне. То је био велик положај. Можда се у томе његовом наглом уздицању крију и његове касније невоље и његов пад.

Ја сам у фебруару отишао у I официрску школу, а последице школе, улетео у I офанзиву на Петрову гору, кад сам био рањен, затим отишао у земуницу, тако да сам за неко време изгубио контакт са Вајсом. Поново смо успоставили контакт тек негде у јулу 1942, кад сам био у Михољском наставник на нижем комесарском курсу.

Тада ми је један или два пута писао. Из писма сам видио да се он прилично промијенио, а те промјене нису биле у складу са његовим положајем ни са ситуацијом у којој смо се тада налазили. Ја сам тада оцијенио да су те промјене ишле, углавном, у два правца – склоност ка филозофирању и претјерана сентименталност и меланколија. Тако пише: “Врло сам нерасположен и онда мало прошетам до једне мале кућице, гдје има једна дивна дјевојка код које нађем утјеху”, и тако даље у том стилу. Затим говори о нирвани, итд. Тешко ми је било кад сам то читао. НОР – револуција, која баш на терену Кордуна доживљава велика искушења, и огромне жртве, а он о нирвани и сентименталној љубави. Миле Мартиновић, командант комесарског курса, није тада о њему имао баш добро мишљење. Мислим да је Миле понешто и претјеривао, али из свега каснијег развоја догађаја испада да је и доста имао право. Видио сам да ће отићи ван колосјека. Колико се сјећам, писао сам му једном или два пута, и нешто савјетовао.

Негде у касну јесен 1942. године је смијењен и послан у Команду мјеста Слуњ, и ту је био крај.

У зборнику, књига 5, страна 81 стоји:

“Većeslav Weiss, стрељан 3. просинца 1942. године по пресуди војног суда при ГШ НОП Хрватске, због тога што је у својству помоћног органа Команде мјеста у Слуњу, неовлаштено присвојио заплијењену имовину двојице усташа која му је била повјерена на чување.”

Шта да се на ово каже? У једном другом мирном времену, вјероватно не би дошло до овакове најтеже казне. Али, можда је и ту било излаза?

Жао ми је Славе Вајса. То је био и добар човјек и добар комуниста. У мирнодопским условима, одлично се сналазио и радио. Можда му је

сметало и превише склоности ка филозофији, али и “философирању”, а можда је допринијело пренагло и превисоко уздизање?

Али то није крај трагедије фамилије Вајс. Због разлога сигурности – партијске везе итд, морала је бити уклоњена и мајка. Пошла је на слободну територију, да тамо никада не стигне.

ДОГАЂАЈИ ПОСЛИЈЕ 25. МАРТА 1941. И РАТ

Описаћу из тога времена неколико карактеристичних догађаја у којима сам учествовао.

1. Добровољци

Пошто је рат почео, и ми омладинци – патриоти, почели смо се окупљати и расправљати што да се ради. Један од закључака био је, да се јавимо у добровољце. Међутим, кад смо се ишли јавити у Војни округ и Команду мјеста, нису нас примили. У Војном округу је био прави каос. Једноставно нису били способни да нешто ефикасно раде. Било је ту свакако и подоста њихових грешака, због чега је било потешкоћа за извођење мобилизације. Али главна ствар била је слаб одзив обвезника Хрвата и опструкција и саботажа усташа и мачековаца. Ситуација се није ништа побољшала од побуне 106. пука у Карловцу, напротив, била је гора.

2. Активирање усташа

Друга ствар коју смо подузели, нас група омладинаца, (сјећам се Душка Вешовића из те групе), била је, да пратимо рад усташа. Карловац је био мали град, па су се људи познавали, нарочито у Звијезди. Тако смо ми за неке усташе знали, па смо, мотрећи на њих, опазили да се активирају, иду на одређене адресе и обавјештавају се и договарају. Пратили смо их, а онда отишли у полицију, да их све пријавимо. На полицији су нам казали да то није њихова ствар, јер је ратно стање и да треба да их пријавимо у Команду мјеста. Отишли смо у Команду мјеста. Тамо су нам опет казали да то није њихова ствар, и да идемо на полицију. Ужасно смо се разочарали. Гледаш, пред твојим очима, земља се руши, а ти не можеш ништа подузети!

3. Сљедећа акција у којој сам учествовао, то је био **испраћај четничког батаљона на фронт**. Као што је познато, у бившој југославенској војсци, су пред рат формиран четнички батаљони, у свакој Војној области по један. То су били својеврсни командоси. Униформа им је била слична планинској – пумперице, гојзерице, пелерине, а на глави су имали шубару (на паради). Обука им је била командоска. Биле су то

елитне јединице, у сваком случају режимске. Дакле, иду они на фронт, а улице празне. Испратила их је само група омладинаца скојеваца и родољуба. Међу скојевцима сјећам се Рафка Табора. Испратили смо их, а било нам је јако тешко. Као да је то нека туђа војска и иде да брани неку туђу земљу!

4. Манифестације поводом познатих 27-мартовских догађаја

Ти догађаји, а посебно манифестације у Београду – имали су одјека у цијелој земљи. У Карловцу су их прихватили комунисти и родољуби, а ти у Карловцу баш нису били бројни. Када су биле те манифестације? 27. марта нису, а може бити вјероватно да су одржане 6. априла, првог дана рата. Чуло се да се нешто збило код Едисон кина, тек кад је одатле кренула група од око осамдесетак људи – ка данашњем Титовом тргу – данашњом Крашевом улицом. Пролазећи поред касарне преко пута католичке цркве – манифестанти су изазвали аплауз војске. Јер поред парола: “Савез са Совјетском Унијом, доље пакт и др., избациване су и пароле – Живио краљ, живила војска. У сваком случају, пароле су биле паметно изабране. Начелу манифестаната ишао је Раша Станисављевић, а сјећам се још и Рафка Табора. Група се кретала узвикујући пароле, а малобројни гледаоци су их поздрављали, да би се касније све слило у једно. Могло је бити до 150 људи. Дошавши на крај трга, поворка је поред официрског дома кренула према Штросмајеровом тргу. Међутим, ту је иза оба угла у Бањавчићевој улици (према вијећници и према пошти), налетила на поворку група од око 20 полицајаца са пушкама на којима су били бајунети. Уз повике: Разлаз, одступи, хапси и др., с пушкама на готовс, појавивши се изненада, нахрупише на поворку. Било је то страшно. Вјерујем да је већини манифестаната ово био први пут да на пракси осјети овако бруталан поступак полиције. Ја мислим да су се и полицајци уплашили, мислим да су и они ово радили први пут. А дабоме, и ми смо се јако уплашили. Настала је гужва и људи су почели бјежати. Не знам да ли је тада ко ухапшен, али претња хапшењем је била. Бјежећи назад, једно 20-30 људи се склонило заједно са мном у официрски дом. У тој згради је био на кату официрски дом, а доље војни магацин и два подофицирска стана. Ту је увијек био војник на стражи, па ту ни полиција није могла ући. Ја сам ту становао па сам то добро познавао. Те људе смо склонили у та два подофицирска стана (други је био Томац), а послје смо отишли кући.

Био је и ово један од апсурда априлског рата. Држава – Краљевина Југославија – Бановина Хрватска – војска аплаудира манифестантима, а полиција их растјерује. Истовремено, та полиција не хапси усташе, који се потпуно отворено организују и договарају.

ДО УСТАНКА

Ја обично за себе кажем да нисам био ни дана у злогласној НДХ. И то је прилично тачно! Одмах послје мартовских догађаја, стари је цијелу фамилију и нешто намјештаја и других ствари послао на Кордун код бабе и дједа по мајци у село Каране (Јурга), код Војнића. Ја сам остао са старим у Карловцу. Међутим, како се ситуација погоршала – те сам догађаје напред описао, видио сам да ништа не могу подузети у одбрани земље, па сам и ја 10. априла, био је петак, кренуо колима за Војнић. Кад стигосмо у Тушиловић, свратисмо у биртију код Генераловића, и ту дознајемо да су усташе уз помоћ Мачекове заштите преузеле власт у Карловцу. Био сам забринут за старога, али он дође сутрадан са још два наредника – Ђака, Србијанца, сви разоружани. Разоружала их је Мачекова заштита на коранском мосту, али извукли су живу главу. Послије тога, ја нисам више одлазио у Карловац, мада су ме доста учтиво звали, најприје у тзв. “радну службу младости”, а затим по свједоцбу о свршеном 8. разреду гимназије и по матуралну диплому. Нити у Војнић нисам ишао, а домобране, усташе и жандаре, гледао сам само преко мушице нишана. У Петрову гору усташка власт није улазила, а ријетко и у села око Петрове горе. Тако испада доста тачно кад кажем да нисам ни дана живио у НДХ.

Али да се вратимо на 11. април. Кад је стари стигао у село са она два наредника, договоримо се да кренемо за Босну, јер је тамо, наводно организирана одбрана. И тако кренемо ми преко Вучковића, Дубоког Кала, Селака, Ђаковића Потока за Велику Кладушу. Успут су нас дочекивале групе људи, интересовали су се каква је ситуација, што радити. Ми рекосмо куда идемо, а они нам пожелише сретан пут. Дођосмо тако у Кладушу. Ту свратимо код фамилије Небојше Тркуље, стари рече да нам је то род. Ту се мало одморимо, замезимо и добијемо нешто хране и литру ракије за пут, и затим кренемо даље. Међутим, како смо били ненаоружани (ја сам имао само један мали колт са пар метака, размишљали смо би ли како могли доћи до оружја. Још је ту постојала власт старе Југославије, жандари, начелник општине Хасан Миљковић. Међутим, рекоше нам да он са жандарима бивше Југославије разоружава војнике бивше војске и да то оружје остављају у мејте. Пођосмо тамо, и пошто сам био најмлађи, подигоше ме, ја се кроз уски прозор провучем унутра. Узмемо један пушкомитраљез шоша са муницијом, неколико пушака и кренемо. Нешто смо се и бројно повећали. Али, колико год смо пазили да изађемо неопажени, опази нас жандар а ту се одмах створи и Хасан Миљковић, који одмах алармира жандаре и пошто смо били слабији разоружа нас. Још нам је претио да ће нас ухапсити, и једва се некако извукосмо да не одемо у апс и да нас преда Швабама.

Али и он је имао великих брига, како ће дочекати Швабе. Договорили су се, постројити жандаре и предати им рапорт. Тај је Миљковић суђен 1945. од стране нашег суда у Бихаћу за сурадњу са окупаторима и злочјела која је починио, и осуђен на 20 година робије. Ја сам такођер дао изјаву о ономе што сам напред навео, о разоружању бивше војске од сране жандара по његовом наређењу.

Ми брзо измакосмо и кренусмо према Пећи граду. Још смо вјеровали да се дијелови бивше југославенске војске боре негдје у Босни. Одмакосмо преко десетак километара, кад наједном опазисмо да са правца Пећи града иде камион пун војника и цивила. Не знамо ко је то у камиону, а и немамо се гдје склонити. Остадосмо на цести. Камион приђе па стаде. На камиону велика хрватска застава, а изнад кабине пушкомитраљез у нас уперен. Питају, куда идете. Ми одговарамо да идемо кући, и они нам повјероваше. Ми опет кренусмо даље. Након неког времена опет сличан камион. Што сада да радимо? Свратимо у кафану, попијемо чај, и договоримо се да даље ићи нема смисла, него да се свратимо назад на Кордун, и по могућности даље од пута. Тако се заврши ово наше “ратовање”. Послије тога сам до устанка радио, помагао ујаку и дједу, једно време радио у шуми. На позиве усташке власти нисам се одазивао и тако дочекао устанак.

Богдан Петковић

Бишка код Оборова*

* Уломак из сјећања аутора на логорске дане у Јасеновцу

Сјећам се школских дана. До школе сам сваког дана преваљивао 3,5 км. Љети није био проблем, али је био проблем ујесен и зими, јер нисам имао зимског капута. Школу сам завршио са одличним успјехом. Све разреде сам завршио са одличним. Учитељ је приликом неких пригода за најтеже рецитације увијек одређивао мене. Сјећам се да сам за крај четвртог разреда припремао рецитацију Прерадовићеве пјесме “Гроб калуђера”. Рецитација је имала 52 строфе, али сам све беспрекорно одверглао. Зидови у нашој кући били су прекривени мојим похвалама из школе, разним плакетама и династијом Карађорђевића. Отац ми је био столар, па је то одмах урамљивао.

Сјећам се, када сам порастао, дјед је умро када сам имао 12 година, да су брига о кравама и пиљење дрва пали мени у надлежност. Да бих дошао до кошуље, ципела или шешира ишао сам у надницу, у шуму. Ту су мени као најмлађем, али најписменијем, увијек давали или да бројим биљке и повезујем их у снопове или да са булетаром ударам бројеве на храстове или друго дрво које је било предвиђено за рушење.

Све у мислима и сјећањима долазим и до 6. априла 1941. године. Сјећам се вијести усташког радија “Велебит” којег је емитирала њемачка радио станица Донау.

У нашем селу је наш млинар Варга Иван имао радио на батерије, којег смо слушали сваког дана. Када сам чуо да су њемачке трупе ушле у Скопље и да је Југославија одсјечена од Грчке, вратио сам се кући и то рекао

мојима. Одмах сам почео скидати Карађорђевиће и друге дипломе и захвале са зидова, вадећи их из рамова, и спалио их у пећи. Тако је дошла капитулација, тј. 10. април 1941. године и проглашење Независне Државе Хрватске. Другог или трећег дана у наше село нахрупи Мачекова сељачка заштита, сада потпуно оборужана, и почеше од Срба купити оружје. На срећу нашу нитко га није имао, изузев оних који су се вратили као мобилисани резервисти и напустили 108. пук, који се био побунио у Бјеловару.

Гледао сам како је Ђуро Штрбенац, из сусједног села Звековаца, мом оцу ставио под врат бајонету са пушке и сав дрхтећи викао: “Оружје, дај оружје!” Отац је био столар и могао му је само дрвеног направити. Он је једва везао крај са крајем како да прехрани породицу, а не да даје паре за оружје.

Сјећам се да је негдје 28. или 29. априла пронио се глас да од Гудовца иду четници. То је била дезинформација, јер је тамо 27. и 28. априла стрељано 200 Срба само зато шио су били Срби. Сјетих се како је наш сеоски старјешина Љубић Ђиро ишао од куће до куће Срба и обавјештавао нас да се не удаљавамо никуда од кућа. Другога дана дошао је са обавјести да сутра ујутро сви мушки од 16 до 65 година крену са алатом за оправак путева у Клоштар Иванић. Спремио сам се ја и отац. Узели смо мотике, нешто хране и као да смо се опростили са нашим, јер смо рачунали да се више нећемо вратити. Стигли смо у општинско средиште Клоштар Иванић. Ту су нас сачекали цестари који ће са нама руководити и усташки таборник др Иво Дорболо. Чуо сам како је он рекао једном цестару, ако неки не буде хтио радити или буде забушавао, да му запише име и да преда њему. Изађосмо на цесту којом је пролазила њемачка војска. Колона за колоном. Све је моторизовано и све функционише као швајцарски сат. На телефонским стубовима видимо плакате. На њима пише: “Срби, пролази овом цестом савезничка њемачка војска, ако се и једном њемачком војнику нешто догоди, тј. неки напад, 100 Срба биће на лицу мјеста стрељано.” Ја то нисам чуо ни од кога, већ сам то читао својим очима. Одлазили смо на те радове пуна три дана, а онда су нам рекли да више не требамо долазити. Касније смо чули да су Нијемци спречили даља стрељања.

Сјећам се тако да су нарочито послје напада на СССР, почели притисци за покрштавање. Старији људи одмах пођоше први на покрст у Дубраву, јер је ту била жупа Св. Маргарете. Жупник ове жупе био је влч. Јосип Пољанец, по националности Словенац.

Негдје, ваљда почетком августа 1941. године почело је исељавање Срба у Србију. Из нашег села исељен је само наш даљи рођак Никола Петковић. Послије тога скоро сви пређоше на римокатоличку вјеру, али остаде још

само наша кућа и кућа Пере Кукића. Послије исељавања Срба, на њихова имања дођоше Словенци које су Нијемци протјерали из Штајерске. На имање Николе Петковића дође Словенац Јохан Пилингер са женом Јулом и једном дјевојком Словенком.

Жупник Пољанец добио је капелана, Словенца, који је такође био протјеран из Штајерске,

Словенци су насељени и на остала српска имања у Доњим Маринковцима и Старој Марчи.

Сви ови Словенци су били побожни и сваку су недјељу ишли на мису у цркву у Дубраву. Послије завршене мисе, ови наши Пилингери су навраћали код жупника на чашицу разговора. Жупник је имао радио и слушао је ВВС, тј. Лондон. Они су нам стално преносили оно што су чули од жупника.

Дошла је тако и 1942. година. Негдје почетком фебруара поручи жупник по тим Словенцима да дођемо што прије на покрст, јер нам пријети логор. Па, што сада, јер цијело село је већ превјерено. Одлучимо ми да нема друге него и ми да то учинимо. Уговоримо преко ових Словенаца дан, устасмо рано ујутро и правац Дубрава. То је било удаљено четири километра. Било је јако хладно. Снијег не баш дубок, али је био јак вјетар. Обависмо тако и ту формалност. Мислили смо да је тиме опасност отклоњена.

Средином 1942. године почеше позивати у војску младиће сљедећих годишта: 1920, 1921. и 1922. Одредише их у неке радне јединице тзв. ДОР пукове.

Почетком октобра добих и ја позив да се јавим на регрутацију у Чазму, јер је то било котарско мјесто. Негдје, мислим 15. или 16. октобра у Чазму упадоше партизани, разоружаше жандаре и усташе и онда се повукоше у Мославачку гору. Команда из Бјеловара одмах упути у Чазму бојну (батаљон) домобрана као стални гарнизон. Када смо ми дошли на регрутацију већ смо затекли домобране. Сада видим да нема никакве вајде од нашег покрста, јер ми нисмо ни Хрвати, а ни римокатолици, већ смо и даље Срби прелазници. Мене као таквог отјераше под полицијском пратњом са још око 100 Срба на рад у Беч, гдје сам провео шест мјесеци. По доласку на одмор којег су ми Нијемци одмах дали, јер сам добио телеграм да ми је отац тешко болестан, и послије урлаба нисам се више враћао у Беч, већ се укључих у НОБ-у. Примљен сам и у СКОЈ.

На позив члана Котарског комитета Чазма друга Томице Будена отишао сам 4. августа 1943. године у партизани и ступио у чету Мате Шкрљана у Мославачком одреду. Замјеник командира чете био ми је Циндрић Иван, који сада лежи негдје мртав или у оном јарку или у неким

врбацама. Прошао сам доста борби. Намарширао сам се по Мославини, Калнику, Загорју, Билогори и ево ме сада заробљен у Посавини. Да ли је то крај моје партизанске каријере или мог живота, то не знам, али ничем добром се не надам...

Битка код Оборова, рањавање и заробљавање

Налазимо се већ пети дан у Оборову. Ту је размјештена цијела 2. мославачка бригада 33. дивизије НОВ и ПОЈ. Оборово је велико посавско село. Лежи неких 30 километара низводно на лијевој обали Саве од Загреба. У овом врло богатом посавском селу били смо увијек добро примани и дочекивани, јер су у том селу дјеловали органи народне власти. У Оборову се налази скела за прелаз преко Саве у Туропоље и због тога су партизани чести посјетиоци овог села, јер ту се укрштају наши путеви за Покупље, Банију, Лику и Главни штаб Хрватске.

У Оборову је размјештен 1. и 3. батаљон и штаб бригаде. Други наш батаљон размјештен је у селу Пречно, неколико километара низводно на лијевој обали Саве.

Бригада је дошла са задатком да прихвати пошиљку оружја коју је Главни штаб Хрватске упутио штабу X корпуса. Пошиљку прати један батаљон и треба је у Оборову предати нама, да је ми допратимо у Мославину.

Дошли смо, како рекох, прије пет дана, али тог батаљона са оружјем нема па нема. Никада се нисмо тако дуго задржавали на једном мјесту, али ми борци и не знамо праве разлоге зашто још нема батаљона са оружјем.

Морам рећи да није ни мало угодно бити између пруге Загреб-Београд и ријеке Саве у равничарској Посавини. Непријатељски гарнизони су доста близу и могу нас на овом неповољном терену опколити и напасти. У Оборову затекосмо и доста цивила, тј. наших теренских радника, комитетлија и других друштвено-политичких радника. Они се такорећи увијек појаве тамо чим негдје осване какова крупнија партизанска јединица, па да могу на миру одржати своје састанке и савјетовања. Чекамо и очекујемо, а докле то нитко не зна.

Ја сам пушкомитраљеца у 2. чети 1. батаљона, У чети је само тај један пушкомитраљез, а тако је скоро и у другим четама. При поласку из Мославине за Оборово, бригада је оставила све тешко наоружање у Мославини: тешке митраљезе, минобацаче и топовску батерију. Са њима је остало и нешто бораца који нису били физички способни за дужи марш.

У таквим ситуацијама никада се не креће са много оружја јер, ето, биће га у пошиљци довољно ако устреба. Тако је било и овог пута. Био сам

до сада већ једном на оваковом задатку, али је тада све функционисало без грешке, јер смо пошилику оружја преузели, не у Оборову, већ у селу Краварско у Покупљу и даље га безбједно допратили у Мославину.

Прије два дана мој вод је био пребачен преко Саве у Туропоље, јер смо поставили засједу Черкезима. Черкези су често у јутарњим сатима упадали у поједина туропољска села ради пљачке. Послије извршене пљачке брзо се повуку у своје базе у Великој Горици. Чекали смо их од сванућа и када их није било повукосмо се натраг у Оборово. Нисмо се могли дуго задржавати на десној обали ријеке Саве јер тамо није било наших већих јединица. Журили смо и требало је што прије стићи на скелу на ријечи Сави.

Сјећам се, пролазимо тако кроз једно село већ око 9 или 10 сати. Нисмо тога дана још ништа јели, јер се храна не доноси у засједу. Идемо ми тако у колони по један кроз то село, а испред кућа на мостовима стоје жене са корпицама пуних куханих јаја, сувог сира и чварака. Нуде нас и ми онако у пролазу захваћамо понуђено из тих корпица и, без задржавања, једући крећемо даље.

Те сеоске жене нам уз нуткање говоре: “Једите, децо, једите, па буге нас боље бранили”. Знаду оне да смо им ми једина заштита од тих opakих Черкеза.

Овај терен у Туропољу као да је створен за њих. Ту се они изненада појаве, обаве пљачку и брзо нестану. Што се тиче покретљивости они су у великој предности од нас. Добро су наоружани и имају много аутоматског оружја у којем ми увијек оскудијевамо. Ми смо се на овим теренима Мославине, Посавине и Туропоља такорећи гушили у блату, вјечито пјешачећи и мјесећи ово жуто блато од иловаче. Они су на коњима и замарају се на маршевима само коњи, док они у седлима се физички не исцрпљују као ми. Командни кадар су им Нијемци, док су само неки виши руководиоци бивши руски Козаци. Наравно да их Нијемци нису штедјели у борби. Да би им подигли морал, дозвољавали су им пљачке и сва друга насиља. Ја до сада нисам имао прилике да се са њима сретнем у борбеним акцијама, јер сам дошао у ову бригаду прије неких 10 до 14 дана из бригаде “Матија Губец”, а она је дјеловала на Калнику, Загорју и Билогори. Тамо их није било, јер сигурно да им терен није одговарао. Они су се држали само посавских и мославачких равница.

Узбуна и први окршаји са непријатељем

Освануо је и тај кобни 29. март 1944. године. Јутро прохладно и без имало магле. Чудо да баш тих дана није било магле, а ми смо на обали Саве. Ми борци не слутимо ништа посебно опасно, иако смо претходних дана

слушали и краткотрајна пушкарања, али доста далеко, и томе нисмо придавали неку посебну пажњу. Не памтим још кад сам био у партизанском одреду да смо се негдје задржали пуних пет дана. Ово је ипак бригада, тј. оперативна јединица, која није везана за одређену територију.

Тог кобног јутра устасмо као и сваког другог дана и послјије умивања пођосмо на доручак, јер смо се хранили по сеоским кућама. Ја, мој помоћник и још један партизан долазимо у једну кућу и видимо већ на столу у великој порцеланској здјели пуше се посавски жганци од бијелог кукурузног брашна. Сједамо за сто и навалимо нас тројица на жганце. Жганци су направљени са чварцима, а прилог је печено кисело зеље. Доручак боговски, какав се само пожељети може за нас младе у овим тешким данима. Млатимо ти ми по тим жганцима, али одједном зачу се звук авиона. Појави се “рода” у ниском лету изнад Оборова. Рода је била њемачки извиђачки авион. Осу она митраљеску ватру по нашим јединицама. Чусмо команду “Узбуна!”

Остављамо тешког срца наше жганце и трк на зборно мјесто у дворишту. Нас је лако послјије узбуне постројити у пуној борбеној формацији, јер партизан, ишао било куда, никад се не одваја од оружја.

У дворишту се окупила и постројила наша 2. чета. Командир наше чете заставник Стево Пухача командује: “На положај!” Наша чета се налазила код задњих кућа на западној страни села Оборова.

Чета брзо заузе борбени положај од ријеке Саве, цесте и десно на сјевер. Фронт нам је окренут према селу Оборовских Новака у правцу Загреба. Из правца Оборовских Новака чујемо да се воде борбе. Западно од нас у правцу Загреба узводно налази се Посавски одред. Сад знамо да је нападнут. и да је прихватио борбу. Никаких других информација и сазнања што се тамо догађа немамо.

Чекамо на свом положају и осматрамо према селу Оборовских Новака. Из тог правца одједном се појави већа група војника. Крећу се у колонама. Претпостављамо да би то могао бити Посавски одред у повлачењу. Нитко у нашој чети нема двоглед. Не можемо идентификовати војску која се креће према нама, Униформе су и код Черкеза и код нас скоро исте, јер смо ми обучени претежно у заробљене њемачке униформе. Ја се секирам, јер не могу себи опростити што сам свој двоглед 15x40 оставио код куће. Ех, како би нам сада добро дошао. Ова се војна формација креће према нама. Што се више приближавају све су нам сумњивији. Дошли су већ доста близу и ми почесмо питали тко је то. Они се на наш упит расприше из колоне у стрелце. Сигурни смо сада да је то банда, јер смо тим именом звали све непријатеље, били они домобрани, усташе, Нијемци или Черкези. Припуцаше неки наши и богме и они отворише ватру на нас. У том трену ево ти курира из штаба батаљона са наређењем за повлачење.

Командир Пухача командује: “Повлачење!” и ми се почесмо извличити у дубину села.

Командир чете ми рече: “Богдане, остани на зачељу и опали према непријатељу рафал-два да би нас заштитио.”

Чета се повлачи у дубину села, а ја и мој помоћник остасмо на зачељу. Поставих пушкомитраљез на неки плот и осух једно два кратка рафала према непријатељу. Непријатељ, као да је само то и чекао – да се ја јавим са пушкомитраљезом. Лоцираше мој пушкомитраљез и осуше паљбу по нама. Ја и мој помоћник почесмо се повлачити за четом. Иза нас више нема никога. По цести пљушти и пршти непријатељска ватра, фијучу меци. Скочисмо ми у грабу да будемо колико-толико мањи циљ и трк по граби колико су нас ноге носиле. Видим ја сада да ја не могу трчати као прије када сам само носио пушку. Тежина пушкомитраљеза је прилично успорила моје кретање.

Једва ми прођосмо један међупростор између кућа гдје су непријатељски меци били најгушћи и дођосмо до заклона од околних кућа и господарских зграда. Стигосмо до заклона и прикључисмо се нашој чети. Излазимо из села. У центру села је штаб бригаде и приштапске јединице се почињу повлачити. Ту је смјештен и наш 3. батаљон. Сви се спремају или су већ почели са покретом извлачења из села. Повлачимо се из села и сматрамо да је правац нашег повлачења шума Жутица. Ех, да се нама само дохватити Жутице, онда смо ми на свом терену и ту смо најјачи. Излазимо из села и чујемо одјек борби негдје иза, испред и бочно од нас. Чуди нас откуда фијучу меци са десне обале ријеке Саве. Ми још немамо предодбу што се уствари догађа. Сматрали смо да је наишла нека непријатељска колона па ћемо одмјерити мегдан негдје ван села. Ми никада нисмо користили село као заклон, јер смо такве борбе увијек избјегавали – да не настрада цивилно становништво.

Крећемо се даље у колони по један и улазимо у неку шумицу ван села. У тој шумици већ има доста наших јединица. Даље испред нас од ове шумице је чистина. То је неки берек. Сада на њему нема ни једне травке. У овој шумици вртимо се око дрвећа, јер меци фијучу са свих страна. Немогуће је наћи заклон и поред тога што је ту и дрвеће. Ми још не слутимо да смо опкољени. Ту се налази и начелник штаба бригаде потпоручник Мазалек Јосип. Он нареди да се окупимо око њега и када то урадисмо он нам рече: “Другови, ми смо опкољени, нож на пушку, растојање 15 корака и на јуриш!” Сад смо коначно прогледали, мада нисмо знали још тежину нашег положаја. Па није то нама први пут да смо били опкољени, јер смо, уствари, увијек то и били. Само ово опкољавање је на много мањем простору и немамо велике могућности маневрисања.

Борба на пробоју непријатељског обруча

Борци ставише ножеве на пушке како је наредио начелник штаба бригаде Мазалек и почесмо излазили из шумице на ту гмајну развијајући се у стрелце. Овај берек испред нас је го, без иједне травке, а раван као сто.

Видим, на неких 100 метара налази се један бунар са бетонским сјеком и бетонским валовом (корито) за напајање стоке. Бунар има чигу (ђерам) за вађење воде.

Ја држим пушкомитраљез у положају за дејство. Ремен ми је затегнут на рамену, а лијева рука на дршци за ношење пушкомитраљеза. Крећем се према том бунару, јер ћу са његовог сјека имати одличан заклон од пушчаног зрна а сам сјек ће ми послужити и као ослонац на којег ћу поставити пушкомитраљез и отворити ватру. Чим смо изашли из шумице на ову чистину и почели се развијати у стрелце, непријатељ је простор испред нас почео обасипати минобацачком ватром. Нитко се такорећи не обазире на ову ватру, јер се ужурбано крећемо напред. Ја идем право на онај бунар. Када сам дошао на око 50 метара од тог бунара у његов валов (корито) груну мина и разнесе бетонско корито. Ја одмах промијеним правац и кренух удесно од бунара. Би ми жао што је мина погодила оно корито, јер сам од тог бетонског сјека очекивао добар заклон. Непријатељ сада отвори на нас и пушчану ватру и тада паде команда “Лези!” Легох и ја и из лежећег положаја отворим ватру у правцу откуда је долазила ватра на нас. Испуцао сам цијели оквир. Извадим празни оквир из лежишта и помоћник ми дода пуни оквир. Хтједох га ставити на његово мјесто на пушкомитраљезу, али одмах ми клону лијева рука. Испаде ми оквир из руке и из жиле иза палца лијеве руке поче шикљати крв. Видим да сам рањен. Устао сам и узех пушкомитраљез за ручицу и поћох уназад и ту сретох командира чете Пухачу, који узме од мене пушкомитраљез и рече ми да идем још натраг и у једном улегнућу да нађем болничарку да ме превије.

Наћох болничарку и она ми стави завој прве помоћи и заустави крварење из жиле на лијевој руци. Превије ми рану и стави ми повез око врата, тј. да лијеву руку носим на том повезу.

Болничарка ме пита гдје сам рањен по лицу, јер ми је све лице попрскано неком црвеном течносту. Кажем да не осјећам никаквих болова на лицу. Она узме вату и брише ми лице, али нема нигдје повреде. Видје она и те црвене мрље и на блузи и види да ми је поцијепан лијеви горњи џеп на блузи, те да из расјеченог џепа вире дијелови од налив пера. Метак ме погодио ваљда својом рикошетном путањом у налив перо те се црвена тинта разлила из њега по мом лицу и блузи. Насрећу повреда није било. Сада сам превијен и могу даље, али сам избачен из строја. Лијева

рука ми се налази на повезу око врата. Немам ништа од оружја и тако кренух за мојом четом. Док сам ја превијан, моја чета уз громке повике “Ура!” извршила је јуриш на непријатеља и он се вјероватно повукао, јер његова ватра се и не осјећа или је врло слаба. Видим да се наш стрељачки строј преусмјерава улијево и ја стигох и уврстих се у колону моје чете. Када сам дошао у строј, видим да се испред нас налази један поток ширине 8 до 10 метара, набујао и пун воде у ово доба године. Нитко од наших бораца није ни покушао да га преплива и да се пребаци на његову лијеvu обалу. Тко зна колико је меду нашим борцима било пливача, а у ово доба године вода баш није угодна за пливање.

Колона се креће узводно десном обалом потока. Претпостављам да ту ваљда треба бити неки мост. Пређосмо тако неких 500 до 600 метара и стигосмо до моста. На наше велико разочарење од моста су остали само стубови и на њима траверзе, али нема дасака и преко моста се не може пјешнице. Нема ту у близини ама баш ничега да би могли импровизирати нешто што би нам омогућило прелаз преко моста. Нема друге и један по један борац сједа на те траверзе и тако у сједећем ставу се помиче преко тих траверзи на другу страну. Оваково пребацивање тече споро, а непријатељ који се повукао вјероватно се већ средио на новим положајима.

Не знам да ли је тај мост и раније био у таквом стању или га је непријатељ у припреми напада онеспособио и тако нас што дуже задржао на десној обали потока. Чујем од других бораца да се тај поток зове Чрнец и да утиче у ријеку Саву.

Дођох и ја на ред и без проблема се пребацих на лијеvu обалу. Пребачени борци се одмах на лијевој обали развијају у стрелце и тако стрељачки строј крене напријед. Терен је покривен неким врбацама и наш стрељачки строј поново избаци непријатеља од једног јарка који је био паралелан потоку Чрнец. Када сам дошао ближе видим да се наш стрељачки строј налази у јарку у води нешто преко појаса. Непријатељска ватра је овдје врло жестока и имамо већ доста губитака. Уђох и ја у јарак. Вода је доста хладна, али то сада нитко и не примјећује. Видим да је јарак ископан у правој линији, јер је ту вјероватно прављена нека регулација. Мислили смо да је најгоре прошло, јер кад смо прешли преко Чрнца да нам је сада пут до Жутице отворен. Нови проблеми се појавише, јер наиђосмо на још један јарак. Испред нас су неки врбаци из којих бљује непријатељска ватра. Непријатељ се сигурно средио док смо ми губили вријеме при преласку Чрнца и сада смо на његовим нишанима. Што је – ту је, то сада сви видимо, али из ове коже се сада нема куда побјећи.

Неуспјешни јуриши из јарка

У јарку се већ скупило доста бораца. Чека се само команда па да се отпочне са пробојем. Чуди ме откуда дуж јарка звижде непријатељски меци. Неки борци бијаху погођени са лијеве стране, иако су били наслоњени на лијеву обалу јарка. Тај јарак је, као што рекох, био прокопан у правој линији и непријатељ је узводно од нас ушао у јарак и коси ватром уздуж јарка. Трпимо тако не баш мале губитке од те ватре.

Коначно се сређујемо и почињу први испади из јарка. Десно од мене чујем наш пушкомитраљез из којег је гађао ваљда потпоручник Циндрић Иван, наш командант батаљона. Циндрић последије неколико рафала довикује: “Бандо, да ли добро гађам?” Испред нас су били Нијемци који то нису ни разумјели и нитко на то није одговарао. Чуди ме да чујем само један пушкомитраљез, јер ваљда их више и нема. Нишанције су сигурно успут погинуле а са њима и помоћници, или су у пребацивању остали заштопани блатом.

Након извјесног времена почеше се у јарак пребацивали и борци нашег 3. батаљона. Са њима је замјеник команданта Рукљић Стјепан. Ови борци ојачаше нашу ватру.

Непријатељ стално коси својом ватром дуж јарка. Многи падају у воду погођени од ове ватре. Један Рус, такође, погођен скљока се у воду и гледам Јанеша Славка, трговца из Клоштар Иванића, борца моје чете како тог Руса подиже из воде и наслања га на лијеву обалу јарка, Јанеш говори да ће можда и он преживјети. Морам напоменути да је у мојој чети било неколико Руса, који су се под ко зна каквим условима ослободили њемачког заробљеништва и прикључили се нашим партизанским јединицама.

Код два јуриша и ја искачем из јарка јер сам покретан, а да бих дао примјер храбрости и другима да се морамо пробити. Међутим, наши борци остали су приковани недалеко од јарка, јер је непријатељ такорећи бријао терен испред нас својом аутоматском ватром. Оба пута сам се вратио у јарак. Непријатељ можда није гађао мене, јер се видјело да носим руку на повезу па као такав нисам опасан по њих. Наша ватра је све слабија и не чује се више ни онај једини пушкомитраљез. Не чује се више ни командант Циндрић. Од руководиоца остаде још мој командир чете Пухача Стево. Он се креће средином јарка и сређује борце за нови јуриш. При пролазу поред мене рече ми да је рањен. Питам га: “Ђе?” Каже: “У ребра.” Ваљда није био превијен, јер болничарке ту више није било.

Стево је мој друг из дјетињства. Био је двије године старији од мене. Био је нижи растом, али је био чврст и необично храбар. Са Стевом сам се дружио још прије него сам пошао у основну школу. Били смо такорећи

нераздвојни. Као дјеца заједно смо расли и играли се. Он је раније пошао у школу и завршио је двије године прије мене. Стево је волио оружје, а ја нисам. Сваке године за божићне празнике Стево је увијек набављао неке кубуре које смо пунили барутом и пуцали из њих. Када је мало одрастао купио је неки револвер плашљивац, који је имао бубањ и његова ударна игла је ударала у неке папирне коцкице које су имитирале пуцањ. Стално је сањао како би се цијев тог његовог револвера могла провртати и онда би у њу могао прави пиштољски метак.

Стево је почетком 1942. године био позван у војску, тј. у домобранство. Пошто је по националности био Србин распоређен је у радну јединицу, тзв. ДОР-а пук у Бјеловару. Имао је бицикл и често је бициклом суботом долазио кући, јер је то било на растојању неких 30 километара. Често је са собом довозио још по неког младића или домобрана, који су одлазили у партизане.

Заједно смо истога дана отишли у партизане. Средином 1943. године није се више враћао у Бјеловар, јер је осјетио да му гори под ногама. Било је сигурно сумњиво што он често вози још по неког домобрана или цивила на бициклу и том се онда губи сваки траг.

Дошавши у партизане распоређени смо у исту чету. Он се као војник брзо уклопио у тај војнички живот и код прве подјеле оружја добио је неку француску трометку пушку. Ја се нисам јагмио за те пушке, јер су биле јако дугачке, а за њих није било доста муниције. Он је убрзо постао делегат вода, а затим и замјеник командира чете. Првом реорганизацијом разишли смо се по разним јединицама и само смо се повремено сретали за вријеме неких борби. Задњи наш сусрет у борби је био 29. новембра 1943. године при борби за ослобођење Чазме. Он је тада био замјеник командира чете у 2. мославачкој бригади, а ја замјеник комесара чете у мославачком партизанском одреду. Рече ми да се јавио за бомбаша и да ће требати тако да се освајају непријатељски бункери. Имао је револвер Раст-гасер, за којим је као младић увијек жудио. Послије се више нисмо сретали све до марта 1944. године када сам ја напустио бригаду "Матија Губец" и дошао кући. Стево је свратио и тада је имао чин заставника. Рече ми да дођем у његову чету, што сам другог дана и учинио. Распоредио ме на дужност пушкомитраљесца. Ето такав је био мој командир Пухача Стево.

Пошто је средио ваљда за један добар вод бораца, изда команду: "Јуриш!" и први искочи из јарка. За њим искочи и Јанеш Славко из Клоштар Иванића. Нису стигли далеко, јер их је непријатељска ватра приковала за земљу са које се више нису дигли, јер су били покошени непријатељском ватром.

Гледам, више нема никога од руководиоца, нити здравих и способних бораца који би могли ићи у пробој. Сви који су ишли у пробој нису се вратили, јер је непријатељ такорећи сваки квадратни милиметар обасипао ватром. Последњи трак наде у успјешност пробоја је тако нестао са наших лица. Ово што је остало, или нема муниције, или су рањени и крваре наслоњени на лијеву обалу јарка, јер средином јарка коси непријатељска ватра.

Наши носе ваљда од Чрнца заробљену непријатељску радио-станицу. Неко рече да је треба онеспособити, јер наде у пробој више нема. Један борац је стави на лијеву обалу јарка и почеше је гађати из пушака и трошили и оно мало муниције што нам је преостало. Каква сулуда идеја, а могли смо је онеспособити са пар удараца кундаком. То је била преносна њемачка радио-станица, скинута са леђа погинулог њемачког војника.

Покушај извлачења из јарка у позадину

Видим да више нема отпора. Нема никога тко би га и од кога организовао. Наше ватре више нема. Све је утихнуло. Одлучујем да се извучем из тог јарка натраг негдје до Чрнца, па ако падне ноћ можда ћу се некако и извући. Изаћи мени није срамота, јер сам рањеник и неспособан за отпор. Вадим свој новчаник и бацам у мутну и крваву воду фотографије мене и мојих другова из бригаде “Матија Губец”. У бригади “Матија Губец” вршио сам дужност замјеника комесара чете и то се јасно види на фотографијама. Цијепам те драге фотографије и бацам их у воду.

У овај поточић или јарак улази неки јарчић или неко земљишно улегнуће и ја се тим улегнућем извучем из јарка, те пузећи се удаљавам од њега према Чрнцу. Успут наилазим на мртве другове који леже као снопље, јер нису ни стигли до јарка. Одмакнуо сам се и пузим даље. Кад сам се већ прилично одмакао придигох се да осмотрим ситуацију, али у тај мах добих погодак у лијеву ногу испод кољена. Наставих пузати даље па се на несрећу своју опет усправим и добих погодак опет у лијеву ногу, али јако високо. Осјећам како ми крв липти из обје ране на нози, али и не помишљам на превијање, јер нема ни чиме, нити ми је то сада на крај памети.

Пузећи и бауљајући тако наиђем на једног мртвог борца. Узмем му пушку и ставим метак у цијев и ријеших да се убијем. Онако лежећи био сам окренут према западу. Сунце је било већ доста ниско. Ставих цијев у уста и ставих прст на обарач. Гледам тако у сунце које је ниско на хоризонту. Само један покрет прстом и за мене ће бити све завршено. Кроз главу ми се као убрзани филм роје мисли – да се убијем или да се не убијем. Имам непуних 21 годину и такорећи још нисам ни почео да живим, а дошао је рат. А све варијанте су тако убрзане да једна сустиже другу. Убићу се и

неће ме бити. А ако се не убијем – може ме непријатељ убити, а и не мора ме убити. Па ако се сам убијем, то сам само непријатељу учинио услугу. Можда ипак постоји врло мали дио вјероватноће да ме не убију, јер сам сада већ тешко рањен. Па, да се убијем или не убијем? Одлучих, кад сам поново погледао сунце, да се ипак не убијем, јер можда ћу ипак некако преживјети. Коначно сам одустао од те накане и одбацим пушку, па што буде – да буде. Знам да ми неће бити лако пасти непријатељу у руке, али другог излаза за мене нема. Окретох се и погледам према јарку, а наши подигли неку бијелу крпу, значи предаја. Ватра је престала.

Предаја непријатељу

Устао сам и окренуо се према јарку. Гледам, Нијемци излазе из оних врбака. Развијени су у стрелце и са упереним оружјем крећу се према нама и чујем како вичу: “Hende hoch!”, што на њемачком значи “Руке у вис!” Видим да не пуцају и долазе све ближе. Подигох и ја руке и поћох према јарку. Изашао сам из јарка и ако ми је лијева нога простријељена на два мјеста, зачудо још увијек сам ходам. Према нама иде њемачки официр у некој гуменој кишној кабаници, држи уперени шмајсер и ја кренух према њему. Тако он и ја долазимо један другоме у сусрет. Ја вичем на оном мало што знам њемачки: “Hilfe, bite hilfe, ih bin švere wervunden”, што у преводу значи: “Помоћ, молим помоћ, ја сам тешко рањен.”

Тај њемачки официр нареди да се окупимо на једном мјесту. Скупљамо се онако израђавани, мокри, блатни и изнурени од дугог боравка у хладној води оног јарка. Ту се нађе и један партизан који знаде њемачки и преводи све команде њемачког официра. Швабо сада наређује да се рањени превију, ако их има тко превити. Овдје сада нема ниједне болничарке, јер су вјероватно све изгинуле још прије борбе код јарка. У мојој чети се налази Душан Гашпаровић, који је по занимању зуботехничар. Познајемо се још од нижег партијског курса у Чазми, јануара мјесеца 1944. године. Душан нема никаквих завоја, нити их има ко други. Кидају неке кошуље и гаће и Душан ме поче превијати. Цвокоћем зубима од изнемоглости и хладноће, цвокоћем зубима и говорим му: “Душане, узалуд то радиш, јер ја ово нећу преживјети”. Он ме тјеши и превија. Из лијеве ноге она горња рана је јако високо и из ње липти крв. Душан ме некако и нечим превије на оба мјеста. Када се завршило то превијање, њемачки официр нареди да требамо кренути до кола која ће рањене даље превести. Све рањене треба понијети и то да учине неповријеђени и мање повријеђени. Ако неког рањеника нема ко носити, они ће га овдје одмах стријељати. Са Нијемцима нема шале, нити они имају милости према непријатељу. Почесмо се

некако удруживати ради кретања. Мене ставише у неко танко ћебе и коначно кренусмо. Нисмо се одмакли неколико корака, а ћебе испод мене пуче и ја се наћох на земљи. Придигоше ме и помогоше да се ухватим за двојицу и да тако некако шепесам даље. Једном борцу ставих руку око врата, а он јаукну, јер је био рањен у раме. Тако се једном ухватим око врата, а други ме ухвати испод руке и тако кренусмо даље. Нијемци иду са обје стране наше колоне и стално нас пожурују вичући: “Шнел, шнел!”, тј. “Брже, брже!” Сунце је већ на заласку, а Нијемци не желе ноћу остајати нигдје на терену,

У том кретању стигосмо до неког потока. На том потоку је брв. Брв је од двије греде, лијева је нешто виша од десне. А онај гелендер или рукохват је са лијеве стране. Ја сам рањен у лијеву руку и лијеву ногу и све је то за мене на погрешној страни. Преко брви ми не може нитко помоћи. Морам сам. Зло је у томе што се лијевом руком не могу држати за онај рукохват. Знам ако паднем у поток слиједи рафал и остаћу у потоку. Дођем и ја на ред. Вучем ноге једну по једну и тако се некако крећем. Све би било још некако подношљиво да није оног њемачког “Шнел, Шнел”. Некако ипак успјех да прећем на другу обалу потока без ичије помоћи. Одахнуо сам. Одахнуше и моји пратиоци. Ех, што је воља за животом! Био сам млад, физички здрав и зато сам успио све то издржали.

Идемо даље. Заправо бауљамо, јер смо такорећи сви израњавани и на концу физичке снаге. Стигосмо до неких сеоских кола у којима има сламе. Смјестише ме на ту сламу као свињу и након краће вожње коњском запрегом дођосмо на цесту. То је било негдје између села Дубровшчак и села Посавски Бреги. Сада, када смо дошли на цесту, видјесмо која је то сила кренула на нас. Овдје све врви од Нијемаца и Черкеза. Против те силе ми смо се борили само са пјешадијским оружјем без довољно муниције.

Гледамо сеоска дворишта по којима се шепуре пурани, гуске, кокоши и патке. Нигдје живе душе од цивила, јер су сви, или побјегли, или се скривају по сјеницима или каквим другим ћумезима. Видимо, долази Черкез у једно двориште са аутоматом и осу цијели рафал из аутомата по том јату живади. Лети измијешано перје пурана, гусака, патака и кокошки. Одмах долази други и онако још неке живе узима за ноге и баца у каро-серију камиона. Њемачки официри који се ту налазе у близини су на то потпуно индиферентни, јер је то Черкезима сигурно дозвољено. Такав приказ још нисам видио у овом рату.

Прекрцани смо из запрежних сеоских кола у камионе. У њима нема сламе. Дигоше ме на камион и ја одмах легох на под. До мене лакше рањени сједе. На клупама сједе њемачки војници наоружани до зуба, као

наша пратња. Тада сам из близине видио њемачки пушкомитраљез “шарац”. Ту нема Черкеза, јер они су коњаници. Кренусмо према Иванић-граду. Пролазимо кроз Иванић-град и идемо према Клоштар Иванићу. Стрепимо само да нас не воде у Загреб и предају усташама, јер нам онда не гине нож у гркљан или Јасеновац. Стигосмо и у Клоштар Иванић. Они који су сједили рекоше да смо кренули према Загребу. Мислим да се свима следила крв у жилама када смо то чули. Што је – ту је. Крећемо даље и већ се доста смрачило. Већ смо се помирили да идемо за Загреб. Тјешимо се да можда идемо у неку њемачку војну болницу или у какав лазарет. Само црне мисли се мотају у нашим главама, а какве и друге могу бити у овој ситуацији.

Ако дођемо у руке усташа, то би за њих била права посланица – да се дочепају рањеника, па да се онда на њима иживљавају као што су то до сада безброј пута чинили.

Након неког времена камион окрену на десно. Они што су сједили рекоше да не идемо према Загребу. А гдје ћемо, то не знамо. Одахнули смо када смо дошли до сазнања да не идемо за Загреб. Камион се након неког времена у војњи у другом правцу заустави. Изађоше Нијемци из наше пратње и наредише и нама да излазимо. Изађох из камиона и видим да се налазимо, у неком дворишту, али не знамо гдје. Воде нас на спрат једне зграде. Зачудо, ја ходам сам без ичије помоћи. Воде нас у неке просторије у које је унијета слама. Ја се одмах испружих на сламу у једном куту. Био сам мокар, блатан и потпуно изнемогао од великог губитка крви. Не сјећам се да ли је просторија била загријана, али мени је било пријатно. Лежим тако у једној просторији са другим рањеницима, али их не познајем. Један Черкез донесе нам вечеру. За вечеру су били макарони и мало круха. Ми смо се доста добро хранили у Мославини и макарони нам баш не шмекају, али пошто нам је доручак прекинут, а ручка на Чрнцу и оном јарку није било, сада добро дођоше и они непријатељски макарони. Вечерасмо тако и ја се протегнух на слами, која ми никада није била удобнија.

Завршио се и тај кобни 29. март 1944. године. Био је и превише болан и крвав, јер ми још и не знамо колико је та катастрофа била велика. Најдужи дан до сада у мом животу тако се завршио на оној слами у непријатељском заробљеништву. Неки рањеници рекоше да се налазимо у Рбовцу. Ја сам на крају утонуо у дубоки сан на овој слами.

Лидија Вукчевић

Фабрика малих ушойија (фраїменши)

Лијепи, чисти, добри

Сјећања

Лијепи, лијеви, чисти, добри: таква је младост у двадесетима. Такви смо били и ми који смо крајем 70их били у својима крајњима двадесетима.

Неки и крајње лијевима, ако вам је лакше. Кинотека, завршеци студија, хуманистичке и филозофске теме, разговори у семинарима или након њих, кавана Корзо, Кавказ, кино Слобода или Балкан, задња сједишта аута: сватко је од нас имао макар мали, макар очев ауто.

Тих је година Ettore Scola, 1976., снимео свој филм: *Ружни, њрљави, зли*.

Чак је играо и у овећем кину мога малог града. Сјећам се сцене с кокошињцем: неки јужњаци, ниског раста, кокошари, провлаче се трчећи за својим перадима, у нелегално подигнутим страћарама настамби.

Сјевер Италије или Швицарска? Не знам више. Но, лице једнога од тих омањих, тамнопутих људи као да се замрзава у кадру. Запажа поворку јахача. Плавих, дугокосих, голих, на бијелим коњима. Сцена се одвија у некој од листопадних и црногоричних шума и паркова, разријеђених стабала близу језера, ако се добро сјећам. Јахачи израњају из мрака сиромаштва и само су један дуги швенк: рез у памћењу из приповијести о сиромаштву. *Borghesia nordese*, рекла бих сада спрам калабрешке или сицилијанске биједе.

Странци у властитој развијеној земљи. Или барем кантону.

Је ли филм био црно-бијели или од оних јесенских, листопадних сфумата? Је ли fuga с Југа на Сјевер свезана јединственом фабулом или раслојена многим причама, враћа ли се приповједач или камера у времену и простору?

Тек, ја препознајем у оном једном запањујуће смјелом кадру – наравно, не мислим на голотињу глумаца – који је снимљен филтером на лећи значење које бритко изоштрава и доводи до крајности оно што је талијанско друштво 70их година дословце разносило. Разлоге терора и тероризма, пророчански говор филма и за десетљећа унапријед. Не само тероризма и терора који је освајао Италију и остатак свијета, већ и ово исто дневно данашње сиромаштво којем смо изложени овдје и сада.

Све до уочи наших ратова у оближњим су Мокрицама имали уз дворца и коње: поније, арапске, јахаће, тркаће. Могао си доћи и проматрати богаташе или оне мање богате – лијепе, чисте и добре – како својој дјечи или омладини асистирају или само прате учитеља јахања. И ја сам водила своје рођаке у овај живописни приказ, као у неко енглеско романтично уље на платну.

Волим коње. Ниједном нисам узјახала ову племениту животињу.

Довољно ми је било проматрати њихово присуство на земљи. Оне ноздрве које њискају, они крупни црни дијаманти очију, оне гриве што се вијоре, оне сапи које се љескају, онај топот или кас, они трагови поткова у земљи. Као биљези среће.

Но, за тим, иза тога, стоји сва биједа која ће доћи, што нас је сустигла. Овако или онако, учинили су од нас *лијепе, добре, чисте*. Бијеле, послушне, макар били и вранци. На рачун свих нас, нас свих негдањих или оних нама блиских: *ружних, њрљавих, злих*.

Небески млазеви

Љето се не предаје, као разјарени бик: изручује на нас сву своју снагу.

Иако смо на континенту, небо дању бљешти сребром бјелине. С вечери се заплављује, прво необичним акваарином, па потом све модријим тегетом. Звијезде су све видљивије. Ипак, љето је засад без присутних звијезда, и без свитаца. Није то Црна Гора, каже моја мајка, да небо гори пламтећом жеравицом звијезда, као неки огромни сач.

Стога ја и немам жеља. Или сам ушла у доба које се мири са свиме што долази. Посебно с ониме што никако не долази. И сва је прилика да неће доћи.

Још једнако жестоко живим усхите својега дјетињства, његове неуједначене дионице, музику мекета и горућа усијања камена или плаже под стопалима. Ушмркавам најсланије море, оно око Отранта, или мирлук што га мијешају непредвидиви маестрали Југа: пелин и рузмарин, чемпрес и олеандри, ракита и кађун, црљеница након љетног пљуска и бакрене нити косе опране у кишници. Кад се тако укотвљена као лептир у ларву или бисер у шкољку упутим из ове настамбе у њено окружење што га не без сућути и удивљења зовем мала варош, ја сам наизглед спремна поднијети и оно што ме на сваком кораку сустиже: еклатантни облици мржње и хистерије на мене коју и након пола стољећа обитавања сматрају странкињом. Мрзе хлад у којем паркирам кола, послѣје подигну троструку металну бандеру да ме обесхрабре на том мјесту, многи који ме виде да им идем усусрет пријећу улицу или ућу у дућан, показују прстима рогове. Сматрају ме, како то и не слутећи да казује о себи, каже Virginia Woolf о једној својој протагонистици: нечим између вјештице и чаробнице. На концерту виолончела у прохладној цркви нитко не сједне до мене, а неки се дрзну и питају ме: како то да си ту? Ја им још хладнијег тона узвраћам: ето тако, што се у цркви не служи само миса, него и универзалнији опијат од вјере, музика. Наглашавам посебно задњу ријеч, као да не знам хрватски, али и ја волим зазвонити на узбуну у мануфактурама ове варошице.

Моје ми срце казује да не треба више тражити посла код мрзитеља, нити се икоме молити. Довољно је млазева у мени за слободну умјетницу, довољно мастила да њиме омастим душе фаризејске.

Само кад погледам, с вечери, с нашег балкона према западу уживајући у оном за мене крунском часку дана, кад “мре потоња светлост и постаје смеђа” и помислим нешто богохулно: је ли ово исто небо, с тога истог неба једнаке чиопе својим ми цијуком устрептало казују да је ријеч о сродном, врло блиском и обостраном странству.

Звијезде звијезда

Живимо у блату. Највећи дио својих живота. Но, како каже Proust, којег сам у наслову мало прилагодила, “заиста летимо од звијезде до звијезде”.

Можда је то оно што изазива и авантуру бивања чини подношљивом. Оно што је једино вриједно: симфонија судбинског што се окомљује на нас. Стропоштава као љетно невријеме. На нашим је плећима толико терета, у бисагама толико смећа, у самарима прегршт залудних ријечи и дјела.

Свеједно говоримо, свеједно говоримо. Осим родитеља, имамо ли среће с њима, немамо дома, нити окриља. У језику нас састају љуте отровнице: њиме милујемо, њиме проклињемо. Најприје мрзимо језиком. Омражени смо због свог језика: ништа мање него са својих дјела. Наш нас најрелевантнији знак издаје баш тада кад желимо прешутјети или одјенути у метафору бљутави оброк наших искустава.

Ја већ дуго гдје год могу шутим. Или прешућујем. Додуше, тако скупљена горчина, након година шутње зна просути свој бијес као бакшиш бројаница ријечи: ћутим да усипам брабоњке. Штовише, да се моје просуто бисерје просипље преображено у брабоњке.

Свиње једу помије, свиње једу рјечнике, свиње једу свиње.

Свињац наш свагдашњи у којем је и највиша међу женама у најкатоличкијој земљи, у псовци, прасица. Да их поново неки нови фанатик покрсти. Преобрати с језика нераста барем до висине коњске ћуди. Дотле, наставит ћемо се ваљати у блату, ми, свиње, с другим свињама. Уживајући у међусобном чешкању: та тко да одоли послјије добро осушеном и одимљеном пршуту? С њим у стражњици и звијезде изгледају ближе, кажем, да не бих рекла: дохватљивије.

Слике с пута

Крај липња, најљепшег мјесеца у години – кад не би било рујна – проводим на Цетињу.

Гдје расту најмирисније липе Европе. Купам се у њима, омамљујем, ураћам у њихов мирлух. Времешне су и сјећају ме на мога оца. Становао је у Његошевој улици. И спавао у оцаклији куће својих тетака. Послије рата је двије године радио у Министарству трговине. То је данас лијепа развучена једнокатница. Сад је у њој Музичка школа. И прије него су ме Цетињани упозорили која је зграда била Министарство, ја бих сједала, оба дана прије формалног почетка *Његишевих дана* на лијепу скулптуру клупе пред зградом и слушала глазбене дионице: флаута и клавира лијегали су на липе али хармоника је посве разметљивом емпатијом тако својственом јужним меланколицима наносила необичне мелодијске линије на ову улицу, ову пријестолничку варош, најмању али не и најнезнатнију међу књажевинама *Ottocenta*. Бескрајни акорди хармонике парају ми душу. Вријеме је овдје вјечно. Докони XIX. вијек још увијек живи овдје неку своју двојничку ролу.

Блиједи калуђер финих носница и с оном неизбјежном брадом до појаса и камилавком на глави ситно броди цетињским Корзом. Тамни хабит, мрк као чивит, залелуја своје црнило на њежном лахору послјијеподнева. Пари, тамна застава камените улице.

Колима пролазих у сутон поред Барутане. Срце ми удара немирно као стара раштимана ура. Кад се назру кубета чемпреса – минарета у дубини слике и према мјесном гробљу, чини ми се, ура ће ми излетјети из груди. Онако како грлицу у лету разнесе зрно стријелца.

Меки, мелемни говор Цетињана. Опхођење које наслеђује краљевско племениташтво.

Љепота стаса и хода, начин на који се обраћају странцима, сусретљивост у којој има и од оне знане медитеранске проишљивости којом обујме суговорника једним погледом, Цетињане издваја и чини посебнима. Мислим да личе својим витешким односом према животу Каталонцима. Табаци отиснутих књига овдје су симболички, и стварно, постали оружје. Оловна слова, меци.

Жена код које сваке вечери након симпозија купујем воће – оне најтамније трешње и најслађе смокве, петроваче, пита ме колико остајем. Кад јој кажем, узвраћа: штета, могли бисте код мене попиту кафу. Хвала, кажем, остављам то за сједеће лето.

Такву присност могли сте доживјети у Европи, још само на Сицилији. У Таормини или Агригенту. Поносна на своје земљаке враћам се у хотел. Магдалена, пољска колегица из Варшаве, каже ми како у мени има нешто племениташко. Послије, у соби мислим, можда сам ја само један само рјеђи изданак галантног стољећа.

Владимир, мој љубљански колега и ја, прије почетка свечаног отварања *Њеџошевих дана*, сједамо у пуб који затвара угао двију улица. У приземници која је преко пута Владиног дома. Гдје ћемо засједати наредна четири дана. Посве неочекиван из ведра сунчана неба ступи се дажд. Потом и град крупан као трешње... Засу нас стакластим зрнима на тријему кафетерије. Добује ритмом поганских ритуала.. Мој колега који прије личи Црногорцима XIX. стољећа него словенским сувременицима, запажа паралелизам њеџошевских громава и необичну добродошлицу подловћенског неба.

Пијемо *Водуводу*, како не без ироније, Црногорци именују негазирани напитање из четвртстих лијепо обликованих флаша. Владимир послѣје наручује и чашицу ракије, да лакше преброди олују. Међу нама се, док траје темпеста, ствара неки прешутни савез. Двојништво судионика у нечем опасном. Недопуштеном. Ми смо илегалци времена. Диверзанти невремена.

Владимир је још жешћи љевичар од мене. Уживам док критички приповиједа о словенству.

Помињемо цетињске кише које је тако болећиво волио Киш.

Потом мислим на свог оца који ми је открио тајну свог учења. Од наше славе, а то је средином новембра, па скоро до Ђурђевдана, тамо, говорио је, не падају, него пљуште кише. Крупних капи. Које шире своје клобуке у локвама. Тако знаш да ће бескрајно падати. И да ти не преостаје ништа друго него библиотека и књиге.

Кад се послије распоређујемо по секцијама и договарамо излет на Видовдан ка Његушима и на Маузолеј, ја Владимиру кажем да нећу ићи. Зато, кажем, што има један важнији гроб од Његошевог за мене у Црној Гори. Очев. Наравно, посве те разумем, каже он пријатељски својом србословеншчином.

Но ту је и неки други завичај: онај који више не говори твојим језиком.. И ти која га не чујеш. Јер га не разумијеш. Језиком дионица, капитала, мреже.. .

Вријеме које је сипећи расточило брегове с којих рони. Тек тамнозелена сјена чемпреса што мојег оца сјену чува.

И она друга, у другој Његошевој, подгоричкој улици, што на ћошку Марковића, обасеже до Херцеговачке улице.

Све што препознајеш као своје само је њжно звоно витороба. Оно умјесто богомоље звони док напушташ оца под мраморном плочом. И сунце које жеже у пламеним млазевима поднева.

Небо од купина

Небо у купинастој тамној тинти. Ти који ми се јављаш након дуже шутње. Ја која дјелујем мирно: само дамари знају колико ударају. Препелице и ждралови надлијећу недјељно небо: свака се птица своме јату приклања. Огромни тамносиви трептећи трокутасти летећи ћилим. Спикер металнога гласа доноси мрке лоше вијести.

Море које се љеска и трепери – море, мој непрестани рефрен – и даље се љеска и дрхтури, блистајући сјајем. Прије него велики валови не проспу пјену налик оној на јапанском цртежу. Но ниједно плаво не може дочарати модрину отрантскога Јадрана. Ни моји прсти који се о томе труде десетљећима. Тек на рубовима оно мало соли и јода у окусу, у миру зрака.

Пурпурна јасноћа мојег чувства наноси рубинско свјетло у твоју малу шартрозу, умјетничке, мартиру, редовничке свемира. Радо би је задржао или улио себи, у душу, угравирао у срце. Као жиг нашег пристајања.

Хисторија

„Народно јединство је створено крвљу, па ће се, ако буде требало,
крвљу и бранити!“

613

Жељко Караула

*“Писма из емиграције”
— извод из кореспонденције
Светозара Прибићевића и
Аугуста Кошутића
(1933.-1936.)*

Кључне ријечи:
кореспонденција,
С. Прибићевић,
А. Кошутић, политичка
емиграција,
Краљевина
Југославија, диктатура

У раду се доноси 16 писама Светозара Прибићевића, предсједника Самосталне демократске странке и Аугуста Кошутића, потпредсједника ХСС, писана у емиграцији у раздобљу од 1933. до 1936. године. Ова писма описују сложено унутрашње и вањскополитичко стање у Краљевини Југославији након проглашења диктатуре краља Александра, те наде и хтијења обојице емиграната. Осим тога из писама се види и политички однос између два партнера у Сељачко-демократској коалицији Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке у сложеним увјетима емигрантског живота, када је било тешко доћи до информација из земље, а постављало се питање заједничке политичке платформе између Прибићевића и Кошутића у емиграцији.

- 01 Љубо, БОБАН, Светозар Прибићевић у опозицији (1928.-1936.), Институт за хрватску повијест, Загреб, 1973.
- 02 Светозар Прибићевић (Хрватска Костајница 1875. – Праг 1936.), хрватски и југославенски политичар српског подријетла. Своје прве политичке погледе изнио је као студент 1897. године у програмском чланку *Мисао водила Срба и Хрватша* гдје заступа мишљење да Срби и Хрвати чине један народ. Од 1902. био је уредник *Новой Србобрана*, органа Самосталне српске странке у Хрватској. Учествовао је у оснивању хрватско-српске коалиције 1905. године и постао вођа њеног српског крила. Након што је из коалиције иступио Фрањо Супило, Прибићевић је постао њен стварни предводник. За вријеме Првог свјетског рата водио је опортунистичку политику. Прикључио се Народном вијећу Срба, Хрвата и Словенаца, поставши његов потпредседник. Прибићевић је имао значајну улогу у стварању заједничке југословенске државе. Пошто је сматрао да су Срби и Хрвати један народ, своју политичку активност је усмјеравао на изградњу југословенског унитаризма, залагавши се за централистичко

На почетку треба истакнути да се у овом раду доноси 16 писама Светозара Прибићевића и Аугуста Кошутећа упућених један другом за вријеме емиграције од 1933. до 1936. године. Овај прилог је само одређена надопуна капиталног дјела хрватске историографије Љубе Бобана *Светозар Прибићевић у опозицији (1928.-1936.)*,⁰¹ у којој је кориштена ова кореспонденција из фонда Хрватског државног архива. Овдје су пренесена писма која је Бобан само дјеломично у биљешкама или уопће није употребио у својој књизи, а за која сматрам да их је потребно објавити јер допуњују и освјетљавају политичку позадину дјеловања и рада ове двојице емиграната у споменутом раздобљу. Нека писма нису објављена цјеловита већ само они дијелови који говоре о политичкој ситуацији у земљи и мишљењима обојице емиграната о тренутачном политичком стању. Кореспонденција између Светозара Прибићевића⁰² и Аугуста Кошутећа⁰³ писана у емиграцији све до смрти Светозара Прибићевића у Прагу 15. IX. 1936. године показују између осталог све динамичнији поглед Светозара Прибићевића на југославенску стварност, која постаје све више у опреци са његовим властитим схваћањима из претходног раздобља његове политичке дјелатности. Као човјек “*жестокој шемјераментша и великих амбиција*”, Прибићевић је трансформацијама и турбуленцијом својих политичких идеја, усмјерења и дјелатности и те како збуњивао сувременике. На почетку свог политичког рада у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца важио је као најутјецајнији политичар и особа на двору од највећег повјерења, док је у србијанској јавности важио као експерт за “*пречанске крајеве*”. Ускоро је својим политичким дјеловањем постао најомраженија особа у земљи, која се замјерила свима: круни, Србима, Хрватима, политичким лидерима, владајућим и опорбеним.⁰⁴ Тако у писму од 2. сјечња 1935. (Писмо 9.) он проговара “*ионављам Вам да режим из Београда настоји да ме иошћуно изолира и од Радићеве странке и од оних самосталаца који су ми били ошћали вјерни. Јуче је доша овамо Радиша Воркайић, који је био у Софији и тамо му је казао јуї. иосланик Цинцар-Марковић, да ће шакозвани “иоїлавник” који ради с Ишћалијом и чије су изручење шражили, моћи ирије да се врати кући неїо ја. Толико њихова мржња на мене. То је једна мржња невјероватна која се не отраничава само на данашње службене круїове и којој је узрок шћо се Србин из иријека усудио да сћане на сћрану Хрватша (иришћив Србије). Они се иредсћављају као Србија.*

За разлику од Светозара Прибићевића, који је у емиграцији више дјеловао као политичка фигура, појединац, а мање као председник своје странке, Самосталне демократске странке (СДС) или представник Коалиције, Аугуст Кошутећ, потпредседник ХСС-а у емиграцију је отишао са

уређење државе. Био је и један од оснивача Демократске странке 1919. године. Борио се против Стјепана Радића и његове Хрватске републиканске сељачке странке. У Краљевини СХС био је министар унутрашњих послова (1919.-1920.) и министар просвјете (1920.-1922. и 1924.-1925.). Године 1924. иступа из Демократске странке и са 14 посланика оснива Самосталну демократску странку (СДС). Тада је са Николом Пашићем основао владу Националног блока која је бранила централистички Видовдански устав. Касније је са Радићевом Хрватском сељачком странком, која је прешла у опозицију, створио Сељачко-демократску коалицију (СДК). У то вријеме и почиње његова полагања трансформација, јер од поборника централизма постаје ускоро његов противник. За вријеме шестојануарске диктатуре интерниран је у Србију (Брус), одакле 1931. одлази у иностранство (Париз, Праг) гдје остаје до краја живота. Тамо је и написао књигу *"Дикшајшура краља Александра"* у којој се изјашњава за федерално и републиканско устројство Југославије. Своје ново стајалиште истакао је 1933. године у свом "Писму Србима" у којем

се залаже за споразум Срба и Хрвата на основу равноправности оба народа. Пред сам крај живота наглашавао је и потребу стварања сељачко-радничког покрета. Види у: Љубо, БО-БАН, Светозар Прибићевић у опозицији (1928.-1936.), Институт за хрватску повијест, Загреб, 1973., Исти, Једно писмо Св. Прибићевића у вријеме шестојануарског режима, Хисторијски зборник, XVIII, 1965., 203.-213., Софија, БОЖИЋ, "Између Србије и Хрватске: Светозар Прибићевић у виђењима савременика", Историја XX века 2/2002, 117.-135., Исти, Београдско јавно мнијење о Светозару Прибићевићу", Токови историје 1-4/2001, Београд 2001, 7-20. Тодор СТОЈКОВ, Из политичке активности и еволуције Светозара Прибићевића: прилог биографији, Зборник за историју Матице српске, 12/1975., 34.-56., Исти, Интернација Светозара Прибићевића (1929.-1931.), Историја XX века, Зборник радова XII, Београд, 1972., 403.-423., Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ, Српска народна самостална странка 1903.-1914, Загреб, 2000., Хрвоје, МАТКОВИЋ, Светозар Прибићевић Самостална демократска странка до шестојануарске диктатуре, Институт за

хрватску повијест, 1972., Загреб., Исти, Светозар Прибићевић, идеолог – страначки вођа – емигрант, Загреб, 1995., Исти, Светозар Прибићевић у 1918. години, Зборник Хисторијског института Славоније, св. 6., Славонски Брод, 1968., 245.-256., Исти, Стјепан Радић и Светозар Прибићевић у југославенској политици од уједињења до шестосијечањске диктатуре, Студије из хрватске повијести, Голден Маркетинг, Загреб, 2004., 300-307., Светозар ПРИБИЋЕВИЋ, Диктатура краља Александра, Београд, 1953., Бранислав ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Демократски односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1970.

- 03 Аугуст Кошутић (Радобој крај Крапине, 1893. – Загреб, 1964.), хрватски политичар. Један од првака Хрватске сељачке странке. Уписује се на Правни факултет у Загребу. По завршетку рата не наставља студиј права, већ се уписује на високу техничку школу у Прагу. Након успјешно положених испита промовиран је у инжењера. Неко вријеме остаје у Прагу као асистент катедре за опћу науку о стројевима. Убрзо се враћа у домовину. Укључује се у редове ХРСС и као један од ријетких интелекту-

алаца у странци улази у њено водство. Године 1921. оженио се кћерком Стјепана Радића, Миром. Биран за заступника у Народној скупштини Краљевине СХС. Године 1923.-1924. прати Радића на путу у Лондон и Москву. У вријеме када је рад ХРСС био забрањен на темељу Обзнане, 1924.-1925., био је с осталим члановима водства странке затворен. Кад Радић склапа споразум са радикалима и улази у владу, Кошутић постаје подтајник у Министарству промета, а крајем 1926. министар грађевине. Послије смрти Стјепана Радића изабран за потпредседника ХСС. Након увођења Шестојануарске диктатуре одлази у емиграцију. Борави је испрва у Риму, касније претежно у Бечу, неко вријеме у Берлину, а посетио је и САД. Из прве половине 1930-их значајна је његова преписка са другим емигрантом, Светозаром Прибићевићем, који тада борави у Паризу и Прагу. Као представник председника ХСС-а Владка Мачека одржавао је контакте нарочито са Њемачком и Италијом. Већ на почетку емиграције сустрео се у Италији са Антом Павелићем и одржавао с њим углавном добре односе, за разлику од другог представника ХСС-а у иностранству

Јурја Крњевића. Враћа се у земљу 1937. године те опет преузима дужност потпредсједника ХСС-а. Судјелује у преговорима који су довели до потписивања Споразума Цветковић-Мачек. Мачек је желио да он постане баном новоосноване Бановине Хрватске, међутим, кнез намјесник Павле Карађорђевић, сматрао је да ће он бити неприхватљив за србијанске политичаре. Тако је баном именован умјерени Иван Шубашић. Након успоставе НДХ остаје у Загребу. Усташки га режим двапут затвара. Касније се однос мијења. Крајем љета 1943. Нијемци, узнемирани неуспјехом усташке власти да осигура мир и ред, те падом Mussoliniја покрећу иницијативу да се представници ХСС-а укључе у политичко водство НДХ. Младен Лорковић ступио је у везу с Кошутићем и изнио му понуду. Кошутић и остали представници ХСС-а предлагали су успоставу нестраначке (чиновничке) владе и расписивање избора за Хрватски сабор. Лорковић је предлагао улазак представника ХСС-а у постојећу владу, а други увјет је оцијенио неприхватљивим. У прољеће 1944. Кошутић ступа у контакт с Народноослободилачким покретом. Као увјете за сурадњу

тражи признање ХСС-а као легитимног представника хрватског народа, да се осигура изборна демократија (могућност да ХСС оснива своје организације на слободном територију и истиче кандидате на изборима за Народноослободилачке одборе). Године 1944., са Кошутићем и групом других вођа ХСС-а контактирају покретачи пуча Вокић и Лорковић који планирају раскид НДХ с Нијемцима и прелаз на страну савезника. Крајем коловоза 1944. петорица вођа ХСС-а који су судјеловали у завјери били су ухићени. Кошутић успјева побјећи те се у рујну појављује на територију под контролом НОП-а. Средином рујна сусрео се с Randolphom Churchillom, британским изаслаником. Због сумњи у његове намјере, партизани га затварају. У затвору је остао до 1946. године. Након пуштања, жели поново покренути рад ХСС-а, али комунистичка власт то брзо онемогућава. Види у: Љубо, БОБАН, В. Мачек и политика Хрватске сељачке странке 1928.-1941. Из повијести хрватског питања, св. I-II, Загреб, 1974., Исти, Контроверзе из повијести Југославије 2., Загреб, Школска књига, 1989., Фикрета, ЈЕЛИЋ-БУТИЋ, Хрватска сељачка странка,

Загреб, Глобус, 1983, Хрвоје, МАТКОВИЋ, Повијест Независне Државе Хрватске. Загреб, Наклада П.И.П. Павичић, 2002., Зденко, РАДЕЛИЋ, Хрватска сељачка странка 1941.-1950., Загреб: Хрватски институт за повијест, 1996. Бранка БОБАН, Судски прогони првака Хрватске сељачке странке (1945.-1948.) Дијалози повјесничара – историчара, Задар, 8., 2003., 239.-260.

- 04 Софија БОЖИЋ, Светозар Прибићевић у виђењима савременика, Историја XX века 2/2002, 7.-8.

циљем придобивања и информирања западне јавности и западних политичара са стварним стањем у земљи након проглашења диктатуре, те упознавања са тежњама хрватског народа, у складу са договором у ужем водству странке.⁰⁵

И начини “одласка” из земље били су различити код обојице. Кошутећ је почетком коловоза 1929. отишао са обитељи на “љетовање” на оток Раб, међутим, тамо се једном рибарском барком пребацио на оток Црес који је тада био под талијанском влашћу. Чим је доспио на Црес пријавио се талијанским властима, које су га брзо почеле третирати као политичког емигранта. У прво вријеме свог доласка у Италију Кошутећ се смјестио код Анте Павелића и с његовом обитељи је остао до половине 1930. године.⁰⁶ Светозар Прибићевић је отишао пуно тежим и мучнијим путем и доста касније. Прибићевић је у свибњу 1929. ухићен у Београду и интерниран у србијанско село Брус, и ту оболио. У Брусу, и у болници у Београду провео је око годину дана у потпуној изолацији. За лијечења у београдској болници почео је штрајк глађу, протестирајући тако против шестосијечањске диктатуре краља Александра. У упорном штрајку пријетила је чак и опасност да умре. Под притиском међународних чимбеника и пријатеља из иностранства власти су биле присиљене да пусте Прибићевића, те је он 23. септембра 1931. отишао у Чехословачку, а затим у Париз.⁰⁷

Од почетка свог политичког дјеловања у Краљевини СХС стојећи на концепцији интегралног југославенства Прибићевић се стално сукобљавао са федералистичким снагама у Хрватској које је утјеловљивала ХРСС Стјепана Радића. Да очува централистички устрој државе и Видовдански устав Прибићевић је сурађивао са највећим србијанским странкама радикалима и демократима. Међутим, радикали и демократи били су спремни жртвовати Прибићевића у свом међусобном антагонизму или на рачун споразумијевања са хрватском опорбом. Имајући то у виду, а и чињеницу да унитаризам и централизам временом нису постајали оквир и гаранција за равноправност него средство доминације србијанских странака, након раздобља борбе против хрватског партикуларизма, Прибићевић почиње да води борбу и против великосрпских кругова јер они такође угрожавају његову идеју југославенског интегрализма. На тој новој платформи он успоставља везу са ХРСС Стјепана Радића и оснива Сељачко-демократску коалицију (СДК). Тако створена “пречанска фронта” даје нову квалитету политичком животу. Радић је битно ојачан јер се у друштву с Прибићевићем не може етикетирати као сепаратист (што ни у онодобној “међународној заједници” није политички пролазило), те што опорбено дјелује у самом Београду. Коалиција најјаче хрватске и српске

05 Влатко МАЧЕК, Мемоари, Загреб, 1992., 88., Почетком прољећа 1929. године у стану Ј. Торбара састали су се В. Мачек, Ј. Предавец, А. Кошутећ, И. Пернар, В. Вилдер и Анте Трумбић. Тада је Трумбић рекао “Господо дошло је вријеме да се мора помишљати и на емиграцију. Ја сам четири године провео у емиграцији и знам да је то тежак пут. Ја не могу да га поново поднесем. Ви млађи мислите на то. Мирко ГЛОЈНАРИЋ, Борба Хрвата, Загреб, 1940., 52

06 Хрвоје МАТКОВИЋ, Повијест Хрватске сељачке странке, Наклада П.И.П. Павичић, Загреб, 1999., 292

07 Тодор СТОЈКОВ, Интернација Светозара Прибићевића (1929.-1931.), Историја XX века, Зборник радова XII, Београд, 1972., 403.-423. Сам чин “капитулације” краља Александра када је био присиљен да га пусти из заточеништва, Светозар Прибићевић је овако описао свом брату Адаму “Колико је то задовољство! Има 120 000 војника, 20 000 жандара, и десетине хиљада четника и сокола. Па ето, овако осамљен, слаб и изнурен побједио сам га. Каква је то сласт и уживање. Ни глади не осјећам. Толико сам сит”. 422

08 Љубо БОБАН, Светозар Прибићевић у опозицији, 99., Писмо Хинку Кризману од 17. XI 1931.

пречанске странке има за посљедицу да се политички интереси све више почињу очитовати као господарски, а борба против централизма се јасније истиче као захтјев против србијанске хегемоније. (Селачко-демократска коалиција показат ће се као веома постојана, нацивјет ће своје творце и дочекати крај државе. Због тога се може рећи да су Радић и Мачек у успостављању односа с хрватским Србима најуспјешнији наши политичари.) Када уз то крене и у одлучан обрачун с корупцијом као средством преко којег се за особне пробитке материјализира политичка моћ, Радић постаје нерјешив проблем и због тога режим не види другу методу за његово разрјешење до атентата и завођења диктатуре.

Атентат у Скупштини на хрватске заступнике је довео Прибићевића на својеврсну раскрсницу. Након што је раскрстио са централизмом, он је још увијек вјеровао да може очувати унитаризам у нешто блажем облику. Међутим еволуција према федералистичкој опцији, отворена већ нешто раније, постала је јаснија и досљеднија у политичкој еволуцији Светозара Прибићевића. Кроз особну конфронтацију с краљем Александром, у сукобу с њим, он је улазио у сукоб и са монархијом као институцијом. У првим данима монархистичке диктатуре, а и у емиграцији Прибићевић је сматрао да је за сада од првенствене важности борба за повратак парламентарног система и повратак људских права, док је за државно-правна питања и ново устројство државе сматрао да о томе није могуће говорити док се не врате грађанске и политичке слободе. Док је Мачек из комплекса државног уређења увијек у први план стављао хрватско питање, те тај проблем проматрао одвојено, Прибићевић је заступао тезу о рјешењу цијелог проблема (југославенске кризе), а не само дјеломично, не само један териториј, него све, писао је он Кризману.⁰⁸ Касније 1935. и 1936. године почео је истицати примарну важност државноправног преуређења земље. У емиграцији Прибићевић је још више продубио своја стајалишта тражећи нове начине борбе против режима, био је велики противник свакога оклијевања и компромиса са режимом. (*Иначе годажем моје мишљење да не би требали са данашњом Владом у Београду уојће разговарати, за разговоре би требали доћи нови људи који нису компромитирани диктатуром.*) (Писмо 9., 2. I 1935.) Почине све чешће говорити о револуцији, о укључењу најширих маса у борбу против режима. У његовим схваћањима такав активитет маса у револуцији имао би за циљ повратак институција грађанске демократије и повратак људских права, који су укинута апсолутистичким режимом. Тако у писму од 19. ожујка 1934. (Писмо 5.) он каже: “Мени је њослао њријашељ из *Graza* који је у фебруару био у Зајребу и који је ради неких друћих ствари био незадовољан са мном, а можда је још и сад, информације из којих излази да је мојим њисмом њоред неких друћих

био незадовољан и Вилдер и да се приговара како не познам ситуацију на терену, како моје писмо значи да је држава на одказ, како је мој рад баласт за њих, како из Париза позивам на револуцију и слично. По тим приговорима прекознао сам Вилдера који понекад не пази што говори. (Ја сам међутим својим шпиром плаћу, кад сам ледао смрт у очи доказао своју одлучност и онда кад сам био у домовини). Нисам тим писмом позивао на револуцију из Париза него сам препоручио ширење револуционарних идеја и духа у народу т.ј. идеја које могу да припреме револуционарне покрете а које сада свакако идеја о признању самоодређења Хрватима. Видише овде у Паризу свака група ријеч је револуција, а код нас од те ријечи сипрајују па се чак боје и еволуције.” Прибићевићеви нови погледи лоше су примани код појединих представника Самосталне демократске странке у земљи, гдје су почела знатна разилажења у мишљењима код њезиних првака. Несугласице су биле отворене по питању борбе против режима (револуција, народна фронта) и у питањима државноправним (докле ићи са федерализацијом земље).

Своја гледишта о федерализму Прибићевић је опширно обрадио у својој књизи “Диктатура краља Александра” која је 1933. године изашла у Паризу на француском језику. Према Прибићевићу федерализацију је могуће направити само на два принципа, према народима гдје се могу образовати три јединице словенска, хрватска и српска и друго према историјским јединицама. Прибићевић је више нагињао другој варијанти јер је сматрао да је границу између Хрвата и Срба немогуће повући јер су сувише измијешани, а и таква федерација била би најгоре рјешење по питању народног јединства. За њега је једини излаз био у федерацији историјско-политичких јединица при чему је он видио ове јединице, Словенију, Хрватску-Славонију-Далмацију, Босну и Херцеговину, Војводину, Србију, Црну Гору, Стару Србију и Македонију.⁰⁹

Сама чињеница да је Прибићевић дјеловао из емиграције, да више није био повезан са својом базом у земљи, да су до њега долазиле само штуре информације о збивањима у земљи, (“Од куће нема никаквих вијести. Вилдер ми се не јавља већ три мјесеца. Да ли на тај начин демонстрира своје незадовољство с мојим писмом или је какви други разлоји јојунастио шушање не могу да знам.”)¹⁰ довеле су до тога да су његове могућности дјеловања све више сужаване, те је тијekom времена политика самосталаца и Коалиције вођена без већег уплива Прибићевића, који је све више дјеловао као неки морални ауторитет, него као онај који вуче концеве практичке политике у земљи. То се види и по томе како му је тешко пала одлука да се он не појављује као кандидат на изборима 1935. године. (Писмо 10.)

09 Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, Загреб, 1990., 122.-123

10 Писмо од 19. III 1934., Писмо 5.

11 Рудолф, ХОРВАТ,
Хрватска на мучилишту,
Загреб, 1992., 464-466

И Кошутић је у својим писмима Прибићевићу указивао на компромитацију цијеле југославенске идеје од стране србијанских странака и указивао на њезину опасност у будућности. Тако у писму од 25. ожујка 1933. (Писмо 4.) Кошутић Прибићевићу пише да *"данас шешко да мирују кости у тробу оних наших великих идеализатора. Кад мирно промотиримо, камо нас је заједница са Србијом довела онда морамо видјети да је у народу сама идеја ше заједнице доживјела слом. Народу лежи на срцу шежња која се изразује паролом "ослобођење од Србије". Тако је Србија компромитирала шу заједницу коју смо шако искрено и одушевљено жељели и у листопадугу 1918. у прештоставци која није била остварена. И народно мишење онкрај Дрине нашјерано је на шо, да штражи шуи, како "да се ријешу Србијанаца". Ми осјећамо да је шшара идеја заједнице са Србијом изубила у народној шсихи шодшору на дуго времена и да је сад немоћућ један шполитички шокрећ на шшј бази. Кад је народно расшоложење шо да се налази у једној смршосној заједници, онда је шосве шприродна шежња кад народ иде за шим да се ше заједнице ријешу."*

Већ 1930. године је Кошутић заједно са Крњевићем упутио Друштву народа меморандум у којему се оштро осућује режим диктатуре, тражи самоодређење народа, а краља Александра се титулира као "српски краљ" и главни кривац за стање у земљи. Представници ХСС у емиграцији тежили су за интернационализацијом кризе у Југославији, већим укључењем међународних чимбеника у рјешење хрватско-српског спора у земљи.¹¹ На истом становишту је стајао и Прибићевић, који је желио доказати на вањскополитичкој платформи да велике силе (Француска и Велика Британија) не могу да буду поуздане у Југославију у којој влада метеж и несигурност, тако у писму од 14. IV 1934. пише Кошутићу (Писмо 7.) *"Ја мислим и увјерен сам да би брзо дошло до инштервенције у извјесној форми у Бшд-у са шшране Француске и Мале аншанше, кад бисмо ми увјерили мјеродавне факшоре да би у случају какве свјетске конфлашрације дошло код нас до слома збои великои незадовољштва народа. Пишшање је само како бисмо ми усшјели с шим шпокушајима увјеравања, јер за шо није достша акција једнои човјека ма ко он шо био, неш би шо морала да буде једна шира акција. Ја видим један факаш, а шо је да Француска и Мала Аншанша рачуна на војну снашу Јушославије у случају каквои међународнои сукоба. Све је сад у шим да се демонштрира да би у шшом случају дошло до расула ше војне снаше, на коју се рачуна. Кад би у шо шовјеровали у Паризу, Прашу ишд. брзо би у свом инштересу инштервенирали за шромјеном сишшуације. (...)*

У политици ХСС-а се може видјети да је ХСС често избјегавао да јасније одреди свој програм, да непосредно прокламира своје циљеве. Све то је остављало ХСС-у да широко тумачи свој програм и да има слободније руке

у тада све више подијељеној Еуропи, за лавирање између антагонистичких земаља и сила (западних сила и фашистичких режима) све у циљу притиска на шестосијечањски режим краља Александра. У таквим увјетима различитих политика расле су и несугласице између Прибићевића и Кошутића у вођењу политике у емиграцији. Такав смјер политике није одговарао Прибићевићу који је тјерао представнике ХСС-а да се конкретније одреде на вањскополитичком плану на страну демократских земаља, јер је сматрао да се тако стјече њихово повјерење. Сметала му је та нејединственост у емиграцији која би требала радити на истом плану. Писао је Кошутићу 20. ИИИ 1933 (Писмо 3.) *“Ових сам дана добио поруке и из Заједнице наших заједничких пријатеља, који се жале на разроњеност емиграције. Приговарају, да ја заступајем једно, Ви групу а Крњевић штеће, да не говоримо о општалима у емиграцији. Од њих се траже жртве и заједничка акција и борба коју они и проводе, а нас неколико не може се сложити у једној концепцији, линији и акцији. Они код куће све раде заједно у формацијама СДК, а од нас нису видјели још ништа заједничког, ни један корак па чак ни један тест. Они питају што то значи, како се то има схватити и докле ће то трајати, све се то код куће од стране режима стварно злоупотребљава и искоришћује. Нарочито приговарају да Крњевић сам пише и Тишунеску и Бенешу и.т.д., чиме се 1.) показује несклад са општалима, а 2.) ослабљује значај и вриједност акције (прошестиа). Осим што људи су код куће пикирани и питају ако се неће оријентација М.Анџанине с Француском која се оријентација предлаже и какве се гаранције имаду са ње стране ?!*

Иако је у својим захтјевима често тражио бескомпромисну политику и јасне циљеве, те показивао тврди став према властодржцима, он никада није одустајао од сарадње са ХСС-ом у Сељачко-демократској коалицији, тако да је у својим писмима често смиривао страсти између самосталаца и представника ХСС-а. У писму Кошутићу од 20. 11. 1935. (Писмо 14.) преноси став свога брата Милана и његово смиривање стања *“Мој брат Милан био је недавно (крајем септембра) овдје у Паризу. Том ми се приликом стварно шужио на Хрватије, говорио, како је тамошњим Србима немогуће да носе хрватску безобзирност, како су Хрвати у својој акцији, безобзирни, како развијају кампању антихрватску, како Мачек није бог, да би му се могло допустити да ради што хоће у политици и како хоће, а да он ништа незна што Мачек ради, мисли и хоће, да би требало међу Србима покренути српску акцију, да то млађи елементи међу српским сељаштвом очекују, догао је како су на дан Мачекове славе заиста у Заједницу били несносно агресивни против Срба, па су чак најали српску цркву ишд. Ја сам то све увидио, казао сам да су моје информације друкчије, да је Мачеково пледиште,*

као и гледишће Хрвати познато, па ту нема да се чине нека открића, да је Мачек врло лојалан и да се не треба бојати да ће он нешто учинити без споразума са свима онима, с којима треба да буде у споразуму.”

Овај извод из кореспонденција између Светозара Прибићевића и Аугуста Кошугића у емиграцији јасно показује с којим проблемима су се ова двојца емигранта носила током свог тешког емигрантског живота. Показује такођер да је Прибићевићу емиграција пуно теже пала, он ју је јаче осјећао. Његов осјећај напуштености и запостављености се све више потенцирао, што га није зауставило у његовим намјерама да се за своје ставове бори свим средствима, да сугерира нове идеје и покреће акције које су у његовој моћи. Према ријечима Бобана Прибићевић је “остао фанатик својих увјерења до последњег даха”. Кошугић је више као вјеран војник своје странке, вјерно обављао своју задаћу и одржавао и обавјештавао представнике великих сила о хрватском виђењу тренутачне политичке ситуације у Краљевини Југославији, вршећи одређени притисак да се овај терор режима над хрватским народом треба прекинути и да хрватско питање треба ријешити онако како то захтијева хрватски народ, заправо ХСС као његов плебисцитарни политички представник.

Извод из кореспонденције Светозара Прибићевића и Аугуста Кошуте (1933.-1936.)¹²

ПИСМО 1.

Paris, 7. II. 1933.

Драги господине Кошуте,

Уцени господина Хаџија¹³ (наравно старога) потпуно се слажем с Вама. Колико год је млад идеалан и несебичан,¹⁴ толико је стари обратно од тога. Њему је поласкало што су му на посланству понудили предсједништво делегације за преговоре с Румунима и обећали, пардон, па се ваљда спрема кући. А за повратак кући не би му била препорука, да преводи моју књигу.¹⁵ То је све лепо и ја нисам намеран да му кварим рачуне, али је требао то одмах да каже а не да оперише управо са ништавним изговорима. Код њега је оригинал од септембра прошле године и то је управо неопростиво што ме је до сада завлачио. Сасвим би другчије ствар стајала да ја имам сад готов превод спреман за штампу. Његов изговор да је узалуд преводио брошуру не вреди управо ништа. Ја од почетке нисам био за то да он преводи брошуру, јер сам знао да у њој нема ништа што би могло интересовати ширу публику. Али пошто он није имао никаква посла у Прагу, а брошура је мала ствар, то је он то чинио више да себи прикрати време, него што је то требало за њемачко издање, на које није нитко мислио. Сад како му драго, тек толико је јасно да он неће да се до краја замери режиму, јер онда пре радикалне промене у нашој земљи не би могао ништа мислити на повратак кући. Свакако је његово присуство на Светосавској прослави у посланству један скандал и ја ћу му то саопћити као своје мишљење. Лани је у Прагу наговарао студенте да заједно са комунистима демонстрирају против Светосавске прославе, а ове године иде сам на ту прославу.

О прогону наших пријатеља и о Пернарвом процесу¹⁶ учиниће се све што се може и ја ћу Вас о томе држати у току. Што се тиче Варишака сумњам да ће ту доћи до процеса. Они су га тако измлатили да ће остати

12 Хрватски државни архив (ХДА), 01.815., Фонд Стјепан Радић и Аугуст Кошуте – Кореспонденција Кошуте – Прибићевић, кутије 13., редни бројеви 46., 47., 48., 49.

13 Коста Хаџија, правник из Војводине, члан Самосталне демократске странке

14 Коста Хаџија (млађи), (1898.-1971.), Од 1919-1922. се налази на студијама права у Паризу и Кану. По завршетку студија враћа се у Нови Сад и пролази животни пут једног младог правника од праксе у суду па све до полагања адвокатског испита 1927. год. Др. Хаџи је био и политички активан, а био је члан Самосталне демократске странке. За време шестојануарске диктатуре покренуо лист Рад у којем је напао режим. Рад је дочекао само пет издања а Коста је један од потписника "Новосадске резолуције". По завршетку Другог свјетског рата др. Хаџи је био секретар Анкетне комисије за утврђивање злочина и недела окупатора и њихових помагача у Војводини. У хотелу Парк 1945. године је организовао скупштину Самосталне демократске странке у Војводини, али због различитих схватања самог врха странке није дошло до

- обнављања њеног рада. Види: http://red-firm.ns.co.yu/istorija/hadzi_kosta/hadzi_kosta.htm, преузето 10. listopada 2007.
- 15 Др. Хаџија је био ангажиран на пријеводу рукописа Прибићевићеве књиге "Диктатура краља Александра" на њемачки језик.
- 16 Иван Пернар, (1889.-1967.), рођен у Храстину, жупа Марија Горича. Студирао је теологију на сјеменишту у Загребу. Прије заређења одуштаје од свећеничког звања и уписује правни факултет гдје је докторирао. У својству члана водства ХСС-а изабран је као народни заступник у Хрватском парламенту. Године 1928. заједно са Стјепаном Радићем, Павлом Радићем, Ђуром Басаричеком и Иваном Гранђом, био је рањен у београдској скупштини. У вријеме шестојануарске диктатуре 1929. до 1934. г. др Иван Пернар је био политички прогоњен и 3 године затворен у затвору Сремска Митровица. По изласку из затвора био је и даље политички активан све до преокрета 1941. кад је ХСС по новом усташком режиму била распуштена, а Иван Пернар се опет нашао у затвору, овог пута у Лепоглави. На кратко вријеме био је пуштен, а онда се опет нашао у затвору, у јеку пуча Вокић-Лорковић. Прво је био у затвору на Савској цести у Загребу, а онда у Лепоглави, под најтежим ратним приликама. Кад је 1945. г. др. Влатко Мачек одлучио поћи у емиграцију исту је одлуку донио и др. Иван Пернар. Прво је провео пола године у Аустрији, а онда више од двије године у Италији гдје је обновио своју политичку дјелатност. Године 1948. отпутовао је у Америку. Босиљка ЈАЊАТОВИЋ, Политички терор у Хрватској (1918.-1935.), Дом и свијет, 2002., 267.-269.
- 17 Милан Костић, адвокат из Земуна, присташа С. Прибићевића, народни заступник на листи Самосталне демократске странке. Бранитељ Влатка Мачека у оба процеса против њега 1930. и 1932. године.
- 18 Кошутић је нашао Прибићевићу издавача у Бечу за издање његове књиге на њемачком језику, но међутим та акција је пропала, вјероватно због финансијских разлога. Године 1933. Прибићевић је објавио у Паризу књигу под насловом ("La dictature du roi Alexandre") "Диктатура краља Александра" на француском језику. У Југославији је књига преведена тек 1952. године у издању београдске "Просвете". На хрватском језику књига се појавила 1990. године интегралним пријеводом са француског језика у Глобусовој "Плавој Библиотеци".
- 19 Грегор Жерјав (1882-1929), словенски политичар, члан Самосталне демократске странке, и вођа демократа у Словенији. Прије рата био је вођа напредне словенске омладине која се конфронтирала са словеначким клерикалцима. Заговарао народно јединство са српским народом. Позната је епизода његовог разговора са краљем Александром коју преноси Прибићевић у својој књизи. "Чим је Жерјав ушао (у аудијенцији), краљ је почео да развија своју мисо о одвајању Срба и Хрвата. У Жерјаву је све киптјело. У том тренутку се није могао суздржати, наико је био миран и хладан човек. Изјавио је краљу: "Величанство из свега тога видим само један излаз, а то је ваша абдикација. Колико ја знам, у читавој повјестисти ви сте једини краљ који хоће да смањи своју државу." На те ријечи краљ је проблиједио. Скочи са столице и из уста му се оте крик: Марш напоље! Жерјав је у то вријеме био јако болестан од туберкулозе. Био је потпуно погрбљен и упао у фотељу у којој је сједио." Касније је краљ Александар испричао своју верзију догађаја једном министру "Послије ријечи које су ми омакнуле, опазио сам да се Жерјав диже с фотеље. Био је блијед попут крпе и дрхтао цијелим тијелом. Обузео ме страх. Сјетио сам се да је Пашић умро само неколико сати након аудијенције код мене, и какве су се приче тада распреле. (...) ако се Жерјаву нешто код мене или код њега догоди, што ће људи рећи, каква би то скандал био?" Светозар ПРИБИЋЕВИЋ, Диктатура краља Александра, Београд, 1990., 72.-73
- 20 Јурај Крњевић (1895-1988.), хрватски политичар и правник. Један од првака Хрватске сељачке странке у раздобљу Прве Југославије те у емиграцији након Другог свјетског рата. Подријетлом из обртничке обитељи. Гимназију завршио у Загребу, а прво студирао у Бечу и Бумдипешти. Након стицања доктората права 1919. враћа се у Хрватску. Ступа у ХПСС те убрзо постаје један од најближих сарадника Стјепана Радића. За тајника ХРСС изабран 1923., а од 1928. главни тајник ХСС-а. Од увођења шестосијечаanske диктатуре налазио се у емиграцији. Боравио је понајвише у Женеву, те

трагови за цео живот па ваљда сматрају да је то доста. Најновије прогоне сте ваљда чули т.ј. да су др. Лалошевић, наш Милан Костић¹⁷ и др. Моч, као и др. Томандл функционари Војвођанског комитета за аутономију Војводине полицајно суђени на двадесет дана затвора. Према једној вести коју сам синоћ добио и коју још нисам могао проверити они су и интернирани.

Миша ме је известио о свом мистериозном састанку. То је врло интересантна ствар, само се мора пазити да се не наседне каквом мистификатору. У том сам смислу дао инструкције и Миши надавши да би било најбоље да се дотични на мене директно обрати. Ако је та личност аутентична онда је то далекосежна промена, која ће показати своје последице у најближој будућности.

Сада гледе књиге неколико речи, ја сам упутио оном издавачу у Бечу који се на мене према Вашем савету обратио директно, одговор у којем сам му рекао да желим повољнију понуду.¹⁸ Ја бих Вас молио да Ви поведете директне преговоре с њим ако је могуће на бази једне суме, коју би он мени дозначио једаред за свагда без обзира на резултат продаје. То Французи зову *une somme forfaitaire*. Овако, ако с њим уговорим извесне проценте, настаје питање како ћу ја контролисати његову продају и проценте који ми припадају. А није право да ништа не заслужим, кад ми је новац потребан за нашу акцију овде у Паризу, која изискује доста средстава.

Мом издавачу јавио се неки Ernest de Klarwill Tulpengasse 5. VIII. Безирк. Он се понудио да преведе књигу на немачки и да нађе издавача. Било би добро да се информишете о томе колико је озбиљан тај човек. Можда би било добро да га потражите ако имате времена на расположењу па да ме известите о Вашим утисцима, као и озбиљности тога посла.

Ја одобравам Ваш предлог да се немачки превод врши на основу француског текста који је дотеран и надопуњен. Али имам на то две примедбе: 1. Да се поједини цитати немачких аутора, поједине изјаве (на примјер краљичина о којој ме је известио Крамер, не смеју се преводити са француског текста него се морају цитирати у оригиналу, који се налази у примедбама уз мој рукопис, послан др. Хацији. Исто тако краљева изјава Жерјаву¹⁹: Марш напоље треба да буде преведен на немачки: *Marsch hinaus*, а не буквално преведена са француског. Те је изузетке лако установити. 2. Ја би немачком тексту додао две три странице о најновијим прогонима у нашој земљи.

Светозар Прибићевић

више пута путовао у Париз и Лондон. У листопаду 1930. одржан је у Salzburgu састанак Владка Мачека, Анте Павелића, Аугуста Кошутића и Јурја Крњевића, на којем се, према неким подацима, договарала даља координација у акцијама у иностранству (Италија, Француска, Енглеска). Као представник Владка Мачека одржавао је везу са владама западних демократских земаља, Француске и Велике Британије, те са Лигом народа. У том се дјеловању сукобљавао са усташком емиграцијом, која се оријентирала према тадашњим фашистичким режимима Италије и Њемачке. Крњевић је подржавао западну демократију, осуђивао фашизам и борио се против франковачког утјецаја у емиграцији и у Хрватској, а усташе осуђивао као талијанске плаћенике. Након повратка у земљу 1939. поново преузима своје мјесто у страници. По нападу фашистичких сила на Југославију 1941., Владко Мачек се по ранијем договору повлачи из југославенске владе, па га на мјесту потпредседника замјењује Крњевић. Заједно са другим члановима владе одлази у емиграцију, гдје ће бити главни представник ХСС-а. У емигрантским владама у Лондо-

ну, од травња 1941. до средине 1944. министар је и потпредсједник. Супротставља се велико-српским тежњама србијанских чланова владе те настоји добити јамства за обнову статуса Бановине Хрватске након рата. У својем дјеловању, као главни представник ХСС-а у емиграцији, Крњевић настоји увјерити савезнике да је ХСС и даље најјача политичка снага у земљи, а Мачек неоспорни вођа хрватског народа. Након завршетка рата и доласка комуниста на власт у Југославији Крњевић у емиграцији организира отпор новом режиму. Сlijедећих година, у сарадњи с Мачеком организира огранке ХСС-а по свијету. Напушта југославенски оквир рјешења хрватског питања те се залаже за самосталну хрватску државу. Након Мачекове смрти 1964. изабран је за предсједника ХСС-а. Хрвоје МАТ-КОВИЋ, Повијест Хрватске сељачке странке, Наклада П.И.П. Павичић, 1999., Загреб., Исти, Прилог проучавању политичке дјелатности Јурја Крњевића,, Часопис за савремену повијест, 34., 1., 2002., 93-106.

ПИСМО 2.

Graz, 20. III. 1933.

Драги пријатељу!

Срдачна Вам хвала за припослано. Хрватски ми је текст већ своједобно дала гђа Мира, но и сада сам га поново прочитао са највећим интересовањем, док сам опет оригинал са интересом – само прегледавао и опет прегледавао, жалећи што не разумијем управо ни ријечи.

Познато ми је и оно из бугарских новина, па се нијесам изненадио, а то тим мање што сам за овога свога кратког боравка већ и видио и чуо сличних немогућности – за моје схваћање! – и то још далеко горег и страшнијег калибра, тако да сам се управо запрепастио. Међутим, што можемо када се ми Хрвати тако тешко дижемо изнад своје жабокречине.

Не каним о томе трошити ријечи, а тим мање што знам да Марко није вођен никаквим личним ни амбицијама ни злобом већ фразеологијом на коју је боловао и онда када је био организирани члан Х.Р.С.С.

Сада Вам пишем само са жељом да ми резервирате за разговор цијели четвртак 23. о. м. ако је то икако могуће. Ја бих на вријеме стигао горе тако да бих Вас већ око 9 ујутро посјетио, а даље онда по договору. Моћи ћу остати само један дан па је стога нужно да не будете заокупљени другим пословима. Уколико Вам не би то било могуће, молим Вас будите тако љубезини па одмах брзојавите, но тако да овамо стигне најзад у сриједу доподне, јер бих се онда према томе равнао са одласком. Ако од Вас не добијем до тада никакове обавијести значи да сте слободни.

Ја се помало опорављам и долазим к себи, но још увијек морам жестоко пазити на дијету и гутати уље као пуран кад га шопају.

Моја жена и ја Вас поздрављамо до скорог виђења!

Аугуст Кошутић

ПИСМО 3.

Paris, 20. III. 1933.

Драги пријатељу!

Ових сам дана добио поруке и из Загреба од наших заједничких пријатеља, који се жале на разрованост емиграције. Приговарају, да ја заступам једно, Ви друго а Крњевић²⁰ треће, да не говоримо

о осталима у емиграцији. Од њих се траже жртве и заједничка акција и борба коју они и проводе, а нас неколико не може се сложити у једној концепцији, линији и акцији. Они код куће све раде заједно у формацијама СДК, а од нас нису видјели још ништа заједничког, ни један корак па чак ни један гест. Они питају што то значи, како се то има схватити и докле ће то трајати, све се то код куће од стране режима страшно злоупотребљава и искоришћује. Нарочито приговарају да Крњевић сам пише и Титулеску²¹ и Бенешу²² и.т.д., чиме се 1.) показује несклад са осталима, а 2.) ослабљује значај и вриједност акције (протеста). Осим тога људи су код куће пикирани и питају ако се неће оријентација М. Антанте с Француском која се оријентација предлаже и какве се гаранције имаду са те стране?!

Овдје нисам додао ништа свога, него само саопћавам језгро поруке и суштину незадовољства. И у самом Паризу, који се сада живље интересује за наша питања, осјећа се несклад наше емиграције односно да нема склада у позитивној акцији. Ја сам неки дан прије порука из Загреба писао једно опширно писмо у ком сам разложио своје интимне мисли о овоме питању. Ако сматрате да је потребно да о тој ствари пишем Крњевићу учинити ћу то одмах, иако мислим да бисте се Ви најприје требали ставити с њим у дотицај.

Ја осјећам да људи код куће имаду право што се жале. Приговара се што све странке у земљи (пречани и срб.) немају једну платформу; међутим нас тројица из једне организације не радимо заједно ни у једном питању иако та наша организација код куће функционира у највећој хармонији.

Сматрајући да је ово питање од највеће важности стављам Вам на срце да о свему томе размислите и јавите ми Ваш став и намјере.

Светозар Прибићевић

21 Николае Титулеску, тадашњи румуњски министар вањских послова.

22 Едвард Бенеш (1884-1948) био је чехословачки политичар. Након распада Аустроугарске и формирања нове државе Чехословачке постаје министар вањских послова (1918-1935). Лидер Народносоцијалистичке странке 1920-1935. Активан у Лиги народа. Касније постаје и предсједник државе.

23 Мјесто није наведено

24 Кошутић се у многим писмима обраћа Прибићевићу на тај начин, као предсједнику Самосталне демократске странке

ПИСМО 4.

(?²³) 27. V. 1933.

Драги предсједниче,²⁴

Примио сам писмо од 24., за које Вам лијепо захваљујем. Коначно Вам је ипак послан први дио Ваше књиге на коректуру. Сад ће ваљда ићи све редовито, да би књига чим прије изашла. Ја ћу са своје стране порадити све што могу да би тај посао био што најљепше направљен.

(...) Александар да долази у липњу у Загреб, гдје ће потписати опћу амнестију за све политичке кривце. Ово о Загребу доноси само румуњске

- 25 Душан (Дуда) Бошко-вић, један од вођа Самосталне демократске странке
- 26 Југославенска радикално-сељачка демократија, (ЈРСД), страначка формација настала директивом “одозго” након избора 1931. године, у циљу стварања рејимске странке која би била носилац сустава створеног Октроираним уставом.
- 27 Загреб

новине. Ако сте добили од Дуде²⁵ информације о аудијенцији Крамера, како је Дуди приповједао Паунковић интимус Александрови потстарјешина Сокола, а како је и Крамер то причао у Љубљани на исти начин онда се Александар осјећа натјеран да нешто друго подуме, па би ове вијести могле имати у цијелости основа. Дуда ми је о томе причао опширно, како је Александар незадовољан са цијелим стањем своје политике, а нарочито због неуспјеха ЈРСД.²⁶ Онда су се разлетјели по земљи да организирају “партију” и сам Александар одлази изненада на отварање – пучких школа. Али осјећа јасно да млин иде на празно. Да би ишао у Згб²⁷ само онако као до сада и да се покаже у Еуроци како је Згб над његовом појавом усхићен, значило би да му је само до провокације Хрвата и до пријезира вањског свијета. Тога пак је било већ доста. Овај пут не би ни тако глатко ни прошао. Свакако га нешто гони у наше крајеве, јер му Србија и Македонија није доста. Дуда ми пише да је нашао пут да оде до Вас. То ће бити и за Вас и за њега права радост. (...)

Да не би заостала помутња из једног нашег разматрања о Србији, ја бих морао напоменути да нисам говорио о Србији предратној, кад сам писао о искуству са Србијом што га имаду и пречански Срби. Ја нисам казао да Србија у посљедњих 100 година није ништа дала, него да имамо искуство за сто година унапријед. О предратној Србији сам слушао са великим симпатијама, само ње на жалост више нема, да бисмо ју могли показати како бисмо жељели и требали. Уз сву објективност ипак нас властито искуство сили на признање истине да су наше симпатије биле много претјеране. Србија је код нас била одвише идеализирана да би се ојачао наш отпор проти аустро-мађарској хегемонији, али ето свака претјераност се осећује.

Данас тешко да мирују кости у гробу оних наших великих идеализатора. Кад мирно промотримо, камо нас је заједница са Србијом довела онда морамо видјети да је у народу сама идеја те заједнице доживјела слом. Народу лежи на срцу тежња која се изразује паролем “ослобођење од Србије”. Тако је Србија компромитирала ту заједницу коју смо тако искрено и одушевљено жељели и у листопаду 1918. у претпоставци која није била остварена. И народно мишљење онкрај Дрине натјерано је на то, да тражи пут, како “да се ријешу Србијанаца”. Ми осјећамо да је стара идеја заједнице са Србијом изгубила у народној психи подпору на дуго времена и да је сад немогућ један политички покрет на тој бази. Кад је народно расположење то да се налази у једној смртоносној заједници, онда је посве природна тежња кад народ иде за тим да се те заједнице ријешу. Противно мишљење могу само догађаји, дјела створити, од Србије саме изведених, да би сломљена идеја могла у народу оживјети. Да буде Србија жељена у друштву, за то се мора она бринути. Јер то о њој овиси.

Када је таква идеја истјерана из народа она је предана само у руке народних вођа, чија далековидност сиже у будућност народа, чијом судбином равнају. И премда је та идеја данас постала немогућа то наравно не значи да ће тако бити и сутра, када се јасно покаже њезина вриједност. Идеја заједнице са Србијом је у другом реду. У првом је реду за Хрвате на примјер Хрватска, јер им је Хрватска важније од Југославије. Хрвати мисле ако има на свијету нешто пропасти онда све треба да прије пропадне него Хрватска. Данас је такво расположење продрло у све наше пречанске крајеве.

Да би се спасила идеја заједнице уопће, морамо ју држати у оном опсегу који је могућ. С временом ће се та могућност онда лако ширити и до Црног мора. Ми би смо требали створити заједницу пречанску, која би била узор Србији и Бугарској. Морамо показати једну макар и мању, али зато идеалну – да опростите Југославију, која би била од Србије сасвим слободна. Постојећа СДК треба имати са Словенијом (Корошцем)²⁸ везу, требала би имати свој перфектно изградјен програм државни, који одговара слободној заједници појединих јединица, али не прелазити Дрину.

Тако је данас сама заједница са Србијом духовно сломљена у самим народима Александровог краљевства. Такво је мишљење и страног свијета који прати наше муке и наше напоре, а све проматра објективно. Сломио ју је Александар. Да би се та идеја оживјела овиси само и једино о Србији која је ту заједницу компромитирала. Ова је идеја истјерана из народне политике као покрет и она је предана у руке народних вођа на разматрање као државничко питање. То значи да су ти вође као државници т.ј. посједници државне власти дужни привести ријешењу оваково питање. Иначе и они извргавају опасности највеће интересе народа кога воде, ако сами избију из својих руку једну овакву евентуалност, коју им је ток догађаја предао у руке. Истом тад се може отворити пут народу да својом вољом може поновно огледати и просудити једну већ забачену идеју. Такву акцију могу повести вође само онда, кад сами равнају догађајима, када имаду државну власт у својим рукама. (...) Заједница им може доћи само као појачање Хрватске. Данас је таково расположење продрло у све пречанске крајеве. Ако може Хрватска имати своју слободу у заједници она ће је примити.

А. Кошутић

28 Антон Корошец (1872.-1940.) словенски политичар и свећеник. Био је дугогодишњи предсједник Словенске људске странке и министар у многим краљевским владама, једно вријеме и предсједник владе (1928.-1929.). Александра БЕРБЕРИХ-СЛАНА, Политика Словенске људске странке и Хрвати, Часопис за савремену повијест, 35., 1., 2006., 159.-196.

29 Име од миља за Аугуста Кошутића

30 Прибићевић је често критизирао прваке србијанске опозиције којима је једино било у плану некако да направе компромис са снагама режима, а не јединствену платформу са СДК за заједничку борбу против диктатуре.

31 Већеслав Вилдер, по националности Чех, члан ужега водства Прибићевићеве Самосталне демократске странке. У емиграцији последице Другог свјетског рата написао књигу "Бика за рогове", Лондон, Демос, 1957. Познат по својим крутим ставовима по питању интегралног југославенства. Иначе Вилдер је био задужен да са Прибићевићем одржава везу у иностранству и обавјештава га о приликама у земљи.

32 Мисли се на познато Прибићевићево "Писмо Србима" очин нове године 1934. које је ширено у облику летака, те су тако Прибићевићева нова схваћања, питање републиканизма и федерализма, постала позната у ширем кругу његових присташа.

33 Вилдер је жестоко приговарао Прибићевићу што је *Писмо Србима* слао на разне адресе, што је полицији дало повода за прогоне. Због нађеног једног Прибићевићевог летка Вилдер је кажњен са мјесец дана затвора.

ПИСМО 5.

Paris, 19. III. 1934,

Драги Густа,²⁹

(. . .) Много је интересантан извјештај за Лондон. Из тог се види да Србијанци још не мисле на озбиљну борбу, него још увијек очекују, да ће им Александар добацити коју мрвицу власти са свог стола. Под тим мислим на старе вође свих тамошњих странака. Једино из народа и са новим људима може доћи нешто новог. Стари су већином бивши министри, који чувају своје пензије или су заражени старим менталитетом.³⁰

Од куће нема никаквих вијести. Вилдер³¹ ми се не јавља већ три мјесеца. Да ли на тај начин демонстрира своје незадовољство с мојим писмом или је какви други разлог то јогунасто шутање не могу да знам. Много ми је упао у очи пасус из Вашег извјештаја из Загреба у ком се каже ово: Самостални демократи Срби сви су одреда одобрили Прибићевићево писмо и чак изјављују да га је већ давно требало написати. Само хрватска господа самосталци нешто приговарају и т.д.³²

Мени је послао пријатељ из Graza који је у фебруару био у Загребу и који је ради неких других ствари био незадовољан са мном, а можда је још и сад, информације из којих излази да је мојим писмом поред неких других био незадовољан и Вилдер и да се приговара како не познам ситуацију на терену, како моје писмо значи да је држава на отказ, како је мој рад баласт за њих, како из Париза позивам на револуцију и слично.³³ По тим приговорима препознао сам Вилдера који понекад не пази што говори. (*Ја сам међутим својим ширајком глађу, кад сам легао смрћ у очи доказао своју одлучност и онда кад сам био у домовини*). Нисам тим писмом позивао на револуцију из Париза него сам препоручио ширење револуционарних идеја и духа у народу т.ј. идеја које могу да припреме револуционарне покрете а ту спада свакако идеја о признању самоодређења Хрватима. Видите овдје у Паризу свака друга ријеч је револуција, а код нас од те ријечи страхују па се чак боје и еволуције.

(...) Један је приговор био да ће ме због тог писма оставити сви Срби из пријека. Међутим ја сам добио поуздану вијест да је баш противна истина а то се слаже и с Вашом и у слободи информацијом. Један ми пријатељ чак пише да војвођански Срби кажу да воле бити Хрвати у слободи него Срби у ропству, мада се они сматрају аутентичнијим Србима од Србијанаца. Осим Баричевића који се већ каје нитко није најавио свој иступ. Интересантно је и то да режим досад није могао да искористи у своје сврхе моје писмо.(...).

ПИСМО 6.

Paris, 28. VI. 1934.

34 Београд

Драги Густа,

(. . .) Изгледа ми да би због међународне ситуације они у Бгд-у³⁴ хтјели неку промјену, али наравно такву која би значила нашу потпуну и бар дјеломичну капитулацију. Мора да су их гурали из Париза и зато се може да се разумије цио онај сплет лажи који се појавио сад за вријеме боравка Varthoua у Бгд-у. Циљ је тих лажи да представе како су они у вези и разговорима са опозицијом а нарочито са Мачеком и Корошцем и како су сви изгледи да ће се ти разговори свршити повољним резултатом наскоро. Тако је лист L' Oeuvre који је тобоже љевичарски и кога уређује Piot послан из града Париза и члан клуба странке Neeriot-ове у Парламенту заступала приликом путовања Varthouiv-а нека мадаме Tabouis коју шаљу као извјеститељку на све међународне конференције. И у једном извјештају из Бгд-а у ком описује са славопојкама Узуновића и разговор с њим каже она од ријечи до ријечи ово: *“Сада он (Узуновић) ради неуморно дан и ноћ заједно са краљем да би се створило народно јединство Југославије, њихов би заједнички сан био да се оствари, као што је то учинио Doumergue код нас, влада народне слоје са главним аутономистичким шефовима хрватским и словеначким, т. Мачеком и Корошцем дојучерашњим политичким осуђеницима, који су и данас више или мање под присмотром. Од времена на вријеме он их дозива у свој кабинет и наговара их да забораве своје сецаратистичке идеје и да раде заједно с њим на јединству њихова народа који ће се, он се нада, за каквих тридесет година постати једна од европских сила. Он се нада да ће то за врло крајко вријеме успјети.”*

Као што видите ту има бескрајно много подлости од стране представника режима, јер је јасно да ова извјеститељка није то исисала из прстију него јој је то казао сам предсједник Владе, да би увјерио француску јавност како он разговара са Хрватима, како је с њима у вези и како је питање споразума само питање времена. Бог зна шта је тај говорио Varthou.

(...) Осим тога моја жена је чула да је Шубашић опет био код Мачека, али без успјеха.³⁵

За сада више ништа него Вас срдачно поздравља Ваш

Светозар Прибићевић

35 У то вријеме се преко Шубашића као посредника, одржавају контакти и преговори између В. Мачека који је у затвору у Сремској Митровици и краља Александра.

36 Почетком српња 1934. године Мачек је у затвору оболио од оралне сепсе, па је 15. српња пребачен у загребачку болницу Милосрдних сестара.

37 Аца Станојевић, један од првака Радикалне странке.

ПИСМО 7.

Paris, 14. VII. 1934.

Драги Густа,

Добио сам обадва Ваша писма о Влатку и морам рећи да су ме јако узнемирила. Бојим се за његово здравље тим прије што сматрам да су носиоци режима за свако неваљалство и злочин и то осјећам да би им много конвенирало кад би Влатка нестало утолико више што смо нас тројица у емиграцији и не можемо директно утјецати на развитак прилика у домовини.³⁶

(...) Ја мислим и увјерен сам да би брзо дошло до интервенције у извјесној форми у Бгд-у са стране Француске и Мале антанте, кад бисмо ми увјерили мјеродавне факторе да би у случају какве свјетске конфлаграције дошло код нас до слома због великог незадовољства народа. Питање је само како бисмо ми успјели с тим покушајима увјеравања, јер за то није доста акција једног човјека ма ко он то био, него би то морала да буде једна шира акција. Ја видим један факат, а то је да Француска и Мала Антанта рачуна на војну снагу Југославије у случају каквог међународног сукоба. Све је сад у тим да се демонстрира да би у том случају дошло до расула те војне снаге, на коју се рачуна. Кад би у то повјеровали у Паризу, Прагу итд. брзо би у свом интересу интервенирали за промјеном ситуације. (...)

Од Вилдера немам гласа од почетка ове године. Срдачно Вас поздравља Ваш стари

Светозар Прибићевић

ПИСМО 8.

Paris, 3. VIII. 1934.

Драги Густа,

(. . .) наш би састанак био врло потребан, ја то дубоко осјећам, али овај час не знам гдје да се одржи, а да ја не бих морао без велике нужде оперисати са путницима. Мислио сам да бисмо се можда могли састати у Женеви, јер се како сам чуо из француског Евиана без икаквих тешкоћа прелази у Женеву, чак нису потребне никакве исправе. То би и за Крњевића било врло угодно.

(...) од Вилдера: Аца Станојевић³⁷ био је у Згб од 26. јуна до 16. јула ради неке очне операције. Тамо је примио неке наше пријатеље међу осталим Вилдера, попа Дравића, Гашпарца, др. Јанчиковића и др. Његов

је поглед да радикална странка има да буде стожер будуће ситуације, то јест тихе ликвидације овога режима. Радикали су за пуни активизам и под овим режимом, они хоће сурадњу са свим другим странкама изван Србије, а за Давидовића и земљораднике каже да су за апстиненцију. Аца даље каже да је овај режим при крају јер га у посљедње вријеме владини радикали много хватају. Он је био напокон два сата са Узуновићем и на концу разговора предложио да се створи радикална концентрација и то да од владиних радикала уђу у нову владу само један или двојица, што је Узуновић примио на знање са обећањем да ће се о томе још разговарати. Иначе, Аца мисли да је сада на помолу Јефтић. Дакле како видите чисто партизанске радикалске комбинације, без појма о томе каква је суштина нашег проблема.

Даље је Вилдер јавио: на исти начин као србијанске странке и краљ жели и настоји да за себе ријешити централно питање споразума са Хрватима. Поручивао је Мачеку преко Шубашића да њих двојица сами треба да направе ауторитативни споразум. Мачек се није хтио упуштати ни у какве разговоре о том изјавивши да неће да расправља ни о чему док је у затвору, а коначно је поменутом мешетару рекао да би ипак прије сваког споразума, требало у првом реду провести слободне изборе у ту сврху да се види на чијој је страни народ. Но тај је Мачеков предлог краљ одбио тиме да не да избора све дотле док нема споразума.

Иначе, о Мачеку каже Вилдер, да се у Згбу на њега строго пази исто као да је у Митровици. Он врло слабо изгледа. Очекује се операција у устима на непцу (фистула), која додуше није ништа опасна, али за сада изазива омаглицу и дјелује на срце.

Још даље Вилдер: Знамо да се Мачек чврсто држи С.Д.К. али у Згбу нема тко да га замјени и у том погледу влада приличан хаос, па је зато све тим више концентрирано на Мачека и његову одлуку. Разни елементи наравски пуном паром рују у Радићевој странци углавном код полуинтелигенције настојећи да здробе њену снагу и да тако ослабе Мачека.³⁸

(...) Сад још нешто: Врло је интересантно како Ви у посљедњем писму некако пророчки предсказујете како неће потрајати дуго па ће пријатељи видјети јасно да у Србији нема другог стварног представника опозиције осим Светозара Прибићевића. Сигурно је најмање да народ у Србији не стоји иза оних који се ваљају у љености и покривају плаштем опозиције, шуљајући се око капицика, да их се милостиво врати на корито.(...)

Срдачно Вас поздравља и воли Ваш Светозар

38 За вријеме Мачекова тамновања страначке послове је водио потпредседник ХСС-а Јосип Предавец. Мачек је из затвора поручивао да се Предавец у свему консултира са Трумбићем. Када је Предавец убијен, послове је преузео Трумбић. Тиме је Анте Трумбић постао најважнија особа у водству странке.

39 Ово писмо је пренио и Љубо БОБАН, н. дј. 153., а у којему се види да је Прибићевић интимно желио да и он буде стављен на кандидатску листу, јер се бојао да ће његов ауторитет још више пасти у редовима његових присташа ако он не буде кандидиран.

ПИСМО 9.

Paris, 2. I. 1935.

Драги Густа,

(. . .) понављам Вам да режим из Београда настоји да ме потпуно изолира и од Радићеве странке и од оних самосталаца који су ми били остали вјерни. Јуче је доша овамо Радиша Воркапић, који је био у Софији и тамо му је казао југ. посланик Цинцар-Марковић, да ће такозвани “поглавник” који ради с Италијом и чије су изручење тражили, моћи прије да се врати кући него ја. Толико њихова мржња на мене. То је једна мржња невјероватна која се не ограничава само на данашње службене кругове и којој је узрок што се Србин из пријека усудио да стане на страну Хрвата (против Србије). Они се представљају као Србија.

(...) Иначе додајем моје мишљење да не би требали са данашњом Владом у Београду уопће разговарати, за разговоре би требали доћи нови људи који нису компромитирани диктатуром. Иначе Вам скрећем пажњу да ће можда извјесни опозициони кругови у Београду жељети да се ја не вратим тако скоро у домовину и да се “расплет”, како га они замишљају сврши без мене који увијек, како они, кажу заоштравам ситуацију.

(...) Много Вас поздравља и воли Ваш Светозар

ПИСМО 10.³⁹

Paris, 12. IV. 1935.

Драги Густа,

(. . .) Ја лично немам никаквих жеља за мандатом и не би ми било жао кад се не бих кандидирао. Друго је питање мог личног схваћања, а друго је то како то схваћа други свијет. Јасно је ако се други прваци странака не кандидују да ће се лако објаснити и то да се ја не кандидујем. Али ако кандидују сви, а само ја не онда се то неће моћи објаснити страном свијету никако другачије него тако да се о мени не води рачуна у домовини и да ја тамо ништа незначим.

(...) Тако мора да схватите моје писмо, а и ону моју жељу да се осигура избор неколицине мојих ужих пријатеља, јер када би сви попадали због незгодно постављених кандидација, онда заиста цио свијет би могао то да схвати као моју коначну ликвидацију.

(...) Осим тога што мени нитко ништа не јавља као да и не постојим ја видим шта то значи и колико се рачуна на моју сарадњу. А и по кандидацији која је извршена у Двору, гдје је истиснут мој брат Валеријан, то је свако морао знати да мени неће бити право, видим колико је сати. (...)

Срдачно вас поздравља Светозар

ПИСМО 11.

(...) 25. VII.1935.

Драги пријатељу,

Хвала за писмо и карту. Влатка сам обавјестио о посјету Француза како сте ми били јавили.

Расплет посљедње Владине кризе показао је уз остало и то тко у Београду држи власт у својим рукама. Нема никакве двојбе да је то генерал Живковић.⁴⁰ Тко је још с њим то није много важно, јер он одлучује тамо данас више него за вријеме Александра. Сви се тамо равнају према њему, јер да је "он војска". Према њему регенти нису ништа. Друго је питање колико ће то дуго потрајати, али данас је тако. Државне проблеме он много не разумије, а још мање зна како да се ријеше.

Од свега је најважније оно што се догађа у народу. Ту је настао одлучни прелом с политиком диктатуре, тако да никаква власт није кадра спријечити ни зауставити огромни покрет који се размахује одоздо са свих страна.

Изгледа да су београдски властодршци (генералитет, двор и остало) засновали план у којем има да се регенерира радикална странка као представница Србије и да она буде носителница српске политике или практично политике државне, нарочито код хрватског питања.

Наши мисле да би било потребно да се у случају избора (након генералне амнестије) вратимо сва три из иноземства у домовину, гдје ће се у народу повести одлучујућа битка за коначну побједу слободе и правде.

Много Вас од срца поздравља

А. Кошутић

40 Петар Живковић (1879.-1953.), армијски генерал и политичар. Судјеловао у дворском преврату 1903. године у Србији. Основао 1911. године Белу руку, дворску часничку групу, пандан Црној руци Драгутина Димитријевића – Аписа. Помогао Александру у провођењу шестосијечањске диктатуре, те је постао предсједник Министарског савјета (1929.-1932.). Оснивач и од 1936. предсједник Главног одбора Југославенске националне странке (ЈНС). У травњу 1941. емигрирао са Симовићевом владом у емиграцију у Велику Британију. У избјегличкој влади М. Трифуновића, министар без портфеља. У тој влади именован помоћником Драже Михајловића, врховног команданта оружаних снага југославенске војске у домовини. На процесу послје рата осуђен као ратни злочинац у одсутности. Опћа Енциклопедија Југославенског лексикографског завода, 8., Загреб, 1982., 750.-751

41 Иако није имао неко мишљење о снази комунистичког покрета у земљи Прибићевић је у емиграцији имао везе са француским комунистичким првацима, првенствено на идејама стварања Народне фронте и њеном сурадњом са опорбом у Југославији. Осим тога Прибићевић је изражавао одлучан став против фашизма који се видљиво манифестира у његовим писмима и изјавама новинама. Све је то придонијело да је Пролетер, лист КПЈ, почео позитивно писати о Прибићевићу. И на гробу Светозара Прибићевића у Прагу био је положен вијенац Комунистичке партије Југославије.

42 Петар Живковић

ПИСМО 12.

(...) 23. VIII. 1935.

Драги пријатељу,

Право кажете да код Вас комунисти не представљају никакву опасност за хрватски народни покрет јер се то фактично показало у безброј прилика. Они не значе никакву опасност чак ни за далеко слабије политичке формације, јер у народу не представљају практички ништа. Зато је и схватљиво што под режимом краљевске диктатуре кроз свих шест година нису били кадри ни једампут показати неки ма и најчедније организовани отпор. У радионицима и подuzeћима све је радило ко робље за икакву или никакву плаћу (...)

Са Симом Марковићем су прекинули још на Конгресу у Вуковару и наставили у брошурама полемику и рашчишћавање. То још ни сада није завршено. Мене су та господа посјетила с изјавом да су они изасланици службено да у име странке са мном преговарају о заједничком раду и наступу на изборима од 5. V. ове године. У дугом разговору што сам га имао са тим људима видио сам да за нашу борбу немају никаквог већег значења (...). Они узимају нашу борбу само као средство које би им имало помоћи до копирања руско-совјетског система у нашој земљи. Као каква дјеца. Ови делегати имали су мандат за преговоре по властитим њиховим изјавама са ХСС-ом и лијевим крилом српских земљорадника, идеолошки пак њима је сељак пуки објект, те се у пријезиру сељаштва не разликују нимало од покварене господе. (...) ⁴¹

Пера ⁴² је дао проширити вијест о свом незадовољству са владом и том новом радикалском заједницом. Он хоће да тјера Стојадиновића као што је отјерао Јефтића. Да би своју акцију учинио популарнијом вели да радикалска заједница значи заокруживање Хрвата и тако удаљавање од рјешења хрватског питања, повећање конфликта и тјерање у катастрофу. Фактично постоји криза владе. Стојадиновић је позван на рапорт у Бохињ. Сигурно је да Пера има на мисли да он треба да одигра хисторијску улогу, да буде “југославенски Пилсудски”.(...)

Срдачно Вас поздравља Ваш

Аугуст Кошутић

ПИСМО 13.

Paris, 14. XI. 1935.

Драги Густа,

(. . .) Мислим да сам Вам писао да је код мене био мој брат Валеријан, који ми је приказао ситуацију у нашој земљи као врло неизвјесну; врховна власт је подјељена на неколико фактора, један је био код принца Павла, али и друга два намјесника копрцају се и отимају за утицај;⁴³ један дио врховне власти је у рукама Петра Живковића, али има генерала који нису с њим сагласни, један дио је у рукама Владе, али минималан, јер она је без икаква ауторитета. (...)

Има већ два три мјесеца да домобранци воде против мене ужасну кампању па су држали збор против мене у Буенос Аиресу који није баш успио, јер није било више од 130 особа присутних. Ту су донијели резолуцију, којом ме проглашују за највећег непријатеља хрватског народа, у чије име, каже та резолуција, могу и имају права само њихов "поглавник" и Мачек. Интересантно је да на Влатка не смију нападати, него приказују ствар тако као да је он с њима јер не смију праву истину да кажу тамошњој хрватској јавности. Кад би она знала, да је Мачек са мном, а не са њиховим поглавником онда бог зна колико би још остало домобранаца на окупу.(...).⁴⁴

Као што видите ова банда је способна за свака неваљалства. Управо ми се гади кад видим чега се све лађају људи да облате оне које сматрају за опасне политичке противнике. У том Домобрану пише се како је београдска Влада мени исплатила 400 000 франака да бих удесио да процес дође под њен утјецај. Међутим, та влада брише чак и моје име у новинама осим у случају кад ме тко нападне. Ови су људи достојни конкуренти најгорих београдских новинарских апаша. (...).

Светозар

ПИСМО 14.

Paris, 20. XI. 1935.

Драги Густа,

(. . .) Сад о сукобу између демократа и земљорадника. Ја погађам узрок, то је нелојалност земљорадника у агитацији. Није то разлог што ви мислите да они сматрају да ће окупити већину српског народа око себе па за то агитују. Они су и

43 Након атентата на краља Александра у Marseilleu 9. листопада 1934., власт у земљи је по краљевој опоруци до пунољетности пријестолонаследника Петра (који има 11 година) преузело намјесништво од три члана. Били су то кнез Павле, др. Раденко Станковић, сенатор и дворски лијечник, те др. Иво Перовић, бан Савске бановине. Ипак премда је намјесништво било колективни орган, у њему је главну улогу преузео кнез Павле.

44 Прибићевић је на почетку емиграције покушао да одржи контакте и са припадницима усташко-домобранског покрета, све у циљу окупљања свих снага у емиграцији против диктатуре краља Александра. Тако се састао у Паризу, посредством Влатка Радића (сина Стјепана Радића) са Бранимиром Јелићем, Павелићевим опуномоћеником. Међутим нису могли наћи тачке споразума. Као пише Прибићевић у свом писму Кошутућу од 15. V 1933. "Ту морам да вам напоменем да ме је Влатко једног дана у кафани упознао са г. Јелићем. Овај говори отворено, он је за потпуно цијепање. (...). Рекао сам му да таквом политиком само учвршћују режим Александаров (...) стављати на дневни ред питање цијепања, значи отежати

рјешење хрватског питања, које би иначе могло да буде врло близу.

Љубо, БОБАН, Светозар Прибићевић у опозицији (1928.-1936.), Институт за хрватску повијест, Загреб, 1973., 224. У својим успоменама и др. Бранимир Јелић се осврнуо на свој састанак са Прибићевићем у Паризу "Павелић ме је у Италији замолио, да се састанем са Прибићевићем, који је тражио да дође са нама у везу.(...). Одох у Париз и тамо остадох четири дана. Осим једног послеподнева био сам читаво вријеме са Прибићевићем и Влатком Радићем. (...) Прибићевић је пледирао да бисмо ми пристали на заједничку сурадњу и обарање режима код куће, а затим, да би се стварала нека федерација, па ако народ то хоће и самостална држава. Свакако је тражио од нас да се дистанцирамо од политике Италије и Њемачке и што више повезали са љевичарским покретом у Француској.(...) Он је наш енергичан начин борбе у начелу одобравао, те тражио да о свему обавјестим Павелића, да се свакако у јесен састанемо и настојимо организирати јединствену акцију цијеле емиграције.(...) силно ме развеселила и његова изјава, да он Прибићевић не би имао ништа против тога да се оснује

раније били тако несолидни и нелојални у агитацији, не бирајући средства и устајући против некога, према ком су у том моменту најљубазнији.

Мој брат Милан⁴⁵ био је недавно (крајем септембра) овдје у Паризу. Том ми се приликом страшно тужио на Хрвате, говорио, како је тамошњим Србима немогуће да носе хрватску безобзирност, како су Хрвати у својој акцији, безобзирни, како развијају кампању антисрпску, како Мачек није бог, да би му се могло допустити да ради што хоће у политици и како хоће, а да он ништа незна што Мачек ради, мисли и хоће, да би требало међу Србима покренути српску акцију, да то млађи елементи међу српским сељаштвом очекују, додао је како су на дан Мачекове славе заиста у Загребу били несносно агресивни против Срба, па су чак напали српску цркву итд. Ја сам то све побијао, казао сам да су моје информације друкчије, да је Мачеково гледиште, као и гледиште Хрвата познато, па ту нема да се чине нека открића, да је Мачек врло лојалан и да се не треба бојати да ће он нешто учинити без споразума са свима онима, с којима треба да буде у споразуму.

Сада видим премда је обећао да бар дотле неће учествовати у никаквој страначкој акцији док носи наш дворски мандат, да Милан иде по земљорадничким зборовима по нашим крајевима за своју странку, које је водство у Београду и при том се служи нашим именом и дворским мандатом који му даје више престижа него што би имао без тог мандата.(...)⁴⁶

Мачек је на конференцији самосталних демократа у Загребу био сјајан и рекао да је међу осталим да он има право и дужност да мене заступа док сам ја у туђини не само као предсједника сељачко-демократске коалиције него и као предсједника самосталаца и да смо против свакога као један човјек.(...)

Светозар Прибићевић

ПИСМО 15.

20. I. 1936.

Драги пријатељу,

Надам се да сте моје писмо од 12. о. мј. примили у реду. Послао сам га преко исте адресе, како шаљем и ово данас. У вези с горњим писмом, гдје сам Вам споменуо посјет SW и додао да ћу се с њим видјети прије његова одласка, допуњујем ствар с овим информацијама.

Код SW⁴⁷ били су из Згба Чурчин⁴⁸ и Мештровић,⁴⁹ који су га извјестили о приликама код нас, како те прилике они виде и просуђују. Код тога нису

рекли ништа нова и ништа особита, што ми небисмо већ знали. Занимљивије је можда оно, што су говорили о својим акцијама. Чурчин путује често између Згба и Бгда и на интересираним мјестима износи поједина схваћања о реорганизацији наше државне заједнице. Тому је сврха да се нађе једна база за рјешење проблема, која би била прихватљива за Згб и Бгд. рекао је да се је дошло већ прилично далеко. У Бгду су сарадници на том послу углавном исти људи, који су издали онај Бгдски меморандум у вези са Згбачким меморандумом. Поименце ту је Слободан Јовановић и Божа Марковић. Ови меморандумаше расправљају односно разговарају са политичким првацима и вођама у Бгду и Згбу, па према резултатима тих разговора израђују план. Тај план када буде готов предат ће – каже – политичарима, да га просуде и изведу. Они сами неће у никакву јавну акцију, јер да нису политички људи. Њихов посао да ће бити завршен оног момента, кад ће план бити готов. SW им је посао похвалио и држи, да ће бити користан. Мисли додуше да су му подсјетници нешто преоптимисти, а има дојам, да се ради без довољног рачуна на радикале, што сматра слабом страном, цијеле те акције. Али се нада, да ће сада и радикали приступити истом послу у заједници с удруженом опозицијом. Увиђа, да је прва потреба, да се донесу политички закони и да се одмах онда иде у изборе. Држи да ту улогу доношења пол. закона има извршити садашња бгдска влада, коју да треба натјерати на тај посао упливом унутрашњим и вањским. Када буде споменути план свршен, SW ће га публицирати у Енглеској, да му помогне к успјеху. Спреман је доћи и доље, буде ли се сматрало, да би могао користити. Јучер је SW отпутова равно у Праг, гдје ће бити Бенешов гост. Састат ће се с Henleinom, вођом чешких Хитлероваца, који га је недавно у Лондону посјетио. Како дуго ће остати у Чешкој, тога још незна. – У разговору образложио сам му разне интриге што су их с разних страна бацили проти вама којекакви агенти, па сам говорио и о одвратним подвалама Десбонза и дружине, о чему сте ми своједобно писали.

Ваш Светозар

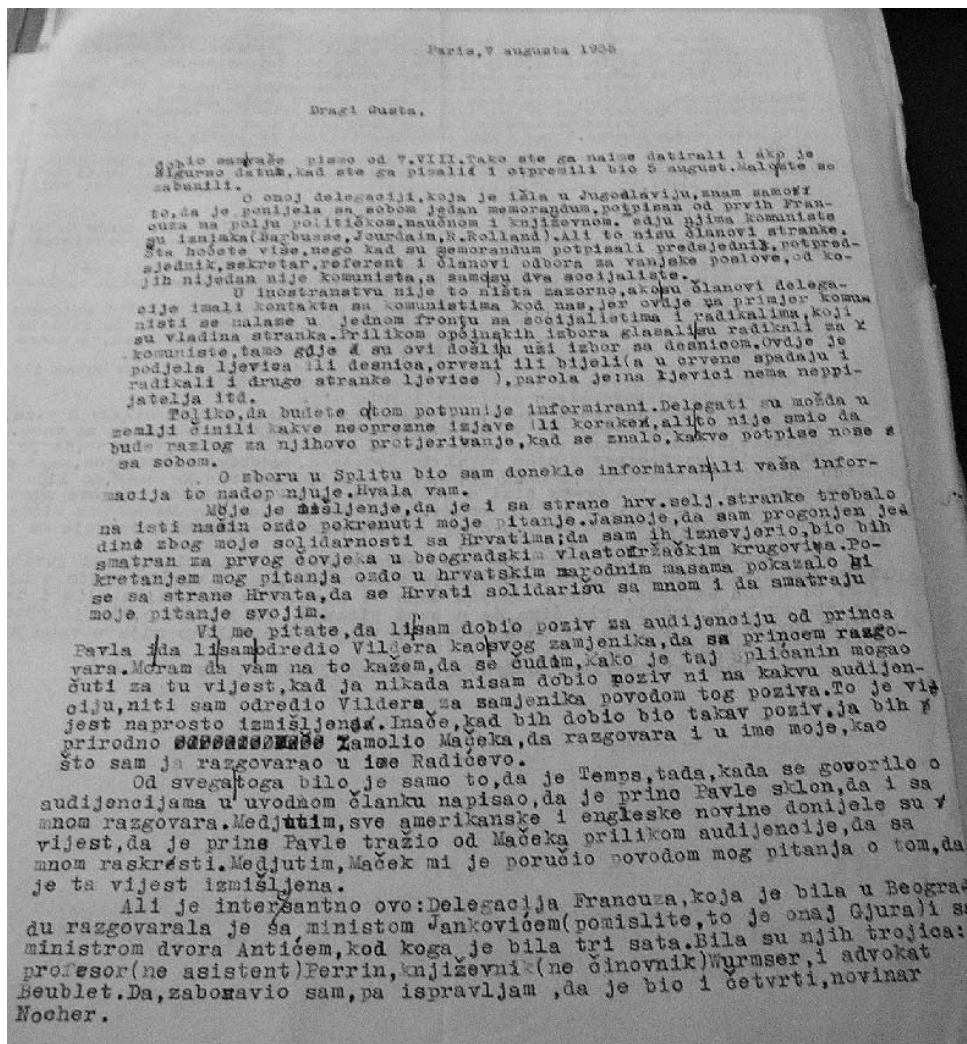
– ако хрватски народ то хоће – хрватска држава, иако би њему било драже да се пронађе неки споразум на једној федеративној или конфедеративној бази.
"Јере ЈАРЕБ, Политичке успомене и рад др. Бранимира Јелића, Cleveland, Издавач Мирко Шамија, 1982., 82.-83. Касније је Јелић поново писао Прибићевићу тражећи контакте, али није добивао никаквог одговора.

- 45 Милан Прибићевић (1877.-1937.), политичар, војник и књижевник. У почетку члан Демократске странке, да би 1927. године пришао Савезу земљорадника, гдје постаје вођа његова лијевог крила. Софија, БОЖИЋ, "Почетак политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС/Југославији", Токови историје 3/2006, стр. 7-24., Стојан ПРИБИЋЕВИЋ, Браћа Прибићевићи, Наше теме, 8.-9., 1987., 1110.-1149.
- 46 Милан Прибићевић је изабран за народног посланика на изборима 1935., али је одбио да уђе у Народну скупштину.
- 47 Robert William Seton-Watson (1879-1951.), британски повјесничар и публицист. Био је истакнут британски политичар млађег нараш-

таја, шкотског подријетла, који је познавао и схваћао Аустро-Угарску Монархију и њезине националне проблеме, а касније и проблеме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. У Великој Британији важио као експерт за јужнославенско питање. Одржавао везе са многима хрватским и српским политичарима тога времена. R.W. Seton-Watson и Југославени: кореспонденција 1906-1941 / Ред. одбор Љубо Бобан, Мирјана Gross, Увод Hugh и Christopher Seton-Watson, Загреб, Свеучилиште у Загребу, 1976.

48 Милан Чурчин, публициста. Уредник утјецаног листа "Нова Еуропа", пројугославенске оријентације

49 Иван Мештровић, (1883.-1962.) хрватски кипар и умјетник. Пријатељ краља Александра. Позната је његова књига "Успомене на политичке људе и догађаје" Загреб, 1969.

Писмо Светозара Прибићевића Коштућу од 7. V. 1935.

ПИСМО 16.

20. IV. 1936.

Драги пријатељу,

(. . .) У Србији више нитко неће ни да чује о нападајима на Хрвате, о њиховој некој антидржавности и слично. Србија да чезне за споразумом са Хрватском. У то ми не можемо сумњати, али не видимо, да би србијански вође имали и ону потребну куражу и да подуму акцију, која би била у складу са оном ситуацијом коју предвиђају да долази и од које стрепе. Уз пркос противних увјеравања ипак изгледа да им се чини згоднији пут кроз капицик него кроз народ. То је фатално, али ми их нисмо учили таквој “демократији”. Они говоре лијепе ријечи о споразуму и о апсолутној равноправности свих трију народа, али по свему се види да још нису зрели да од ријечи пређу на дјело. Ето, видјели сте недјељни говор Давидовићев⁵⁰ у Корачици, како увредљиво говори о Хрватима. Тако ето ни те њихове ријечи не могу бити изречене, а да у њима не буду битни елементи србијанске доминације. Ако Давидовић и његови другови мисле, да тако морају говорити због своје јавности, онда то није добар знак, ни за њега нити за њих. Ако пак такви говори имају бити адресирани на неке тајне силе и неодговорне факторе, онда то није ништа боље. Али ми их у њиховом развоју не сметамо и не ћемо сметати. Сад су коначно и радикали приступили на страну опозиције, па ће Србија моћи формирати неко своје становиште у хрватском питању, да се узмогне кренути даље. Треба само да напусте сваку наду, да би им ми послужили за љествје, по којима би се они попели на власт. Такве наде су испразне.

Као што сте сигурно видјели у свјетској штампи, стање у Хрватској врло је напето. Уморство нашег заступничког друга Карла Брклџачића⁵¹ узбудило је и до крајности огорчило цијели хрватски народ. И народни суд започео је на разним мјестима против јањичара кратким процесима. Грађански рат може да се распламса сваког часа, јер су београдски властодржци убили наду, да ће се извршити воља народа. Стрпљивост је при крају и свака провокација може ставити у гибање најдалекосежније догађаје, који не могу остати ограничени само на Хрватску.(...).

Ваш Светозар

50 Љубомир Давидовић, србијански политичар. Дугогодишњи председник Демократске странке.

51 Карло Брклџачић-Кацан је заступник ХСС-а из Лике и народни трибун је 1936. године мучки убијен у мјесту Трновцу крај Госпића од жандара.

Чедомир Вишњић

Светозар у Руским архивима

01 Ladislav Hladky, Tomáš Chrobak, Jan Pelikan: *Emigrace Svetozara Pribičeviče v Československu. Edice českých archivních dokumentů z let 1929-1932, Praha 2002-2004.*

На постојање ове серије докумената о Светозару Прибићевићу у руским архивима указао ми је проф. Иво Банац. Потом су ми у њиховом налажењу и снимању у Руском државном архиву социјално-политичке историје помогли људи из хрватског велепосланства у Москви на челу са г. Божом Ковачевићем. Њима иде и захвала што је овај инсерт из емигрантског живота нашег политичара, освијетљен досад непознатим материјалима.

У њима нема великих новости за хисторичаре наше међуратне политичке сцене. Оно што Светозар у овим својим концептима и писмима пише о хрватско-српским односима, о путевима рјешења кризе у земљи, о међународној политичкој ситуацији и њеном односу на превирање у Југославији, углавном је све то и до сада било познато из других писама и докумената. Није тајна ни однос комуниста према њему и обратно. Можда је у тој релацији ипак једино изненађење које крије овај архивски фонд. И приређивач је очекивао да ће добити у руке документе који ће му више и експлицитно рећи о својевременом приближавању Светозара комунистима. Дестинација докумената као да је на то упућивала. Међутим, добио је нешто друго. Серију списа која чини изванредну сонду у један релативно кратак период његове политичке борбе. Која свједочи о кругу његових најближих пријатеља и сарадника, о међусобним односима, сумњичењима и вјерностима, о улози службеног Прага, о крвавој борби за новац, о смислу и бесмислу емигрантске политичке борбе и судбине. Укратко, материјал који чини важну допуну оног што су га у Прагу објавили Hladky, Chrobak и Pelikan.⁰¹

Загонетка коју је овдје немогуће разријешити без даљњих истраживања и спознаја, гласи: ко је, кад и зашто предао ове документе Совјетима? Прецизније, ко је предао документе који потичу директно од Светозара, писма које је примао, концепте његових одговора. То је морао бити неко кроз чије су руке пролазили такви папири, или им је бар имао приступа, и ко је имао у том тренутку везу са комунистима, или људима из совјетске амбасаде.

За сада није могуће изричито и поуздано одговорити, тек, спомињемо неке чињенице. Сви документи у заглављу имају рукописну биљешку “Папка Прибичевич” – фасцикла (досије) Прибићевић”, а неки успутни, прикључени документи говоре да је досије накнадно формиран, вјероватно у Москви. Кључном личношћу (што не мора значити и директну личну одговорност!) за могућност предаје ових докумената совјетским обавјештајцима сматрамо Светозаревог секретара, Радишу Воркапића. Једну неистражену, а изузетно занимљиву личност. Детаљи нису познати, али тадашњи југославенски амбасадор у Прагу Првислав Грисогоно, овог прашког докторанда права, изгледа с правом, оптужује 1932. године за блискост са комунистима. Треба бити опрезан у таквим случајевима јер тада је то уобичајен пут да се неког компромитује, али документи не остављају сумњу. Радиша је млади самосталац, у емиграцији, у радикализованим приликама његова Уједињена револуционарна омладина нема границу према комунистима. Фасцикла садржи и нека врло мутна писма; није јасно ни чија ни коме упућена, али у којима се Радиша спомиње, а провинијенција им је јасно комунистичка. Круг студената око њега тада се кретао на скали од самосталаца до крајње левнице. Службени чешки органи Радишу експлицитно сврставају међу комунисте. Треба при том напоменути да је то период велике кризе КПЈ, фракционашких борби по тамницама, у Москви и у емиграцији. Прецизне политичке границе не постоје. Сам Воркапић, дијете из свештеничке породице, поријеклом са Кордуна, нећак владике Мирона Николића, касније неће слиједити ову лијеву трасу. Недуго после Светозареве смрти он се враћа у Београд, отвара адвокатску канцеларију, комунистички “Пролетер” га оптужује да је агент Управе града, а већ 1938. налазимо га као Стојадиновићевог посланика у Скупштини за срез Вргиност. Занимљива и брза еволуција која нас не би смјела навести на пребрзе закључке. Можда је она тада била и могућа.

Нама се данас чини вјероватним да је неко из круга око Радише и револуционарне омладине могао ове документе предати Совјетима. Лако је видљиво да су они временски изразито груписани, па је реално претпоставити да је можда ријеч о инциденту. Можда, крађи? У сваком

02 Коста Хаџи, 1868-1942. Вјероватно је ријеч о Кости Хаџију старијем, рођен у Темишвару, један од првака Српске радикалне странке, сарадник Јаше Томића. У међуратном периоду прилази Самосталним демократима и истакнути је припадник њиховог војвођанског круга.

03 Вјероватно је ријеч о Edouardu Herriot-у, истакнутом француском политичару и државнику.

случају, једно је несумњиво; круг око Светозара био је покривен обавјештајцима са разних страна, и докумената би посвуда, па и у Русији, морало бити још. По судбини Александра Омчикуса види се да је и Београд све знао, а “Franzova” писма говоре да су комунисти имали своје људе и даље око Светозара и око Бенеша. То данас лако уочљивој Светозаревој политичкој донкихотерији на домаћој сцени додаје и европски слој. Чини нам се да је у томе и превасходни значај овог танког “фасцикла”

Писмо Косте Хаџија⁰² Светозару Прибићевићу

Беч, 9. маја 1933.

Драги Светозаре! Примио сам твоје писмо. Хвала на саопћењима која су ме много задовољила и умирила. Имам да ти јавим две мислим врло важне ствари. Неопходно је потребно да знам за обе још пре твога поновног разговора са г. Х.⁰³ Прва карактерише у великој мери политички морал и поштење оних, који управљају судбином нашега народа из Бгда. У томе се огледа сва дволичност и неваљалство тих људи. У исти мах када певају химне и дитирамбе Француској, они чине очајне напоре да се доближе – Хитлеру. Предат му је пре кратког времена један меморандум у коме се – морам признати – врло речито доказује потреба зближења и **пријатељства између Југославије и Немачке**. Меморандум је опширно састављен и ту се доказује, да би Немачка у Југославији могла имати искреног и доброг пријатеља. Поред економских, нижу се ту и политички разлози. Ја сам тај меморандум читао, јер је Хитлер издао овај спис једноме члану хрватске емиграције “zur Begutachtung” нарочито због тога, јер се ту изводи и доказ, да су Хрвати и душом и телом за ову и овакову Југославију. Тај меморандум потиче са званичног или полузваничног места и предат је Хитлеру пре месец дана. Ја ти о тој важној ствари нисам писао, јер сам држао да те је Кошутећ о томе известио, па сам сматрао да је то његова ствар да те извести, јер је он примио један примерак тога меморандума. Мислио сам, да би Кошутећу могло бити криво, ако бих ти о томе ја чинио саопћења и да би могао моје мешање у ову ствар сматрати као недопуштено. Но како ми је он данас изјавио, да ти он то није јавио, сматрам за своју дужност да те о томе обавестим. Кошутећ би ти могао дати и поближе информације како је тај меморандум доспео у његове руке. Ја га о том нисам питао из појмљивих разлога. Држим да то треба. Х. да чује.

Друга ствар је у овоме: Био је један човек из Бгда у Бечу и од тога је један наш пријатељ дознао да у војсци постоји озбиљна тајна превратничка акција, која већ дозрева. Нисам могао ништа подробније о томе дознати, али сам уверен да је та информација озбиљна. Изгледа ми, да је жариште ове акције код бољшевичке централе у Бечу. Ако је ова претпоставка тачна онда би отишла ствар – куд не треба. Ако ти је ово познато са друге стране, онда би то био доказ да акција одиста постоји и да она тече а био бих склон веровати да она потиче из националних побуда. Мислим, да би било разлога, **ово не спомињати** Х. или му изнети само у хипотетичној форми. Као једну могућност која није сасвим искључена. Али ти ћеш већ знати боље него ја да оцениш, шта треба... Коста... Незнам, дали си читао, да је “представништво” у Суботици изабрало г. Herriota за почасног грађанина Суботице. Валда би добро било и њега упозорити на то, да ово представништво **нема мандата од народа**, да ту седе само људи, које је **диктатура именовала** и да је цела ствар инценирана ad captandam benevolentiam! Seaton Watson је изабран за почасног доктора бгдског универзитета, па ће он тај избор позивом на то, да је сенат под врховном управом и надзором диктатуре, **одбио**. Незнам сигурно, али мислим да је то исто било и са Wikhemom Steedom. Ако би Herriot тај избор са мотивацијом отклонио, то би била велика ствар...

Коста.

Писмо Косте Хаџна Светозару Прибићевићу

Беч, 27. маја 1933.

Драги Светозаре! (...) Најновије је ово: мађарски и румуњски листови донели су телеграме, из Београда, да су компликације (?) око четверног пакта изазвале велико узбуђење у Београду, да је краљ прекинуо своје путовање по Јужној Србији и вратио се у Београд и да је позвао Балугџића из Берлина, јер жели да одпусти (?) ову владу и да повери састав једног привременог кабинета Балугџићу, пошто је овај **симпатичан** (?) **опозицији**, па има наде, да ће моћи доћи до **некаквог споразума**. Уједно јављају, да ће краљ током месеца јуна отићи у Загреб, где жели (?) потписати акт о општој амнестији политичких криваца. Ако је та вест тачна, онда ће наши пријатељи, који се сада налазе у затворима или су интернирани, брзо доћи на слободу. Ако амнестија буде носила (?) тако, да се опраштају кривице не само онима који су суђени или против којих се поступак води, већ и онима, против којих поступак није срећен (?),

04 Милан Хоџа, познати чехословачки политичар и државник.

онда би се и ми могли (?) вратити. Но о том било би преурањено још сада лупати главе.

Свакако си читао да ће Др. Живко Топаловић организирати “социјалисте” и одпочети страначки рад. То је чисти (?) “Schachzug” краља Александра да може пред светом казати, да постоји слобода, кад ево чак и социјалисте могу слободно радити. Живко се у своме прогласу позива и на своје припадништво другој интернационали. Ја мислим да би француски социјалисти требали енергично да се ограде од таковог “једномишљеника”, који је већ у почетку диктатуре полицајни конфидент.

Ја ћу у Прагу свакако посетити Хоџу,⁰⁴ да мало видим шта се тамо мисли. Ако мислиш да би добро било, да по **твоме** налогу посетим некога од виђених чешких политичара, јави ми коме да идем и дај ми инструкције у коме правцу да поведем разговор. Иначе осим Хоџе нећу ићи никоме, а Хоџи могу ићи као стари пријатељ и без какове нарочите политичке тенденције.

Предпостављам, да ћеш преко лета свакако и ти ићи на дуљи одмор. Мислим да би добро било да дођеш у Karlove Vary, где би се могао састати са доста великим бројем људи, а осим тога... здравље. Размисли мало о томе. Ја бих се јако радовао када би се тамо нашли. Долази и моја жена на месец дана... Ако би решио да дођеш, ја бих ти код моје газдарице могао резервисати стан, где би врло јефтино и добро живео. Пиши ми што пре. Много поздрава теби и твојима од твог

Косте

Писмо Мирка Трифковића Светозару Прибићевићу и његов одговор

Madrid, le 31 Mai 1933

Monsieur

Svetozar Pribičević

2. Av. Saint-Philibert

Paris XVI

Драги господине Светозаре,

Врло ме чуди да још немам вести од Вас и бринем се, не знајући да ли Вам се није што догодило од како Вас оставих.

Из једног писма Ксеније Војновић видим да је говорила са Стојаном, али ми не говори о Вама.

Ја, како Вам рекох усмено, спреман сам да примим на себе дужност делегата наше емиграције за Шпанију и ев. и за цело Иберско полуострво, али морам – пре него што ћу ма што да предузнем – бити ауторизован и званично признат као такав делегат. Остали смо на томе, да ћете ми писати у том смислу и акредитовати ме, осим тога, код Centro Antifscista, делегација за Шпанију и Португал, Г. Антоли. У његовим рукама састају се све нити акције против свих европејских фашизама, јер је он од власти и од овдашњих емиграната призната глава свих атнифашистичких организација на овом полуострву.

Напомињем да ћу ових дана да уђем у болницу ради операције дебелог црева. Преживим ли, трајаће боловање око месец дана. Ако ми напишете одмах, стићи ће ме писмо још пре операције, јер морам да чекам неколико дана док ми створе место у болници.

Ваших књига, ништа нисам могао предузети, јер – како Вам рекох – нема смисла док се није решило питање овдашње експозитуре наше емиграције.

Очекујем дакле у брзо Ваше вести и у том очекивању поздрављам срдечно Вас и Стојана.

Ваш предани

Мирко Трифковић

Г. Мирку Трифковићу
у
Мадриду

Част ми је овластити Вас овим актом, да можете представљати југославенску републиканску и федералистичку емиграцију а са седиштем у Паризу свуда у Шпанији, па и на целом иберском полуострву и специално код антифашистичке централе у Мадриду, као и садржавати везе, које буду у интересу демократске солидарности уопће, а специјално за јављање наших закључака, који вам се буду саопштавали.

Vennulez

Писмо Косте Хаџица Светозару Прибићевићу

Праг 6. јуна 1933.

Драги Светозаре!

Због светаца духовских тек сам данас примио твоје писмо. Ево у кратко што сам, досада, овде искусио: Наши су ме пријатељи дочекали врло срдечно, али су јако преплашени због офензиве прашке полиције. Она затвара и протјерује наше људе. Врабец је још увијек у затвору. Неке су пустили. Али влада страх од протеривања, а људи су везани са својом егзистенцијом, а ако их протерају... Морали би се вратити кући а тамо их чекају "раширеним рукама". У оваквим приликама, наравно, нити сам чинио нити ћу чинити покушај, да се са овдашњима састанем. Оном пријатељу из младости, о којем сам ти писао, јавио сам посредно да би га радо видео и с њим разговарао и молио га да определи време и место где би се могли састати. **Није одговорио ништа**, дакле је одбио састанак. То казује све. После свега овога отпада и мој предлог о твом доласку у Karlove Vary. Само би се изложио refus-у. А ако би и дозволили да дођеш, сасвим је сигурно да не би имао мира. Судећи по свему што сам овде чуо, не постоји нико кога би тако страшно мрзели као тебе и нас све. Сматрају нас најопаснијим губавцима. С тим се мора рачунати и не треба чинити никакве покушаје каквог зближења, јер се човек само излаже понижењима. Онај мој "стари пријатељ" није примио ни Аралицу иако је могао мислити да има да му преда поруке усмено. Из свега овога излази да треба дубоко промислити о ситуацији у којој се налазимо. Овако остати не може! Тачно је што кажеш да се наша омладина, све јаче и видљивије оријентише према бољшевизму. Мени је моја Иванка још зимус, када је била у Бечу, говорила да је београдска универ. омладина скоро сва већ прешла у бошљевички табор. Еминентна је опасност и за државу и за нас саме. Ако се чвор скоро не реши, читава ће наша демократска политика и либерално схватање бити "überholt". И обистинит ће се она немачка: aus dem Augen, aus dem sinn!" По моме мишљењу може се само двоје радити: или поверити Х. да он узме у своје руке одмотавање, да он буде "Treuhänder" или да се сасвим другачије оријентишемо. Наравно да је оно прво боље и паметније. Од како те знам ти ниси никада изгубио главу, па ма како тешка била ситуација. Увек си знао да нађеш излаз, па ако је требало попуштати, попуштао си. Сасвим мудро. Ја сам уверен, да ћеш наћи излази из ове ситуације.

Ја овде остајем до 14-ог јуна, јер ми тек од тога дана стан у Карловим Варима стоји на расположењу. Једва чекам да одем.

Свима твојима срдчан поздрав од твог

Косте

Писмо Франтишека Хлавачека⁰⁵ Светозару Прибићевићу (без датума)

Драги Светозаре,

Извини, што Ти још нисам писао после Твога писма, које сам добио преко Лукшића. Међутим си сигурно добио писмо од Рипке. Ја сам наиме уговорио са Рипком читаву акцију у разним новинама, да се пише против режима и против интернације, – али се је од тога мало остварило, јер је дошла ова ствар са Малом Антантом. Није то била демонстрација, него важна акција против сериозне опасности са стране Италије и Немачке. Али у исто доба је из Прага и на молбу Прага такођер из Париза подупрта интервенција у Београду, да се престане са интернацијама и сличним мерама. Али на то је морала прашка влада обећати, да у ово време не буде код нас нападаја на режим, бар у листовима, на које има Б. уплив. Тако је заостао чланак, који је био на Рипкин и мој импулс спремљен у Право Лиду. Али Рипка је ипак настојао, да му се уврсти његов чланак у Лид. Нов. Вратили су му га **да га ублажи** (јер је био жесток у протесту против интернација). Он је то учинио али ипак нису публицирали. Јучер ми се је Рипка на то тужио – а ево! Данас је изашао. Шаљем Ти га. Имам још исечака за Тебе спремљене код куће, па ћу Ти то послати. Није исправно, кад се тужиш, да пише аграрна странка за режим. Последње, што је у том смислу уврстила, био је мислим у новембру одговор на Сетон Њатсона, који је тамо дао Гризог.⁰⁶ Од тога времена одбијају ствари, што њима даје посланство. Сутра је предавање Влашкалића о југославенској диктатури. Јавили су ми, да ће он полемизирати са мојим чланцима у Фронти и позвали су ме, да дођем. Ја ћу тамо ићи, па ћу Ти онда написати опширније писмо. Најсрдачније Тебе и Твоје

поздравља
Франта

Дио писма Већеслава Вилдера⁰⁷ Светозару Прибићевићу

Писмо од 9. V 1933

(дио писма нечитљив)

.... Овдје су добили франковци вијест да си ти позвао и Павелића на конференцију за неку конфедерацију, али да је Павелић одбио твој позив. Уопће франковци стално нешто шушкају, па непрестано вежу уз Мачеково име и Павелићево. Прилажем ти једну декларацију коју су они ширили

05 Франтишек Хлавачек (1876-1974) – истакнута личност чешког јавног живота предратног и међуратног периода. Близак Масарику, дружио се са студентима из Хрватске од 1894. кад је упознао Стјепана Радића, с којим се касније развијао због Радићеве политичке еволуције. Водио и дијелом сачувао обимну кореспонденцију са јужним Словенима. У периоду о којем је овдје ријеч био је секретар Чешке националне демократије.

06 Грисогоно Првислав (1879-1969), потомак старе сплитске породице, правник, у младости сарадник Јосипа Сподлака. Један од оснивача Демократске странке, након раскола прилази Светозару Прибићевићу и постаје члан Главног одбора СДС-а. Након Светозаревог сукоба са Београдом и коалирања са ХСС-ом, одваја се од самосталаца и прилази краљевом режиму. Југословенски је посланик у Прагу од 1932. до 1935., потом у Вараждину до 1938. Доследан интегрални Југословен.

- 07 Вилдер Већеслав (1878-1961), један од оснивача Хрватске напредне странке и Хрватско-српске коалиције. Најоданији сарадник Светозара Прибићевића, уз којег је остао све вријеме. Изразито озлоглашен код радикалних хрватских националиста и у сталној вези са британском обавјештајном службом. Тридесетих година лојално проводио страначку политику сарадње са Мачеком.
- 08 Рајко Ђермановић, истакнути самосталац из Бања Луке.
- 09 Јурај Деметровић, истакнути самосталац, један од оних који су последице увођења диктатуре напустили Светозара и пришли краљу Александру.

међу ђацима на први дан суђења Мачеку, а сад има знакова да говоре овако: Мачек, осуђен јер је радио на споразуму Хрвата и Срба – дакле је то немогуће, он се “жртвовао”, “срушио” – остаје Павелић. Ово индиректно очито подупире режим. Ено др. Бућ могао је у Шегвићевој “Хрв. смотри” написати чланак како је “сложена” држава те федерација “једна глупост”, она да не рјешава национално питање и сл. Срећа да Радићевци имаду организовано село са својим социјалним програмом те овакав површан национализам на селу не пали. Дабоме, држање Београда овако пасивно, даје хране оваквим велеидиотима и катастрофалцима. Не могу да схватим глупаво писање Рајково⁰⁸ о неком “замору”. Добро си му одговорио. Ногомет Деметровића,⁰⁹ како сам ти писао, био је запечаћен последице оног Милић. открића. Није му успјело да се спаси зборовима ни да нађе какав популаран разлог за демисију. Сад не може да барата са аграром. Ова промјена одаје још, да режим није могао да нађе наследника (бољега од Томашића) из редова опозиције. Сигурно су преко Мештровића мислили на Предавца (то би била права замјена!), а онда су спекулирали на неком од нас. Мештровић је рекао: моја је основа пропала јер је Баричевић по налогу Вилдером био јетинији...

Писмо Већеслава Вилдера Светозару Прибићевићу

17. V 33.

Драги Св.

последње сам ти писао 9. о. мј. а од тебе сам примио од З. В. Пријатељ Ш. се још није вратио. У последњем писму послао сам ти брошурицу о процесу Мачеком. Је ли ти дошао и други пријатељ? Јучер су отпутовали у Париз двојица из Бјеловара. Ја држим да долазе из чистих побуда. Све се више множе гласови да ће доскора повести поступак против нас осталих потписника резолуције. али да ћемо се бранити са слободе. Они су ваљда очекивали да ће који од нас побјећи, а то би они вољели. Ја... остајем – макар трунуо у затвору. Не разумијем само, како им није свега тога доста! Са Корошцем поступају врло строго. И спава са агентом. Нитко га не смије ни видјети. Све су то мјере – да не дође до каквог договарања. Међутим режим се више боји него што треба, јер из Б. нема све досада баш ништа. Чини се да оном менталитету одговарају оштре мјере, да им је довољна констатација суда да се радило на “издвојењу”. Тако бар, чујем, чаршија говори. Но наравски да је могућно бар какво кретање, па да се

рецимо који угледни странац прихвати посла да буде арбитар, онда би ишло. Жалосно је свакако да не могу у Б. створити најприје свој блок. Божа М. нам је причао да се Мишо Триф. није усудио Аци ни предложити нацрт за протест против судског прогона Мачека. Морао је то учинити Божа. Кад су такви односи међу њима у једној странци онда дабоме да је тешко ићи даље. Ту треба сада велики напор да се упркос оваквих препрека створи једна духовна заједница свих опозиционара. Онда би била држава спасена. Ми смо са своје стране све учинили, ништа си не можемо предбацити. Па је очито како је био (?) ово говорење: нека само краљу изјаве да су за државу. Овдје се говори: на том је путу погинуо Радић, сад је на том путу осуђен Мачек!

О Деметровићу сада сазнајем: он је примљен са задаћом, да све самосталце приведе режиму. То му није успјело. Највише га је демантовала сама појава СДК, дакле и Радићевци признају да има самосталаца. (Горе уопће држе да је ова акција дио СДК и резолуција наше дјело.) Онда је Деметровић почео са соц. шлагерима. То се допало горе, али убрзо се показало да их не зна провести у дјело, да наилази на сукобе који су му коначно сломили врат. Сад је тај гад говорио још у Винковцима на збору подло хвалећи се, да и ако није министар, да ће радити за краља и Југославију. То је иначе још боље него да изиграва незадовољника. Ту је рекао да се нада да ће без њега сада лакше провести оне соц. законе које је он спремио. Дакле: он је био запрека! (Ти би требао редовно читати и Новости и Јутарњи лист...)

Мештровић био дуго код краља, али прича само да чим је споменуо о тешком одјеку Мачекове осуде, да није добио одговор. Иначе мало сумњам да Мештровић није ништа више разговарао, јер је врло закопчан о својим утисцима код краља. – Љубо Томашевић прије него (је) постао министар рекао Душану Пелешу, да је Мачек требао и више добити. – Красна, врло утјешљива је била догодовштина 12. о. мј. – суђење Савици.¹⁰ Сви су једнодушни у суду да је то била изванредна политичка манифестација СДК. 24 адвоката, од ових 9 Хрвата (3 Радићевци!) За нас то треба као доказ какав постоји јак покрет међу Србима. Веле ови да ће то имати јак одјек у цијелом крају. О том ће ти сигурно други писати. Требали смо имати и тај процес, али не знам како. (За Мач. брошуру добио сам досада 1000 д, а кошта 7000 д. Овдје је био ових дана Велизар Јанковић. Хвалио се да ће постати послаником у Паризу (!), јер да ће доћи у главним мјестима до промјена да дођу “јавне” личности.

Пратиш ли Кежманов ком(унистички) “Хрватски пут”, који се штампа у Амстердаму, а излази у Баселу? Ондје има у броју 2-3 (сијечањ-вељача) подробне податке (да ли тачне не знам) о мучењу у Лици. Чудим се иначе

10 Сава Косановић – истакнути самосталац родом из Плашког.

- 11 Александар Омчичук (1878-1946) Ђ потомак истакнуте крајишке породице, рођен у Карловцу, матурирао у Загребу, студирао право у Загребу, Грацу и Лајпцигу. Један од најистакнутијих новинарских сарадника Светозара Прибићевића. Аутор, уредник и директор загребачког "Србобрана", сарадник "Српске ријечи" у Сарајеву, "Браника" у Новом Саду и Масариковог "Часа" у Прагу. Послије рата радио у дипломатији, углавном у конзулату у Грацу. Због помоћи Светозару Прибићевићу разријешен 19. јуна 1933. и пензионисан са признањем националног рада од 1899. до 1918. Објавио: "Босна и Херцеговина у г. 1910", Нови Сад, 1911, "О конзулату и мењању његових функција", Загреб, 1934.

да су ком. примили оног малог хохштаплера Кежмана. Он је прије него је ушао у ком. овамо писао, да ће, напуштен, морати да потражи на другој страни средства. – Др. Штамбук ми је причао на брзо (тачније ћемо добити) да се у неком процесу констатовало да у полицији постоји исказ оних особа које треба побити у случају да букне рат. Овако слично већ сам и овдје чуо и то често. Ови који ће ти доћи из Бјеловара причат ће ти најновије из Гарешнице, да је ондје убијен један жандарм, те силу свијета, интелигенције похапшено, међу њима два бивша посланика, Војковић и Мађарић.... Молим те лијепо, да ми увијек потврдиш примитак сваког писма, да не означих на коверти да је за мене, да не одговараш мени преко С. (јер то чита сва околина) него само овуда – ма да се и ту може догодити да се открије, али нехотице. Јави нам доскора што добра! Сви те воле и грле

Твој В.

Концепт Светозаревог писма Вилдеру упућеног преко Омчичука

Париз 6. VI 1933.

Драги Шандоре!¹¹

Поводом писма В. од 26. V (из Суш.) шаљем му овај одговор:

1. Не могу уопће да схватим, на што се односи Крњ(евићев) приговор да се не договарам с њима (и Кош.)утићем пре какве своје акције, него само да јавим кад сам што извео. То је баш оно што ја њима приговарам само с тим додатком, да ми чак и не јаве кад што изведу.

Ниједна моја акција није досад била таква, да би какав договор уопће био потребан, јер је свака моја акција у оквиру закључака СДК и има за циљ да се режим диктатуре сруши што пре, ангажујући за тај циљ, ако је могуће и помоћ франц. демократије. Међутим, Крњ(евић) је слао чак протесте против Мале Ант(анте) и не обавјестивши ме о томе, тако да сам ја то читао тек у новинама. Кошутећ је предавао у Лондону и о могућностима сједињења Хрватске с Аустријом а да ја о том нисам ни појма имао, а разуме се, да бих против тога устао најодлучније јер је разумљиво да франц. демократија не може помагати покрет који а) није јасно одређен у питању заједничких државних граница и б) у питању вањске политике није одлучно са Француском. Зар ово све није јасно? Кад сам са неколико опширних писама покушао да са Крњевићем и Кошутећем

објасним ове ствари, они су ми најпре одговорили неодређено, а затим потпуно заћутали. Раније Кошутих ми је писао из Беча, како Пред(авец) хоће да буде министар, како Већ(еслав Вилдер) у одсуству Мач(ека) доводи до њега србијанске изасланике итд. Ја сам му одговорио да морамо имати један у другога поверења, да Предавец није седио три године у затвору, да сад после **издржаног** затвора почини издају, да је Већеслав и за време присутности Мачека посредовао у разговорима са Србијанцима и да то није никаква издаја, да је Већеслав **доказао** делима и патњама своју ревност идеји итд. На ово нисам добио одговор.

Већеслав у последњем писму каже: “Не разумем, да се не можете Вас тројица више зближити да међусобно поделите улоге. Не мора се баш све на једну карту играти.”

Колико год разбијам главу, не могу да схватим смисао ове изреке. Које су то различите улоге, које бисмо могли међусобно разделити? Ја не видим те улоге. Диктатуру може срушити: акција нашег народа код куће помогнута из иностранства и то пријатељског иностранства. Помоћ Париза и Лондона може утицати на рушење, а Париз и Лондон се у гледању на наше прилике налазе на једној линији, све је дакле у том, да уверимо Париз и Лондон, да после рушења диктатуре долази а) консолидација наше државе и б) мир и склад у Центру. Европи и на Балкану. Овој акцији смета акција Павел(ићева), која иде за рушењем Југославије, које неће ни Париз ни Лондон и акцијом за њено рушење учвршћује се Александар у Паризу и Лондону. Треба дакле показати и доказати: а) да је народ код куће и већина емиграције за заједничке границе и б) да рушење Југославије може да буде само последица продужења диктатуре у Београду. То јест: Ако нас помогну, помоћи ће Лондон и Париз спасавање заједничке границе Југославије. Никакву другу карту не видим, нити могућност да се на њу “сецује”. Међутим, не изјављивањем за заједничке границе Крљевић и Кошутих отежавају Паризу и Лондону акцију, која би помогла рушењу диктатуре код нас.

У вези с овим наглашавам, да је потребно у овом моменту, да се даде онаква заједничка декларација све опозиције, о којој сам ти дао скицу. У тој декларацији требало би нарочито истаћи (извесним фразама), да се француска демократија не може решити одговорности за продужење диктатуре код нас, ако би и даље била пасивна. Своју искреност за демократију доказаће француска демократија тим, ако се у **првом реду** заузме за демократију у пријатељској земљи као што је Југославија, а не на примјер, за демократију у Немачкој. Мисао је ова: француска демократија не може срушити Хитлера, него га својим акцијама само учвршћује. Међутим, да је франц. штампа тако једнодушно и месецима

сипала паљбу на диктатуру у Југославији, ова би одавно одлетела (доста би било 8 дана сипања паљбе, а не би требало месецима).

Сматрам, да би једна оваква или слична декларација била **врло корисна** и имам разлога за то мишљење. Приговарам, што у овом правцу нико из Београда не делује у Паризу, него постоји само моја акција досад. Зар ниједан од истакнутих у Београду (Љуба, Јоца, итд.) не би могао добити путницу на пример за лечење у Франц. па да и он помогне моју акцију у том погледу овде? Што се тиче чешких политичара, њих треба нарочито “лупнути(?)” јер се они напосто идентификују с диктатуром у Б. и сретни су ако се Alex. очеше о њих. Ти ћеш уосталом видети њихова расположења приликом твог пута тамо.

Већеслав ми пише како је био с Гролом, који је ишао у Дубровник ради седнице Пен-клуба. Па зашто је наш Пен-клуб пристао да се конгрес држи у Дубровнику? По том држању изгледа да је то нека слободна земља, гдје се могу да држе конгреси. Затим, ту се оборило на Немачку, гдје диктатура има бар извор у народном расположењу. А нико се није нашао да жигосе наш режим под којим се ниједна слободна мисао не може изразити. Кад се већ код нас држао конгрес, зашто нису задобили бар једног странца, да опали по нашем режиму! Овако је изгледало, као да се из слободне земље Југославије напада насиље у другим земљама. Све су то погрешке, које се нижу једна за другом и које нам шкоде пред целим светом, приказујући нас као земљу у којој се народ може јашити без икаква роптања. А баш овакви конгреси су најзгоднија прилика за манифестације. Како да се није нашао баш **ниједан** књижевник из наше земље, да жигосе гушење слободног духа код нас? Зашто се није у Дубровнику, гдје су саме присташе СДК, организовала приликом тог конгреса манифестација за идеју слободе?

Срдачно поздравља....

Писмо Александра Омчикуса Светозару Прибићевићу

Драги Светозаре,

сутра 13. путујем у Грац, а онда одмах у Загреб. Лота ми јуче телефонира да ме чека твоје писмо, а чека ме ваљда и Дуда. Овде сам морао дуље чекати, јер ме је тек данас могао примити најглавнији. Веома сам задовољан са моралним успјехом, а обећано ми је – и то баш од њега – озбиљно, да ће ускоро бити повољно решено и материјално питање, које ће те моћи задовољити.

10 11 12 13 14 15 16
 -5 FEB 1936* 00
 Брати Весотоаре,

14
 ДИ
 24

-5 FEB 1936* 0001

сутра 13. и уторак у Траг, а отуда одмах у Затред.
 Кома ми је пре штећероније, да ме гена швоје
 писмо, а чека ме баба и Дуда. Обје сам морао
 да ње гекати, јер не је шећ данас мотат брине,
 што наглављују. Веома сам задовољан са
 моралним резултатом, а отако ми је - и шо
 даи од вас - одвијно, да ће ускоро бити ново-
 но решено и материјално питање, који ће
 ће моћи задовољити.

Пун сам интереса и тачату шта до-
 змије коштамо. Веома сам, јер даи ваде
 збогто и ако т. Крамца не кире да се зна, да
 је од мене, јер се одје нисам сам. Лукиштин
 много и кесе јавати.

Лукишта и ја поздрављамо Миде и
 швоје мила, а све је поздравља и вати швој
 одам и бабавада

Траг, 12. 6. 73.

Швајцар

Пун сам импресија и писаћу ти доцније потанко. Ово шаљем, јер баш пада згодно и ако г. Аралица не треба да зна, да је од мене, јер се овде нисам сем Лукинићима ником хтео јављати.

Лукинићи и ја, поздрављамо Тебе и Твоје миле, увек те поштује и воли Твој одани

Шандор
Праг, 12. 6. 33.

Концепт Светозаревог писма упућеног у земљу

П. 21. VI 1933.

Драги куме!

Идеја о тој конференцији здрава је и корисна. Треба одржавати што ужи и чешћи контакт с нашим пријатељима да би били у току догађаја и у сваки час способни за акцију. Много сам благодаран на извештајима из Лике који су ме развеселили и освјежили јер имам нарочите симпатије за тај красни и јуначки народ у ком сам почео своју политичку каријеру и који ми поклања своје поверење кроз све буре и непогоде.

Наше пријатеље интересује 1) што се овде мисли о режиму у нашој земљи; 2) може ли се очекивати каква помоћ против режима.

На 1) питање дајем овај одговор:

О нашој диктатури мисли се горе него о цијелој држави. Свака друга диктатура, а нарочито талијанска и њемачка, а поготово руска има присташа у народу и заправо потекла је сва из народа. То су диктатуре које имаду извесну концепцију и идеологију и које имаду извор у народном расположењу. Нико не одобрава те диктатуре, али рачуна с њима као са манифестацијама народне воље која се јавила у једно мутно доба у необичној форми и која се практикује на један драстичан начин. Али диктатура код нас представља нешто сасвим друго, то је чисти средњи век, то је аутократија у форми руског царизма, то је чисти лични режим који је у савременом човечанству најпрезренији. Што се највише приговара то је подлост тог режима. Јер док је талијански, немачки, руски искрен и отворен и сам се представља као антипарламентаран и антидемократски, дотле се диктатура у Београду хоће да прикаже као нека нарочита форма парламентаризма и демократије, којој се изругује сав свет јер базира на декрету да програм и оснивање странака зависи од одобрења министра полиције. То је демократија балканских парвенија, скоројевића који мис-

ле да астрономским цифрама о величини својих зборова и својим полицијским парламентом могу преварити свет.

Овде сви политички другови осуђују нашу диктатуру а нарочито левица која данас влада у овој земљи. Чак и они који се држе начела да се не могу мешати у унутарње послове других народа, истичу своје незадовољство са ситуацијом у нашој земљи. Нарочито се осуђује прогон и гажење Хрвата, што ми је недавно нагласио један врло угледан и врло активан вођа француске владине странке.

На 2. питање могу да кажем ово:

Француска неће помоћи нашу диктатуру ни политички ни финансијски!

Да би јавно мишљење (нарочито штампа) јаче помогло нашу борбу, треба пре свега слати тачне податке о прогонима у нашој земљи и случајевима корупције. Овде се траже факта и то што прецизнија. (Да би одлучни политички кругови указали ефективну помоћ, потребно је да се види покрет из народа. Да би ме разумели наводим неколико примера. Кад је на пример био конгрес Пен клубова у Дубровнику, требало је оним гостима... из целог света аранжирати једну манифестацију за слободу у нашој земљи. Дубровник је у већини наше место (Сељ. дем. коалиција), где је таква манифестација могућа, ако се гласно хоће. Слично је требало учинити кад је у Сплиту било откривање споменика Гргура Нинског. Сплит је сав наш и радићевски, и ту је манифестација била могућа, а одрекнула би режим, као и манифестација у Дубровнику, да је била аранжирана. Овакви покрети у народу утицали би на одлучне политичке крупне вође да покрену акцију и интервенцију у нашу корист, која се не може очекивати у случају ако цела земља мирује као гробље. Ово је питање које треба расправити с првацима у Загребу и Београду који би требали да имаду преглед над целом земљом и да буду организациони центри за акцију, кад се она укаже потребном.

Свака наша акција гласна и одлучно проти диктатуре наишла би овде на разумевање, одобравање и пријатељску помоћ.

У вези с овим морам казати да би сад од велике користи било, кад би се могла постићи једна заједничка декларација свију првака у земљи, без разлике странака, проти диктатуре. У тој би декларацији требало нагласити да се диктатура сматра као режим недостојан нашег народа, који хоће да буде слободан и да се траже потпуно чисти и слободни избори на којима би се манифестирала права народна воља и који би довели као последицу решење нашег државног питања споразумом Срба, Хрвата и Словенаца без ичијег диктата и међусобног надгласавања.

Иначе препоручујем ово:

- 1.) Надасве треба чувати слогу и јединство сељачко-демократске коалиције (с Радићевцима). Радићевци треба да имаду уверење да се сигурно и стално могу ослонити на нас. Не сме се догодити да се у нама преваре, па ма каквим искушењима и страдањима да будемо због тога изложени.
- 2.) У питању државног уређења треба одлучно стати уз федералистички програм. Светозар Милетић и Светозар Марковић, који су мислили углавном на уједињење Срба, тражили су федерализам као форму српског уједињења. Јован је Скерлић већ мислио на уједињење с Хрватима и Словенцима, али одлучно тражи федералистичко уређење уједињене државе. У историји нашој нема Хрвата, који федерализам није сматрао као минимум за заједнички живот.

Разуме се, тај федерализам мора бити потпун, а не некаква варијанта унитаризма. Државној заједници дати једино оно, што је за њен опстанак неопходно потребно.

Ја лично нисам за племенски федерализам (Срба, Хрвата и Словенаца) него за федерализам историско-политичких индивидуалитета (Словенија – Хрватска, Славонија и Далмација – Војводина – Србија – Стара Србија и Македонија – Црна Гора – Босна и Херцеговина). Ови су индивидуалитети хисторијске (а не случајне) творевине, док се племена не могу разграничити, а осим тога, Војводина на пример тражи безусловно посебни положај, такав да се о племенском груписању не може ни говорити.

Неки Срби у Хрватској питају, што ће бити с њима у случају федерализма? Истичу бојазан од прогона у самосталној Хрватској.

Ја се тих прогона не бојим, нити их предвиђам, али за умирење свију и да не би било намештених случајева морам нагласити ово:

У свакој аутономној јединици загарантоваће се опћом конвенцијом не само слободан развој националних мањина (Немаца, Мађара, Албанаца итд.) него и потпуна слобода такозваних племенских мањина и њихових обележја? (Хрвата тамо где су Срби у већини, Срба тамо где су Хрвати у већини итд.) После искустава у нашој прошлости, а нарочито од 1918. до данас, морамо слободу потпуно загарантовати свима и свакоме...

Наш принцип мора бити потпуна слобода за свако мишљење и свачије уверење.

- 3.) У питању државне форме, наша је теза:

Народ је једини **извор** и једини носилац сваког права и сваке власти у држави, другим речима, народ је **једини суверен**. Тај реп. принцип се намеће не само из теоретских разлога, као принцип потпуне демо-

кратизације, него и из практичних разлога, пошто се монархија државним ударом од 6. јануара 1929. и диктатуром, која већ пету годину управо бесни у нашој држави потпуно компромитирала.

Осим тога, не може бити да за диктатуру у нашој земљи не буде одговорности. Чим се буде могло само мало слободније дисати и кретати, поставиће се пред нас питање одговорности за диктатуру једнако као што је недавно било у Шпанији. Не може бити да нико никад и низашто не буде одговоран.

- 4.) Мени је јасно, да због нових прилика и код нас и у целом свету, које истичу на дневни ред велика економска и социјална питања, а нарочито питање целог економског поретка савременог друштва, ми не можемо остати буржоаска странка, каква је била самостална демократска странка до 6. јан. 1929. г. Чувајући сељ. дем. коалицију, савез са Радићевцима са циљем да с њима остваримо јединство, ми се морамо у оквиру те коалиције развити као сељачко-радничка странка (покрет) са програмом који ће бити уперен **против капиталистичке својине, а за малу приватну својину**. Мислим, да је то јасно без посебног детаљног разлагања.

Зашто да ми препуштамо сељачко и радничко име елементима, који су даљи сељацима и његовом животу, а и радницима, и својим схваћањима и својим понашањем, него ми?!

У овом погледу треба већ сад да предузмете иницијативу и кораке у народу. Ја сам сличне поруке послао и у Војводину сигурним путем. Било би добро да о овом обавестите и наше пријатеље у Загребу, Банији, Славонији, Босни, Београду итд. Наравно, за сад дискретним путем, да то власт не дозна пре времена и да не би могла радикално спречавати, док наши људи нису обавештени.

- 5.) Треба сада у народу на овим принципима обновити наше организације, а где то није могуће из различитих разлога, треба имати поузданике у појединим местима (селима), с којима треба бити у контакту и који морају бити нарочито одабрани људи.
- 6.) У народу треба ширити револуционарно расположење, а под тим мислим уверење, да се такозваним легалним путем и пасивним чекањем не може извојевати битка. Народ треба да буде свестан да би један револуционаран замах прочистио нашу кућну атмосферу и препородио наше труло друштво, које умире у данашњем глибу и мочвари. Не заборавите, да су Французи извели досад у историји, откако се зна за народни принцип, четири револуције: 1879, 1830, 1848. и 1871.
- 7.) После Мачекове осуде и његових другова пред судом, треба настојати да се странке у Србији коначно изјасне, јер ако пропусти садашњи политички моменат, тај се више неће вратити. Моменти који се у историји-

ском животу пропуштају, уопће се више не враћају. А кад је реч о странкама у Србији, не треба имати у виду само досадашње парламентарне странке, као што је радикална, демократска и земљорадничка, него треба водити рачуна и о републиканцима (Јаша Продановић) и социјалистима (В. Кораћ и др).

- 8.) Став бојкота према режиму не треба напуштати и не треба се упуштати ни у какву сарадњу с њим. Нарочито треба пазити да се не учествује ни у каквим изборима, претпостављајући наравно у овом питању споразум целе опозиције. Иностранство добро схваћа шта је бојкот и зна да је то непризнавање режима. Чим би се одступило од те линије, они би схватили да је то признавање режима и то би га у иностранству консолидирало. Поготово ако би режим насиљем и фалсификатима добио и изгласао своју већину, што би он сигурно учинио. Онда би било тешко доказати страном свету да је то било насиље...

Читам на пример, да је за изборе опћинске у моравској и вардарској бановини донесен правилник према коме срески начелник поставља председника и два члана изборног одбора. Не знам друге детаље (да ли још има каквих чланова изборног одбора), али већ по овом можете видети какви ће то бити избори.

По мом мишљењу у изборима се може учествовати само ако се даду пуне гаранције 1) и људима који ће водити изборе и 2.) изборним институцијама. Разуме се, да је у том питању главно постићи споразум са целом опозицијом...

Иначе неће вам бити на одмет ове констатације:

- 1.) Овде је све против цепања наше државе (тј. против ломљења заједничких граница). Против тога је не само Париз, него и Лондон и Washington. Овде се чак мисли на већа царинска и уопће економска подручја.
Али, сви су исто тако против данашњег централизма (милитаризма), и на пример за хрватску самосталност у оквиру заједничких граница (уопће за федерализам). Само је крајња десница против тога или индиферентна. Министар вањских послова Р. Вансонт говорио је у седници одбора за вањске послове франц. парламента од 3. окт. о. г. о нерешеном хрватском питању. То је било нотирано чак и у Temps-у.
- 2.) Носилац диктатуре изгубио је сав престиж који је уживао пре 6. јан. 1929. То је факт неоспоран и егзактан.
- 3.) На основу овог, свака акција која би ишла за потпуним цепањем наше државе, учвршћивала би диктатуру, а свака акција која би покушавала федерацијом; **па макар најширом и најпотпунијом**, као консолидацијом наше државе у њеним данашњим границама, помогла би рушење диктатуре.
- 4.) Идеја уједињења с Бугарском прима се врло симпатично.

Жалећи што не могу присуствовати вашим састанцима и уверавајући да сам у духу с вама, сада вас све поздрављам...

Ваш одани

Концепт Светозаревих пута за Александра Омчикуса

ДИРЕКТИВЕ ШАНДОРУ!

1. **Финанцијална питања.**
2. **Канали.**
3. Моја путница.
4. Заједничка декларација.
  - а) да се траже слободни избори са циљем, да народ изјави своје мишљење и расположење у питању будућег државног уређења (које треба донети споразум Срба, Хрвата и Словенаца без ичијег диктата и међусобног надгласавања).
  - б) да се у овој декларацији изрази, да се очекује од демократије света, а специјално пријатељских земаља, да ће своју искреност у заузимању за демократију доказати тим, што ће се заузети за демократију у нашој земљи, која није угрожена никаквим покретом из народа (као у Италији, Немачкој и Русији), него је угрожена личним режимом, који се не може држати, ако светска демократија стално манифестира своје нерасположење према њему.
5. Трумбићев предлог у Карлсбаду аугуст 1931. г.
6. Давидовић – Грол или Јоца Јовановић у Париз, да се види, да и Србијанци тако говоре и да су незадовољни држањем франц. демократије.
7. Највећи пријатељ наше демократије Guarnut, потпред. одбора за спољне послове, коме треба захвалити на досадашњем занимању и тражити да настави, пославши му приказ ситуације.
8. Paul Wopscour 3. марта о. г. изјавио у одобру за спољне послове, да је највећа тешкоћа у Југославији хрватско питање, које треба решити правилно. Објављено и у “Temps-y”.
9. Захвалити Scot. Viat. и Steed-y и Evans-y.
10. Давидовић или Грол обавестити Herriot-a, да је покрет за оснивање рад. соц. странке (Јанковић и Јањић) неозбиљан и да то удешава режим, да би свету приказао, како је могуће оснивање дем. странака у земљи.
11. Један или више угледних соц. дем. у земљи да упуте секретару II. Интернационале у Zürichу Дру Friedrichu Adleru, Zürich 6, 24 Ottakerstrasse – писмо, у ком показује верно побуде и значење Топаловићеве акције (да је удешена од режима).

12. Наша странка треба да се развије у сељачки раднички покрет. У најближој будућности треба узети у комбинацију фузију са Радићевцима и најтесније зближење са републиканцима и земљорадницима.
13. Говорити с Wilderom и са војвођанским и сремским Словацима, какав би се притисак вршио на чешку владу и штампу, који помажу диктатуру у Београду, да промене став у корист наше демократије. Wilderu казати, да чак г-ђица Павлова пише (субота 10. јуна) да је у Чешкој данас у опасности свако, ко је у ма каквој борби с нашом владом.
14. Веза с војском (специално авиатика).
15. Зашто се не приреде манифе стације за демократију (приликом свечаности као што је на пример био конгрес Пен-клуба, где су били књижевници из целог света и у сличним приликама)?
16. Драгољубу Јовановићу приказати држање Дра Лалића, који се хвали, да је мандатар земљорадничке странке и уверити Драгољуба, да имам поверења у њега.
17. Случајеве краљеве корупције (а и иначе корупције). Трбовљански рудник.
18. Статистички подаци о прогонима и процесима.
19. Војвођанске адресе наших људи за мене.
20. Распитати Gleichenberg.

Концепт Светозаревих упута вјероватно за Радишу Воркапића

1. Казати Већеславу да сам добио сва његова писма досад.
2. На његово питање у писму од 10. VI., шта значи четворни пакт за нас, одговорити:

Шта он уопће значи, не знају ни потписници. Свакако значи то, да је Њемачка ипак ушла у концерт великих сила, из ког је искључена Пољска, а успело је Мусолинију, да из њега искључи и Малу Антанту, која се баш зато организовала пактом од 16. фебруара, да би се третирао као велика сила. У том погледу она значи неуспех (пораз) Мале Антанте и дизање престижа Италије (фашистичке), што са гледишта демократске доктрине није баш повољна ствар.

За нас значи тај пакт, ако буде функционирао, толико, да је опасност рата за дуже време одложена и да Александров милитаризам неће бити толико потребан Француској, колико је био до сада, да ће Француска у будуће имати слободније руке и према диктатури у Београду.

Ово повећава вредност и актуелност заједничке декларације, коју сам предложио.

3. Добио сам ревију “Студент”, коју ми је послао Већеслав. Треба ми објаснити, чији је то лист (какав правац). Чудим се, хвале у њему Косту Тодорова, који је обични агент београдске диктатуре, о чем треба уверити те младе људе, који немају ни појма о бугарским приликама.
4. Кажи Шандору, да ћу опише за моју и Станину путницу послати, чим буде готова Станина фотографија.
5. Адреса је Гаћеше: Јово Гаћеша, грађевни предузимач, Београд, Косовска улица 51/II.

12 Александар Омчикус

13 Едуард Бенеш, чехословачки државник, министар вањских послова.

14 Вјероватно Коста Хаџи, старији.

Писмо Стојана Прибићевића оцу Светозару

Radegund, 22. 6. 1933.

Драги тата,

Примили смо јуче твоје писмо.

Наш пријатељ¹² није био лично са оним најглавнијим,¹³ него само са шефом његове канцеларије. Осим тога био је и са оним који је недавно био код тебе. Говорио им је добро и казао им је све, онако на свој начин. Дата су му сигурна обећања – али ја у све то не верујем ништа. Пријатељ је, међутим, сувише оптимистичан, – и бојим се да услед тога не схвати олако ствар. Послао сам му јуче твоје писмо које си мени писао. Али треба и да му лично пишеш. Био је још с неким лицима и донео још неке вести и импресије. Разговараћемо о свему, кад се вратим. Најинтересантнија је ствар са Кост. Х.¹⁴ Ја мислим, да је дефинитивно утврђено, да је тај човек издајница – и то још од прошле јесени.

Пријатељ је данас отишао у З. и враћа се прексутра. Ја ћу с њим још једном опширније разговарати пре свог поласка. У Женеву смо били са Крњевићем. Ја ћу одавде поћи вероватно у недељу и стаћу у Бечу, да се састанем са Кошарићем.

Мораш изјавити саучешће Вуки Чабриновић-Бранисављевић. Њена сестра Јованка умрла је пре два месеца од запаљења плућа.

Кажи Радиши, да се чудим, да ми ништа није јавио.

Воли те Стојан

Писмо Аугуста Кошутића Светозару Прибићевићу и руком дописана порука сина Стојана

29. VI. 33.

Драги предсједниче!

По Дуди сам Вам послао документ са фотографијама о мучењима у Речици. По њем сам такођер поручио о стварима њем. издања Ваше књиге. како је било у доба његова пута к Вама. Сад је овдје Стојан, кога сам одвео к издавачу, гдје је разговарао с уредником и расправио сва питања. Он ће Вас потанко извијестити и по том ћете најбоље видјети, да све иде у реду.

Што се тиче посла код самог тискања, то можете бити сигурни, да ћу учинити радо све, што буде овисно о мени за брзо и савјестно штампање и за оживљење пропаганде с тим у вези.

За случај какве непредвидиве запреке, ја ћу се ставити у везу са пријатељем О., да би он примио на себе даљњи посао. За те ствари не требате водити никакве бригае, то можете бити сигурни.

О оном меморандуму, који спомињете, нисам ништа чуо и таква шта не долази уопће ни у дискусију. Што се тиче мога даљњег плана о боравку, немам у виду никакве промјене, барем за сада. Овдје ме остављају на миру и немам – за сада – никаквих сметња. Уз то је размјерно најјефтиније а везе са домом могу свагдје другдје једва бити боље.

И ја сам чуо о намјери Будаковој, да путује у USA, али не изгледа ми озбиљно. Још мање је озбиљна каква његова политичка мисија у USA. Тај терен ја познам врло добро. Свакако би више вриједио његов рад у домовини, али након нападаја на њега у Згбу можемо из обзира човјечности разумјети, да се повукао преко границе.

Наши су дома врло добро расположени и раде неуморно. На политичка питања из Вашег писма одговорит ћу ових дана потање, а наћи ће се ваљда прилика, да се скоро састанемо сва тројица и да се поразговоримо о свим питањима и акцијама, које бисмо развили у вањском свијету. Љетни празници мислим да су најсгоднији за састанак, јер тада обично мирује политички живот међународни.

Стојан данас путује даље. С њим сам имао лијепих разговора и он ће Вам донијети потање вијести из домовине.

Од срца Вас много поздрављам

Ваш Густа

Беч, 29. VI. 1933.

Драги тата,

Овде сам се задржао дуже него што сам мислио. Нисам ти хтео ништа писмима јављати о разговорима које сам имао, него ћу те о свему детаљно известити усмено. Ја ћу у суботу, а најдаље у недељу, бити у Паризу.

Воли те Стојан

Писмо Милана Костића Светозару Прибићевићу

Др. Милан Костић (меморандум)

Земун

2. VII 933.

Драги Светозаре,

Примио сам твоју карту, којом честиташ венчање мога сина Ђорђа. Много ти хвала на сећању, и још више на искреним жељама. Нећу претерати када ти кажем, да је твоја честитка, међу свима које смо примили била најмилија и мени и свима мојима, а нарочито младенцима.

Овај сретни, радосни породични догађај за мене је једна светла тачка у овом, иначе, мутном и мрачном животу. Не знам коме је горе – или нама овде у ропству – или теби тамо у даљини, у туђини.

Главне наше вести примио си од пријатеља А. и Д. Иначе све по старом. Режим вози, вози... Сад су Личани на реду.

Гђа Босиљка (...) били су прошле недеље код нас у Земуну. Све је у реду примљено.

Многи пријатељи распитују се за тебе и шаљу ти поздраве. И моји сви те много поздрављају, а воли те и љуби твој стари верни друг

Милан

Писмо Александра Омчикуса Светозару Прибићевићу

Драги Светозаре, твоја писма од 18. и 25. примио сам и редом одговарам.

1. **Глајхенберг.** Разговарао сам с једним одличним лекаром о Глајхенбергу и о артритису. Смијао се је грохотом глупости француског лекара. Катар у грлу и артритис немају ама баш никакве везе. Катар у

15 Ријеч је о настојању Светозара Прибићевића и његових пријатеља да за њега испослују финансијску помоћ чехословачке Владе. Одговор службеног Прага је био дјеломично позитиван. О томе опширније у документима који објављују Hladky, Chrobak, Pelikan. Тај проBLEM је тема и Franzovog писма о афери СП-Б.

16 Томаш Масарик, чехословачки председник.

грлу је или акутан (већином од назеба) или хроничан: прашина (учитељи), вино (алкохол) и пушење. Лечи се климом, грглањем топлом водом и боравком у бањи (Рајхенхал, Глајхенберг, Елис...), дакле све бање без сумпора. Артритис је (ein allgemeiner Vorgang) опште збитије у човјечјем организму, тј. прекомјерно умножавање мокраћне киселине. Та се слаже по читавом тијелу (тзв. гихт) и може се временом добити подагра (у ногама) или у опште артритис у зглобовима. Долази од прекомјерног меснатог јела. Лечи се: дијетом (без меса), евентуално разним препаратима као Уродонал, затим знојењем (ерго купалишта с врућом водом дакле сумпорном), гимнастиком и масажом. Но, доктор мисли да није искључено да имаш и катар у грлу и артритис, ако си много пушио, и много јео меса. Ја имам већ 30 год. катар у грлу, а сигурно већ 20 г. артритис судећи по одебљалим зглобовима на прстима, честим лумбагом етц. Сад сам 55, убеђен сам, а и доктор ми вели да могу од те болести живети до 95, ако ме која друга не покоси. Но како ти требаш као наш народни лидер и шпикер грло, то је апсолутно потребно да га лечиш и према томе је Глајхенберг **најбољи и најјефтинији**. У Глајхенбергу можеш узимати и Уродонал, не пити (нарочито бијелог вина) и не јести нарочито црног меса. А и знојити се можеш колико хоћеш – што је и за најздравијег човјека веома здраво. Ја ћу крај тога и даље да пушим, пијем, месо “ијем” и ни бриге ме није, јер једанпут се живи и, хоћу да то уживам и јер се држим оне народне, да нема смрти без судњег дана! Крај свега тога бићу срећан, ако узмогнем по који дан, ту и тамо проборавити с тобом у Глајхенбергу удешавајући све (грглање и дијету) према теби из обзира према теби, а и с мишљу да ми неће бити од штете, ако не би било од користи! Дакле: добро дошао Светозаре у тај красан крај у који је Краљ Милан годинама долазио и где је војвода Путник дочекао прокламацију! Молим те само двоје: И. јави ми тачно долазак и II. узми (у Паризу или Женеви – или на граници) карту директно за Глајхенберг, јер онда плаћаш повратак (кроз Аустрију) у пола цијене.

Према изложеном надам се, да ћу те ускоро овдје моћи дочекати с покликом: здраво да си наша Војеводо!

II. **Праг**. Јуче сам примио вест да се “успело” нешто¹⁵ и да ти нећеш, али да “барем ја могу схватити” разлоге и да су пријатељи учинили збиља све, што се дало! Ја сам ти одмах по примитку депеширао с молбом, да прихватиш. Нећеш ни ти вечито бити у изгнанству, а ваљда неће ни Бен(еш) вечито министровати, јер ће га први избори или смрт М.¹⁶ просто растргати. А дотле можемо у догледно време према приликама ствар поступно побољшавати! О томе ћемо се усмено поближе разговарати. А и Мил.(ада) Паул.(ова) писаће ти о томе 29. о. м. из Гренобла. Ја мислим, да

би куд и камо боље успело, да је она ништарија Б. из твоје књиге повукао потребно закључке. Овако је као “реалиста” “срачунао”: с твојом књигом онемогућио си себи за догледно време повратак у Југославију и ограничио тиме своју акцију и успех. Према томе ниси му **потребан** и то је све! А изговара се с “индискрецијама”. Шта ћеш, власт корумпира, нарочито кад је има 14 годинаца!

III. Гледе **папира** кад дођеш овамо, а можемо и Еда позвати у Глајхенберг на народни збор!

IV. Гледе **Душана** не знам још шта ћу. У Југославију не може, јер је издана потерница. Но, ја ћу већ данас предузети кораке, да га гдегод сместим. Можда у Прагу?! Ти немој ништа предузимати, ја ћу све удесити, а ти га можеш послати дан два пре твог поласка к мени. Дај му адресу моју, па нека дође, кад ти хоћеш. Не брини!

V. **Вилдер** дува и добиће поново 15 дана.

VI. **Предавчев** спровод била је огромна манифестација, односно демонстрација. И Савица и Срђа, а и сви остали говорили су дивно. Алал им вјера!

VII. Сташа Луденски пуштен је из Пожаревца. Прича да је срео у Београду Димовића, који да је био код Алекс. и да му је понудио владу, но он је одбио с изјавом: не могу јер су ми сарадници или у изгнанству или у тамници.

VIII. Говори се, да ће Беседњак с неколицином прећи влади. Но ја не верујем, јер је Коросец данас у Словенији толико јак, да нико неће имати образа да га остави. Тај ексокус Беседњака имао би се збити ових дана, док је краљ на Бледу, а онда би дошло веле – до промене владе, јер Алекс. хоће ове данашње гаде да растера. Сумњам!

IX. **Крњевића** поздрави; реци му да си ми дао наређење да му дам пасош и да сам јавио: да сам од Кошуте добио податке и под именом др Јурај Павлетић и да ћу му послати чим узмогнем. Одмах не могу, јер ми је чиновник који то мени може учинити тешко болестан, али, да ћу свакако успети да још тај пасош прогурам. Тиме је Мачеков пасош отпао.

X. Заборавио сам ти последњи пут у хитњи саопштити, да смо ја и Кошуте били код гл. уредника Arbeiter Zeitung-а. Мој долазак авизиран је одавле телефоном од стране једне угледне личности. Шофредахт, Пољак чекао је додуше у телефоном одређено време, но није нас баш најлепше примио. Брани Топаловића, вели, да си ти већ интервенисао писмено преко Sende-а и цеди кроза зубе, да се обратиш на II. интернационалу, па нека она одлучи о Топаловићевој акцији. На концу је изјавио, како је Кораћ издао социјализам и да ли се сећамо, како си ти поступао с радницима. Е, то ми је било доста. Откресао сам му да све пуца

и рекао му да нисам дошао да га капацитирам, јер ми до тога није стало, али сам дошао да му скренем пажњу и на издајство демократије са стране Топаловића и да од њега не молим, али тражим и то у име демократије, да Топаловићеву акцију не нотира, кад је већ неће да осуди. А ти и ми сви предузећемо код II. интернационале да добије стриктну директиву у том питању. Онда је чивут увукао реп! Међутим та афера још није решена, јер ћу по њој говорити још са овдашњом угледном личношћу чим се врати с мора.

И сад још XI. Примео сам копију твог писма и експедирао Срђи. Дао сам читати и X. Ђ. Оба смо прочитали усласт и нарочито нас је обрадовало што си у социјалном погледу ударио на лево. X. Ђ. је одушевљен иако је Србијанац и једва чека да се с Тобом поразговара и да Те, вели, замоли, да из тактичких разлога на наваљујеш увек на Србијанце и да то камуфлираш у режим. Он признаје све и даје ти у свему право, али милиони Србијанаца нису као он и из тактичких разлога не треба их гонити од себе и стварати према себи непотребно расположење, кад ћеш ионако морати с њима кад-тад преговарати и ако бог да – вели он – баш тамо ухватити корена. Зар су вели ваши Личани Зец, Дошен, Метикош, етц. етц. данас бољи, па ипак он у Лици гледа идеалан дио нашег народа. Још вели, жао му је што си писао Миоковићу и Ђорђевићу... Ова двојица, иако су бистри људи, немају ама баш никог за собом, јер су хохштаплери и нико жив у Београду и Србији неће с њима и нико их не гледа, нити им руку даје а ни прима. Мијок је био – на опште чудо – Лукинићев шеф кабинета, тамо зарадио с Турн-Таксис афером 300.000 дин. а сад живи као макро. А Ђорђ. је криминалан тип и живи са својом рођеном тетком. У кратко два човека, које је друштво дебаркирало (?) и више могу бити на штету, него од ма и најмање користи. Ту је био још један одличан демокр. Сав. Клис. који је све то потврдио и рекао ми, да Теби скренем на то пажњу, да резервисано с њима поступаш, јер су без икаква угледа и свакоме с ким су могу само нанијети штете! Толико засад, а кад се видимо и састанемо биће о свему разговора, ако бог да! И –

XII. Кад поћеш из Париза удеси са Стојаном и са чешк. К. (?) како ћеш због пара, ако дотле не стигну и ако држим, да ћеш већ 1-вог имати.

Лота је у Пешти, но враћа се због Стане 1-вог. Вас све поздравља срдачно, а Тебе поштује у воли увек твој одани и благодарни

28. 7. 33.

Шандор

Писма комунистичког агента потписаног као Franz, сачувана у машинском препису, без имена примаоца

17 Вјероватно Александар Омчикус.

Афера С-П и Б

18 Едуард Бенеш.

Средином јуна Св. је примио прво писмо о новцу. Ово писмо писао је (1),¹⁷ политички присташа Св-а. Овај (1) био је до конца маја у Паризу и Св. га је послао у Чешку, да уреди финансијско питање. Он је ишао у Чешку и испитао опћу ситуацију и став чешке владе према опозицији. Дао опширан извјештај, у којем каже, да су Чеси (Б)¹⁸ вољни да помажу Св. лично. Да се они не идентификују с режимом у Београду, али морају то да чине из вањско-политичких разлога. Да ће Св-у дати финансијску помоћ (6000) али под условом, да могу и даље да прогоне мале људе, да би имали покриће пред режимом у Београду, да овај неби сумњао. Писац (1) савјетује, да Св. то прими и да је то сасвим паметно. Треба да се иде с гледишта користи по покрет који је уперен против режима. Боље је, да Св. може даље да води акцију, којој неће штетити прогони малих људи. – На ово писмо Св. је рекао Ст-у (сину), да пристаје под таквим условима, пошто је у таквој ситуацији, “а оне мале могу”. Одговорио је препорученим писмом одмах други дан. – (За ово писмо знаду Св-Ст; Душан). Друго писмо од (1) стигло је концем јула из Прага и јавља да ће стићи 5000 концем јула. Да то прими, јер вјерује да је лед пробијен и да ће дати после и више. Да то никако не одбије. И на ово писмо Св. је одмах сутрадан одговорио препорученим писмом. – (О другом писму такођер знаду Св-Ст и Душан).

Конечно је стигао од (1) телеграм. Види прилог. за телеграм знаду такођер Св-Ст-Душан. За цијелу ствар (али не у детаље по појединим писмима) знаду осим тога Воркапић, а и вероватно један студент (Н) који се вратио доле. У Чешкој о том знаду, колико се може установити, осим Б, још (1), (2), (3), а вероватно још нека лица (секретар чешког посланства у Паризу и други). Између Б и (1) посредовао је (2), а (3) је такођер у истом правцу радила.

Св. је већ унапред разделио паре овако: 2500 за Св – 1500 за Ст – 1000 за (1). О том је такођер информисан осим горње тројице и Воркапић.

За целу ствар постоје документи.

А: Писмо (1) од 28-7 које сам вам послао у препису.

В: Телеграм (1) од 28-7 који вам је такођер послат.

С: Препис писма од 12-8 које гласи: “Поштована гђице! Данас путујем. Јавићу вам се са места где стигнем, да бисте евентуално туда могли проћи на повратку.

Добио сам поруке пријатеља који нам је заједнички (2) и ја сам према вашем савету одговорио да то прихваћам у нади да ће се то постепено поправити. Много вас поштује и срдечно поздравља Св”

То је све. Kirsch ми јавља, да ви за сада не мислите на објављивање. То ме врло чуди и сматрам да је ваш став погрешан. Мислим, да би сместа требало с објављивањем почети, нема никакав разлог да овом нашем противнику не задамо јак ударац. Последице објављивања бит ће: 1. Јак политички удар против Св, 2. Јак удар такођер против свих његових савезника, 3. Прекид низа веза које Св има (везе с европским политичарима, на првом месту с Б) и 4. Удар против Мале Антанте.

Објављивање треба да уследи под овим предусловима: 1. Вест долази из Чешке из кругова око Б или (1-2-3). – 2. Ми имамо документоване доказе, али их не можемо публиковати, јер се ради о борцима против режима. 3. Према томе несме се дати име Б (већ то некако заобилазно описати) и треба нагласити, да имамо документе – може се казати: један уважени чешки политичар, једна позната педагошка радница, један официр итд. Ако публикација наступи на тај начин, информатор гарантује, да Св. несме јавно да демантује. 4. Публикација да започне у којем легалном листу у Чешкој, Аустрији или Мађарској. По могућности буржоаском, ако то не иде, у нашем. Ако ни то не иде, може и у ХП. Али не чекати предуго!

30-9-33

Franz

О афери П-Б чуди ме, да ме питаш, шта да се објави, када сам ти све писао. Ја сам предложио да тамо или у којој сусједној земљи у којем грађанском листу издаје вијест о том, али без спомињања имена Б. али описа његовог положаја. Да се сва ватра управи на П. и да му се, не директно и отворено, али онако завијено, запрјети објављивањем детаља, ако се усуди демантирати. Јер наша је ситуација компликована: ми не можемо објавити имена и писма, ако не желимо да компромитирамо Theodora и људе П. Али П. неће ни бекнути, ако му се с тиме запрјети. То је тако договорено с Theodorom. Иначе имам (накнадно примио) пријепис трећег и најважнијег писма у тој афери. У том писму се каже: “Добио сам поруке пријатеља који нам је заједнички, и ја сам према вашем савету одговорио, да то прихваћам, у нади да ће се то постепено поправити само у стилизацији и форми, а не у садржају.

На твоје писмо лла немам што да одговорим. Све ће бити извршено.

Здраво

Franz

19 Југославенски академ-
ски клуб

У прилогу писмо од А. и критика П.

Летак Уједињене револуционарне омладине од 1. 12. 1933.

Београд, 1. 12. 33.

Колеге и другови!

Примиче се Први Децембар. Тада би требало да се сетимо својих родитеља и браће који дадоше своје животе за идеале СЛОБОДЕ и ПРАВДЕ, - за оне идеале на којима су желели да почива наша ОТАЏБИНА. Међутим, они нису знали да ће у земљи, за коју су животе дали, **њихови потомци морати да се боре за основна права човека**. И зато у данашње доба, када се код нас дивљачки газе ова света начела за која су наши очеви и браћа положили своје животе, наша је дужност да збијемо своје редове и да разбојницима и тиранима довикнемо једно снажно и громогласно: ДОСТА!

ДОСТА са унижавањем нашег народа! ДОСТА са рушењем његовог угледа и достојанства предкултурним светом! ДОСТА са насиљима и фалсификатима свију врста које врши разбојничка банда ПЕТРА ЖИВКОВИЋА! ДОСТА са шпијунима и провокаторима! КОЛЕГЕ И ДРУГОВИ!

Првог Децембра, тог оскрнављеног светлог дана, **морални олош, плаћеници и провокатори из т. зв. Ј.А.К.-а¹⁹ састаће се у Београду да славе РОПСТВО и ТИРАНИЈУ**. Тога дана почастите **се режисмке слуге**.

Ви сви врло добро знате ко је и шта је тај Ј.А.К. Ви знате врло добро да се та најамничка банда појавила онда, када је режим увидео да од постојећих легалних студентских организација не може добити **никакву потпору, него само мржњу и презир**. И оно што режим није могао добити од толико хиљада слободних студената покушао је да добије од неколико десетина, **плаћеника, шпијона и провокатора који се зову Ј.А.К.** Ви сви врло добро знате каквим су све средствима ти питомци БЕДЕКОВИЋА, МАНОЈЛА ЛАЗАРЕВИЋА и ПЕТРА ЖИВКОВИЋА покушали да и вас увуку у своје срамно коло. Ви знате да је срамни диктаторски режим принуђен да новцем купује и “сарадњу” и “верност” и “одушевљење”. Таквим куповањем студентских савести основан је и Ј.А.К. Тај режимски

клуб издејствовао је да се од студената одузме општа жељезничка повластица од 50% – да би за своје чланове добио повластицу од 75%! На тај начин је желео да у овој општој невољи и кризи изврши притисак на моралну свест и понос слободних студената. Министар РАДИВОЈЕВИЋ најавио је нашим друговима, који су ишли да протестују против укидања општих студентских повластица, да тако мора бити и да **“влада помаже само оне који њу помажу”**.

КОЛЕГЕ И ДРУГОВИ!

Уверени смо, да **нико од вас неће узети учешћа у Ј.А.К.-овим “свечаностима”! То су свечаности робова и шпијона, а не слободних људи!** У тим “свечаностима” учествоваће само **плаћени режимски “подмладак”, онај срамни студентски олош који своје слободоумне другове денунцира полицији да би их агенти Управе Града могли претући.**

Ми вас позивамо, КОЛЕГЕ И ДРУГОВИ, да не само не учествујете у раду Ј.А.К.-а, већ, да **тај рад и онемогућите.** Ваша је дужност да сви ви, који сте се уписали у то срамно удружење не знајући за праве циљеве његове, **НАПУСТИТЕ ТО ДРУШТВО**, цепајући чланске карте, као што су то многи студенти већ и учинили, и Ваша је дужност да **спречите оваку појаву тога најамничког режимског друштва у јавности.** Долази време када ћемо ми имати своју **слободну, велику и моћну ОРГАНИЗАЦИЈУ**, која ће се ставити **на чело општег народног покрета за СЛОБОДУ и ПРАВДУ!**

У то име, КОЛЕГЕ И ДРУГОВИ, ми вас поздрављамо!

Писмо Светозара Прибићевића часопису “Balkan-Korrespondenz” из 1935. године и њихов одговор

Изјашњење Прибићевића
За “Balkan — Korrespondenz”
Југославенски избори

Читам у Вашем часопису бр. 2. од 25. вељаче слиједећу тврдњу:

“У круговима овдашње опозиције тренутно се одвија жестоко мешетарење положајима како би се испоставила коалиција између различитих регионално ограничених странака. Важно је истакнути да вође свих регионалних странака стају на страну уважавања устава од 9. јануара, те да су се на челу с Мачеком

изјаснили за одржање југославенске државе, што значи да су починили нову издају животних интереса националних мањина. Уосталом Прибићевић, Мачек, Коросец, Спахо итд. одмах су након уморства Александра успоставили везе с владиним круговима у Београду”.

Молим вас да с моје стране објавите овај одговор који се тиче мога става и става мојих пријатеља.

Понајприје криво је тврдити да судјеловање у изборима значи признавање устава из 1931. године. Особно сам био против судјеловања на изборима. Међутим су остали вође старих повијесних странака моје земље, који се налазе у самој земљи, под притиском народа који жели објавити своју снагу и вољу у рушењу режима диктатуре, одлучили о судјеловању, лако су избори јавни, иако се одвијају под јаким притиском диктаторске силе, иако опозиција није своје кандидате могла објавити чак ни у новинама, она ће (опозиција) добити премоћну већину, ако је влада не спријечи у вршењу изборног права и ако установе не кривотворе изборне резултате. Пobjеда опозиције значила би, дакле, укидање устава што га је Краљ Александар октроирао 3. рујна 1931. године, а нипошто признавање тог устава.

Уважавање устава од 1931. године нема ничег заједничког с одржањем југославенске државе каква је произишла након великог рата. Старе повијесне странке које су доиста укотвљене у народу (укључујући странке које је народ створио након рата али прије диктатуре) биле су увијек за одржање и учвршћивање југославенске државе. Управо је устав из 1931. тај који угрожава егзистенцију југославенске државе тиме што изазива незадовољство свих конститутивних елемената Југославије, а особито незадовољство Хрвата. Господин Мачек и ја захтијевамо другачију организацију Југославенске државе, федеративан облик, дапаче желимо да и Бугарска ступи у оквир велике заједнице свих Јужних Славена, јер врло добро знамо да само тај облик организације државе и то велико заједништво свих југославенских народа може осигурати њезину неовисност и благостање. Криво је дакле рећи да смо се изјаснили за одржање југославенске државе тиме што судјелујемо на изборима од 5. свибња: стварање те државе било је наше дјело и ми бранимо ту државу од диктатуре која ју је потресла из темеља а својом је фашистичком и антихрватском политиком гура у понор.

Националне се мањине не морају бојати пobjеде југославенске демократије, њихова срећа није у рушењу југославенске државе, напротив њихова срећа бит ће зајамчена демократизацијом те државе која ће бити осигурана федеративним уставом у којем ће се особито штитити права мањина. Још једна точка: Потпуно је криво да смо ја или господин Мачек или други вође старих повијесних странака, које су с нама уједињени у изборној коалицији, успоставили везу с владиним круговима у Београду.

Након прокламације диктатуре никад нисам успоставио никакву везу с властодршцима (диригеантс) у Београду. Исто могу тврдити и о мојим пријатељима (господину Мачеку и другима), без страха да ће ме било тко дезавуирати. То је повезивање по себи искључено самом чињеницом да су демократија и диктатура на супротним странама тако да је свака сурадња између њих немогућа. Напротив, југославенска је демократија спремна сурађивати са свим демократским струјањима у земљи како би срушила фашизам који је заједнички непријатељ.

Потписан

Светозар Прибићевић

Бивши министар

Одговор Прибићевићу

Предочена изјава господина Прибићевића чини нам се важном јер дотиче низ начелних политичких питања те држимо неопходним мало подробније ући у њихов садржај.

Прво неколико ријечи о наводу у исправци. Радо признајемо да је тврдња у уводнику од 25. вељаче ове године (бр. 2. француског издања и бр. 4 њемачког издања "Balkan — Korrespondenz"-а) о непосредном контакту опозицијских вођа с владиним круговима у Београду након атентата у Marseillu сведена на одвише схематску формулацију, те тако може бити поводом неспоразума. То се односи особито на посве особну улогу господина Прибићевића. Да су Корошец, Спахо и остале познате политичке особе из табора грађанске опозиције доиста одржавале и одржавају такве везе, одвише је познато а да бисмо то овдје морали доказивати. Колико се наша тврдња односи на вођу Хрватске сељачке странке, било би сувишно конкретизирати како је господин Мачек тај контакт ако не особно а онда политички увео својом изјавом након убојства Краља Александра.

Смисао наше тврдње нема особни већ политички карактер. Господин Прибићевић као искусни политичар врло ће добро разумјети да се код политичког дјеловања појединих скупина особно стајалиште не да увијек дијелити од укупног садржаја тог дјеловања. Ту је црту раздвајања с обзиром на Мачекову скупину, у коју се убраја и господин Прибићевић, то теже повући јер је познато да су не незначајне особе и кругови из табора грађанске демократске коалиције у трајним односима с владиним круговима. Извјесно је да из тих кругова непрестано изнова појединци, које разоткрију као "издајце", прелазе у табор диктатуре. Њихов број је велик и добро познат господину Прибићевићу као и јавности у Југославији те је излишно наводити примјере за то. Нека буде довољно упутити на најновији случај, на особу негдашњег партизана Јевђејевића који сад као трабант Јефтићеве владе наступа на изборима.

У нашем се чланку не тврди да би “судјеловање на изборима значило признавање устава”. Ми напротив мислимо да би опозиција морала користити сва расположива средства, дакле и ове изборе, у борби за рушење диктаторског режима. Но евидентно је да код многих вођа опозиције није ријеч само о испуњавању формалних увјета везаних уз судјеловање на изборима, него о стајалиштима која дубље сежу, која – ако занемаримо форму – у битноме нису далеко од стајалишта властодржаца. Узмимо примјерице стајалиште о југославенској држави. Кад господин Прибићевић у своје име и у име господина Мачека изјављује да је за одржање југославенске државе, сам тиме потврђује наше горе изражено схваћање.

Тиме већ прелазимо на разматрање питања што их је набацио господин Прибићевић а која заправо више нису везана уз исправку али су то вреднија за разјашњење најважнијих точка разликовања. Није пресудно који тактички потез повлачи неки вођа или нека политичка група него је важна основна линија смјера.

Господин Прибићевић поставља питање југославенске државе као коначну чињеницу и тврди да су се странке потлачених народа одувијек “залагале за одржање и учвршћивање југославенске државе”. Он заступа мишљење да је сва несрећа што оптерећује народе Југославије започела диктатуром од 6. јануара те рјешење питања види искључиво у укидању октроираног устава од 3. рујна 1931. године.

Без икаквих предрасуда с обзиром на политичку прошлост господина министра о, Д. Прибићевића морамо овдје упутити на околности настанка југославенске државе. Југославенска држава није производ слободне народне воље већ творевина српских империјалиста и њихових помагача из водећих грађанских кругова Хрвата, Словенаца, Црногораца итд. Склепана је уз помоћ српске армије под војном силом. Хекатомбе покланих Македонаца, косовских Албанаца, Црногораца, Хрвата у првим годинама након рата крвав су доказ за то да није право на самоопредјељење подјармљеног народа било носитељ стварања југославенске државе него да је то право било брутално погажено.

Тврдња да су старе странке потлачених народа одувијек биле за “југославенску државу” нама је то вреднија што посве потврђује нашу процјену тих странака при чему ми опрезно диференцирамо: само су вође тих странака били за “југославенску државу” док су се народне масе у тим странкама бориле за самоодређење, за национално ослобођење, али су их увијек – отворено или скривено – вође издале.

Ако господин Прибићевић сада каже да је “стварање југославенске државе било наше дјело” тада се тиме хотимице или нехотице изјашњава као досљедни приврженик тих српских империјалистичких елемената који су

носиоци југославенске то јест великосрпске државне творевине, великосрпске империјалистичке идеје. А то није народ, није ни српски радни народ, већ су то српски финансијски капиталисти, српски велепосједници, индустријски магнати, њихова монархија, њихова армија.

Но и у питању диктатуре наше је мишљење другачије од господина Прибићевића. Диктатура, војнофашистички режим само је досљедна косенквенција великосрпске подјеле власти. Диктатура је била успостављена јер је отпор народних маса потресао егзистенцију југославенске државе и представљао опасност за властодршца. Задаћа је диктатуре да силом одржи режим пљачке и тлачења српских империјалиста. Свака не знам какао демократски украшена влада у Југославији морала би присилно поновно посегнути за диктаторском формом да би ту империјалистичку творбу одржала на купу. Ако данашњи режим маневрира на све стране он то чини само са стајалишта осигурања великосрпских империјалистичких интереса.

Двојбено “лежи ли срећа националних мањина” како господин Прибићевић каже, само у облику једне демократске владе”. Ријеч је у том схваћању само о стајалишту помирења између Срба, Хрвата и Словенаца какво је могуће међу грађанством. Али како стоји с Македонцима, с Косовом? Кад би се право самоопредјељења примијенило на те народе, судбину тих покрајина није тешко погодити. Аутоматски би се одијелиле од државне творбе Југославије. С обзиром на то свака грађанска демократска влада мора у битноме (не говоримо о форми) ићи трагом данашње власти и властима прије 6. јануара. Капиталистички интереси носитеља великосрпске идеје тако су срасли с државном творбом да је у провођењу свеколике њихове политике тлачење и искориштавање окупираних покрајина природна посљедица. Дакле цијели тај сустав присилно доноси ту консенквенцију.

Само и искључиво апсолутно право самоодређења може подјармљеним народима донијети националну слободу и у коријенима срушити свако империјалистичко важење. Кад кажемо: право опредјељења само се по себи разумије да се под тим има схватити да сви народи данашње Југославије као и уопће Балкана могу слободно бирати у којој ће државној творевини, у којем ће облику уредити свој национални и државни живот.

Ова објашњења учинила су нам се неопходним. Увјерени смо да у табору данашње грађанске опозиције постоје широки кругови који дијеле наше мишљење и спремни су борити се с нама. За то ће наше објашњење бити корисним.

На крају неколико ријечи о питању избора. Већ смо у уводу нагласили да су све опозицијске, слободољубљиве, демократске снаге обавезне активно судјеловати у изборима с циљем да би их претворили у борбу против властодржаца. А тај се циљ може постићи само онда ако се све народне снаге

обједине у јаким, на борбу спремном фронту, у блоку радника, сељака и интелигенције под јединственим водством с јасним програмом.

Према најновијим вијестима господин је Мачек створио коначни изборни блок са српским аграрима, српским демократима, босанским муслиманима (Спахо) и једним дијелом словенских клерикалаца. Тиме су се потврдиле наше слутње против којих се господин Прибићевић управо обраћа, наиме слутње с обзиром на колебање лијеве грађанске опозиције у питању сурадње са српском империјалистичком буржоазијом. Јер нитко неће тврдити да Давидовић или највећи дио српских аграраца нису отворени заступници интереса српских капиталиста и империјалиста. Српски су демократи под водством Давидовића активно сурађивали на изградњи српске хегемоније, својом су дјелатношћу припремили диктатуру од 6. јануара. Или да уђемо посебно у улогу беговске странке (Спахо) или у словенску народну странку која је у Словенији била носилац војнофашистичке диктатуре и од којих се данас дио њихових вођа прикључио Мачековом блоку? Није ли евидентно да Мачек а с њиме и лијева демократска опозиција у интересу ослободилачке борбе потлачених народа требају тражити савез с оним револуционарним скупинама које без резерве иступају за право самоопредјељења, за апсолутно ослобођење искоришћаваних и потлачених народних маса.?

Слиједећи тај смјер бит ћемо спремни са свим круговима из редова грађанске опозиције тражити пут за остварење наших циљева. Полазећи отуда прецизирали смо наше стајалиште о изјави господина Прибићевића. Сигурни смо да само јасна размјена мисли може служити нашој ствари.

Превод: Герцруда Сјамаћ

Ненад Петровић

Убиство у Најуљу

Осврт на југословенско-британске односе
током 1947. према британским документима
у Британској државној архиви (Public Record Office-у)

Лондон 25. 12. 1980.

Крајем јануара 1947. умро је од задобијених рана приликом посете четничком логору у Напуљу званични представник ФНР Југославије. Тај догађај, данас скоро сасвим заборављен, толико је био заоштрио односе између Велике Британије и новостворене комунистичке Југославије да је Југословенска влада маршала Тита хтела да изведе Велику Британију пред Савет безбедности Уједињених нација, окривљујући ју због убиства њеног конзула. Међутим, сам догађај био је од прворазредне важности за све југословенске грађане, избеглице и на првом месту за преживеле припаднике некадашње Краљевске југословенске војске у Отаџбини, који су се нашли на територији Италије, тако да његов значај постаје тек сада јаснији када су тајна документа Британског Foreign Office постала доступна јавности јануара 1978. у Британској државној архиви (Public Record Office-у).

1

Да би се јасније уочили битни развоји британско-југословенских односа у то време потребно је рећи неколико уводних речи о позадини тог историјског догађаја.

Током 1946. Комунистичка партија Југославије великим процесом против ђенерала Михаиловића сматрала је да је коначно разбила сваки могућ оружани отпор у земљи против своје власти. Тај процес је био замишљен тако да веже национално-демократске снаге под командом Михаиловића са колаборацијом непријатељу за време рата, а с обзиром да је Михаиловић био министар војни краљевске југословенске владе у изгнанству да и ту владу повеже са тобожњом сарадњом са фашизмом. Југословенским комунистима у оно време најбитнија опасност, по њиховом мишљењу, долазила је баш од те стране, са демократског Запада, где су они веровали да постоје велике симпатије за краља Петра II и за вишепартијски систем грађанске демократије. Њима је било јасно да после коначног слома Мусолинија и Хитлера, сваки профашистички поредак, какав је био онај у тзв. Независној Држави Хрватској, не представља више никакву реалну опасност. Такве снаге су биле војнички сломљене а биле су од самог почетка подржаване од стране Сила Осовине – без оружане помоћи, оне нису значиле ништа.

Сасвим је друга ствар била са остацима Југословенске војске у Отаџбини који су се повукли пред крај рата у Словенију и дошли 2. маја 1945. у додир са савезничким снагама. У Словенији је у пролеће 1945. образован истакнути део Врховне команде Југословенске војске у Отаџбини под

командом ђенерала Миодрага Дамјановића који је на брзу руку окупио већ ту постојеће четнике под водством војводе Момчила Ђујића, сада у Динарској дивизији, четнике војводе Добросава Јевђевића у 2. личком пуку, Српски добровољачки корпус под командом ђенерала Мушицког у новоствореној Шумадијској дивизији, преживјеле припаднике Српске државне страже, која је за време закључних операција у Србији, Санцаку и Босни у јесен 1944. до 2. јануара 1945. оперисала као Српски ударни корпус, сада у новоствореном Дринском пуку. У овај пук учвршћени су и малобројни преживели борци разних четничких корпуса из Србије, чије су главнине остале у Босни. Од Хрвата официра припадника “Збора” који су били у Српском добровољачком корпусу створена је Хрватска армија под командом генерала Парца и у њој увршћени и извесни хрватски официри домобранаца који су се нашли у Словенији са малим бројем свог људства. Словеначку армију под командом генерала Презеља чинили су углавном словеначки домобрани. Све ове јединице Британци су концентри-сали у Палманови и, објашњавајући да је сада рат завршен, а да се налазе на територији Италије, присилили их да положе оружје, па затим пребацили даље од југословенске границе, у Чезену и Форли и одавде, у септембру 1945, још даље у велики логор Еболи јужно од Напуља.

Смештајем у Напуљској области ђенерал Дамјановић је наставио са организовањем ових јединица позивом официрима Југословенске војске који су остали после рата у заробљеничким логорима у Немачкој и одбили да се врате у Југославију, да попуне командна места ових војних формација.

Нова Титова влада учавала је сада озбиљну опасност да ово војно пре-груписавање на југу Италије може да буде усмерено противу њиховог новоствореног поретка. Радило се ту око 300.000 младих људи углавном од 20 до 40 година старости који су сада имали професионалне активне официре за војне старешине.

Иако недовољно упућена нити упозната са стварним стањем ствари, Титова влада донела је на брзу руку Закон о лишавању држављанства официра и подофицира бивше Краљевске југословенске војске који су напустили земљу. Закон је ступио на снагу одмах када су га потписали председник др Иван Рибар и секретар Миле Перуничкић 23. октобра 1946. Дат је рок од два месеца свима да се врате или бар пријаве конзуларним оделењима, а уколико до 23. децембра 1946. то не учине лишавају се држављанства а сва њихова имовина се конфискује. Закон је имао седам чланова, а у петом се каже да овај закон ни у ком случају не спречава покретање судског поступка против ратних злочина. У образложењу зако-на се каже да се он односи на југословенске ратне заробљенике који су

остали у иностранству и на све припаднике антинародних политичких и војних организација као што су Југословенска војска у Отаџбини, четници, усташе, Српска државна стража и домобрани. Сам речник и нарочито точка 5, која није гарантовала никакву безбедност повратнику, оставила је овај закон потпуно без резултата. Чак и рок од два месеца био је сасвим нереалан да у оном хаотичном времену о њему буду упознати југословенски поданици разбацани од југа Италије до северне Немачке.

Британски Foreign Office оценио је овај закон као позитиван у смислу што је значио да после два месеца, новостворена југословенска влада неће моћи више да гони лица која су ван земље, јер више нису држављани Југославије.⁰¹ То је још више разљутило комунистичко водство, које је онда одлучило да упути у Напуљ два своја представника да директно уђу међу југословенске војнике и позову их да се врате у своју земљу. Тим актом одлучне конфронтације са британским војним властима хтело се да изведе на чистину постојање југословенских војних формација на југу Италије.

Тако је дошло до тога да су крајем јануара 1947, конзул у Напуљу Вицко Глунчић и службеник комисије за репатриацију Јосип Енгел добили наређење да обавесте британске војне власти да ће, сходно постојећем споразуму, ступити у додир са југословенским држављанима у овом делу Италије како би их упознали са донесеним законима и позвали да се врате у своју земљу.

2

Овде је нужно објаснити да је између званичног и стварног статуса припадника Југословенске војске у Отаџбини у области Напуља, који су се налазили под заштитом британске војске, била огромна разлика.

Званични статус њихов је био SEP (Surrendered Enemy Personal) непријатељско предано особље, који је био дат свим оним оружаним јединицама непријатељске зараћене стране, које су се предале савезничким армијама без борбе. Тај статус је био нешто лакши од P.O.W. "Prisoners of War" ратних заробљеника. У том смислу и полазећи од тог положаја, донете су "Инструкције за организацију и администрацију четничких радних група под британском контролом у Напуљској области"⁰² које су британским војним јединицама давале упутства како да поступају према припадницима Југословенске војске у Отаџбини, названим, ради што лакше и ефикасније администрације, просто **четницима**.

01 Писац је захвалан Британској државној архиви, **Public Record Office**-у за дозвољену могућност да проучи документа Британског министарства спољних послова **Foreign Office**-а у вези са случајем убиства у Напуљу. **ФО 371 67433; Соутхерн, Yugoslavia, File No. 692.**

02 **Instruction for Organization and Administration of Chetnik Labour Squads under British Control in Naples Area, issued by H. Q. Naples Area Auto 1 61 36 A/207, 30th April 1946.** Документ из архиве Команданта четничких јединица логора Lammie.

По овим Инструкцијама Британски командант Напуљске области био је овлашћен да из Четничког логора Еболи запошљава четничке групе које би биле под својим старешинама и имали по једног тумача, за рад по британским јединицама у Напуљској области. Четнички логор у Еболију носио је назив “У” PW Camp (“У” ратни заробљенички логор). Тачка 3. која се односила на одећу свих четничких група била је иста као и за немачке радне групе само с том разликом да би одећа била обележена великим словом “У”. Униформе би биле расходоване британске униформе за зиму и лето трећег степена које се не би бојиле него би и даље остале у сивомаслинастој (khaki) боји. Четници би носили своје шајкаче. Радне јединице би могле бити смјештене у баракама у којима су раније становале британске групе, али само под условом ако би биле обезбеђене, удаљене од италијанског становништва, италијанске војске и британских група. Тачка с, параграфа 3 чак је одређивала да се никакав специјалан смештај не сме чинити за четничке групе, и уколико постоји неко алтернативно решење поступиће се тако да се пружи лошији а не бољи смештај. Што се тиче обезбеђења то је остављено локалним британским официрима да поступи сходно приликама, али је ипак подвучено да се четници могу кретати без пратње, али се не могу мешати са грађанским становништвом на улици нити смију излазити после сумрака ван логора. Храна би била у количинама одређеним за SEP, непријатељско предано особље, али са додатком за радне јединице.

Одговорност за одржавање дисциплине лежала је званично на британској јединици која би запошљавала четничку групу. За преступе четници би били подложни и италијанским грађанским властима, уколико се тичу италијанског становништва или италијанске имовине, и британским војним властима, уколико се тичу Британске војске и имовине. Међутим, одмах је ова тачка 8, пара б/ и промењена тако да су по свим кривицама, пак нанесеним Италијанима, четници били одговорни само и једино британским војним властима.

Тачка 9 о третману према четницима гласила је дословно:

- a) Односи између британског особља које запошљава и четника има се свести на минимум потребан за администрацију групе и обављање посла за који су одређени.
- b) Четници ће поздрављати британске официре на начин који је прописан у Британској војсци.
- c) Краљевске југословенске заставе или амблеми неће се истицати.
- d) Анти-републиканска пропаганда биће најстроже забрањена.
- e) Сваки четник који би желео да буде репатриован за Југославију биће пребачен у 209 PW логор што ће се уредити са овим главним штабом.

Тачка 10. тицала се лекарске неге за коју је била надлежна опет запошљавајућа британска јединица, док су оболели четници могли бити упућивани или у четничку болницу у Еболију или четничко крило 92. Британске опште болнице у Напуљу. Тачка 11. је предвиђала да се сахрана умрлих четника и даље има вршити у четничкој парцели немачког гробља у Салерну. Тачка 12. одређивала је да се за свој рад четницима неће исплаћивати никаква плата, и с обзиром на то, да се од њих неће наплаћивати никакви трошкови око лечења у болници, нити новчана казна око оштећења барака, шатора и спреме или због губитка или упропашћивања опреме која им је дата. Коначно, тачка 13. одређивала је два католичка и пет православних свештеника по овим логорима,⁰³ тачка 14. одређивала је право официрима (ово је једина тачка у којој се официри помињу уопште за разлику од осталог особља глобално названог четницима) на три писма и четири дописнице месечно а осталом људству на два писма и четири дописнице месечно, и тачка 15. одобравала је успостављање "Welfare officer" а који би били смештени заједно са свештеницима али који не би имали пуковски статус пошто би надлежност за дисциплину била у рукама командујућих британских официра. Најзад, под ii/ у овој закључној тачци обећава се да ће једна четничка војна музика бити упућена да посети све јединице чим могућности то дозволе.

Тако су изгледале званичне инструкције Британске команде Напуља одређене од стране највиших британских власти.

Али, у стварности, ситуација је била сасвим различита и поступак према четницима потпуно другојачији. Људство у логорима Еболи и осталим камповима где су биле смештене јединице Југословенске војске у Отаџбини нису ни знале за постојање ових инструкција. Нико се од њих није осећао неким ратним заробљеником, шта више у понашању и одевању, људство је себе сматрало помоћним британским трупима и ipso facto неком врстом савезничког особља које привремено држи под окупацијом јужни део Италије.

Пре свега, биле су створене у Еболију војне формације са својим командним особљем. Динарска четничка дивизија добила је сада активне официре поред дотадашњег командног кадра унапређеног углавном током грађанског рата. Фенерал Миодраг Дамјановић, као командант Истакнутог дела штаба Врховне команде, поред извесног неслагања са војводама Ђујићем и Јевђевићем, био је прихваћен као несумњив старшина целокупног људства. Дисциплина је била на висини, најбоља у Шумадијској дивизији а најслабија у Другом личком пуку, али у скоро свим приликама командни кадар није имао проблема да одржава дисциплину над својим људством.

03 У Еболијском логору налазило се много православних свештеника тако да је ту било могуће отворити и Духовну академију чији су студенти доцније били упућени на студије у Dorchester, у Енглеску, као и у друга места као што су били Париз и Берн. Осталих пет свештеника били су овако распоређени: два у Напуљу, у логору "3. Transit Camp" изнад Вомера; један у Салерну, у 314. Transit Camp-у, један у Афраголи у 307. Transit Camp-у и један у Портицију, у "X" Special Reception Campu. Била су свега два католичка свештеника, један у Еболију (отац данас Монсињор Кунстел) и други у "X" Special Reception Campu, оба Словенци.

Далеко од тога да су четници носили неке заробљеничке ознаке на својим униформама. Напротив, сви официри носили су официрске ознаке сходно решењу Министарства војног за време рата а које је било за Југословенске трупе на Средњем истоку. Војници су били обучени у најбоље униформе захваљујући чињеници да је вршена демобилизација и британских војних униформи било је на претек. Кројачке радионице радиле су пуном паром да прекроје и оспособе одећу за људство. Упркос наређењу да не би смели да се носе краљевски амблеми – ниједан припадник четничких јединица није био без кокарде. Шта више, у циљу уједначавања свих припадника уведен је Равногорски знак који се носио на левој страни груди.

Што се тиче тобожњег најстрожијег наређења да се не дозвољава тако звана анти-републиканска пропаганда, под чиме се подразумевало свакако испољавање антирежимског и антикомунистичког осећања, довољно је рећи да се овде радило о људима од којих су неки провели пуне четири године у шуми и у борби против комуниста, а сада први пут дошли на једну одређену просторију где је снабдевање храном било регулисано и лекарска нега на висини. Не само да су издаване “Југословенске новине”, или и други повремени листови као “Равна гора”, него су створени курсеви и предавања, позоришне секције и разне друге културне манифестације. Центар тог културног живота био је у Еболију где су у оквиру рада Хришћанске заједнице младих људи, објављиване и књиге и чак штампан “Српско-енглески речник”. Еболи је имао неких 25.000 младих људи који су живели у уверењу да је све ово само пролазна и краткотрајна фаза припреме за коначно ослобођење Југославије, потпуно онако како су се осећали српски ратници током Првог светског рата када су стигли на Крф, с том разликом, што овде нису имали оружје.

Колико је апсурдно изгледала таквим људима, да су и за њено постојање знали, била британска Инструкција за организацију и администрацију четничких радних група, говори чињеница да су радне групе одлазиле углавном на дужности обезбеђивања и чувања депоа и магазина, стоваришта и складишта имовине Британских оружаних снага и да им је чување ове имовине било поверено без неке нарочите контроле британских јединица које су се повлачиле и враћале у Енглеску. С изузетком одређеног времена за стражарску службу, припадници ових четничких јединица могли су се сусрести у свако доба на улицама Напуља, Салерна и других места, док је у вечерње сате “корзо” у Еболију, једном малом брдском насељу на подножју Апенина, врвео од младих Срба... у својим испегланим и дотераним униформама.

3

04 Lammie Camp "X" Special Weekly News, week ending 25th August 1946.

Ова различитост између званичног става Британске војске према четницима и стварног стања ствари можда се најбоље могла видети у највећем логору после Еболија, у логору Lammie, чији је званични назив био "X Special Reception Camp" и налазио се на падини Везува, у атару малог градића Портици, свега неколико километара јужно од Напуља. Ту је било смештено неких 2000 четника који су били распоређивани на двадесетак околних војних станица и депоа од тврђаве свете Луђије у Напуљу до Афраголе и Казерте.

Lammie је био британски транзитни логор за евакуацију савезничких снага које су бродом биле упућиване за Енглеску из напуљске луке. Током 1946. кроз његове шаторе и бараке прошле су све пољске трупе генерала Андерса. Штаб логора издавао је на енглеском и пољском језику недељни билтен. Број за 25. август 1946. показује да је током недеље евакуисано из логора 4012 војника од којих 3516 Пољака. Укупан број евакуисаног људства до тад износио је 152.242.⁰⁴

Lammie је у ствари био град за себе који је имао редовне, свакодневне представе, на италијанском, варијетеа и циркуса и неколико дневних представа америчких и британских филмова у биоскопу. Док су британски и пољски војници плаћали улазнице, четницима, који су били смештени у истом логору све те представе биле су бесплатне.

Занимљиво је поменути као куриозитет своје врсте да су статисти у свим представама Аиде у чувеној напуљској опери Сан Карло били припадници четничких јединица из Lammie Camp-а. Италијански режисери су удесили преко британских војних власти да им се допусти да Југословени играју као неплаћени статисти у оклопима римских легија. За ту услугу бивали су почашћени пићем и храном. Док се званично очекивало да са првим сумраком сви четници имају бити назад у својим шаторима и баракама, догле су се они могли видети како се у сјајним шлемовима и оклопима гордых римских легионара крећу на даскама Сан Карла на опште уживање највиших савезничких војних и административних лица, љубитеља италијанске опере, који су углавном поред богатијих Италијана представљали најредовнији део публике.

Можда више него игде другде могла се ту видети разлика између званичног крутог става Енглеза и лежерног, чак и извесног пријатељског става који су извесни британски официри имали према покрету ђенерала Михаиловића и његовим припадницима. Што су се рапидније британске јединице евакуисале утолико је делокруг рада и одговорности све више падао на четничке јединице. Током јесени 1946. и сам Lammie постајао је све пустији

и празнији, док на крају у њему су остали само четници, са неколико британских војника и официра. Један део четничких јединица пребачен је у логор у предграђу Напуља Poggio Reale, где су се налазиле некадашње италијанске артиљеријске касарне. Ту је била и британска војна команда са неколико официра и италијанским административним особљем.

Важно је напоменути да иако је људство са пажњом пратило светска и друга збивања што се чинило слушањем радио емисија на нашем језику у самом логору, нико није узимао озбиљно оно што је слушао. Толико је та генерација према средствима информисања била неповерљива, јер у току рата сви извештаји Немачке Врховне команде а и многи савезнички комуникеи, били су толико претерани да се мало што могло узети као несумњиво тачно. Друго, толико је ондашња генерација била захваћена идеолошким аспектом светског сукоба између фашизма и нацизма, да је владало опште уверење да је немогуће и помислити да ће совјетски комунизам, који је помоћу британских и америчких савезника победио фашизам, стати на обалама Одре и Елбе: сматрало се као апсолутно сигурним да ће западне демократије наставити рат против комунизма баш сада када већ имају спремне војне формације уздуж Гвоздене завесе. Отуда се са неприкривеном жудњом коментарисала свака вест о затегнутим односима између југословенских комуниста и западних савезника у области Трста, о надлетањима америчких и британских авиона над југословенском територијом или о сличним инцидентима, данас већ потпуно заборављеним и незабележеним.

Таква атмосфера ведрога оптимизма, упркос мрачне, потпуно неизвесне будућности са којом су имали да се суоче преживели учесници грађанског рата, који су се нашли ван земље, нарочито је била одржавана од стране Истакнутог дела Штаба Врховне команде. Генерал Дамјановић је дубоко веровао да у том тренутку једино решење лежи у одржавању целине, у међусобној повезаности сконцентрисаних војних формација. Очеvidно је да и он као и све старешинско особље било је енергично против сваке идеје одвајања официра од војника или разбијања Еболија, као центра окупљања. Растурање људства по радним групама унеколико је представљало опасност да дође до губљења ове блиске везе са Еболијем, али створене су четничке команде у Lammie Camp-у, после и у Артиљеријским касарнама у Poggio Reale-у, које су биле надлежне за одржавање дисциплине у овим областима и које су биле под непосредном командом Истакнутог дела Штаба Врховне команде у Еболију. Британске војне власти, чије су снаге већ крајем 1946. биле сведене на веома мали број, подржавале су овакву централизацију пошто су биле свесне да одржавање дисциплине зависи од југословенских официра и отуда се нису много мешале у рад и живот четничких логора.

4

Крајем децембра и почетком јануара 1947. било је већ сваком јасно да су дани останка у Lammie-Campri били избројани, јер су се британске трупе биле скоро сасвим евакуисале. Са њиховим одласком, под чијом су заштитом четничке јединице биле, знало се да ће доћи до премештаја и свих осталих помоћних група и да сама потреба за опстајање “четничких радних јединица” више практично не постоји. 14 јануара једна група Шумадијске дивизије (Shum/4) под командом капетана Драгољуба Манчића и друга група 2. личног пука (2/Лика 1-8) под командом капетана Петра Тркуље премештени су из Lammie Campri у Артиљеријске касарне. У Артиљеријским касарнама у Poggio Realeu било је сада преко 600 четника. Командант логора је био потпуковник Миодраг Тојић а тумач Словенац Станко Коштомај.

Четвртак, 23. јануар 1947. освануо је влажан – целе ноћи падала је ситна зимска киша. Нешто после 9 часова ујутро зауставила се црна лимузина близу главног улаза у Артиљеријске касарне, и из ње су изишла два човека у грађанском оделу који су се упутили главном улазу. Каплар жандармеријског пука Васиљко Здравковић зауставио их при улазу. Човек у цивилу је изјавио да је Американац који хоће да види британског команданта. Каплар је позвао ордонанса британског команданта Town Majora Fielmana, редова Словеначке армије Алојза Кошира да их спроведе британском команданту. Не чекајући ордонанса ова двојица цивила ушли су у касарну користећи пролаз једног војног камиона. У канцеларији примио их је поручник Н. R. Hughes. Странци су се њему представили. Први је био Вицко Глунчић, конзул ФНР Југославије у Напуљу а други Јосип Енгел, службеник конзулата. Они су објаснили Хјузу да су били у Казерти у команди Напуљске области где се налазе југословенски грађани и да их упознају о закону о амнестији и позову их да се врате у своју земљу. Мајор Carter их је упутио да виде мајора Fielmana у Напуљу. Хјуз је изјавио да ће то испитивање ићи веома тешко и замолио их да дођу сутра у петак 24 јануара.

Глунчић и Енгел поступили су исто онако следећег дана и оставили кола још даље од капије, поново се представили Американцима и дошли код мајора Fielmana који им је рекао да и поред уверења о томе да су четници ненаоружани не би могао да им гарантује безбедност. Рекао им је да ће он сам лично отићи у Казерту да објасни мајору Картеру ситуацију и обећао им да ће их обавестити телефоном о одлуци.

У суботу 25. јануара опет у 9 часова појавили су се Глунчић и Енгел и на уобичајени начин нашли се ненајављени у канцеларији мајора Fielma-

05 The Times, London 27th
January 1947.

06 FO 371 67433 R 1770/
690/72 Appendix B.

па и поручника Hughesa. Потпуковник Тојић и поручник Коштомај били су на канцеларијским вратима а група четника почела се окупљати око канцеларије. Тојић и Костомај спречили су им улазак у канцеларију али неколицина је ушла кроз прозор. Били су наоружани моткама и гвозденим шипкама. У тренутку када је Глунчић покушао да извуче пиштољ пао је под ударцем столица са леђа пред ноге енглеског команданта. Настао је метеж. Енглези су стајали збуњени и као приковани. У логору је било 800 четника и 9 британских подофицира и војника. Док је мајор Fielman наредио после неколико минута да дођу војници с оружјем, ствар је била готова: Глунчић и Енгел лежали су крвави на патосу линчовани. Потпоручник Хрватске армије Бранко Делић чувши галаму и узвике “Живео Краљ, доле Тито” изишао је из своје канцеларије, која је била прекопута командантове и видевши овај приказ вратио се назад. Дактилографкиња Gina Montinari била је ужаснута овом пуцњавом и вратила се свом послу. Ускоро су амбулантна кола пренела обојицу рањених у напуљску болницу Pellegrini, где је у 15 часова, како излази из саопштења професора Marsigliae, Глунчић издахнуо. Узрок смрти је била фрактура лубање.

Вест о погибији Вицка Глунчића донела је напуљска штампа у својим вечерњим издањима на првој страни. Тек идућег дана, у недељу 26. јануара и лондонски ВВС и америчка радиостаница јавиле су о овом догађају. Лондонски Тајмс донео је у понедељак 27. јануара кратку вест да су југословенски конзул и један службеник Савезничке комисије у Италији били претучени у једном избегличком логору близу Напуља, чији су становници “**violently opposed to Marshal Tito regime**”. Али већ следећег дана, 28. јануара, **The Times**⁰⁵ је опширно јављао о изјави помоћника министра спољних послова ФНРЈ генерала Велебита да је убиство у Напуљу довело југословенско-британске односе у критичан положај, и да су за то убиство одговорне британске војне власти које су дозволиле постојање војних формација у логорима југословенских ратних злочинаца. Југословенска режимска штампа повела је одмах затим хистеричну кампању против “четничких кољача” који под британском заштитом убијају званичне представнике нове Југославије.

У Риму је у недељу 27. јануара др Смодлака одржао конференцију за штампу⁰⁶ на којој је изјавио да је Вицко Глунчић оставио за собом жену и сина старог два месеца а да је Јосип Енгел био Јеврејин чија је цела породица од 26 чланова страдала од усташа. Затим је објаснио да се у Италији налазе следећи ратни злочинци: **Миодраг Дамјановић, поп Ђујић**, који је одговоран за убиство више од 1000 људи и за палење 70 села, за пљачке и војну сарадњу са Италијанима и Немцима, **Рада Грујичић**, комесар специјалне полиције у Београду, одговоран за 10.000 хапшења, **Анте Павле-**

лић, који је крив за смрт 800.000 Срба као и за економску и војну сарадњу са нацистима, **Вилко Пецникар**, усташки генерал, **др Јурај Ребок**, одговоран за 700 жртава у Глини, **Карло Новак**, организатор плаве гарде у Словенији, генерал **Михајло Драгојлов**, усташа, као и други. А затим је додао, врло значајну закључну мисао: да су Италијани господари у својој кући, до овога никада не би дошло, јер то не би дозволили – кривица је искључиво на Енглезима и то конкретно на британским војним властима које држе Напуљску област.

07 The Times, London 28th January 1947.

5

Убиство у Напуљу збунило је британско министарство спољних послова и то толико колико и британске војне власти. Они су знали да је др Смодлака био послат у Италију као специјални делегат да са Италијанима уговори услове међусобног споразума али нису знали још тада да је један од услова био, који је партијска врхушка предлагала, да се италијански ратни заробљеници у Југославији врате у Италију само онда ако Италијани предају све југословенске држављане на својој територији Југославији. Савезници су толико били заузети проблемом да своје трупе што пре евакуишу из Италије, да им је проблем четника био споредна брига. Истог дана када је Смодлака држао ову конференцију за штампу, била је конференција за штампу у Савезничком главном штабу у Италији (AFHQ) где је било речено да ће Британци напустити Италију у року од 90 дана од дана ратификације мировног уговора и да ће само у слободној територији Трста остати 5000 америчких и 5000 британских трупа. Том приликом је изјављено да се већ 2176 британских и око 3000 америчких војника оженило у Италији или само 385 Британаца и 395 Американаца затражило је да се демобилише и да остане у Италији.⁰⁷ Ником није ни падало на ум у Савезничкој команди да помисли да је посета Глунчића и Енгела у том тренутку била замишљена да изазове питање четника у Италији у центар светске пажње.

Југословенска амбасада у Лондону предала је Foreign Officeу протестну ноту у којој су постављени следећи захтеви:

1. Образовање заједничке комисије за истрагу поводом убиства конзула Глунчића.
2. Лишавање слободе и предају југословенским властима одмах свих лица везаних за овај злочин;
3. Кажњавање британских војних личности везаних за овај случај,

08 R 1405/692/92.

09 F. O. to Caserta 1403/692/92.

10 Caserta to F.O. 31.1.47. R 1458/692/92.

4. Стављање недићеваца, четника Драже Михаиловића, љотићеваца, усташа и беле гарде у заједничке логоре под војном стражом где би официри били одвојени од војника и

5. Давање материјалне одштете породицама жртава.⁰⁸

Како је све ово било попраћено усмено и претњом да ће Југославија целу ствар изнети пред Савет безбедности организације Уједињених нација није изненађујуће да је Foreign Office који се налазио већ одавно у латентном сукобу са War Office-ом, војним министарством, упутио Команди Средоземља у Казерти једну оштру депешу истичући међународни значај овог инцидента који може Британију довести у веома незгодан положај пред Уједињеним нацијама, обзиром да је решавање питања избеглица у Италији од стране британских војних власти већ раније оштро било критиковано на последњој скупштини Уједињених нација.⁰⁹

31. јануара Команда Средоземља у Казерти одговорила је Foreign Office-у да је истрага у току али да већ сада је јасно да су Глунчић и Енгел на своју руку дошли у логор, пре него што им је дато одобрење телефоном, да четнички потпуковник, командант логора, није могао да гарантује њихову безбедност, да се коловође линчовања не могу утврдити, и да није било ни у једном моменту антибританског осећања испољеног том приликом, као и да нико од Британаца није ту био нападнут.

На ово, чиновник Foreign Office-а додао је саркастично: “Како смо ми могли да им дозволимо да посете логор а да нисмо одговорни за њихову безбедност? Изгледаћемо глупи...”¹⁰

Већ 28. јануара створена је британска иследна комисија под председништвом мајора А.М.В. Christie-а (AFHQ Defence Comp) чији су чланови били капетан P. R. Cooper, Royal Sussex Regt и поручник R. A. Stewart, RAC која је испитала као сведоке прво мајора J. J. Cartera, поручника Hughesa и мајора F. P. C. Fielmana, онда британске подофицире, потом потпуковника Миодрага Тојића, команданта логора и тумача потпоручника Александра Богдановића, затим главног тумача поручника Станка Коштомаја и на крају жандармеријску стражу од командира страже жандармеријског водника Илије Дрљаче до жандармеријског каплара Васиљка Здравковића. Из њихових исказа јасно се видело да је потпуковник Тојић предузео све мере да заустави нападаче, да је група нападача била састављена од људи који су дошли из Lammie Campa 14. јануара, дакле из 2. личког пука и Шумадијске дивизије, мада је прва јединица вероватно била одговорнија, али да се уопште не може наћи са поуздањем лице које је напало конзула и Енгела. Резултат британске војне истраге дат је 10. фебруара и састојао се од следећих пет тачака:

1. Енгел је одбио да дадне ма какву изјаву британским официцима у болници, а он је био главни сведок;
2. Смрт Глунчића и озледе Енгела проузроковане су од стране четника који нису могли бити идентификовани;
3. Четнички официци потпуковник Тојић и поручник Коштомај предузели су све мере да не дође до инцидента;
4. Посета Глунчића и Енгела била је потпуно беспотребна и сугестија да уопште дођу у четнички логор је била погрешна;
5. Британци нису могли ништа више учинити да заштите ове људе због брзине развоја самог инцидента.

Као прилог овом материјалу дата је потврда Pellegrini болнице у Напуљу да су два револвера типа Берета и два пасоша, нађени код Глунчића и Енгела када су доведени у болницу, предати извесном Валентину, функционеру југословенске делегације у Риму. Из тога се могло јасно закључити да су Глунчић и Енгел наоружани дошли у четнички логор који је под командом британске војске.

Уз овај велики елаборат било је прикључено мишљење Главног команданта Средоземља, дивизијског генерала Johna Hardinga које је јасно било упућено Foreign Officeu.

У том историјском документу генерал Harding тврди да су се четници предали Британцима као SEP и зато Британци а не савезници имају да брину о њима. До овог инцидента њихово владање је било примерно. Никада нису злоупотребљавали своје привилегије. Међутим, савезничке владе не доносе никакву одлуку о њиховој даљој судбини док се пропаганда из Југославије појачава. Глунчић и Енгел су на улици Напуља пресретали четнике и врбовали их да се врате кућама. С друге стране стање британске војске која се налази у евакуацији је такво да се у Артиљеријским касарнама у Roggioreale није могло имати више од 2 официра и 17 подофицира и војника. Британске команде су саме разбацане, команда Средоземља у Падови а команда Напуља је у Казерти. Телефонске везе у италијанским рукама су слабе и неефикасне. Британски официци који су вршили истрагу нису правници, али у њихову исправност се не може сумњати. Четнички потпуковник и тумач учинили су све од себе и “ја сам убеђен, каже дословно Harding, да су сви они чинили своју дужност савесно и правилно како су најбоље знали и умели тако да никаква кривица ниједном од ових лица не може да се пребаци”. Иако се не може оправдати брутални поступак четничке масе, извесна кривица пада на самог Глунчића и Енгела. Све дотле док Енгел одбија да сарађује са британским војним иследницима, ништа се не може даље учинити у вези с овим инцидентом, а он је већ и сам изјавио да није у могућности да каже кога је напао. На

крају је генерал Harding додао једну веома карактеристичну реченицу: “Они чија је дужност да одлучује о даљој будућности четника а који су до сада пропустили да донесу некакву одлуку или чак да пруже индикацију њихове судбине, такође морају да сносе део кривње.”¹¹

Истражној комисији било је нужно да докаже да убиство није било учињено са предумишљајем па је стога нарочито инсистирало да се утврди како су четници могли да знају да су ова два посетника у грађанском оделу били делегати Југословенске повратничке комисије. Једино су пуковник Тојић и тумачи поручник Коштомај и потпоручник Богдановић били упознати, од стране четника, о њиховом доласку. Утврђено је да је напад био спонтан и да су становници логора знали и Глунчића и Енгела, јер су их они на улицама напуљским пресретали и позивали да се врате у Југославију.

Друго важно питање за британску комисију је било да оцени какав је став четника био спрам британским официрима и војницима. Доказано је без икакве муке, да нападачи нису ни у једном тренутку испољили ма какво нерасположење према Енглезима, да се нису супротставили нити дошли у макар какав сукоб са британским особљем.

Треће битно питање, које са самим злочиним није имало везе, али је хтело да укаже колико је била несмотрена одлука политичких власти која је наметана војсци, састојало се у томе да се подвуче да сама посета Глунчића и Енгела није била потребна. Они који су хтели да се врате у Југославију могли су то да учине сваког дана простим одласком у Глунчићеву канцеларију у Напуљу. Најављена посета била је стога више изазов него нужда, једна врста пркоса Југословенима који нису признавали поредак у садашњој Југославији.

6

Овај одговор генерала Hardinga обелодањује нам данас колико је дубок јаз био између Foreign Officea и War Officea у вези четника у Италији. Министар иностраних послова Ernest Bevin упутио је 31. јануара 1947. писмо министру рата F. J. Bellengeru у вези целог овог случаја проузрокованог убиством у Напуљу који је довео односе Британије и Југославије у крајње озбиљан положај. Још октобра 1945. било је обећано Југославији да ће се предати све усташе. Војне власти нису кооперисале са одлуком Владе. Отуда је сада послат бригадир Маклин да испита припаднике Михаиловићевог покрета отпора. Бацајући поглед на предузете мере током 1946, најважније су две последње тачке у Бевиновом писму које се

тичу демилитаризације војних формација, и то нарочито четника у Еболију:

6. ....Очевидно је да је битна ствар да ђенерал Дамјановић и остали виши официри имају бити одстрањени и све расположиве мере морају се предузети да се спречи његово отворено подржавање идеје о постојању ослободилачке Југословенске војске као војне силе која само чека свој час да се победнички врати у Југославију.
7. Од прошлог маја, када је Кабинет одлучио да се четници из Еболија не пребацују у британску зону Немачке, Foreign Office није престао да инсистира на демилитаризацији четничких формација и сегрегацији опасних елемената у специјалне логоре.¹²

На ово писмо Bellenger, министар народне одбране, одговорио је Бевину личним писмом 12. фебруара, са копијом председнику владе Atliju, у коме је изнео став War Officea. Нису увек војне власти криве за све недаће, почео је он своје писмо пре него што је препричао случај у Напуљу, нарочито подвлачећи да Енгел није хтео да уопште разговара са британским официрима и војном комисијом, правдајући се изговором да уколико он има шта да каже, обавезан је то да учини својим претпостављенима. Своје писмо закључио је овим тврђењем:

Четници су увек били **embarrassment** британским војним властима црпећи њене моћи и административна средства тако да би оне биле срећне да их се оне ослободе. Стога су оне, сетићете се, често инсистирале да се четници класифицирају као DPS (расељена лица) и пребаце у DP логоре. Обзиром на несташицу стражарског и административног особља и трупа да се они разбију и да се ови четници принудно контролишу, мислим да није било неразумно што смо им допустили да они сами одржавају дисциплину у квази-војничким формацијама, нарочито имајући у виду њихов генерално узев висок стандард понашања.¹³

Одговор Министарства рата којим се јавно признавало да су британске војне власти биле свесне постојања војних формација Југословенске војске на територији Италије, јер се у званичној истрази наводе чиновни и припадност јединици сваког сведока из редова четника, морао је разбеснети Foreign Office који је био надлежан да одговори на протестну ноту Југославије од 30. јануара.

Одговор је предат амбасадору Леонтићу у Лондону 25. фебруара. Изражена је жалост за смрт Вицка Глунчића па се подвлачи да су четнички официри покушали да заштите нападнуте представнике, који су, а то се додаје поприлично упадљиво, били наоружани. Затим се свих пет захтева Југославије један по један одбијају:

12 Ernest Bevin to F. J. Bellenger, MP, R 1505/692/92. 31.1.47.

13 Mr. Bellenger, MP to Ernest Bevin, F. O. R2075/692/92, 12.2.47.

14 FO 371 67434 R 2526
24.2.47.

15 R2527/692/92.

16 Mr. C. Peake, Belgrade to
F. O. 6.2.47 R 1738/
692/92

1. Стварање макакве заједничке комисије не би имало користи.
2. О хапшењу и предаји криваца Југославији не може бити говора када ни сам Енгел не зна ко га је напао,
3. Што се тиче кажњавања британских војних лица ни о томе не може бити говора пошто Влада Његовог Величанства себе не осећа ни кривом ни одговорном због овог инцидента.
4. Мисија бригадира Маклина покушава сада да енергично спроведе сегрегацију опасних елемената и већ су се британска и америчка влада сагласиле да предаду све доказане чланове усташке организације. А затим представник Foreign Officeа дословно наставља: “Нисам упознат да сада у Италији постоје некакве организоване формације следбеника Недића, Љотића или ма којег другог југословенског квислиншког лидера, али бићу срећан ако Југословенска влада има ма каквих других примедби да ми достави у вези с овим предметом.”
5. Иако Влада Његовог Величанства одбија сваку одговорност поводом овог инцидента, ипак, у духу пријатељства биће спремна да пружи одштету породици Глунчића што ће морати да прође кроз нормалну процедуру, јер ту своту мора да одобри парламенат.¹⁴

У прилогу овог документа у Public Record Office-у стоји и копија министарства финансија и препорука да се предложи £5000 као одштета Глунчићевој удовици.¹⁵

У Београду Титова влада користила је ситуацију да развија што огорченију кампању против четника и усташа која је достигла свој врхунац после званичног погребца о државном трошку Вицка Глунчића који је сада приказан као борац који је погинуо у борби за слободу Домовине. У једном телеграму, обележеном као најповерљивијем, амбасадор Реаке преноси 6. фебруара, шта се пише и говори у штампи од вести да се југословенски квислинзи пребацују из Италије у Грчку до наводног, саркастичног питања британског војног полицајца у напуљској болници “Зар Енгел још није умро?” (What, not dead yet?). Кампања против Британаца, на којих се баца сва одговорност, иде упоредо с овим. У закључку свог тајног телеграма Charles Peake пише:

“Југословенске власти су уверене да онога дана када Италијани постану господари у својој кући, они неће дозволити да југословенски ратни злочинци трују италијанско-југословенске односе, него ће их предати Југословенској влади. Док ово тврђење може бити само жељно надање, мислим да је могуће да је Togliatti учинио таква обећања Титу у замену за повратак италијанских ратних заробљеника.”¹⁶

Док су овако југословенски партијски лидери преговарали потајно са Италијанима, званично је дата опет амнестија припадницима Краљевске

југословенске војске уколико се врате својим кућама. Изузетак чине “организатори и иницијатори ноторних идеологија”.¹⁷ Ова амнестија у том тренутку изгледала је најмање убедљива.

Одговор Британске владе на југословенску ноту од 31. јануара морао је да узбуди партијско вођство, али писменог одговора није било све до 12. априла 1947, када је Југословенска влада преко свог амбасадора у Лондону одбила одговор Британске владе односно Foreign Office-а, а нешто доцније 2. маја 1947, предала је британском амбасадору у Београду списак убица одговорних за злочин наводећи седам имена: тројицу из 2. личног пука из групе капетана Петра Тркуље, поручника Милана Поповића, потпоручника Анту Маричића и редова Јанка Узелца, тројицу из Шумадијске дивизије капетана Манчића, потпоручника Бору Марковића и Младена Петровића и као седмог самог тумача поручника Станка Коштомаја који је био обавештен о доласку делегата и који је наводно обавестио нападаче.¹⁸

7

У међувремену и War Office и Foreign Office веровали су да је ствар са инцидентом у Напуљу била окончана. У Парламенту у Лондону Zilliakus је поставио питање министру народне одбране 11. марта о остацима четника у Италији и дат му је припремљен одговор којим је Британска влада збацивала са себе сваку кривицу. Чак је и Казерта била мишљења да је тиме цела ствар дата у архиву и обавестила је Foreign Office да имена четника, поменутих у истрази, не би требало износити како не би њихове породице у земљи могле да имају непријатности.

У великом материјалу који се налази у Public Record Office-у може се видети колико су и War Office са разних страна били обавештени. Ту су и два занимљива документа: писмо Слободана Јовановића као председника Југословенског народног одбора Ернесту Бевину 10. фебруара 1947. и извештај генерала Миодрага Дамјановића Команди Средоземља од 21. марта 1947.

Професор Јовановић извештава да је Јосип Енгел био задужен за враћање људи из Италије и да је убио четири Југословена у Барију од којих је један био свештеник. Киднаповао је извесног Капучића који је одведен у Црну Гору где је умро на мукама.¹⁹ Овај извештај добио је он из поверљивог извора из Италије. Генерал Дамјановић у свом извештају, далеко дужем,²⁰ даје опширне податке о Глунчићу и Енгелу и износи имена њихових агената који су радили за њих у Еболију. Глунчић је дао 30.000 лира извесном Јовану Ђорђевићу из Шумадијске дивизије да украде картотеку

17 The Times 12.2.47.

18 R 5945/692/92 (Belgrade to Leghorn)

19 R 2141/692/92

20 3914/692/92. Ту се наводи да је Вицко Глунчић рођен у Дубровнику, а ожењен у Шибенику, да је био правник и члан КПЈ, који се својевољно прогласио за конзула и отворио канцеларију у Via Pergolezzi No. 1. Napoli. Јосип Енгел рођен у Винковцима 21.6.1911, Јеврејин, члан КПЈ од пре рата, који је дошао у Италију или још за време рата или тек 1945. Извесна Вера Ерлих, рођена 1895. у Швајцарској, радила је за њега, док је он био у служби др. Смодлаке.

21 The Daily Telegraph 29th
March 1947.

Штаба Врховне команде, док је ордонанс Хрватске армије Иван Зањко добио од Енгела 3000 лира за покушај да покраде архиву команданта Хрватске армије генерала Парца. Службеник Foreign Office-а Warner забележио је 25.3.47. да је ово “занимљиво за читање али од мале користи за нас”.

У исто време у Британији јавно мњење узбудило се поводом кампање која се подигла против припадника генерала Михаиловића чију осуду на смрт у претходној години Британија није примила са задовољством.

Прво се појавило писмо Ребеке Вест у **The Daily Telegraphu** 19. марта 1947. којим покреће питање 30-40.000 четника у Италији и тражи да се пребаце или у Немачку или у Африку али да се не оставе Италијанима како би их ови могли користити за монету за замену. После тога дошло је писмо лорда Беверидгеа, председника одбора за одбрану избеглица, који поред четника покреће питање и 8.000 Украјинаца да се не предаду Титу.²¹

Питање будућности четника у Италији коначно је било решавано у последњем тренутку. Одлука да се испитају сви припадници Југословенске војске од стране специјалне комисије под вођством бригадира Маклина, који је био шеф Британске војне мисије за време рата у Главном штабу Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, да се изврши класификација у три категорије: црна (који су сарађивали са окупатором), сива (који нису ни били отворени колаборатори али нису задужили ни савезнике) и беле (који су ослобођени сваке сумње у колаборацију) била је већ створена раније, пре убиства у Напуљу. Догађај са линчовањем Глунчића само је убрзао овај процес испитивања.

Маклинова комисија је стигла већ у марту. Људство се испитивало појединачно, а тумачи су били Југословени који су били у британској служби на Средњем истоку и Италији од раније. Сами испитивачи знали су српски језик, пошто су већином већ били припадници британских мисија или у Титовом или у Михаиловићевом штабу за време рата. Но, већ одмах у почетку, приметило се да ће испитивање трајати далеко дуже него што се могло претпоставити и да се оно неће моћи завршити за неколико недеља.

Команда Средоземља која је оставила цео проблем прегруписања Команди Напуља морала је да поступи по сугестији Британске владе и да после, разних комбинација, приступи евакуацији четника за Munster Lager у Британској зони Немачке. Тек је ту, где би се људство одвојило од официра, могло приступити сегрегацији, разбијању војних формација, демилитаризацији остатака Југословенске војске и њиховом претапању у DP расељена лица, уколико одбију понуду да се врате у Југославију.

У Lammie Campu остало је свега 1047 четника када је 17. марта почела евакуација људства за привремени војни логор бр. 605 у Казерти одакле је 23. априла људство возом транспортовано за Немачку у ешалонима по 700 или 1000 људи.

Важно је напоменути да место одласка није било саопштено људству. У том смислу карактеристична је Наредба бр. 171 помоћника начелника Штаба Врховне команде краљевске југословенске војске на Ускрс 13. априла 1947. са потписом ђенерала Миодрага Дамјановића и печатом Горског штаба бр. 1. Команде Југословенске војске у Отаџбини у којој се људство обавештава о напуштању Италије, али и у којој се каже да ће старешине бити и даље са својим људством, и наставља:

Што се, пак тиче, нашег новог места опредељења, за сада још нисам у могућности, из појмљивих разлога, да вам исто саопштим, али зато још једном понављам: да сваки припадник Краљевске југословенске војске може и треба са пуно поверења да гледа у будућност и да са пуно вере, из много разлога, са спокојством чека на даљњи развој догађаја. Најмучнија времена, јунаци, налазе се већ за нама. Будућност је наша и ништа је не може ускратити.

Зато, као и вазда досад, продужимо заједно, јунаци, путем којим смо пошли, путем који је често бивао тежак и мучан, али који од сутрашњег дана обећава да буде и лепши и бољи.

Нека равногорски, еболски дух разумевања свих нас за заједницом и схватања дужности према Краљу и Отаџбини и даље лебди над свима нама и указује нам циљ коме смо сваким даном ближи.²²

Међутим, већ 11. априла лондонски **The Daily Telegraph** писао је о плану за 35.000 југословенских избеглица који ће бити евакуисани из Италије, да не остану у рукама италијанских власти од којих ће вероватно 5000 бити транспортовано за Триполис, изван број за Немачку а и Американци су прихватили да приме један део. Тачније и прецизније писао је као увек врло добро обавештени **The Times** 15. априла 1947, да је створена одлука о будућности Југословена у Италији на којој су се Британска и Италијанска влада сложиле. У британску зону Немачке пребациће се 12.000 Југословена. Званичан број југословенских избеглица у Италији износи 25.000, али претпоставља се да се на територији Италије моментално налази око 100.000 југословенских грађана, четири пута више од званичног броја.

Четничке војне команде имале су да Команди Напуља доставе спискове са именима, местом и датумом рођења, и припадништвом јединици и чином сваког појединца у пет примерака – на основу тих спискова извршена је коначно евакуација четника за Munster Lager у Немачкој, где их је

22 Наредба бр. 171 помоћника начелника штаба Врховне команде Краљевске југословенске војске на Ускрс 15. априла 1947. (Из Архиве команданта четничких јединица логора Lammie).

- 23 Mr. Peak to F.O. R 8825/692/92 F.O. 371 File No. 67455 30th June 1947.
- 24 Британци су били притиснути економским тешкоћама у самој Британији где су демобилисани британски војници, враћајући се са ратишта у Европи, морали да се придружују редовима незапослених. Пољске трупе под командом генерала Андерса, које су се херојски бориле у Италији и на Монте Касину, остале су под заштитом Британије, иако већ од јула 1945. Британија није признавала Пољску владу у Лондону. Министар Едо на питање у парламенту изјавио је да је стање пољске војске 213.000 официра и војника, од којих се већ 127.000 налази у Британији, 25.000 на бојиштима ван Британије, а 61.000 се вратило у Пољску или емигрирало у прекооцеанске земље. До тад је било утрошено £ 10.750.000 али ће смештај ових избеглица коштати даљих три милиона фунти у што ће бити укључено образовање једног универзитета за 1350 студената, било у Британији или у једном од британских колонија, где би се Пољаци могли да приуче "британском начину живота" (British way of life). The Times 13th February 1947. Проблем расељених лица у Бри-

чекало изненађење: ту су они били лишени слободе, официри су одвојени од људства, постављене су наоружане страже са рефлекторима око логора, а уместо третмана помоћних трупа на служби при британским јединицама, четници су добили априла 1947. статус ратних заробљеника, у пракси иако не званично, баш онако како су комунистички властодршци у Југославији захтевали да се према њима поступи.

Тако је после скоро две године сукоба између War Office-а и Foreign Office-а о будућности четника, Foreign Office однео победу разбивши квази-милитарне формације остатака Михаиловићевог покрета отпора, захваљујући скандалу створеним линчовањем Титовог конзула у Напуљу.

8

Док је долазак у Munster Lager огорчио четнике, јер се то сматрало не само издајом Енглеза него и прихватањем диктата југословенских комуниста, Тито и његова влада били су разбешњени овом одлуком британске владе да пребаце четнике у своју зону Немачке, јер су очекивали да споразумом са Италијанима, све југословенске држављане, који се налазе на територији Италије, добију за замену за италијанске заробљенике који су се налазили у Југославији. Цео тај посао око замене сада је пао у воду. Не само да су их Енглези преварили, мислили су југословенски комунисти, укравши им плен, него су Тито и људи на врхушци стварно веровали да Енглези потајно кују планове да оборужавају Краљевску војску којом би могли да уцењују данашњи поредак у Југославији.

Колики је сукоб између југословенског и британског става по овом питању постојао у то време најбоље се види из тајног телеграма амбасадора Charlesa Peakea из Београда Foreign Office-у.²³ Peake је заједно са бригадиrom Маклином крајем јуна у Београду посетио министра спољних послова Симића и његовог помоћника Беблера и том приликом дошло је до тако затегнуте ситуације да је Маклин скоро одустао да даље разговара. Симић и Беблер оштро су напали Британију због заштићивања југословенских ратних наводних злочинаца док је Маклин осудио њих као кривце што су својим ставом и искључивошћу, пропагандом и харангом спречили повратак југословенских расељених лица у Југославију. Најмање је жеља Британаца да задрже, хране и старају се о југословенским избеглицама у време када не знају шта да раде са Појацима стотинама хиљада осталих политичких избеглица у својој зони Немачке.²⁴ Увидевши да је са Симићем и Беблером бесмислено разговарати, Цхарлес Пеаке је у овим разговорима играо веома споредну улогу, Маклин је отишао да лично направи споразум са Титом на Бледу.

Свој исцрпан извештај поднео је Foreign Office-у и влади 12. септембар 1947.²⁵ Маклин је као узроке рђавих југословенско-британских односа поменуо следећих шест тачака:

1. Линчовање у Напуљу југословенског конзула од стране припадника генерала Дамјановића.
2. Напад на Титовог војног делегата од стране Југословена у британској помоћној служби у Немачкој.
3. Протест Југословенске владе због премештаја Дамјановићеве групе из Италије у Британску зону Немачке у циљу, како она мисли, скривања ратних злочинаца и настављања пара-милитарне организације.
4. Пљачкање и препаци DP лица из Аустрије на територији Словеније.
5. Непредавање и скривање Павелића, Ђујића, Јевђевића и других тражених лица од стране Југословенске владе.
6. Одлагање посете Маклина Југославији.

Ове замерке учињене су му од стране министра Шимића и Беблера који су у разговору запретили да је једини излаз Југославији да изнесе цео предмет пред Организацију уједињених нација. Маклин им је објаснио да пребацивање четника у Немачку био је једини начин да дође до одвајања официра од људства и разбијања војне формације те је према томе тај поступак Британске владе био у корист и не на штету Југословенске владе, која погрешно верује да су Британци подржавали и охрабривали генерала Дамјановића. Повратак ових људи у Југославију, изјавили су Шимић и Беблер, они траже из два разлога: а) јер немају радне снаге, б) не желе да имају емиграцију у иностранству. Маклин им је одговорио да за невраћање ових Југословена треба сами себе да осуђују пошто су харангом и кампањом преко штампе и радија не привукли, него одбили, све Југословене ван граница земље да се врате у своју домовину. Британија ће изручити свако лице ако има **prima facie** доказа, али британско јавно мњење неће прихватити никакво изручење арбитрарно.

Маклинов сусрет са Титом на Бледу био је више приватног карактера где су званице дошле са супругама и где је била приређена гозба. Тито је замерао Маклину три ствари: I) надлетање авиона над југословенском територијом, II) упаде из Аустрије од стране југословенских ДП лица и III) неизручивање југословенских ратних злочинаца. Маклин тврди у свом извештају да је онда упитао Тита да ли је он уопште свестан како се на њега гледа у Британији – да ли он уопште зна да британско јавно мњење гледа на њега као убицу Драже Михаиловића и човека који је затворио кардинала Степинца? Уколико је он стварно желео да врати Југословене из иностранства у земљу требало је да се послужи примером Пољске, чије су се хиљаде и хиљаде вратиле у Пољску не називајући их издајницима и

танској зони Немачке био је још озбиљнији. Тамо је било већ 224.000 DP расељених лица о којима се начелно старала UNRRA, али постоји нада да ће 34.000 Пољака да се врати у Пољску, мада они остају најбројнија национална група а после њих долазе балтички народи. Претпостављало се да је 150.000, од којих су трећина жене, способни за рад тако да би могли, на истој основи као и Немци, да зарађују свој хлеб у Немачкој, The Times 15th February 1947.

25 R 15091/1430/92

злочинцима. Овај разговор имао је утицаја на даљњи ток става Југословенске владе, конкретно Шимића и Беблера, који, на идућем састанку, нису тражили да се сви припадници усташког покрета предаду али до споразума није дошло пошто су Енглези одбили да испуне три тражена захтева: а) да предају спискове са именима свих лица југословенског држављанства у британским логорима, б) да распусте британске помоћне јединице у којима су били запослени бивши ратни заробљеници у Немачкој и с) да пребаце DP расељена лица из Аустрије у Немачку.

После овог Маклин је имао у августу други значајан састанак са Титом у једној вили, која је припадала Анти Павелићу, близу Загреба. Ту је Тито био гневан на Британце што одбијају да му предаду спискове југословенских држављана у њиховим логорима. Британско јавно мњење то не би одобрило, пошто би југословенске власти могле да чине притисак на њихове породице у Југославији, објаснио му је Маклин упитавши га шта он мисли, каква реакција британског јавног мњења може бити на смртну пресуду професору Фурлану? Коначно, ту је он склопио са Титом споразум једним компромисом: Тито је одустао од захтева за списковима и захтева да се распусте “црначка” служба у Немачкој (британске помоћне јединице), али југословенској репатриационој мисији биће дозвољен приступ у њихове логоре а југословенским властима даће се два месеца, уместо 15 дана, да поднесу своја тражења са именима ратних злочинаца. Маклин је по осталим тачкама умирио Тита – да авиони који надлеђу нису британски него амерички, да људи који упадају из Аустрије, а који су расељена лица, биће после испитивања од стране његове комисије, уколико су “бели” стављени у надлежност IRO-а (Међународне избегличке организације) и евакуисани из Аустрије, док ће “сиви” бити пребачени у Немачку.

Недељу дана доцније одржан је 8. септембра 1947, коначни састанак са Титом, коме су присуствовали и британски генерали командујући у Аустрији Steele и Churchill као и сам Ранковић, који на Маклина није оставио нимало добар утисак као лукав и љигав човек. Тиме је овај историјски споразум о Југословенима ван Југославије, укључујући ту и некадашње припаднике Краљевске југословенске војске у Отаџбини, био закључен између Британаца и Тита, и свој дуги извештај Маклин је завршио овим тврђењем: “Растурањем југословенских дисидената из Италије и Аустрије, Тито је био лишен изговора да ствара неприлике у овим двома суседним земљама – а све је то за опште добро.”

Нема сумње да је Маклин био веома задовољан својим личним успехом преговора непосредно са Титом, док, шта су била мишљења административних чиновника и дипломата у Foreign Office-у, самог амбасадора Charlesa Peake-а, па и војних команданата, не може се видети из расположивих докумената у **Public Record Office-у**.

9

Да између рада Маклинове комисије и британских војних власти није било нарочите повезаности могло се уочити већ у Италији када се приступило првим испитивањима.

Међутим, ни сама комисија није била састављена од људи који би били велики симпатизери југословенских комуниста. Када је увређена Југословенска влада 2. маја предала британском амбасадору Пику ноту са именима окривљених лица у вези са убиством конзула Глунчића, одговор јој је стигао тек 11. августа 1947. са потписом Маклина у којој се појединачно одговара о свих седам личности:

1. Поручник Станко Коштомај, пронађен је од комисије да је “бео” и испитан још у Артиљеријским касарнама у Напуљу, а сада се налази у официрском логору у Немачкој;
2. Потпоручник Боривоје Марковић, из Шумадијске дивизије, нађен да је “бео” и налази се сада у официрском логору у Немачкој;
3. Капетана Мавчића нису могли наћи²⁶ најближе име томе је капетана Божидара Матића из Шумадијске дивизије, који је класификован као “сив” и налази се у Официрском логору у Немачкој;
4. Каплар Младен Петровић из Шумадијске дивизије, испитан у Артиљеријским касарнама у Напуљу, сада у “F” логору Шумадијске дивизије;
5. Поручник Милош Поповић, Други лички пук, испитан у Немачкој, сада у официрском логору;
6. Редов Јанко Узелац, Други лички пук, сада у А логору, испитан у Немачкој;
7. Потпоручник Анте Маричић, из Другог личког пука, није пронађен.

После овог прегледа комисија Foreign Office обавештава Југословенску владу да уколико је она у могућности да пружи задовољавајућу евиденцију, горња лица ће бити изведена пред британски војни суд због убиства. За сада ништа се не може предузети због недовољних доказа.

Какав је био одговор Југословенског министарства спољних послова може се видети из овог телеграма који је 13. септембра 1947. Charles Peake упутио Foreign Office-у:

За време наше дискусије у Београду Министар спољних послова је обавештен да испитивањем у Италији и Немачкој утврдило се постојање једног броја личности које су можда идентичне с онима које Југословени оптужују за убиство. Од Министра је затражено да пружи доказе за подршку ових набеђења. Он ми је 27. августа предао **aide memoire**, дуг 3 стране као свој одговор. Прве три стране поновиле су оптужбе против

26 У транскрипцији британске амбасаде име капетана Манчића грешком је било наштампано “Мавчић”. Да се радило о капетану Драгољубу Манчићу очевидно је по том што је његова група заједно са групом 2. личког пука била 14/15. јануара пребачена из Lammie Camp-а у Артиљеријске касарне у Poggio Reale у Напуљу, а баш на те људе како се видело из исказа поручника Hughes-а и поручника Коштомаја, падала је сумња да су учествовали у линчовању Глунчића и Енгела. Капетан Драгољуб Манчић био је за време рата у Српској државној стражи и повукао се у саставу Српског ударног корпуса преко Босне да би тек у Словенији приступио Српском добровољачком корпусу и био постављен за команданта батаљона у Шумадијској дивизији. Он је активни официр бивше К. Ј. војске из 57. класе Ниже школе Војне академије. Капетан Божидар Матић био је припадник Збора и командант батаљона у Српском добровољачком корпусу, доцније Шумадијској дивизији. По професији био је трговац у Шапцу пре рата. Недавно је умро. Иако је и он био командант групе “Е” Шумадијске дивизије у Lammie Camp-у, као командант батаљона, он у то време није био пребачен из Lammie-а у Poggio Reale.

27 Mr. Charles Peake to
F.O. 15. Septembar 1947
R 12548/692/92

28 R 13570/692/92 Chan-
cery to Southern Dept,
F. O.

британских официра; последње пола стране поновиле су имена оних оптужених за убиство а да никакав доказ није пружен, нити је дат извор за ово обавештење Југословенске владе. Одговорио сам одмах писмено да је такав **aide memoire** потпуно **useless**, бескористан, и затражио још једном за доказни материјал.²⁷

Тиме се може рећи да је потрага за убицама Глунчића била окончана. Британци ипак нису хтели да поступе безобзирно да предаду људе који нису били криви нити учествовали у линчовању југословенског конзула. Било је ту, и извесних симпатија за четнике.

Више него ишта друго то нам потврђује један докуменат у Public Record Office-у.²⁸ Спроведен је Foreign Office-у из Контролне комисије за Немачку у Берлину. У попутном акту стоји да је то мишљење британског посматрача али да његова реаговања о судбини четника су вероватна типична за многе Енглеze тако да су његове примедбе корисне да подсети да су ови људи људска бића а не само политичка гњаважа (**nusance**).

После ове провокативне примедбе, јасно упућене на рачун Foreign Office-у, долазио је један елоквентан, борбен, али и можда сентименталан приказ некадашњих еболиских житеља.

Писац тврди да од свих избеглица у Немачкој на њега су најдивнији утисак оставили југословенски четници. У логору су пре њих били Пољаци који су однели не само сијалице него и прозорске оквире. Ови људи су дошли у летњим униформама, обукли су их сада у обојене **battledressove**, одвојили их од официра, без икаквог обавештења, без књига, потпуно су збуњени шта се дешава са њима. То су млади људи дивно грађени а старији са дугим брковима изазивају поштовање. У сусрету са њима, пише овај извештач “тешко је избећи осећање дубоке ганутости и не осећати се постиђен”. У њиховим изразима нема мржње, која се осећа у изразу преживелих Јевреја из концентрационих логора, него се види онај поглед који човек осећа у псу напуштеном и остављеном, поглед који каже “Зар смо ми заслужили ово?”. Ти се људи не боје рада, за сваких 100 дрвета који ће енглески радник посећи, они ће оборити 150. У разговорима са њима писац тврди да су они у својим 19-им и 20-им годинама, због усташких масакра, побегли 1941. у шуму. Чак су, наставља извештач, бригадир Маклин и његови “инквизитори”, тако он пише дословно, били збуњени отвореношћу и детињским поверењем који су ови људи имали према Британцима. Мање од 1% од 16.000 који су дошли из Италије осумњичени су за сарадњу са окупатором. “Шта је са нама?”, пита се извештач, да док Југословенска војна мисија шири часопис **Front** где се Енглези називају угњетачима и експлоататорима, док **fellow travellers** појављује се на све стране, одбијамо снагу и пријатељство ових људи?

Шта Британија добија ако репатрира неколико стотина таквих људи, тиме нећемо моћи утолити зајежљивост садашњих наших непријатеља одбацујући наше потенцијалне савезнике? Четници немају у парламенту неку “pressure group” која би радила за њих, него одлазе у Француску, у страначку легију, напуштајући Енглеze, у чему су, закључује писац, у праву.

Одговор Јужног одељења Foreign Office-а састојао се у шест тачака. Прецртавања и уметања показују да се одговор припремао са изузетном пажњом. Емоционално писмо анонимног писца узбудило је чак и неузбудљиве британске бирократе Министарства спољних послова, који су војевали против War Office-а по питању четника већ толико година.

Одговор се састојао у овом.

1. Нису сви четници били под командом генерала Михаиловића него свега 15%, добра половина су били под Љотићем и Недићем.
2. Нису они доведени из Италије због неке журбе, него да буду спашени од стварне опасности да не буду враћени у Југославију од стране Италијанске владе у замену за италијанске ратне заробљенике. Сама чињеница да они који су остали у Италији молили су да дођу у Немачку, говори у прилог томе.
3. Одвојени су од официра због тога што су ови официри (са охрабрењем извесних официра Британских оружаних снага у Италији) (ова реченица је потом прецртана) – инсистирали да их организују у војне формације усмерене за упад у Југославију. Влада Његовог Величанства нема намеру за сада (реч **за сад** је потом прецртана) да напада Југославију. Доцније додато: Ови (југословенски прим.п.) официри организовали су анти-репатрициону пропаганду.
4. Foreign Office није надлежан за стање по логорима у којима се ова лица налазе него BAOR војне власти.
5. Нетачно је да су ови људи доведени у Немачку да би се олакшало предавање 200 црних. “Бели” и “Сиви” одвојени су од “црних”.
6. Питање “црних” Foreign Office неће одлагати, док ће се за “беле” наћи решење да се у плану “Westward Ho”, регрутације радне снаге из Немачке за Британију, дођу у Енглеску. Не Foreign Office него војна команда, War Office, инсистирао је да једино он буде одговоран на свом подручју. Сасвим је нетачно да четници у парламенту немају “pressure group”. Њу води Richard Stokes, а Foreign Office је у преписци са многим јавним личностима које се заузимају за њих. У ствари, каже се дословно у овом одговору, “ниједна друга група нејеврејских расељених лица није изазвала толико интереса за њихово благостање код чланова Парламента колико ове југословенске избеглице.”

29 R 13570/692/92 F. O. to
Military Governer,
Berlin.

30 R 16271/692/92.

Затим су четворица службеника Foreign Office ставили своје коментаре испод овог текста. R. A. Sykes је признао да је цела ствар истински “disturbing” узнемирујућа, али иако је политика према квислинзима била “fair” ипак га пече савест због поступка према “белима”. Warner је сматрао да је цео извештај ирелевантан, пошто напад на Foreign Office од стране War Office-а је неправедан. Williamson је додао да у регрутацију за Енглеску треба укључити Дамјановићеву групу. Коначно А. W. додао је да се слаже са тим, само да се цела та ствар што пре оконча. Његов параф је датиран 21. октобра ‘47.

Ипак осетљиве службенике Foreign Office-а копкало је ко је подносилац овог извештаја о четницима у Немачкој па су 9. децембра 1947. упутили телеграм Војном гувернеру Берлина да им достави име, чин и положај официра који је написао тај извештај.²⁹ Бригадир Маклин је протестовао против тога извештаја тек 10. децембра 1947.³⁰

Пет дана доцније Warner му је у име Foreign Office-а одговорио да је извештај поднео A. G. Dixon, Control Officer First Class, PW/DP Directorate, највиши чин у егзекутивној класи одговоран за **welfare** југословенских расељених лица у Немачкој. Политичко одељење у Берлину доставило је његов извештај Foreign Office-у као једно мишљење али то не значи да оно то мишљење и дели.

Као што су то испитивања и истраживања о раду Британаца у време рата и њиховом ставу према потпомагању покрета отпора под командом ђенерала Михаиловића и потпомагању партизанског отпора под Титом показала да су се на многим странама налазили људи који су симпатисали овом или оном покрету, тако је и о овом ставу, сукобу између Foreign Office-а и War Office-а, о четницима, после убиства у Напуљу, симпатије биле подељене. Нису Енглези радили као нека чврсто повезана група која је имала идентично мишљење према Југославији и њеним избеглицама.

Убице југословенског конзула Вицка Глунчића никада нису пронађене. Нико ни од “црних” Југословена није изручен Југославији. Већ у децембру 1947. први транспорти Европских добровољних радника почели су да пристижу у Енглеску – у првим редовима њиховим били су некадашњи припадници Југословенске војске у Отаџбини који су своје прве године избегличког живота провели под маслинама Еболија. Данас они чине, изузимајући веома малу масу емиграције створену током рата у Лондону, прву и најстарију југословенску генерацију Срба у Енглеској.

10

Убиство југословенског конзула у Напуљу јануара 1947. данас припада историјској прошлости, иако је у своје време довело британско-југословенске односе у озбиљну кризу.

Неколико битних закључака сами се по себи намећу:

1. Одговорност за смрт конзула Вицка Глунчића и рањавање Јосипа Енгела пада на првом месту на југославенски комунистички режим који је био свестан животне опасности да једва шест месеци после убиства ђенерала Михаиловића пошаље два своја представника у један слободни четнички логор. Сам избор тих личности у средини која је била 90% српска, био је провокативан и намерно припремљен да изазове реакцију која је толико била нужна режиму да би пред целим светом указала да се остаци Југословенске војске у Отаџбини налазе слободни у војним формацијама на југу Италије снабдевани и одржавани од британских оружаних снага.
2. И британске војне и политичке власти посматрали су проблем постојања некадашњих припадника Југословенске војске под командом генерала Михаиловића једним наметнутим теретом а цео сукоб у грађанском рату између демократско-националних и комунистичких снага као чисто југословенско-балкански проблем, кога су желеле да се отарасе. Али, суочене са убиством у Напуљу, оне нису поступиле нечовечно и нехумано према избеглим Југословенима него су се трудиле да заштите колико је могуће невинне и осумњичене без довољно доказа.
3. Убиство у Напуљу убрзало је демилитаризацију и растурање Еболија, али пребацивањем четника у Немачку избегнута је неминовна њихова судбина – да буду изручени од стране Италијанске владе Југославији у замену за италијанске ратне заробљенике. Каква би њихова судбина била може се наслутити по судбини оних које је маја и јуна 1945. Британија предала из Аустрије партизанима.

Тако је ово убиство у Напуљу одиграло важну улогу у историји југословенске политичке емиграције.

Извори

1. **Public Record Office**, Архива Министарства спољних послова (Foreign Office).
2. Архива Команде четничких јединица Lammie-Camp-a ("X" Special Reception Camp).
3. Лични Дневник писца.

Sgon

Sgon
96

339
430
431
429
432
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499

157
156
155
154
153
152
151
150
149
148
147
146
145
144
143
142
141
140
139
138
137
136
135
134
133
132
131
130
129
128
127
126
125
124
123
122
121
120
119
118
117
116
115
114
113
112
111
110
109
108
107
106
105
104
103
102
101
100
99
98
97
96
95
94
93
92
91
90

160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200

Strada Sgon
Strada Sincovale
Strada Sincovale Omara
Strada Sincovale Sincovale

Историја културе

Боривој Чалић

Непознато "јисмо" Захарије Орфелина сину

1.

О личном и породичном животу Захарије Орфелина не зна се скоро ништа, или, у најбољем случају, зна се веома мало. Претежни део његовог живота стоји још увек у области претпоставки, нагађања и тумачења, док је размерно недовољно неспорних чињеница потврђених поузданим архивским и другим налазима. Па и у тим случајевима неретко се од штурог податка даље не може поћи. Да није, вероватно сâм, послао своју биографију Елеку Хорањију (Elek, Alexius, Horányi), не би се, можда, знало ни толико.⁰¹ Хорањију дугујемо, међу осталим, за податке о месту и години Орфелиновог рођења. Сва друга места и године, забележени, тек понегде, на књигама његове библиотеке, на бакрорезима које је гравирао, у протоколима које је водио у служби митрополитâ, и епископâ, у импресумима књига које је објавио, оно мало вести које су о Орфелину оставили други, представљају само делимичне, не увек и недвосмислене, повремено, чак, сумњиве и противречне трагове о његовом кретању, који, покаткад, само додатно замагљују покушаје сасвим прецизног успостављања хронологије Орфелиновог живота. И према ономе што је о себи сâм рекао, показало се већ, ваља бити опрезан и критичан.

Није решено питање његовог порекла. Није познато ни његово право презиме. Тврдња да се можда презивао Драгојевић стоји неприхваћена, али и неразматрана, већ преко пола века.⁰² Презиме Стефановић, први пута поменуто петнаест година након његове смрти,⁰³ није још увек ни потврђено ни оспорено. Отац Захарије Орфелина звао се Јован, живео је

01 Alexius Horányi, *Memo-ria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Viennae 1776, II, 705-708 (Алексиус Хорањи, *Захарија Орфелин*, [превео Боривој Чалић], (у) *Љетопис двије хиљаде прве, СКД "Просвјета"*, Загреб, 2001, 495).

02 Захарија Орфелин, *Зрцало науке*, с предговором Д-ра Димитрија Кириловића, Матица српска, Нови Сад, 1952; Стеван Јосифовић, *Орфелиново Зрцало науке*, (у) *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 1954, 1, 49-50; Мита Костић, *Један нов прилој проучавању Захарије Орфелина*, (у) *Истио*, 213-216.

03 [Franz] K[arl] Alter, *Wieczyn'ii to jest' ot naczala do Konza mira trajajsitii Kalendar' [...]*, (у) *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*, [Leipzig], 1800, Nr. 112, 1091.

04 Васа Стајић, *Новосадске биографије*, Матица српска, Нови Сад, 1956, св. шеста, 174-176.

05 Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин. Живој и рад му*, Српска краљевска академија, Београд, 1923, 31-34. В. и Никола Радојчић, *Захарија Орфелин као исто-ричар*, (у) *Гласник Историјској друштва у Новом Саду*, 1933, 254, нап. 3.

- 06 Т. Остојић, *Исшо*, 32, нап. 3.
- 07 В. Стајић, *Исшо*, 175.
- 08 Љубица Штавланин Ђорђевић, *Нејознаша њесма Захарија Орфелина*, (у) *Археографски прилози*, Народна библиотека Србије, Београд, 1991, 13, 329-339; Лаза Чурчић, *Песма новоначињена грађанки тосјодични Ф[емки]*, (у) Л. Чурчић, *Књија о Захарији Орфелину*, СКД "Просвјета" Загреб, 2002, 168-177.
- 09 Димитрије Руварац, *Захарија Орфелин. Живојојисно књижевна црша*, (у) *Сјоменик Српске краљевске академије*, Београд, 1891, 10, 79.
- 10 Т. Остојић, *Исто*, 35-36; Илија Мамузић, *Zaharije Orfelin i sin mu Petar*, (у) *Književne novine*, Београд, 1950, 17, 3-4; Б. Чалић, *Молишва родишља Захарије Орфелина*, (у) *Љешојис двије хиљаде шреће*, Загреб, 2003, 205-215.
- 11 Т. Остојић, *Исшо*, 35 и 198.
- 12 Мирослав Пантић, *Штамаар старих српских књија Димишрије Теодосије*, (у) *Прилози за књижевност, језик, исшорију и фолклор*, 1960, 26/3-4, 233.

1769. у Новом Саду,⁰⁴ али ни његово презиме није познато. Није дефинитивно протумачено ни псеудонимно презиме Орфелин које је сам узео.⁰⁵ Непознато је остало и порекло његовог синовца Јакова, првог српског академског сликара, који је, вероватно, због наде у повољнију каријеру, узео презиме свог, већ славног, стрица. Постојање синовца, којем је помогао при упису у бечку сликарску академију, несумњиви је траг да је Захарија Орфелин имао (бар једног) брата. Неразјашњено је остало и ко је био Александар Орфелин.⁰⁶ И даље је само питање у каквом је сродству Захарија био с Филипом Михајловићем?⁰⁷

Вероватно средином шесте деценије 18. века испевао је Захарија Орфелин, у традицији српске грађанске поезије, љубавну песму посвећену госпођици Ф[емки].⁰⁸ Да ли је, и у каквој је вези био с лепом Новосађанком и шта му је она значила, може се само нагађати.

У брачном и породичном животу није имао среће. Његова жена Ана умрла је 10. марта 1759. у Сремским Карловцима, недуго након порођа.⁰⁹ Син Петар, рођен 26. фебруара, у којег је полагао велике наде, разочарао је касније оца.¹⁰ Вероватно се та чврста родитељска веза изгубила због непрестаних Захаријиних путовања и његове превелике радне активности која га је одводила на дуготрајна одсуствовања и у далеке градове. Ко је, пак, била Ана Орфелина,¹¹ потписана на књизи о уметности контрапункта из Орфелинове библиотеке, објављеној 1765. у Венецији? Да ли је то она иста жена која се, овај пут без имена, помиње у уверењу које у пролеће 1768. Орфелину издаје грчки архиепископ Венеције?¹² Да ли је на њу

мислио док је исписивао своје: *Одговор на писмо о важности жена и Сонети*, први у српској књижевности, које је исте године објавио у *Славено-српском маџазину*?¹³ Напоследку, ни о Мари, с којом је Орфелин живео у кући трговца Мише Лазаревића, а коју је 1774. у Сремским Карловцима сусрео историчар Баната Николае Стојка де Хаџег,¹⁴ не зна се баш ништа. Због свега тога, показује се и овај пут, умесно је цитирати Тихомира Остојића: “Још ће много труда и рада требати, да се живот и рад Захарије Орфелина осветли и објасни како ваља.”¹⁵

2.

Писмо Захарије Орфелина сину, истакнуто у наслову, ради ефекта, као непознато, познато је, заправо, на свом основном нивоу, веома дуго. Још од свог објављивања на петој табли првог Орфелиновог уџбеника лепог писања *Новаја и основашељнаја славено-србскаја калиграфија*,¹⁶ отиснутог недуго након Петровог рођења и Анине смрти, 1759, са бакарних плоча у његовој бакрорезној радионици у Сремским Карловцима.¹⁷ Та је табла неколико пута објављена и у факсимилу.¹⁸ На њој су, као и на другим таблама Орфелинових *Калиграфија*, виђени до сада само предлошци за употребу разних врста ћириличних слова које је Орфелин, за потребе оновремених школа, казано данашњом терминологијом, дизајнирао. Нешто више пажње поклоњено је дистисима који су отиснути на таблама прве *Калиграфије*, те песми *Ктаждашељу*, Орфелиновој адаптацији истоимене песме Симеона Полоцког, којом је књигу завршио. Прозни текстови на таблама свих Орфелинових *Калиграфија*, исписани руско-словенским, немачким, латинским, грчким и румунским језиком, помињани су тек успут, а биће неопходно, то не би требало да буде спорно, да се они посматрају и као део Орфелиновог књижевног, или бар стваралачког, опуса. На њима су исписане мудре мисли и моралне поуке које, уз њихову основну намену – да послуже у практичном школском раду, ове уџбенике подижу на много виши ниво и чине да се ликовна изражајност и виртуозност приказаних слова мора довести у синкретичку везу са садржајем текстова отиснутих на таблама. У сагледавању целовитости дела Захарије Орфелина и о тим текстовима, ма како, показаће то будућа испитивања, могућно је неоригиналнима и адаптиранима, мораће се, такође, у пуној мери водити рачуна.

Оно чиме се ова табла издваја од осталих је њена форма. Табла је донесена као писмо, па се тиме отвара и интересантна могућност да се њен садржај осмотри као “непознато писмо” Захарије Орфелина. Тај текст, класификован као писмо, допуњује, иначе, невелики број познатих, и још мањи број данас сачуваних, Орфелинових писама.

13 *Славено-србскиј маџазин*, В Венецији, 1768, 46-47.

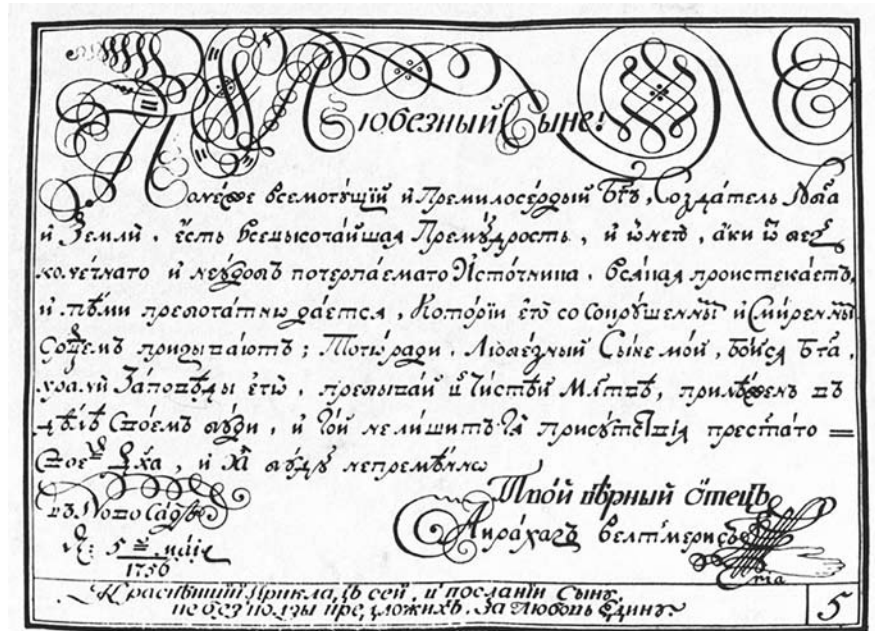
14 Nicolae Stoica de Hateg, *Cronica Banatului*, Timișoara, 1981, 208. В. и Корнелија Олар, *Преводиоци Кашихизиса малој Јована Рајића на румунски језик*, (у) *Годишњак Библиотеке Мајице српске за 1993*, Нови Сад, 1994, 71. Најлепше се и овде захваљујем Корнелији Олар која је поновно проверила наведено место у Стојкиној књизи.

15 Т. Остојић, *Истио*, 20.

16 Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1964, 49-51 (бр. 36). Једини данас познати примерак књиге чува се у Музеју српске православне цркве у Београду у Оставини Радослава Грујића (ОРГ, Старе српске књиге, 353). Примерку недостаје лист на којем је табла 22.

17 Посветну епистолу архиепископу и митрополиту Павлу Ненадовићу датирао је 30. маја 1759. у Сремским Карловцима.

- 18 Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1971, 495; Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Матица српска, Нови Сад, 1978, Сл. 147; Д. Давидов, *Српска уметничка ћирилица*, Просвета, Београд, 1994, 80. За преглед досадашње литературе о Орфелиновим Калиграфијама в. Никола Гавриловић, *Орфелинове Калиграфије – уџбеници за српске и румунске школе*, (у) *Српска графика XVIII века: зборник радова*, уредно Динко Давидов, Нови Сад – Београд, Матица српска – Балканолошки институт САНУ, 1986, [229]. Описујући прву Калиграфију, Н. Гавриловић каже да пета табла представља “образац писма које отац шаље сину”. *Ист*, 230. О књизи в. и Чedomир Денић, *Прва Калиграфија Захарије Орфелина*, (у) *Сусрешти библиографа '85*, Народна библиотека Др “Ђорђе Наташевић”, Инђија, 1986, 39-43.

3.

Писмо гласи:
Љубезни сине!

Понеже всемоћушиј и Премилосерднј Б[о]гѣ, Создашѣл Неба и Земљи, јестѣ всевисочајшаја Премудросѣ, и ош неѣ, аки ош безконечнаѣ и неудоб ѡочерѣаемаѣ Исѣочника, всјакаја ѡроисѣкајѣш, и шѣми ѡребѣаѣшнѣ гајѣшсја, Кошѣрији јеѣ со Сокрушенни(м) и Смирѣнни(м) Ср(г)ѣм ѡризѣвајуш; Тоѣо ради, Љубезни Сине мој, бојсја Б[о]гѣа, храни Заѣовѣди јеѣ, ѡребѣвај в Чѣстѣј М(о)лишѣве, ѡриѣжен в деле Својѣм буди, и шѣѣ не лишѣш шја ѡрѣсѣшѣвија ѡрес(вја)шѣаѣ Своѣ(ја) Д(у)ха, и ја буду неѣременно

Твој вернј ошѣц
Аирахаз велѣмерис
В Ново[м] Саде
5ѣо маја 1756

У складу с текстом табле је и дистих, испеван омиљеним Орфелиновим стихом, тринаестерцем, исписан испод:

Краснѣшији ѡриклад сеј, в ѡсланији сину,
Не без ѡлзи ѡредложих, за ѡубѣв јѣдину.

На својој садржинској равни ово поучење сину у потпуности кореспондира с *Молишвом родитеља* коју је Захарија Орфелин исписао 1762. у Темишвару, на крају рукописног катихизиса *Ајосџолско млеко*, намењеног као поклон за четврти рођендан сину Петру.¹⁹ Оно исказује и дух хришћанских упута које је у својим *Молишви на ђочетку школској рада* и *Молишви на крају школској рада*, штампанима 1767. на самом завршетку уџбеника *Первије начетки латинског јазика*, наменио Орфелин свим ученицима.²⁰

Текст/писмо отвара могућност размишљања и о томе да је написано стварном сину, а не фиктивном јунаку, измишљеном за потребе адресирања једне моралне поуке. Од значаја је и датум наведен на писму. Петог маја 1756. Захарија Орфелин још увек је учитељ новосадске школе.²¹ Није познато да ли је већ у то доба, а могао је, био ожењен, имао породицу, па и сина. Да ли би се поменута година смела видети као почетак остваривања Орфелинових планова на стварању уџбеника лепог писања, који су резултирали том првом *Калиграфском*?

Доследном акцентуацијом исписаних речи оставио је Орфелин и потврду о још једној практичној намени текста – да послужи учењу правилног читања. Сину, али овај пут не у форми писма, адресирао је Орфелин и таблу 26, исписану курзивом, на латинском језику.²²

4.

У потпису писма начинио је Орфелин, сасвим у свом стилу, и једну загонетку. Потписао се онде као “Аирахаз велтмерис”. У првој речи написао је своје име, Захарија, обрнуто, с десна на лево. Ако је заиграном ствараоцу оваква шала, док ју је исписивао, могла тада изгледати наивна и једноставна, она то, скоро пуних 250 година, никако није била.²³ Нема, истина, потврда ни трагова да је неко ту загонетку решавао, ако ју је уопште и угледао. Или је, пре, све то могло бити отписано на рачун, већ пословичних, ко зна из каквих потреба ствараних, Орфелинових мистификација. Показало се, као већ много пута, да су ствари најбоље скривене управо онда када су највидљивије.

Већу загонетку представља реч велтмерис. Иако нису искључена и сасвим другачија решења, могла би се та реч, можда, прочитати, сасвим орфелиновски, и као немачко-грчка кованица (*welt* – свѐт и *мерис* – део,²⁴ односно, *мерос* – део). Тако протумачен, могао би овај појам значити “део света”, “део космоса” – Захарија, “човек којем је цео свет домовина”. Сасвим је могућно да је млади и полетни Захарија Орфелин, на почетку своје каријере таквим видео свој положај човека и ствараоца. Исто тако, реч би се могла тумачити и као “световњак”, односно не-црквено лице.²⁵

19 Д. Руварац, *Исџо*, 82 и 84-85; Боривој Чалић, *Молишва родитеља Захарије Орфелина*, (у) *Љетопис двије хиљаде шреће*, СКД “Просвјета”, Загреб, 2003, 205-215.

20 Б. Чалић, Две штампане (а непознате) молитве Захарије Орфелина, (у) *Љетопис двије хиљаде седме*, Загреб, 2007, 150-157.

21 Срета Пецињачки, *Учитељски извештаји о бачким школама 1756/7. школске године*, (у) *Зборник Маџице српске за друштвене науке*, Нови Сад, 1983, 153.

22 Формом писма послужио се Орфелин и у рукопису своје треће Калиграфије (1777, данас у Патријаршијској библиотеци у Београду), на 15. и 16. табли. Ту је дао пример писма и одговора на писмо. На првој табли предложак је писма које 5. јуна 1776. из Карловаца пише Василиј Григоријев, док одговор, датиран у Бечу 16. јула исте године, потписује Б. Ступан. В. у фототипским издањима: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1992. и Д. Давидов, Српска уметничка ћирилица, 161 и 163.

- 23 Овај Орфелинов потпис први је, у лето 2004. у Тителу, уочио Лаза Чурчић, толико већ заслужан за многа орфелинска открића. Срдачно му се и овде захваљујем.
- 24 Истог је корена и појам меризам, врста реторичке фигуре исказа.
- 25 Разговором и указивањем на разне могућности објашњења овог појма помогли су ми др Томас Папасгеоргиу и мр Александар Стојановић из Солуна. И овде им се најлепше захваљујем. У латинском језику реч мерис значи удаљени део земље, удаљену земљишну честицу, која припада неком поседу.
- 26 *Херодошова Историја*, превео са старогрчког Милан Арсенић, Матица српска, Нови Сад, 1988, књ. 1, 116, 155 и 180-181.

Као прилог још једном могућном правцу трагања ваља поменути и део Херодотове *Историје* у којем се помиње египатски краљ Мерис и језеро истог имена које је краљ дао да се ископа, а које Херодот назива “величанственим ремек-делом”. У близини језера изграђен је “славни Лабиринт” с три хиљаде одаја, од којих половина под земљом. Та грађевина, по Херодотовом сведочењу, надмашује чак и пирамиде, те храмове у Ефесу и на Самосу.²⁶

Наравно, могућна су и сасвим другачија виђења, која ће, треба се надати, заинтересовати позваније стручњаке да се позабаве решавањем овог ребуса и да на њега, ако буде среће, поуздано одговоре.

5.

Да додатно учврсти поруку коју је упутио и потписао на тако необичан начин, недостајала је Орфелину још и коначна оснажујућа потврда. Управо тако могао би се протумачити, визуелно уочљив и изражајан, монограмски преплет у којем је, једним потезом пера, латиницом, исписао слово З – иницијал свог имена, иза којег следи и крај речи у којој се чита *Зариа* – име којим су Захарију Орфелина могли ословљавати његови ближњи. Ни то му није било довољно па је, испод свега, нацртао још и испружени длан којим, као да коначно и неопозиво, оснажује све што је већ исписао, удара завршни печат, и поручује: својом руком.

Није ли, због свега тога, могућно бар претпоставити да је том необичном и зачудном петом таблом своје прве *Калиграфије* Захарија Орфелин послао једно посве особено писмо родитељске љубави свом властитом сину?

Мирјана Лесек

Православна црква св. арханђела Михајла у Илоку

Први помен православне цркве у Илоку потиче из 1702. године, када је италијански опат Ђовани Бонини обилазио поседе Одескалкија у Срему.⁰¹ Касније, православна црква у Илоку, забележена је у извештају визитационе комисије Карловачке митрополије од 1733. године. За ту цркву речено је следеће: “Црква од камена, стара, свод од дасака, покривена шиндром и прокисава, трапеза, умиваоница и крстионица од камена”. Олтарска преграда од двије велике иконе, Образ Спасов и Матере Божије, апостоли на дрвету измоловани. У цркви се налазило још 16 икона. Цркву је осветио Софроније Подгоричанин.⁰²

Црква у Илоку, вероватно је обнављана на самом почетку пете деценије XVIII. века. Јован Козобарић, у својој монографији “Православна српска парохија у Илоку крајем 1900. године”, помиње да је непознати сликар радио иконостас 1740. године. У тексту је нагласио да су престоне иконе сликане на дасци, а горњи део иконостаса на платну. Затим, исти аутор описује звоник, који је био од дрвета и имао је три мала звона, од којих је највеће било тешко 2,50 центе.⁰³

У другој половини XVIII. века, црква је била дотрајала и општина је почела припремати потребан материјал за зидање веће нове грађевине. Године 1785. купљено је 600 акова креча, по цени од 240 форинти и 70.000 комада цигле за 420 форинте, а 1787. године, број цигала порастао је на 193.000 комада. Изгледа да је православна општина финансијски слабо стајала, пошто је продала 138.100 цигала, за које је добила 1381 форинту,

01 М. Јачов, Срем на прелому два века (XVII-XVIII), Београд 1990, 42-43.

02 Д. Руварац, Српска митрополија карловачка око половине XVIII. века, Сремски Карловци 1902, 40.

03 Ј. Козобарић, Православна српска парохија у Илоку крајем 1900. године, Сремски Карловци 1901, 7.

а касније је према потреби куповала циглу од спахилука.⁰⁴ Истовремено су скупљани прилози за градњу цркве. Сиромашнији српски мештани давали су новчане прилоге, а богатији по једног или два вола. Прикупљени новац даван је народу под интерес, те је 1790. године, општина имала у облигацијама 4499 форинти, као и грађевински материјал за зидање цркве. Најзад, општина је 1796. године, купила од извесног Пробојчића два дворишта, односно плац за градњу по цени од 290 форинти.⁰⁵

Две године касније, након припремљеног новца и грађевинског материјала, општина је почела градњу цркве. Почетком априла 1798. године, шидски протопрезвитер Стефан Урошевић, послао је митрополиту уговоре црквене општине у Илоку и зидарског мајстора Франца Зигла, односно тесара Франца Киршбаума, за градњу нове цркве. У истом писму протопрезвитер Урошевић, обавестио је митрополита, о финансијском стању црквене општине и то: да предрачун за грађење цркве износи 4.622 ф., а да се у каси налази у готовом новцу и у

облигацијама 4.387,24 ф., а од грађевинског материјала 100.000 ком цигле у вредности од 150 ф. и 600 акова креча.⁰⁶

Уговоре са зидаром и тесаром црквена општина је закључила 4. априла 1798. година, али одвојено са сваким мајстором понаособ.

У уговору мајстору Зиглу наглашено је да цркву сагради према плану уз цену од 2300 форинти. Опшчество је било дужно да припреми воду, циглу, креч, песак и скеле и да на назначено место донесе. Одређено је да радови почну 1. маја 1798. године и да се у року од три године заврше, да се изграде зидови цркве, покрију општинским цигленим покривачем (црепом), затим да се сазида звоник и начини свод и цела црква доведе под кључ. Наглашено је да све треба добро да се уради без најмањег “фелера” (грешке) и по плану и на крају да се преда општини. Уколико комисија на црквеном здању пронађе неку “фалингу” (грешку) мајстор је дужан да је отклони о свом трошку, а да притом не оштети “опшчество”.⁰⁷

Истог дана православна црквена општина у Илоку, закључила је уговор са тесаром Францом Киршбаумом, да према плану изведе тесарске радове уз обавезу општине да доведе грађу из Митровице, а у току радова да даје

04 Исто, 7.

05 Исто, 7.

06 М. Коларић, Класици-зам код Срба 2, Београд 1966, 58.

07 Исто, 58-59.

“форшпан” (превоз). Одређено је да се мајстору плати за тај посао 1100 форинти, са додатком 30 форинти за боју. И тесар је био обавезан, да уколико начини неку грешку у послу, да је поправи. Наведена свота за тесарске радове требало је да се исплаћује у ратама и то у пропорцији са изведеним радовима на звонику.⁰⁸

Зидање цркве започето је 1799. године, а завршено 1802. Укупан трошак за градњу цркве, био је у готовом новцу 6658 форинти и припремљене цигле.⁰⁹

Црква је обнављана у другој половини XIX. века. Звоник је првобитно био од дрвета и тада је замењен лименим покривачем.¹⁰ Шидски прото-презвитер Димитрије Марковић је 9. октобра 1862. године, проследио уговор православне црквене општине у Илоку, склопљен са новосадским казанцијом Александром Капермордом за покривање звоника. У истом попутном акту Марковић је обавестио Конзисторију да се у каси илочке црквене општине налазе 244 форинте и да ће се остала свота новца исплатити “художнику” до маја 1863. године.¹¹

Према уговору Александар Капдеморде добио је да преко старе грађе оплати даскама звоник, а потом да га покрије белим плехом (лимом), а крст и јабуку на звонику да позлати са “Катарина” златом. Исто тако требало је да позлати крст и јабуку над олтаром. Капдеморде је прорачунао да величина покривача износи 12 квадратних фати и за сваки хват од дасака и плеха тражио је 25 ф. вијенске валуте. За позлату крстова и јабука на звонику и над олтаром одредио је 100 форинти, тако да је целокупна свота новца износила 400 форинти. Општина је одмах положила капару од 20 форинти, а целокупна свота требало је да се исплати у ратама до 15. маја 1863. године. Капдеморд је био обавезан да до краја октобра исте године заврши све послове.¹²

Следеће 1864. године, добровољним прилозима купљен је сат за звоник.¹³

Године 1883. обновљена је унутрашњост цркве, чишћен је и позлаћен иконостас по цени од 400 форинти. Зидови су бојени масном бојом, а оштећени под од цигле, замењен је мермерним, за који је плаћено 318 форинти. Целокупан трошак износио је 1123 форинте и 57 новчића.¹⁴

Уз помоћ Земаљске владе на цркви су извршена већа обнављана 1894. године.¹⁵ Из необјављене архивске грађе сазнаје се да је тада изводио веће радове на цркви Едуард Кон, уз цену од 700 форинти. Он је поправљао лимени кров звоника и обојио га масном бојом, учврстио крстове и јабуке на звонику и над олтаром и позлатио са Катарина златом, обојио је плоче на сатовима и позлатио казаљке. За звоник је израдио пет нових шалукатри од смрековог дрвета. Претресао је кров и изменио оштећене црепове,

08 Исто, 60.

09 Ј. Козобарић, Наведено дело, 7.

10 Исто, 8.

11 Архив САНУ у Сремским Карловцима, Акта Конзисторије, бр. 341/1862.

12 Исто.

13 Ј. Козобарић, Наведено дело, 9.

14 Исто, 9.

15 Исто, 9.

- 16 Архив САНУ у Сремским Карловцима, Акта А. О. бр. 366/236 ех 1894.
- 17 Православна црква у Илоку, рушена је систематски. Из Загреб су доведена два зидара Иван Ковачић и Јосип Краљ, који су са собом донели акт од уреда за рушење из Загреб. Они су уз помоћ надничара порушили цркву до темеља. Цигла од рушења је продавана, тако да се данас не могу видети ни трагови од цркве. (М. Костић, Злодела и греси 1990, 166.).
- 18 М. Коларић, Класицизам код Срба 2, Београд 1966, 94; М. Лесек.
- 19 Фотографију ми је ставио на располагање господин Б. Чалић из Вуковара, те му се и овом приликом најсрдачније захваљујем.
- 20 П. Васић, Уметничка топографија Сремских Карловаца, Нови Сад 1978, 80.

новим и залио их малтером. Обио је стари малтер са зидова и омалтерисао новим и на крају их је обојио три пута. Масном бојом обојио је прозоре и врата. На зиданом делу оградe порте поправљао је са спољашње и унутрашње стране оштећена места и обојио их истом бојом као и цркву, а исто тако и летве (горњи део оградe вероватно је био од летава), а такође и портална врата. Све ове послове морао је да изведе од сопственог материјала, док је плаћање вршено према урађеним пословима.¹⁶

Црква у Илоку је порушена за време Другог светског рата,¹⁷ али се по архивској фотографији и цркви у Добринцима, коју је такође зидао Франц Зигел, може унеколико реконструисати њен изглед. Наиме, зидарски мајстор Зигел, приликом уговарања за зидање цркве у Добринцима 1808. године, добио је да сазида цркву по плану тада нове цркве у Илоку.¹⁸

Сачувана фотографија,¹⁹ само делимично показује изглед цркве и то њен горњи део, кров и звоник. Према фотографији црква је била једнобродна грађевина, са олтарском апсидом на источној страни и звоником изнад западног дела. Била је покривена двосливним кровом од бибер црепа.

На фотографији се види део звоника који излази из крова цркве, са лучно завршеним прозором на западној страни. У спратном делу звоника, изнад профилисаних хоризонталних паралелних венаца, на свакој страни налазио се по један прозор са профилисаним оквирима. Зидани део звоника завршавао се паралелним профилисаним венцима, који су пратили округлине цифарника. Звоник је био покривен пирамидалним лименим кровом, а завршавао се позлаћеном јабуком и крстом.

Две деценије након изградње цркве пришло се декорисању њеног ентеријера. У међувремену, била је постављена олтарска преграда из старе цркве, која није одговарала димензијама нове и веће грађевине. Године 1821. православна општина илочка, закључила је уговор са тадашњим најзаслужнијим дрворезбаром Марком Вујатовићем, житељем карловачким за израду резбарије у цркви. Приликом закључења уговора Марко Вујатовић, био је већ у поодмаклим годинама, познат по бројним делима у црквама на подручју некадашње Карловачке митрополије. У архивској грађи манастира Раванице (Врдника) за коју је резао иконостас, Вујатовића титулишу као “пилтор и образосјечецдиецезе архиепископата Карловачког.”²⁰ Према уговору Вујатовић је добио да изреже темпло, епископски престо, иконостас (сталак за иконе), две рипиде и крст и то да изради по “новјејшему изрјадном укусу”. У уговору је назначен распоред тема на иконостасу, према којем је требало да у првом реду буду двери-завесе и четири престоње иконе, а у другом реду Св. Тројица са по шест празничких икона лево и десно. За трећи ред одређено је да буде Распеће са дванаест икона.

За наведене послове Вујатовићу је следила награда у износу од 1500 форинти и 20 акова вина. Општина је морала да обезбеди превоз уметнику за долазак и одлазак, пријенос иконостаса и бесплатан кост мајстору и калфама. Општина је такође била дужна да плаћа мајстору зидара, тесара и бравара, док је тесарске радове морао да контролише уметник.²¹

Деценију касније (1831) општина је поверила сликарске радове на иконостасу Константину Пантечићу, житељу румском. Православна црквена општина у Илоку, исцрпена трошковима око резања иконостаса, није била у могућности да одмах ангажује уметника за сликарске радове. Тадашњи илочки свештеник Кирил Николић је 1826. године, почео прикупљати новац за осликавање иконостаса. Пошто је сакупљено 1500 форинти чланови православне црквене општине, закључили су уговор са неким сликарем из Вршца за сликање иконостаса, 1830. године, по цени од 2600 форинти.²² Митрополит Стефан Стратимировић, када је сазнао за погодбу илочки црквене општине, са сликаром из Вршца, тражио је да раскину уговор са њим и препоручио Константина Пантелића,²³ уметника који се тек вратио из Беча, после школовања на Уметничкој академији.²⁴ Митрополиту Стратимировићу, био је познат рад Константина Пантелића, који је у то време сликао иконостас цркве у Кулпину, на његовом имању.²⁵ Православна црквена општина у Илоку, прихватила је митрополитов савет и 1. јуна 1830. године поверила је сликарске радове на иконостасу Константину Пантелићу, а позлатарске Георгију Бојеру. Уговором Пантелић се обавезао да наслика 41 икону за иконостас, икону на епископском престолу, две рипиде, крст да обоји, иконостас (сталак за иконе) “по изрјадњејшему восточнога благочестија укусу финим и постојаним бојама”, као и све друго што треба да измала и измарморира.

Георгије Бојер, обавезао се да позлати са најфинијим бечким “катаринским златом” сва “древјана украшенија”. Оба мајстора морала су да почну радове од јула месеца и измолују темпло по вољи “опшчества”, затим над темплом да први свод марморирају, као и купе платно за све иконе. Договорено је да се мајсторима за наведени посао плати 2400 форинти, у бечкој валути и то у ратама, после завршетка горњег дела иконостаса 600 форинти, после завршетка другог дела иконостаса 800 форинти и последњу рату од 1000 форинти, на крају завршеног целокупног посла.

Општина је била дужна да обезбеди стан мајсторима, 8хвати дрва, од сваког домаћинства по 5 јаја, аков добре комовице и потребан подвоз.²⁶

У току радова дошло је до несташнице финансијских средстава и Константин Пантелић, је напустио посао. На крају су православни мештани Илока прикупили остатак погођене своте новца у износу од 1100 форинти и позвали уметника да настави сликарске радове. Тек 1837. године, Пантелић је завршио целокупне послове у илочки цркви.²⁷

21 М. Коларић, Класицизам код Срба 3, Сремски Карловци 1966, 155.

22 Ј. Козобарић, Наведено дело, 8.

23 Исто, 8.

24 К. Амброзић и В. Ристић, Прилог биографијама српских уметника XVIII. и XIX. века, Зборник радова народног музеја II, Београд 1958/59, 418.

25 Српски Сион, бр. 38, Сремски Карловци 1900, 621.

26 М. Коларић, Наведено дело, 201-202.

27 Ј. Козобарић, Наведено дело, 8.

- 28 Исто, 10.
- 29 Ј. Козобарић је објавио списак свих предмета и њихових дародаваца (Наведено дело, 9-11).
- 30 М. Балић, Четири српске православне цркве у Илоку, Српски Сион 2, Сремски Карловци и Сремска Митровица 1997, 102.

Ктиторством Васе Кирјановића, осликан је олтар 1862. године. У ниши горњег места приказан је Христос, а у проскомидији Распеће Христово (Христос милосрђа).²⁸

До Другог светског рата у цркви су се налазили многобројни предмети религиозног карактера, дарови илочких православних мештана, утвари, иконе, одежде, богослужбене књиге и друго.²⁹ Сви предмети су уништени заједно са црквом 1942. године. Сачувана је само сребрна дарохранилница, дар Атанасија Томић, од 3. марта 1777. године. Тај предмет се налази у Повијесном музеју Хрватске. У истом музеју се такође налази фрагмент сребрне кадионице, дар Матеја Панића, из 1783. године.

Као што је напред речено, иконостас са резбарским и сликарским радовима и осталим црквеним мобилијаром, потпуно је уништен у разарањима Другог светског рата, а једини сведоци о постојању српске православне цркве у Илоку и њеним уметничким делима је архивска грађа, литература и нејасна фотографија.³⁰

Марко Синобад

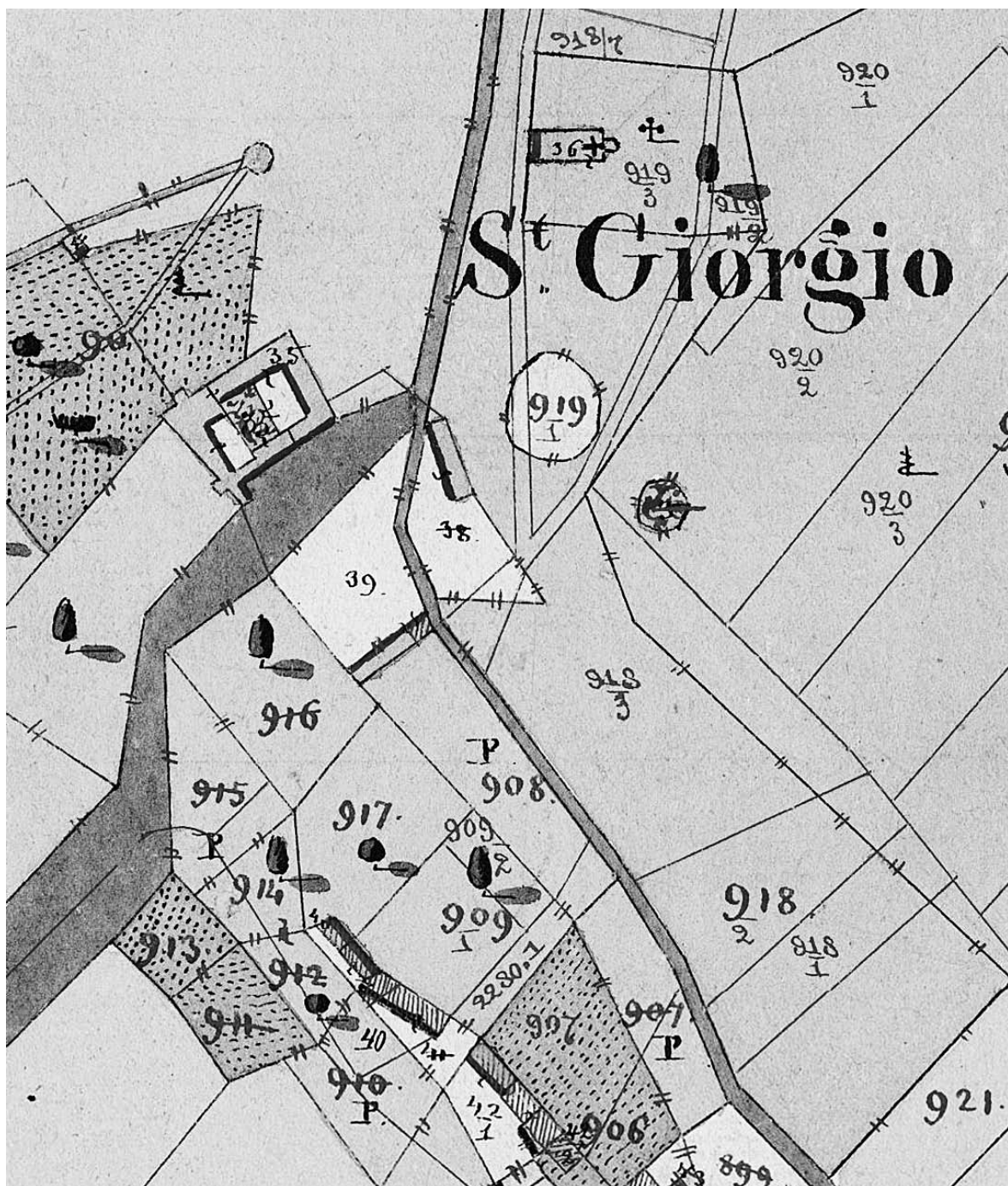
Прилої ѿознавању куле Јанковић Сѿојана

У сјевеозападном дијелу села Ислама Грчког у Равним Котарима, с лијеве стране цесте за сусједно село Ислам Латински, налазе се црква св. Ђурђа и јединствен комплекс стамбених и господарских зграда које становништво овог краја зове Кулом Јанковић Стојана или Дворима Јанковића. Овај је комплекс некоћ био у посједу племените обитељи Митровић (Јанковић), а данас је у посједу њихових наслједника из обитељи Десница.

Кула је смјештена на благој падини уз руб поља, а црква на тјемени брестуљка сјевероисточно од Куле који доминира ширим околним простором. С овог мјеста поглед у даљину највише сеже у смијеру запада и сјевера. Западно се виде села Поличник и Суховаре, а сјеверозападно и сјеверно, села Ислам Латински, Рупаљ, Радовин и Сливница, изнад којих се у позадини уздиже велебна планина Велебит. Стратешка позиција мјеста и визуална прегледност околним подручјем били су важни фактори што се управо овуда у раном новом вијеку утврдило гранично подручје између Османског Царства и Млетачке Републике.

Комплекс стамбених и господарских зграда које чине данашње Дворе Јанковића (Десница) заузима површину од око 4500 m². Комплекс у тлоцрту затвара честицу приближно правокутног облика ограђену са свих страна високим каменим зидовима. Састоји се од стамбеног дијела који обухваћа три крила комплекса, источно, сјевероисточно и југозападно, унутрашњег дворишта, три господарска крила на сјеверозападу, сјевероистоку и југоистоку, предњег дворишта и оградног зида. Главни улаз у комплекс

зграда налази се на југоисточној страни стамбене зграде која се зове *стара кућа*. Прва просторија кад се уђе у ову зграду назива се *стаража*. Из *стараже* се лијево улази у стамбени дио у јужном куту комплекса која се зове *сала*, десно се улази у приземље *старе куће*, а право у унутрашње двориште, одакле се даље улази у остале дијелове комплекса. Југоисточно од *сале* налази се дио који се зове *кула*, а сјеверозападно је *нови стџан*. Простор унутрашњег дворишта зидом је подијељен у два дијела. Југозападни дио дворишта везан је уз стамбене објекте, а сјевероисточни дио уз господарске зграде. *Стара кућа* је једина двокатница у комплексу, док су све друге зграде једнокатнице или приземнице. Висину *старе куће* прелази једино дио *куле*, дограђен у периоду од 1933. до 1934. године, који је обликован у псеудофортификацијским формама.

Комплекс Куле Јанковића зидан је локалним каменом. Комади камења полагаани су у вапнени морт, без строгог услојавања и финог клесања каменних блокова. Тек су поједини крупнији камени блокови постављени на кутовима зграда финије обрађени. У зидове *старе куће* и *куле* уграђено је више сполија. Најинтересантнији је уломак монументалног античког ступа од црвеног египатског гранита који је уграђен у сјевероисточни кут *куле*. Овакви ступови код нас се јављају на луксузним античким здањима попут перистила Диоклецијанове палаче у Сплиту, базилике на Манастиринама у Солину (у секундарној употреби) и античком форуму у Задру.⁰¹ Један сполиј, неидентифициране изворне намјене, налази се у зиду *старе куће* десно од главних врата. С унутрашње стране зидова *старе куће*, међу камењем се виде узидани бројни уломци старије купе каналице и разне грађевне цигле.⁰² На прочелној фасади *старе куће*, у разини првог ката, постоји више отвора у функцији пушкарница.

Истакнут положај у крајолику и повољни увјети за живот људи, утјецали су да је ово мјесто било насељавано још од прахисторијског доба. Извор питке воде зван Клокотуша, који се налази око четрдесет метара сјеверно од Куле Јанковића, придонио је атрактивности мјеста за становање. Вода на овом извору не пресушује ни у најсушнијим раздобљима. На једном платоу падине према пољу, десно од пута којим се са сјеверне стране приступа Клокотуши, проналажени су уломци керамичких посуда из прахисторијског доба.⁰³ Уломци керамичких посуда из прахисторијског доба проналажени су и у башти уз саму Клокотушу. Могуће је да је заравњени плато који се простире изнад Клокотуше у смјеру цркве, гумна и комплекса Куле Јанковића, насеобински плато из брончаног доба. Западно од комплекса Куле, као случајни налази, пронађене су двије камене сјекире с рупом за насађивање на држалицу, које се оквирно датирају од краја неолитика до раног брончаног доба.⁰⁴

01 Ward Perkins 1975: 40; Piplović 2005: 7.

02 Током послјијератних конзерваторских радова на комплексу Куле који су започели 2004. године и који и даље трају, стара жбука је потпуно уклоњена чиме је структура зидова постала видљива.

03 Податак дугујем колеги Милораду Савићу, коме се овом приликом срдачно захваљујем.

04 Batović 1985: 295.

05 Савић 2006: 4, кат. бр. 1.

06 Smith 1859: 293.

07 La Rocca 1998: 215;
Hartswick 2004: 112,
fig. 3.20.

08 Jakšić 1985: 347.

09 CD V, 390, 391, 637, 638;
Kolanović 1969: 449.

10 Spaho 1985: 354.

11 *Ibid.*

12 Čelebi 1973: 162.

13 Spaho 1985: 358.

14 *Ibid.*: 357.

15 *Ibid.*: 360.

У близини комплекса Куле Јанковића пронађена је глава брончаног кипа кентаура који се датира у 2. или 3. стољеће.⁰⁵ Висина сачуваног дијела кипа износи 16,5 cm. Ријеч је о римској брончаној копији насталој по узору на мраморни кип *Старој кенџаура* који је пронађен у Хадријановој вили у Тиволију заједно с још једним кипом *Млагој кенџаура*. Кипове кентаура из Тиволија израдили су, вјеројатно у 2. стољећу, скулптори Аристеј и Папија из Афродизија на Ципру.⁰⁶ Такођер је могуће да је брончани кип кентаура из Ислама Грчког настао по узору на неку другу сличну, али непознату римску копију кипа кентаура из класичног или хеленистичког доба. Кипови кентаура били су чест мотив којим су се украшавале ладањске римске виле и њихови вртови.⁰⁷ Кентаури, сатири и силени припадају дионизијском кругу мотива, а доводили су се у уску везу с култовима плодности. Проналазак главе кентаура у близини Куле Јанковића, указује на могућност постојања луксузне *villae rusticae* на овом мјесту у вријеме антике.

Претпоставља се да су објекти ладањског карактера на подручју Ислама Грчког постојали и у средњем вијеку. Управо се на локалитет данашње Куле Јанковића, на темељу једног средњовјековног документа који се сачувао у пријепису из 17. стољећа, убицира ладањска кућа нинских бискупа.⁰⁸ Ријеч је о исправи од 25. јуна 1272. године којом угарски краљ Стјепан потврђује даровницу бана Роланда од 16. аугуста 1266. године о давању посједа званог *Четиглавац* (*Chetiglauaz*) нинском бискупу Сансону.⁰⁹ Уз ову исправу постоји и топографска скица посједа с главним међашима међу којима је и кућа споменутог бискупа. Међутим, с обзиром на тренутно стање истражености, за сада је тешко судити о убикацији овог објекта.

Подручје Ислама припојено је Османском Царству почетком Ципарског рата 1570. године.¹⁰ Оно је тада постало гранично подручје према Млетачкој Републици, стога су Османлије приступили његовом утврђивању, а изграђеној тврђави надјенули су име *Sedd-i Islam*, што у пријеводу значи *бегем ислама*.¹¹ Евлија Челеби, османски путописац из 17. стољећа, пише да је овај град из темеља подигао Гази Хусрев-бег, међутим готово је сигурно да су Османлије приликом његове градње искористили инфраструктуру једног старијег утврђења које су адаптирали и прилагодили својим потребама.¹² Град *Sedd-i Islam* постао је крајем 16. и почетком 17. стољећа јако гранично војно утврђење, а број чланова посаде у тврђави је знатно увећан до средине 16. стољећа.¹³ Осим ове тврђаве османски извори на подручју Ислама биљеже постојање још једног утврђења које се звало *Јакали кула*. У склопу ове куле постојала је цамија.¹⁴ Претпоставља се да се *Јакали кула* налазила на мјесту данашње Куле Јанковића, међутим и у овом случају тренутно стање истражености не допушта сигурну убикацију.¹⁵ Османска

управа Исламом потраја је до 1647. године, када је овим подручјем завладала Млетачка Република.

Антонио Барбаро, млетачки генерални провидур за Далмацију, даровао је 1670. године Стојану Митровићу (Јанковићу), за заслуге стечене у рату против Османлија, куће и 400 гоњала земље на подручју Ислама.¹⁶ Дароване куће претходно су биле у посједу Јусуф аге Тунића.¹⁷ Сматра се да ове куће се нису налазиле на мјесту данашње Куле Јанковића.¹⁸

Први обимни извор информација о комплексу зграда на мјесту Куле Јанковића је први стабилни аустријски катастар, тзв. Францискански катастар.¹⁹ Катастарска опћина Ислам Грчки припадала је Обровачком котару тј. Задарском округу, а њен катастарски план исцртан је 1826. године. Кула Јанковића је учртана на листу IV (*Fog. IV*) катастарског плана ове катастарске опћине.²⁰ Смјештена је на крајњем сјевероисточном дијелу села Ислама Грчког који је тада носио назив Дубрава (*Dubrava*). Стамбено – господарски комплекс зграда које су тада чиниле Кулу Јанковића и господарска намјена околних површина знатно су се разликовали од данашњег стања. У то је вријеме цијели посјед био у власништву Деде Митровић (Јанковић) Ђурђа (*Dede Mitrovich Giorgio*).

Честица зграда на мјесту данашње Куле Јанковића, на францисканском катастарском плану означене су бројем 35. У Уписнику честица зграда (*Protocollo delle particelle degli edifizj*) под овим бројем у рубрици описа зграде (*Qualità delle case degli Edifizj*) стоји да је ријеч о кући за становање на два ката, два дворишта, једној штали и кући за послугу.²¹ Три архитектонске цјелине комплекса виде се и на катастарском плану. Ови објекти су били међусобно повезани и чинили су јединствен комплекс који је у тлоцрту имао приближно правокутни облик. Зграда која се налазила у самом средишту комплекса дијелила је двориште на два дијела. Судајући на темељу данашње намјене простора у Кули Јанковића, може се претпоставити да је југозападни дио комплекса с францисканског катастарског плана користила за становање племенита обитељ Митровић (Јанковић), а сјевероисточни дио њихова послуга, док је објект у средини вјеројатно кориштен као штала. Објекти на мјесту данашње зграде која се зове *крмари* и сусједне јој *иојаше* у сјевероисточном дијелу Куле Јанковића у то вријеме још нису постојали. Крајња линија комплекса тада је ишла отприлике средином данашњег сјевероисточног дијела дворишта.

У вријеме израде францисканског катастра није постојао ни високи камени зид који је стамбене зграде и шталу повезао у једну цјелину с господарским зградама у дворишту. Цеста према Исламу Латинском тада је пролазила западно од цркве Св. Ђурђа (кат. чест. земљишта бр. 2272). У авлију данашњег комплекса Куле Јанковића, ова је цеста улазила на мјесту глав-

16 Десница 1950: 144.

17 *Ibid.*

18 Савић 2006: 38, 39.

19 Францискански катастар име носи по хабсбуршком цару Фрањи I. Установљен је царском Наредбом о увођењу стабилног катастра од 23. децембра 1817. године (Slukan Altić 2003: 13). Катастарска измјера на подручју Далмације трајала је у раздобљу од 1823. до 1838. године, а реамбулација у раздобљу од 1871. до 1879. године (*Ibid.*: 14, 28).

20 ДАЗД, Катастарске мапе, к. о. Ислам Грчки, бр. 297.

21 ДАСТ, Архив мапа за Истру и Далмацију, к.о. Ислам Грчки, Уписник честица зграда из 1827. године.

ног улаза, а излазила на мјесту врата на сјевероисточном зиду којима се приступа гумну и цркви. Лијево од данашњег улаза, на мјесту објекта званог *ортуланица*, тада је постојала штала са засебним двориштем (кат. чест. зграде бр. 39) која се пружала читавом дужином тог дијела данашњег југоисточног зида авлије. Ова зграда је срушена између 1827. и 1879. године, у периоду од настанка до реамбулације францисканског катастра, када је на њеном источном дијелу, уз главни улаз, била подигнута ортуланица. На францисканском катастарском плану, насупрот штале, с десне стране споменуте цесте, учртан је још један господарски објект с двориштем (кат. чест. зграде бр. 38). Овај објект налазио се на мјесту појате десно од врата на сјевероисточном зиду Куле Јанковића.

Када су штала (кат. чест. зграде бр. 39) и објект за господарску намјену (кат. чест. зграде бр. 38), између 1827. и 1879. године, постали зидом повезани са стамбеним комплексом (кат. чест. зграде бр. 35), траса цесте за Ислам Латински (кат. чест. земљишта бр. 2272) премјештена је источно од овог зида. Новотрасирани дио цесте, на углу југоисточног и сјевероисточног зида данашње авлије, рачвао се у два крака. Један крак је пролазио испред, а други иза цркве и гробља (кат. чест. земљишта бр. 2272/1). Траса овог другог крака, траса је данашње цесте за Ислам Латински. Прилоком ове препарцелације поништено је гумно (кат. чест. земљишта бр. 919/1) које се налазило сјевероисточно од објекта за господарску намјену (кат. чест. зграде бр. 38), а јужно од цркве (кат. чест. зграде 36). Данашње гумно саграђено је западно од њега.

У периоду од настанка до реамбулације францисканског катастра десила се још једна битна препарцелација земљишта на мјесту данашње Куле Јанковића. Главна цеста којом је Ислам Грчки био повезан са Задром (кат. чест. земљишта бр. 2280) пролазила је испред самог стамбеног комплекса, а код објекта за господарску намјену (кат. чест. зграде бр. 38) се сустицала са цестом из Дубраве за Ислам Латински и настављала даље западно од цркве (кат. чест. земљишта бр. 2272). Да би се реализирала идеја о јединственој цјелини стамбеног комплекса и објеката за господарску намјену испред њега, ова је цеста била у пољу испод Куле скренута на десно према Карановим кућама (кат. чест. зграде бр. 40 и 41), поред којих је излазила на цесту из Дубрава за Ислам Латински. Промјеном траса цесте Задар – Ислам Грчки (кат. чест. земљишта бр. 2280) и цесте кроз Дубраву (кат. чест. земљишта бр. 2272) авлија данашње Куле Јанковића престала је бити раскршће ових двију цеста чиме је Кула добила изразитије ладањско озрачје.

На францисканском катастарском плану посебно је интересантна честица зграде кружног тлоцрта бр. 37, која се налази југоисточно од гумна (кат. чест. земљишта бр. 919/1) на честици земљишта бр. 920. У Уписнику

честица зграда стоји да је ријеч о торети површине 32,71 клафтера квадратна (117,56 m²), која је такођер била у посједу Деде Митровић (Јанковић) Ђурђа. Њен промјер износио је око 12 метара, док нам њена висина у то вријеме није позната. У вријеме реамбулације францисканског катастра седамдесетих година 19. стољећа, ове торете више није било. Тешко је судити о разлозима због којих је срушена тј. разграђена, али је јасно да је већ тада била дуже вријеме запуштена и изван своје основне намјене. Након коначног повлачења Османлија и успостављања млетачке управе, тј. након помицања граничног подручја према истоку, фортификацијски објекти на овом подручју су све мање служили својој намјени. Када је успостављана аустријска управа они су потпуно изгубили своју улогу и били препуштени пропадању. Могуће је да је ова торета у посједу Деде Митровић (Јанковић) Ђурђа била разграђена због грађевинског материјала који је био потребан за изградњу комплекса Куле Јанковића. Постојање торете за собом повлачи и питање је ли она изворно била засебан објект или је пак била у склопу веће фортификацијске цјелине која се, за разлику од ње, није сачувала до 19. стољећа.

Францискански катастарски план биљежи и одређене промјене на току извора Клокотуше (*Torrente Locquotusa*). У вријеме кад је рађена прва катастарска измјера терена, вода с овог извора текла је сјеверозападно од баште (кат. чест. земљишта бр. 2295), док је у вријеме реамбулације катастра она текла по средини баште (кат. чест. земљишта бр. 2295/3), а потом под кутом од деведесет ступњева скретала на свој стари ток. Уз стари ток извора, у башти (кат.чест. земљишта бр. 90) је постојао и један објект за господарску намјену (кат. чест. зграде бр. 34) површине 6,6 клафтера квадратних (23,72 m²). Сјеверно од извора Клокотуша, такођер на посједу Митровић (Јанковић) Ђурђа, између честице земљишта бр. 83 коју је тада обрађивао колон Зоран Катић и честице земљишта бр. 108, убиљежен је и извор Мирњак (*Torrente Mirgnach*) (кат. чест. земљишта бр. 2294). Његовог тока у вријеме реамбулације катастра више није било.

У посједу Деде Митровић (Јанковић) Ђурђа био је и склоп објеката за господарску намјену (кат. чест. зграде бр. 31) који се налазио источно од извора Мирњак, а западно од цесте за Ислам Латински. Овај склоп су чиниле једна господарска кућа у средишту и двије дрвене штале уз обод дворишта, укупне површине од 228,34 клафтера квадратна (820,65 m²). У периоду између исцртавања и реамбулације францисканског катастра, ови су објекти били срушени, а на њиховом мјесту је изграђено пет нових објеката.

Сјеверно од ових објеката, постојао је још један склоп кућа у посједу Деде Митровић (Јанковић) Ђурђа (кат. чест. зграде бр. 30). Ријеч је о стамбеној кући, дрвеној кући за господарску намјену и дворишту укупне повр-

- 22 Kruhek 1997: 122, 123; Sinobad 2007: 80, sl. 4. i 5.
- 23 Sinobad 2007: 81.
- 24 **ШЕМАТИЗМЪ ПРАВОСЛАВНЕ ВОСТОЧНЕ ЕПАРХИЕ ЦЪЛЕ ДАЛМАЦИЕ И ИСТРИЕ ЗА ГОДИНУ 1856**, Задар, 12; *Шемашизам Православне епархије далмашинске и истријске за годину 1900*, Задар 1900, 12.
- 25 Надгробни споменик Никанора Ракетића оштећен је у последњем рату. Недостаје му крст изнад натписног поља. Цјеловит надгробни натпис гласи: *Свом куму / Никанору / Ракетићу / 1856 - 1[93]6 / за несебичну / љубав / и / нейоколебиву / вјерност / дујом низу / њокољења / њихова рода / Урош и Бошко / Десница / блајодарни / на вјечни сјомен / њосшавише.*

шине од 118,04 клафтера квадратна које је користио колон Иван Катић (424,23 m²). И ови су објекти били срушени у периоду између исцртавања и реамбулације францисканског катастра, а на њиховом мјесту су подигнута два нова објекта приближно исте површине и још један објект југоисточно од њих.

Црква св. Ђурђа налази се на брежуљку око 50 m сјевероисточно од комплекса Куле Јанковића. Ријеч је о једнобродној грађевини, дужине 15,58 m (укупна дужина с апсидом 17,73 m) и ширине 6,88 m, с полукружном апсидом која над главним западним прочељем има звоник на преслици. На главном прочељу цркве, с обје стране врата, призидане су камене клупе по читавој ширини цркве, изнад којих постоје два омања прозора с решеткама. Изнад довратника црквених врата налази се лунета, а изнад ње осмеролисна прошупљена розета направљена из монолитне четвртасте камене плоче. Сличне розете, али које више подсјећају на котач него стилизирани цвијет, постоје на главним западним прочељима цркава св. Илије у Отону код Книна, св. Луке у Мокром Пољу, св. Николе у Ервенику и св. Јована у Јошанима у Лици.²² Црква св. Јована у Јошанима је средњовјековна црква, док и у преостала три случаја одређени архитектонски елементи оправдавају датацију цркава у средњи вијек.²³ Једна врата с лунетом изнад довратника и два прозора од којих је један полукружан, постоје и на јужном прочељу цркве. У цркви се под подом, испред иконостаса, налазе грбови истакнутих чланова племенитих обитељи Митровић (Јанковић) и Десница. На двије надгробне плоче постоје правокутна поља с ћириличним натписима. Један надгробни натпис свједочи о сердару Деде Митровићу покопаном у цркви 7. децембра 1768. године, док се на другом натпису јасно разлучује само датум 12. јула 1789. године. Менза у олтраном простору цркве је сполиј у секундарној употреби који је изворно имао другу намјену. Плоча је некад била већа, а изворна профилација уз руб је остала на западној и јужној страни данашње мензе. Црква св. Ђурђа данас је искључиво у функцији маузолеја племенитих обитељи Митровић (Јанковић) и Десница, док је некад уједно била и филијална црква парохије Ислам.²⁴

Око цркве постоји гробље. Међутим, од више камених надгробних споменика који су до почетка последњег рата постојали на гробљу, до данас су се сачувале само двије надгробне плоче уз јужно прочеље цркве и надгробни споменик Никанора Ракетића, кума Уроша и Бошка Деснице.²⁵ Једна камена плоча, за коју се не може поуздано рећи да је надгробна, налази се испред цркве, а у врх степеница којима се приступало цркви.

Црква св. Ђурђа на францисканском катастарском плану представљена је катастарском честицом зграде број 36. У то је вријеме она такођер била у власништву Деде Митровић (Јанковић) Ђурђа, а заједно с гробљем заузи-

мала је површину од 587,82 клафтера квадратна (2112,62 m²). Гробље се простирало сјеверно, источно и јужно од цркве. У периоду између исцртавања и реамбулације францисканског катастра, цеста за Ислам Латински била је премјештена источно од цркве и трасирана преко гробља, чиме је смањена његова катастарска површина. Услед овог захвата у простору могуће је да се покоји гроб налази испод данашње цесте и чак с њене друге стране.

Датација цркве поприлично је упитна. Вријеме њене изградње најчешће се датира у 17. стољеће, када се претпоставља да је у Исламу установљена православна парохија.²⁶ Међутим, постоје индикације да је мјесто на којем је ова црква подигнута, сакралну намјену имало и у ранијим раздобљима. Могуће да је данашња црква св. Ђурђа у 17. или 18. стољећу била подигнута на темељима старије цркве из касног средњег вијека или чак да је ријеч само о обнови старије цркве. Сакрални континуитет од средњег вијека, а у појединим случајевима и од касне антике, потврђен је у случају више цркава у околици. Цркве св. Николе и св. Петра у Кули Атлагиха, св. Јеролима и Маријина Узнесења у Корлату, св. Марка у Карину, св. Илије у Парчићима, св. Миховила у Вукшићу, св. Ивана у Бањевцима, св. Арканђела у Мирану, св. Петке у Коларини, св. Петра у Морполачи, св. Мартина у Лепурима и св. Ђурђа у Биљанима Горњим су грађевине романичког и/или готичког стила које су у мањем или већем обиму биле накнадно реновиране.²⁷ Црква св. Аћима и Ане на Брибирској главици пружа примјер изградње потпуно нове лонгитудиналне цркве на темељима раносредњовјеквне осмеролисне ротунде из 9. стољећа.²⁸

На подручју Ислама убицирају се двије цркве *sancti Georgii* која се спомињу у писаним изворима из 13. стољећа.²⁹ Ријеч је о већ споменутом пријепису из 17. стољећа исправе од 25. јуна 1272. године којом угарски краљ Стјепан потврђује даровницу бана Роланда од 16. августа 1266. године о давању земље *Чешилавац* нинској бискупији.³⁰ На топографској скици овог посједа међу међашима се појављују и двије цркве *sancti Georgii*.³¹ Једна црква убицира се на локалитет *Црквине* који се налази у пољу око пола километра западно од комплекса Куле Јанковића.³² На овом локалитету археолошка ископавања до сада нису проведена, док пронађени површински налази потјечу искључиво из периода римског царства. Проналажени су уломци цријепа, разне керамике и стакла.³³ На темељу ових налаза, на локалитету *Црквине* се може претпоставити постојање *villae rusticae*, међутим, претпоставци о постојању цркве, површински налази за сада не иду у прилог. Други занимљив локалитет у вези с убикацијом цркве *sancti Georgii* налази се у југозападном дијелу Ислама Грчког на граници са селом Кашићем. Ондје постоје остаци цркве која врло вјеројатно датира у средњи

26 Jakšić 1985: 341; Савић 2006: 84.

27 Jakšić 1984: 325-346; Petricioli 1987: 113-120.

28 Gunjača 1968: 235; Bakulić 1996: 37, 38.

29 Gušić 1971: 150; Jakšić 1985: 341.

30 CD V, 390, 391, 637, 638; Kolanović 1969: 449.

31 *Ibid.*

32 Jakšić 1985: 341.

33 Glušević & Fadić 1985: 323.

вијек. Рушевине ове цркве уцртане су на листу VIII францисканског катастарског плана опћине Ислам Грчки. Црква је приказана као једнобродна с правокутном апсидом (кат. чест. зграде бр. 91).

У погледу убикације црква *sancti Georgii* из 13. стољећа које су се налазиле на међи посједа *Чешшїлавац*, с обзиром на тренутно стање истражености, у обзир долазе два локалитета: црква св. Ђурђа уз комплекс Куле Јанковића и црква у близини засеока Лакићи. Суставна археолошка истраживања на овим локалитетима, којих до сада није било, пружиће би јаснији увид у постанак и развој ових сакралних објеката и гробаља уз њих, те квалитетнију основу за даљња истраживање на тему убицања посједа који је нинска бискупија у касном средњем вијеку имала на подручју Ислама Грчког.

Бројна питања која су се у научним круговима у вези Куле Јанковића поставила или се из постојећих расправа сама намећу, чекају на подробније и квалитетније анализе. У задње вријеме покренута је иницијатива за ревитализацијом Куле и околног подручја пострадалих у минулом рату те одржања и суживљавања једног с другим. Одређени успјеси су се већ получили, а надамо се да ће уз добру вољу у скорој будућности плодови оваквих настојања бити још већи. Након периода разграђивања, порушено је потребно у миру поновно изградити.

КОРИШТЕНЕ КРАТИЦЕ:

- CD Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. 1-18, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1902-1990.
 ДАСТ Државни архив у Сплиту
 ДАЗД Државни архив у Задру

ЛИТЕРАТУРА:

- Bakulić 1996
 V. Bakulić, "Bribirska rotunda", u: *Bribir u srednjem vijeku*, urednik A. Milošević, Split 1996, 37-39.
- Batović 1985
 Š. Batović, "Prapovijesni ostaci u Islamu Grčkom", *Zadarska revija* god. XXXIV, br. 4-5, Zadar 1985, 283-308.
- Čelebi 1973
 E. Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1973.
- Десница 1950
 Б. Десница, *Историја кошарских ускока* св. I, Београд 1950.
- Gluščević & Fadić 1985
 S. Gluščević & I. Fadić, "Antički predmeti u Kuli Stojana Jankovića", *Zadarska revija* god. XXXIV, br. 4-5, Zadar 1985, 321-329.
- Gunjača 1968
 S. Gunjača, "Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru", *Starohrvatska prosvjeta* ser. III – sv. 10, Zagreb 1968, 235-246.
- Gušić 1971
 B. Gušić, "Starohrvatsko naseljenje Ravnih Kotara", *Radovi instituta JAZU u Zadru* 18, Zadar 1971, 137-192.
- Hartswick 2004
 K. J. Hartswick, *The Gardens of Sallust: A changing landscape*, Austin 2004.
- Jakšić 1984
 N. Jakšić, "Topografija pravca *via magna tendens per Lucam*", *Starohrvatska prosvjeta* ser. III – sv. 14, Split 1984 [1985], 325-346.
- Jakšić 1985
 N. Jakšić, "Privilegium regium episcopo nonensi in villa Islam", *Zadarska revija* god. XXXIV, br. 4-5, Zadar 1985, 335-352.

- Kolanović 1969
 J. Kolanović, "Zbornik ninskih isprava od XIII do XVII stoljeća", *Radovi instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969, 485-528.
- Kruhek 1997
 M. Kruhek, "Topografija krbavske spomeničke baštine", u: *Krbavska bitka i njezine posljedice*, urednik D. Pavličić, Zagreb 1997, 99-129.
- La Rocca 1998
 E. La Rocca, "Artisti rodii negli *horti romani*", u: *Horti Romani: Atii del convegno internazionale*, Roma 4-6 maggio 1995, Urednici M. Cima & E. La Rocca, Roma 1998, 203-274.
- Petricioli 1987
 I. Petricioli, "Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju", u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, urednik J. Medini, Benkovac 1987, 113-124.
- Piplović 2005
 S. Piplović, "Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47, Zadar 2005, 1-25.
- Савић 2006
 М. Савић, *Баштина двора Јанковића*, каталог изложбе, Београд 2006.
- Sinobad 2007
 M. Sinobad, "Crtice iz prošlosti otonskog kraja u Kninskoj krajini", *Србско – далматински магазин* св. II, Сплит 2007, 77-107.
- Slukan Altić 2003
 M. Slukan Altić, "Povijest stabilnog katastra Dalmacije – u povodu 170. obljetnice Arhiva mapa za Dalmaciju (1834.-2004.)", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 19, Split 2003, 7-48.
- Spaho 1985
 F. Dž. Spaho, "Prilog istoriji grada Islama u Ravnim Kotarima u XVII stoljeću", *Zadarska revija* god. XXXIV, br. 4-5, Zadar 1985, 353-361.
- Smith 1859
 P. Smith, "Ari'steas and Papias", u: *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* vol. 1, urednik W. Smith, Boston 1859, 293.
- Ward Perkins 1975
 J. B. Ward Perkins, "Dalmatia and the marble trade", u: *Disputationes salonitanae 1970*, Urednik Ž. Rapanić, Split 1975, 38-44.

Боривој Чалић

Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека

Успомени Слободана Милеуснића

1.

01 Лепосава Шелмић,
Црквено сликарство, (у)
Лепосава Шелмић,
Олга Микић, *Дело*
Арсенија Теодоровића
(1767-1826), Галерија
Матице српске, Нови
Сад, 1978, 9-12.

02 Олга Микић, *Портрети*
Срба XVIII века, Матица
српска, Нови Сад,
2003, 129. Портрет је
рад непознатог аутора.

Д

ванаести пакрачки епископ Кирил Живковић био је 1799. четрнаестугодинуна челу, уз горњокарловачко, најсиромашнијег владичанства Српске православне цркве. Те године позвао је у Пакрац академског сликара Арсенија Теодоровића и поверио му сликање икона за иконостас тамошње цркве Светог Илије. Иза перспективног уметника већ су иконостаси у Баји, Руском Крстуру и Футогу.⁰¹ Да ли му је управо овај последњи, урађен за цркву Светих врачева Кузме и Дамјана, у месту у којем је Кирил Живковић провео детињство, донео препоруку код епископа, више се не зна. Неће се, такође, сазнати ни да ли је владика већ имао на уму и поруџбину за свој портрет. У пакрачком владичанском двору, као и у другим епископским резиденцијама тога времена, формирала се већ мала галерија портрета претходних епископа. Скроман портрет, више документарне него естетске вредности, имао је и Кирил Живковић.⁰² Њиме, засигурно, није могао да буде превише задовољан. Интимно је, свакако, желео и бољу и значајнију слику. Једног од његових претходника на пакрачкој епископској катедри Јосифа Јовановића Шакабенту, једанаест година раније, као вршачког епископа, портретисао је Теодор Илић Чешљар. Тај раскошни парадни портрет морао је оставити снажан утисак на све оне који су га видели. Кирил је, неће бити сумње, морао знати за њега. Могао га је и видети и, тим пре, пожелети да на сличан начин овековечи свој лик и могао је у том

правцу дати налог уметнику, иначе следбенику Теодора Чешљара. Кирилов портрет вероватно је настајао упоредно са сликањем икона. Арси Теодоровићу био је то први (познати) портрет. Готову слику датирао је 12. децембра 1799. године.⁰³ Три дана касније завршио је и портрет епархијског секретара, младог адвоката, Георгија Суботића, о чему је на полеђини те слике оставио запис исписан латинским језиком.⁰⁴ Монументални портрет Кирила Живковића, стилски везан за доба каснобарокне уметности носи већ и одлике приближавања класицизму.⁰⁵ Уверљива психолошка обрада лика одражава "израз смирености и сазнања о сопственом значају".⁰⁶

Кирил Живковић морао је бити веома задовољан довршеном сликом. Димензија већих од природних,⁰⁷ у стојећој фигури, у парадном ставу, у пуном достојанству епископске части и свечаног орната, са инсигнијама своје власти, био је то портрет који је приказивао једног кнеза цркве и као такав више него достојан да његов лик сачува за потомство. Арси Теодоровићу предстоје још многи послови и значајна улога у српској, не само ликовној, култури, али овакав портрет, ни по формату ни по сликарској дорађености, неће поновити.⁰⁸ У ову слику ће, као и Теодор Илић Чешљар у Шакабентину, користећи иконолошку симболику, уплести и она, у знатној мери, идеолошка алегоријско-амблематска значења каква је већ раније Захарија Орфелин уградио у свој бакрорез *Свети кнез Лазар (1773)*,⁰⁹ а каква се, преузета са западних узора, сусрећу на архијерејским портретима у 18. веку (патријарси Арсеније III Чарнојевић и Арсеније IV Јовановић Шакабента, епископ, каснији архиепископ и митрополит, Јован Георгијевић).¹⁰ Поручилац Орфелиновог бакрореза био је управо Јосиф Јовановић Шакабента, тада архиђакон архиепископа и митрополита Јована Георгијевића. Не би морало да буде само домишљање да је Шакабента захтевао од Чешљара да понови решење слично Орфелиновом, примењено касније и на портрету Кирила Живковића. С прецизно израженом симболиком која није тек празна декорација, ти портрети истичу статус и углед портретисаних, а тиме најдиректније, из верско-политичких разлога, величају и институцију чији су они поглавари.¹¹

2.

На бази стуба, иконолошког знака вере и моралних врлина, исписао је сликар минејским словима дугачак запис. Текст је несумњиво саставио сам Кирил Живковић па би се он могао узети и као његов аутобиографски исказ. Запис је први објавио Владимир Красић,¹² те је тај текст, до данас, остао основа свих биографија Кирила Живковића, посебно када је реч о

03 О. Микић, *Исшо*, 128-129 и репродукција на таб. XXIII.

04 *Исшо*, 194.

05 Миодраг Коларић, *Класицизам код Срба*, Народни музеј Београд, 1965, 1, 95.

06 О. Микић, *Поршрејско сликарство* (у) Л. Шелмић, О. Микић, *Исшо*, 40. В. и Никола Кусовац, *Уметничка баштина Срба у Зайадној Славонији*, Народни музеј, Београд, 1993, 8.

07 Димензије 138 x 214 см.

08 О. Микић, *Исшо*.

09 Лепосава Шелмић, *Бакрорез "Кнез Лазар" Захарије Орфелина*, (у) *Зборник за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, 1973, 9, 291-301.

10 Уп. у нав. књизи О. Микић.

11 Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад, 1996, 265-266. В. и М. Тимотијевић, *Поршреји архијереја у новијој српској уметности*, (у зборнику) *Зайадноевројски барок и византијски свет*, САНУ, Београд, 1991, 165.

12 Владимир Красић,
Кирило Живковић, (у)
Глас истине, Нови Сад,
1884, 4, 29-30.

Ж И Т Ї Ћ
СВЯТЫХ СІРСКИХЪ ПРОСВѢТИТЕЛЕЙ
СУМБОНА И САВВЫ
СВЯТЫХЪ
ДОМЪТИНОМЪ ІВРОМОНАХОМЪ ХИЛАРИСЕНАТЪ
во свѣдѣніи Горѣ Афонскій
ЧЕНИКОМЪ СВЯТЫХЪ СІВВЫ ПЕРВАГО
Архієпископа Сірскаго
святителя и чудотворца
КУРІАЛОМЪ ЖІВКОВИЧЕМЪ
православнымъ Епископомъ
Патрїарха Сербскіа

Печатано въ ВІЕННѢ,
въ Славенно Сірскаго Типографіи
БЛАГОРОД. Г. СТЪФАНА НОВАКОВИЧА.
1794.

*Житная книга
Архієрею Саввѣ Ко-
сѣвскому епископу, - у мѣ-
ста Нова, и Савва еписко-
па свѣдѣніи Саввѣ Еп. Пата-
рха пр. ио. Саввѣ епископа, и
Саввѣ Епископа Варварѣ
неказитла мѣстѣ П. Г. Г.
Странѣ 1788 года мѣсяцѣ
Сербскіа Варварѣ мѣ-
сѣца Малороссіа мѣ-
сѣца.*

В. Чалић

СЩЕНОМЪ ЧЕНИКА
ПЕТРА
И РИЧЕВНАГО
ЕПІСКОПА ДАМАСКСКАГО,
ДВЕ КНИГИ О ЧЕЛОВѢЧЕСКОМЪ
1) Истинномъ божественномъ разумѣ,
2) О дѣломъ (дѣиствіяхъ) разумѣ,
о селѣженіи и о мѣ-
сѣцахъ и на почать данна
КУРІАЛОМЪ ЖИВКОВИЧЕМЪ,
Православнымъ Епископомъ Накрско-Славонскимъ,
и Гинералѣ Варварѣ мѣ-
сѣца
СЕРБОСЛАВЕННА
ВЫСОКОПИСЦОВЪ ИЛИ ПЛГО И ВЫСОКОПРОХОДИТЕЛЕЙ ИЛИ ПЛГО
ГОСПОДИИ
СТЪФАНА О СТРАТИМИРОВИЧЪ,
ОЛАННО-ОРБОВАГО, И ВАЛАХІНОВАГО НАРОДА
МИТРОПОЛИТА,
Православнаго Архієпископа Кирилскаго.

ЕЪ БЕДНІИ ГРАДЕ,
Печатано при Славенно-Сірскаго и прочіахъ епископскихъ мѣстѣхъ,
Крал: Оубиарѣвита Пштан: Типографіи. 1803.

*1794. маія 24. у Пакричѣ.
Сво Князь епископ Савва Сербскіа,
Срѣдъ св. Христова Ангела, и Нарѣ-
Послап въ Сербскіа мѣстѣ Монаше
Сво Архангеломъ Крѣпкѣ епископа
Во Адамѣ мѣ-
Сербскіа епископа
Сербскіа Пакричѣ.*

В. Чалић

Кириловим младим годинама. О себи је онде рекао да је рођен 1730. у Пироту, "в пределе Болгарији",¹³ и да је 1737, за време београдског рата, с родитељима пребегло¹⁴ у Футог где је "воспитан". То би свакако значило да је ишао у школу, вероватно у Новом Саду. Године 1748. отишао је у Свету Гору; наредне године у бугарском манастиру Зографу пострижен је за монаха, па је тада вероватно примио и монашко име, под којим је једино и познат. Не зна се по којем свецу га је добио: најпознатији су били Кирил Јерусалимски и Кирил Александријски, уз Константина (Ћирила), Методијевог брата. Године 1750. примио је свештенички чин. Највероватније је већ исте године прешао у манастир Хиландар, јер је онде 3. јануара 1751. завршио преписивање Теодосијевих *Канона Симеону и Сави на осам љасова*.¹⁵ На крају преписа потписао се као хиландарски монах "во диаконех последнеишиј". Боравак у Хиландару и тамошња богата традиција писане речи сигурно су пресудно утицали на њега. Свој преписивачки рад наставио је и касније, свугде где је боравио.

Године 1755. отишао је у Далмацију где је био учитељ. Првог марта 1756. у Жегару потписао се на крају преписа *Житија Светиої Саве*. Ту рукописну књигу пронашао је својевремено у Патријаршијској библиотеци Димитрије Руварац и на основу рукописа утврдио да сам препис није начињен Кириловом руком. Из рукописа је, примећује Руварац, исечен последњи лист на којем је био крај текста, а Кирил је на следећи лист само додао свој запис и потпис на крају: "Преписах аз меншиј во Јеромонасех Кирилл Живкович постриженац с[вја]то георгиевскија Зографскија обители во с[вја]теј Горе сушчеј Атон".¹⁶

Током боравка у Далмацији, био је, до 1759, учитељ у Скрадину. У школи, која постоји од 1734, наследио је умрлог учитеља Јефрема Кореског (Карелског?), такође хиландарског монаха.¹⁷ Ту је стекао поштовање и захвалност и шире околине, јер је на поласку из Далмације "испраћен од свију са благословом и са исказима искрене благодарности за своје трудове о просвјети".¹⁸ У Скрадину је за потребе школског рада саставио катихизис *Наук или учение началное дешем в краице јазиком простиим православнаїо исповеданија свјативосточнокаїолическија вери Христїови*. Ученик Кирила Живковића, Димитрије Медић уврстио је и овај катихизис у зборник који је исписао у Скрадину 11. септембра 1757. године. На крају преписа је записао: "Катихизис в кратце [...] Кирилом Живковичем јером[онахом] Хиландар[ским] в Венецији 1757". О ближем садржају овог катихизиса који отвара многа важна питања, није до сада речено ништа. Какве су биле побуде Кирила Живковића да напише такву вероуочевну књигу? Да ли само практичне школске потребе? У коликој мери је катихизис био плод његовог самосталног рада и шта му је послужило као могући узор? Питање

13 Сви записи и наслови транскрибовани су савременом ћирилицом. Изостављена слова стављена су у углате заграде, а надредна у округле. У углатим заградама означена су с три тачке скраћивања, а знаком питања нечитка места.

14 Турци су 20. септембра 1737. поновно заузели Пирот, а нешто касније и Ниш. На челу многобројног избеглог народа тога краја био је нишки митрополит Георгије Поповић (в. П.Г.В. [Петар Гагулић], *Епископ љакрачки Кирило Живкович рођом из Пироша*, (у) *Глас православне Епархије нишке*, 1968, 3, 22-23). Кирил не говори о другим члановима уже или шире породице, којих је свакако било. У свом тестаменту (1804), међу наследницима, уз синовке, помиње и "братовог унука" што је траг да је имао (бар једног) брата.

15 Димитрије Богдановић, *Кашалої ћирилских рукописа манастира Хиландара, САНУ, Београд, 1978, 217-218. В. и Д. Богдановић, Сџара срїска књижевност, Досије, Научна књига, Београд, 1991, 269. Хиландарски проигуман, пострижник*

манастира Лепавине, Тимотеј Јовановић приредио је 1776. *Каноне на осам іласова* и штампао их код Пане Теодосија у Венецији.

- 16 Димитрије Руварац, *Прилози за историју српске књижевности*, (у) *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1911, бр. 43, 684-685. То је, каже Руварац, "Кирило маказама упропастио само да може његово име парадирати као преписивачево". Руварцу се тај поступак никако није допао, па је кроз цео чланак помало мрзовољан према Кирилу.
- 17 Милан Радека, *Грађа о српским школама у С[јеверној] Д[алмацији]*, (у) *Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Савез оружења православног свештенства СР Хрватске, Загреб, 127. В. и *Школство и просвета код Срба у XVIII веку*, уредник Боривоје Аксентијевић, Педагошки музеј, Београд, 1957, 49.
- 18 Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Истина, Београд – Шибеник, 2004, 439.
- 19 Манастир Крка, *Рукописи*, 47. В. и Vladimir Mošin i Milan Radeka, *Ćirilski rukopisi u*

катохизиса за православне Србе избиће у пуној актуелности тек петнаестак година касније. У не мањој мери изненађује и помињање Венеције. Можда би због тога требало оставити отвореном могућност да је Кирил Живковић путовао у Италију и много раније него што се то до сада мислило. Да ли формулација "в Венецији 1757" указује да је спис тамо састављен или би предложак с којег је Димитрије Медић начинио препис било дело већ приређено за штампу? Да ли је Кирил Живковић ако је, наравно, имао на уму штампање књиге, био некако упућен у намере венецијанског штампара Димитрија Теодосија да отпочне са штампањем ћириличних књига? Зборник је временом стигао у манастир Крку и чуван је у тамошњој манастирској библиотеци.¹⁹ У истој библиотеци налазио се и рукопис *Житије и жини иже во светих оца нашега Савви архиепископа сербског чудотворца*, преписан 1752. у манастиру Кувеждину, што ће додатно указивати да је овај сремски манастир, с храмом посвећеним Светом Сави, био снажно жариште светитељевог култа у прекосавским крајевима. На крају рукописа додан је текст *Крајкословије љубави* који је сачинио јеромонах Јевгениј 4. јануара 1759. у Скрадину.²⁰ Може се само нагађати да ли је, и у каквој, могућној вези с овим рукописом био и Кирил Живковић.

Након далматинских година у његовом животу настаје кратко, мало познато и веома интригантно раздобље, када је 1759/60. боравио у Русији. Тамо је отпутовао с бившим егзархом пакрачког епископа Софронија Јовановића, ГенADIЈЕМ Васићем, који није успео у настојањима да, након смрти Софронија Јовановића, буде именован за славонског владику, па је тражио подршку Московске патријаршије да буде постављен за ердељског епископа. Приликом свог првог боравка у Русији 1758. упознао је Васић генерала Јована Хорвата од којег је, наводно, добио обећање да ће бити постављен за епископа у Новој Србији, али то није одобрио Синод руске цркве.²¹ Како се Кирил Живковић нашао у Славонији, није познато, а тешко да се може и нагађати какви су му били мотиви и очекивања када је 1759. кренуо на путовање с ГенADIЈЕМ Васићем. Средином године стигли су у Новомиргород, седиште команде Нове Србије.²² О својим утисцима о овом граду, који су основали нови насељеници и који је тада тек настајао, није сведочио. Овамо ће, двадесетак година касније, стићи и Герасим Зелић, а у два маха, на имању свог стрица Петра, ту ће боравити и Сава Текелија. Из Русије се Кирил Живковић вратио 1760. године. Тада се и растао са својим сапутником. Васић ће скончати у аустријским тамницама, а Кирил ће се, вољом судбине, успети на трон пакрачког владичанства.

Чини се да је одмах по повратку отишао у Пирот. Онда, у месту свог рођења, остао је до 1765. године. Тада је био игуман манастира Светог

Борђа у Темској код Пирота, те се онде бавио и учитељским радом.²³ У манастиру је морао затећи и нешто књига. Зна се за *Минеј* који су верници приложили 1751, а у доба Кирилове управе, 1762, поклоњен је манастиру један *Пролој*.²⁴ У манастиру је била развијена и преписивачка делатност. Сам Кирил онде је 13. јула 1764. завршио исписивање обимног рукописног зборника *Из душевној обеди в недељних днеш слова избрана*.²⁵

Не зна се тачно када је по други пут отишао из завичаја. Само је претпоставка да је на то утицало укидање Пећке патријаршије 1766. године. Какви су га послови, потребе, а могућно и жеље, водили на путовања, тешко је данас и наслућивати. Не зна се, такође, ни да ли су та путовања била у некој вези са шкрто забележеним податком да је његово школовање помагао архиепископ и митрополит Павле Ненадовић.²⁶ Морало би се, ипак, узимати за сигурно да су једногодишње путовање у Русију, када је стигао до Санктпетербурга и путовање по Италији, у Рим и Венецију, на којем је бивао две године, оставили на њега голем утисак. О разлозима тих странствовања није оставио никакво сведочанство и о њима се данас не може баш ништа рећи. У "отечество" се вратио 1767. године. Викентије Јовановић Видак, тада темишварски епископ, прима га у духовничку службу. Где се и каквим пословима занимао следећих десетак година, шта је радио и где је боравио, није познато у потпуности. У манастиру Сен Бурђу, у Банату, довршио је 12. јула 1771. преписивање још једног *Житија Светиој Саве*.²⁷ Не зна се да ли је у манастиру боравио као монах или можда због неког посла у служби епископа Видака или, пак, у његовој пратњи. Изгледа, ипак, да је највећи део времена провео у његовој непосредној близини јер га је 1774, кад је изабран за архиепископа и митрополита, Викентије Јовановић Видак повео са собом у Сремске Карловце. Ту је, чини се, на положају управника митрополијског двора. Заједно с архимандритима, хоповским и шишатовачким, Јованом Јовановићем и Гедеоном Никитићем, замењује у службеним стварима архиепископа и митрополита у његовој одсутности, води домаћу економију, брине чак и о берби винограда.²⁸ Члан је и митрополијске Конзисторије.²⁹ Године 1778. произвео га је Видак у чин протосинђела и поставио за настојатеља обновљеног манастира Гргетег. Кирил је, несумњиво, бринуо за материјални напредак свог манастира и његову економију. У манастирској цркви затекао је велелепни, нетом довршени, иконостас, рад младог академског сликара Јакова Орфелина. Залагањем новог настојатеља и ктиторством Стефана Рашковића, грађанина Великог Бечкерека, завршено је 15. јануара 1780. осликавање манастирске трпезарије.³⁰

Познавао је Алексија Везилића; 14. септембра 1784. примио га је за искушеника у Гргетег, али се Везилић није онде дуже задржао. Већ 9.

sjevernoj Dalmaciji, (y) *Starine*, IAZU, Zagreb, knj. 48, 1958, 199; Душан Кашић, *Манасџир Грѣшеї у XVIII веку*, (y) *Зборник Маџице срїске за ликовне уметносџи*, Нови Сад, 1988, 24, 124; Бранко Чоловић, *Манасџир Крка*, СКД "Просвјета", Загреб, 2006, 160.

20 Манастир Крка, Рукописи, 28. В. и V. Mošin i M. Radeka, *Isto*, 196.

21 Славко Гавриловић, *Васић, Генадије*, (y) *Срїски биографски речник*, Матица српска, Нови Сад, 2006, 2, 82.

22 Ст.[еван] М. Димитријевић, *Грађа за срїску исџорију из руских архива и библиошека*, (y) *Сџоменик Срїске краљевске академије*, LIII, 1922, 85, 262, 264-266.

23 Борислава Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика љакрачко-славонски*, (y) *Пирошски зборник*, Народни музеј, Пирот, 1994, 19/20, 39. В. и Б. Лилић, *Светосавеље у љирошском крају*, (y) *Брајство*, Друштво "Свети Сава", Београд, 1997, 1, 107; Б. Лилић, *Прилој биографији Кирила Живковића, љакрачкој владици*, (y) *Лесковачки зборник*, Народни музеј, Лесковац, 1996, 36, 367-374.

- 24 Борислава Лилић, *Српска књига на шериџорији Пирошској округу до ослобођења од Турака*, (у) *Браштво*, 1999-2000, 3-4, 47. В. и Б. Лилић, *Школе и про-свешта на шериџорији Пирошској округу до ослобођења од Турака*, (у) *Братство*, 2002, 6, 76-77.
- 25 Јасмина Недељковић, *Говор Пироша у XVIII веку*, Народна библиотека Србије, Музеј Понишавља, Београд – Пирот, 2004, 9.
- 26 Ђорђе Рајковић, *Мишројолић Павао Ненадовић*, (у) *Лешојис Машице српске*, Нови Сад, 1884, књ. 137, 69. Ни о школовању Кириловог савременика, једног од најобразованијих и најслободоумнијих Срба свога времена, темишварског епископа Петра Петровића, такође Ненадовићевог питомца, не зна се још увек ништа.
- 27 В.[ладимир] Ђоровић, *Биографија Св. Саве од Кирила Живковића*, (у) *Јужнословенски филолоџ*, Београд, 1921, књ. II, св. 1-2, 122-123. Ручнопис је Ђоровић пронашао у Библиотеци Матице српске.
- 28 Чедомир Денић, *Досиџеј и породица Видак*, (у) *Ковчежић*, Вуков и Доситејево музеј, Београд, 1973, 11, 126, 128-132.
- 29 Владимир Красић, *Ојис манастира Ораховице*, (у) *Лешојис Машице српске*, 1885, књ. 143, 71-72.
- 30 Љубомир Стојановић, *Сџари српски зајиси и наџииси*, Српска краљевска академија, Београд, 1903, књ. 2, 264 (бр. 3502). Није познат аутор ових слика, уништених, највероватније, приликом обнове манастира 1899. године. Да ли је то могао бити Амвросије Јанковић, који је, нешто раније, осликао манастирске трпезарије у Раковцу и Врднику? (Војислав Матић, *Архиџекџура манастира Грешеџа*, (у) *Зборник Машице српске за ликовне уметности*, 1988, 24, 139, нап. 35). Манастирским трпезаријама, према монашким правилима, придавао се посебан значај у животу заједнице.
- 31 Д. Руварац, *Прилози за историју српске књижевности*, (у) *Бранково коло*, 1910, 10, 157.
- 32 *Исџо*, 158.
- 33 *Исџо*.
- 34 Алексије Везилић, *Крашкоје најисаније о сџокојној жизни*, В Виенне, 1788, 36 друге паг.

октобра исте године, јавља се Кирилу писмом из Новог Сада, пред полазак у Беч, где је, могућно је и на Кирилов наговор, наставио своје студије права.³¹ Поздрављајући архимандрита и гретешко братство Везилић јавља: “Писание на Доситеја из Новаго Сада у Лајбцик експедирао сам, зане у Лајбцику находитсја.”³² То је несумњиви траг о несачуваном писму које је, формулација није најјаснија, вероватно Кирил Живковић упутио Доситеју Обрадовићу. Тако протумачен, тај податак оставља отвореном могућност да се Кирил захваљивао Доситеју на посланим књигама, које му је он, као и Јосифу Јовановићу Шакабенти, могао поклонити. Као већ свршени правник Везилић пише Кирилу из Беча 7. октобра 1785, обавештавајући га да је примио пет дуката за књиге које ће послати што пре буде имао прилику.³³ Утисак је да је Везилић примио још неки новац као помоћ. Да су били у блиским везама сведочи и чињеница да је Алексије Везилић једно писмо које је Кирилу 1785. упутио неки Димитрије Поповић уврстио у свој приручник кореспонденције *Крашкоје сочиненије о џривајних и џубличних делах* (Беч, 1785). Свог добротинитеља сетиће се и касније, у песничком зборнику *Крашкоје најисаније о сџокојној жизни*:

*Живковић Кириле Шлавонци желе
Бити мнојолетну, числаџи днече
Тебе Несџорове
Јер Ти оџеческим советом џасџирским
Мерџваја сердца дивно оживљајеш
Пагша воздвизајеш.*³⁴

У личној познанству био је и с Јованом Рајићем. Сачувано је понешто од њихове преписке.³⁵

Архиепископ и митрополит Мојсеј Путник уздигао је 1784. Кирила Живковића у чин архимандрита. У манастиру Раковцу Кирил је 1. јула 1785. замонашио младог Мојсија Миоковића, будућег горњокарловачког епископа, којег ће

касније, на Божић 1798, већ као пакрачки владика произвести за архимандрита манастира Раковца.³⁶

Након преласка Павла Авакумовића на арадску епископију, Кирил Живковић изабран је за епископа пакрачко-славонског и целог Вараждинског генералата. Посвећен је у Сремским Карловцима 20. јуна 1786.³⁷ године. У библиотеци манастира Кувежина чувана је пре Другог светског рата рукописна књижица од шест листова *Слово в ден иншѣлации еѣо високојрео(св)[еишѣенсѣва] Г[о]с[ѣо]г[и]на Г[о]с[ѣо]г[и]на Кирила Живковића на Пакрачко Славонијскују Еѣархију*,³⁸ вероватно својеврсна споменица са свечаним говором у част новопроизведеног владике. Већ неколико дана након инсталације, 28. јуна 1786, рукоположио је нови епископ у сремско-карловачкој Саборној цркви Вићентија Ракића за ђакона.³⁹ Архиепископ и митрополит Мојсеј Путник 26. августа 1786. године. Раскошна диплома⁴⁰ (66 x 47 cm) исписана је калиграфски, са развијеним орнаменталним украсом у заглављу, сасвим на трагу ранијих грамата које је исписивао Захарија Орфелин.

Чини се да је путовање Кирила Живковића у седиште његовог владичанства, у Пакрац, потрајало. Не зна се, истина, када је кренуо из Сремских Карловаца. Ваљало му је, вероватно, да среди послове у манастиру. Наследио га је млади и учени Данил Плевицки, родом Сентандрејац, који већ 1788. умире од туберкулозе.⁴¹ Путујући у Пакрац, Кирил се неко време задржао у Даљу, седишту митрополитског властелинства, вероватно по налогу архиепископа и митрополита. Из Борова 28. децембра 1786. пише поджупану Сремске жупаније ургирајући да се пошаље судија или овлаштени чиновник због прегледа годишњег рачуна црквене општине у Борову, како би и сам могао да пошаље свој извештај "на највише место".⁴² Преглед рачунских књига могао је Кирил обављати и у другим црквеним општинама кроз које је пролазио на свом путу. У Пакрац је стигао пре 17. фебруара 1787. године. Тог дана, на заседању Конзисторије, потписао је рачуне црквених општина плавшиначког протопопијата.⁴³ Првог априла 1787. издао је лепавинском игуману Данилу Прерадовићу свештеничку синђелију за парохију у Горњим Средицама.⁴⁴

Мало више од две деценије остао је Кирил у Пакрацу. Након што су се од смрти Софронија Јовановића 1757. изменила четворица епископа: Арсеније Радивојевић, Атанасије Живковић, Јосиф Јовановић Шакабента и Павле Авакумовић и након што су прошле најжешће борбе против покушаја унијаћења у Славонији, период Кириловог боравка у Пакрацу представљао је добро дошлу консолидацију. Већ је Јосиф Јовановић Шакабента увео у пакрачкој епархији стални клерикални курс намењен образовању свештеничких кандидата и ова се школа одржала кроз цело

35 Д. Руварац, *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци, 1901, 170.

36 Сава [Вуковић], епископ шумадијски, *Срѣски јерарси од девейѣо до двадесейѣо века*, Београд – Подгорица – Крагујевац, 1996, 339-340.

37 *Шемаѣизам ѣравославне срѣске еѣархије ѣакрачке за јѣдину 1898*. У Пакрацу, 1898, 13, доноси податак да је посвећење извршено 2. јуна 1786. године. Исти датум наводи и Д. Руварац (*Истѣо*, 1911, 685). Датум 20. јун усвојен је према Радославу Грујићу, а неспоразум је могао настати и због грешке у читању записа на портрету на којем је написан црквеном ћирилицом, исказан бројном вредношћу ћириличних слова. Датум се може прочитати као В (=2), али и као К (=20). У издању Владимира Красића у *Гласу истѣине* број је нечитак. У каталогу изложбе *Дело Арсенија Теодоровића* (1978, 82) донела је Лепосава Шелмић цео запис у којем је поменути број прочитан као К.

38 Лазар Мирковић, *Збирка рукојиса Манасѣири Кувежина, Дивше, Шишайѣовца и Грѣшеѣа* (у) *Сѣоменик*,

- 101, Одељење друштвених наука, нова серија, 3, Српска академија наука, Београд, 1951, 24 (бр. 37).
- 39 Драгољуб Павловић, *Вићенџије Ракић*, (у) *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 1935, 12.
- 40 Музеј Српске православне цркве Београд, Оставина Радослава Грујића (даље МСПЦ, ОРГ), Музејски предмети, 21. Прилика је да се и овде с осећањем поштовања и захвалности присетим помоћи коју ми је приликом рада у Музеју пружао др Слободан Милеуснић. Радмили Петронијевић и Биљани Цинцар-Костић, кустосима Музеја, искрено сам захвалао што ми ту помоћ пружају и данас.
- 41 Сава [Вуковић], епископ шумадијски, *Наспојашељи манастира Грешети*, (у) *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 1988, 24, 75.
- 42 Градски музеј Вуковар, Архив, 2 л., нем. језик, готича. Кирил се власторучно потписао: *Cyrillus Shivkovich Bischof zu Pakraz*. Писмо је прочитала и превела Гордана Кораћ, кустос Завичајног музеја у Земуну. Најлепше јој се и овде захваљујем.
- 43 МСПЦ, Пакрачка епархија, Архивска грађа XVIII века, кут. 7.
- 44 МСПЦ, ОРГ, Архивалије, 229.
- 45 Радослав М. Грујић, *Пакрачка епархија*, (у) *Споменица о српском православном владијанству пакрачком*, Пакрац, 1930, 192-193.
- 46 А. Везилић, *Исшо*, 42 друге паг.
- 47 *Темшварски сабор 1790*, *избор и објашњења Slavko Gavrilović, Nikola Petrović, Novi Sad – Sremski Karlovci, 1972, passim*.
- 48 Р. Грујић, *Исшо*, 193-194. Терзић је умро у Пакрацу 1822. године.
- 49 Исто, 195.
- 50 Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Музеј Српске православне цркве, Београд, 1996, 127.
- 51 Срета Пециначки, *Српска вероисповедна школа у Подравској Слатини у XVIII веку*, (у) *Зборник за историју*, Матица српска, Нови Сад, 1980, 21, 90 и даље.
- 52 Д. Кашић, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Епархијски

време Кирилове управе. Ученици су сами плаћали учитеља, а настава је трајала шест месеци.⁴⁵ Наставник је био Пантелејмон Терзић, образовани свештеник, на гласу као врстан проповедник. Хвали га у својим стиховима и Алексије Везилић.⁴⁶ С Кирилом Живковићем учествовао је 1790. на Темшварском сабору.⁴⁷ Проповедао је на литургији 21. новембра када је устоличен новоизабрани архиепископ и митрополит Стефан Стратимировић.⁴⁸

Убрзо по доласку у Пакрац, већ 11. јуна 1787, издао је дисциплинска правила за свештенство, која је касније обнављао и допуњавао. Међу осталим, у њима прописује и детаљна правила о одевању свештеника, па чак и њихових породица, жена и деце. За жене је одредио да се облаче “под грађански”, али без кинђурења. Посебно строго забрањује свештеницима да брију браде, претећи “епископским арестом”.⁴⁹ Увео је годишњи сабор свештенства у седишту епархије и одредио протокол приликом канонских визитација. Бринући о образовању и усавршавању свештеника, по налогу Илирске дворске депутације да се до отворења семинарије уведе школа “за ученије нужноје в манастире”, наредио је 1791. игуману и братству манастира Лепавине да међу собом одаберу најученијег монаха који би установио монашку школу. Одредио је да се монаси имају поучавати у правилном читању и писању, појању и рачуну,⁵⁰ прописујући чак и распоред сати. Бринуо је и о школама у својој епархији (у Слатини, на пример⁵¹), али је школство слабо напредовало делом и зато што га је пропагирала држава па је народ зазирао од таквих школа.⁵² Од 1783, препоруком Јосифа Јовановића Шакабенте, започело је сакупљање прилога за школско богословски фонд. До 1791. сакупљено је 2000 форинти те Кирил 1. јануара 1791. саставља *Регуламентни благодетелнао содружества пакрачке школе фондуса*, намењујући овај

фонд за оснивање мале гимназије и богословије у пакрачкој епархији.⁵³

За време рата Аустрије и Русије с Турском, примио је у своју епархију осморицу свештеника избеглих из Босне.⁵⁴ На препоруку митрополита Стратимировића узео је за свог секретара Паула Киселињија (Kiszellini), Словака отпуштеног из Војне команде у Осијеку. На тражење хрватског бана Ивана Ердедија (Erdödy) да га замени “службеником своје вере и нације”, јер по закону протестанти нису могли да обављају јавне службе у Троједној краљевини, морао је да га смени.⁵⁵ У питањима сједињења Далмације с Хрватском и Угарском, након што је дошла до неких писама које је упутио појединим свештеницима и калуђерима, аустријска тајна служба означила га је, уз митрополита Стратимировића, зачетником антиаустријског расположења.⁵⁶ Крајем октобра 1793. био је у аудијенцији код цара у Бечу: “едно поклонитисја поданически [...], а друго [...] некаја прошенија всеподанејше предложити”.⁵⁷ У Бечу је, могућно је, био и због тужбе против властелинства грофова Јанковића, ради угњетавања и одузимања земље сељацима.⁵⁸ У Беч је стигао 9. октобра; пише оданде Стратимировићу очекујући од њега даљња упутства.⁵⁹ Нешто раније, у септембру, цар Франц II поклатио је “по благоволенију” Кирила Живковића преко архиепископа и митрополита Стефана Стратимировића московско издање *Пролога*, у четири тома, цркви у Бјеловару,⁶⁰ док је пакрачкој цркви Светог Илије истом приликом послао велико *Јеванђеље* (Москва, 1763).⁶¹

Залагао се за градњу, обнављање и уређење цркава на широком простору свог владичанства. Тако 1792. предлаже двору отварање цркве и гимназије у бившем павлинском конвенту у Пожеги.⁶² На његову молбу двор је 1793. дозволио окупљање народа око укинутог и запустелог манастира Света Ана на дане неких празника.⁶³ У мају исте године његовим је благословом завршен иконостас цркве у Дарувару.⁶⁴ На Преображење, 6./17. августа, 1794. осветио је православну цркву у Загребу.⁶⁵ Осветио је и већи број цркава у другим местима своје епархије: Пакленици већ 5. маја 1787, Кућанцима и Капелни 1791, Бјеловару 1792, Михољцу 1793, Болчу, Сухој Млаки, Гаћишту, Горњој Буковици, Воћину, Чаковцу и Копривници 1795, Броду на Сави 1800, Салнику, Дољанима и Слобоштину 1805. године,⁶⁶ снабдевајући их и потребним литургијским предметима. Цркви Светих апостола Петра и Павла у Иванићу поколатио је, тако, 1799. плаштаницу.⁶⁷

Написао је већи број пастирских посланица, не само поводом Божића и Ускрса, већ и реагујући на разне појаве у народу, те литургијско-пасторалну студију *Слово о празнованији гнех неделних и прочих празников*,⁶⁸ писану у доба провођења редукције празника. Ти списи такође су сведочанство о његовој општој и богословској образованости и култури.

У доба епидемије куге издао је 1796. у Пакрацу прописе за борбу против ове болести.⁶⁹

управни одбор, Загреб, 2004, 332.

53 Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1910, sv. 2, 157.

54 Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, У Карловцу, 1891, књ. 1, 117.

55 Чедомир Денић, *Павле Бенички, секретар митрополића Стратимировића*, (у) *Зборник Машице српске за историју*, Нови Сад, 1998, 58, 12-13.

56 С. [Вуковић], епископ шумадијски, *Српски јерарси*, 279.

57 *Славенно-сербскија ведомости*, Беч, 2. новембра 1793, бр. 89, 324.

58 Славко Гавриловић, *Апратни покрети у Срему и Славонији почетком XIX века*, САНУ, Београд, 1960, 152.

59 Јасмина Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачкој епископа*, (у) *Археографски прилози*, Народна библиотека Србије, Београд, 1997/19, 238-239.

60 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најновији*, 1925, књ. 5, 237 (бр. 8764).

- 61 *Исшо*, 241 (бр. 8786).
 62 Славко Гавриловић, Иван Јакшић, *Грађа о православним црквама Карловачке митрополије XVIII века*, САНУ, Београд, Споменик 123, Одељење историјских наука, 2, 1981, 190.
 63 Д. Кашић, *Исшо*, 243.
 64 Љ. Стојановић, *Исшо*, 238 (бр. 8765).
 65 Димитрије Витковић, *Српска православна црквена оштина, парохија и школа у Зајребу*, Српска православна епархија загребачко-љубљанска, Загреб, 1985, 29.
 66 *Описание православновосточнога Неунѣскаго Закона Епархии Пакрачкија [...] лета 1805*, МСПЦ, Пакрачка епархија, Архивска грађа XIX века.
 67 Gjuro Stjepan Deželić, *Odgovor na pitanja postavljena po historičkom društvu*, (y) *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Zagreb, 1863, 206.
 68 Грујић, *Исшо*, 197. Рукопис се до Другог светског рата налазио у епископској библиотеци у Пакрацу. Данас није познат.
 69 М.[irolav] Milošević, D.[uško] Novaković, I.[vka] Novaković, *Propisi*

za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine, (y) *Farmaceutski glasnik*, Zagreb, 1979, 195-203. Аутори у чланку наводе и непознат податак да је Кирил Живковић имао одређено медицинско образовање које је стекао у болници краља Милутина у Цариграду. Да ли је тамо могао боравити још као хиландарски монах?

70 Н. Милаш, *Исшо*, 440.

71 *Исшо*. В. и Душан Кашић, *Манастир Греште у XVIII веку*, (y) *Зборник Машице српске за ликовне уметности*, 1988, 24, 125.

72 Н. Милаш, *Исшо*.

73 *Исшо*, 441.

На позив својих бивших ученика и познаника, с којима је током година остао у вези, посетио је 1797. Далмацију кад је, после пропасти Венеције, прешла у аустријске руке. Жеља му је била да “поправи и своје здравље морским купатилом”.⁷⁰ У Задар је стигао 29. септембра. Онда је затекао као пароха архимандрита манастира Крке, свог некадашњег ученика, Саватија Васиљевића који га је, потом, пратио на даљњем путу. Бродом је наставио до Шибеника и Скрадина где је, на молбу Скрадињана, 7. октобра у цркви Светог Спиридона служио архијерејску литургију. Како Далмација тада није имала свог епископа, наредног дана је, на молбу Саватија Васиљевића и скрадинског пароха јеромонаха Макарија Крнете, рукоположио за свештеника ђакон Стефана Видосављевића.⁷¹ У Задар се, поновно преко Шибеника, вратио 10. октобра; два дана касније служио је архијерејску службу на којој је крчког ђакон Софронија рукоположио за презвитера, а једног клирика за ђакон, а 14. октобра, преко Сења, кренуо натраг у своју епархију.⁷² Кирилова посета Далмацији имала је ружан епилог. Архимандрит манастира Крупе, од 1796. генерални викар у Далмацији, Герасим Зелић, осетио се повређеним у својим правима па се жалио далматинском гувернеру Турну, пишући да је Кирил долазио у Далмацију као “емисар мађарски, да подговори народ да се подложи под угарску круну и власт, а не под Аустрију”,⁷³ те да је задарске свештенике Саватија Васиљевића и Никодима Груића оставио као своје агенте. Гувернер је наложио истрагу и одредио кућни притвор за обојицу свештеника у манастиру Крки. Нису помогле ни представке угледних грађана, па је њихово прогонство завршило тек крајем 1798. кад се разјаснило да у доласку Кирила Живковића није било ничег за осуду. Зелић је писао и Стратимировићу, подносећи му читаву ствар “на архипастирскоје

разсудженије”, али му архиепископ и митрополит није одговорио, већ је, по решењу целог случаја, писао Саватију Васиљевићу, жалећи што је претрпио “невино самага подозрења ради казн ареста домоваго”.⁷⁴ На свом путовању Кирил Живковић вероватно је боравио још негде, јер је писмом из Пакраца 8. новембра 1797. кратко обавестио архиепископа и митрополита о шестонедељном избивању из епархије, напомињући да ће га о свим околностима обавестити када се буду видели.⁷⁵

У писму Стратимировићу из Пакраца 30. јула 1799. преноси поздраве које му упућује “госпожа графиња от Фе[с]тетич, вдова покојнаго Јоана Јанковича, спахије от Дарувар”.⁷⁶ Писмом од 23. августа 1801. обавештава архиепископа и митрополита о свом повратку, могућно из Сремских Карловаца, у Пакрац. Путем је, у Осијеку, посетио Стратимировићевог братаца Теодора, код којег је сусрео синовца Викентија Јовановића Видака, Тому,⁷⁷ некадашњег васпитаника Доситеја Обрадовића. Писмом од 13. јуна 1802. препоручује архиепископу свог секретара Георгија Суботића.⁷⁸

Свој тестамент сачинио је Кирил Живковић 12. априла 1804. у Пакрацу. Тестаменту прилаже *Инвенџаријум или описаније мојих вешчих*.⁷⁹ Првих пет страница инвентара писао је писар, док је шесту страницу исписао Кирил власторучно. Своје интервенције унео је на неколико места и у писарев текст. Ту своју редакцију инвентара датирао је 14. априла 1804, усправно на дну леве маргине на 5. страници, те ставио онде и свој монограм КЖЕП (Кирил Живковић Епископ Пакрачки). Инвентар је подељен у неколико делова: *Одејанија с[вја]шченаја, Моја љростѣ одејанија, Инвенџаријум мобилије различне, Инвенџариум ои моих собствених книѣ и Инвенџариум книѣ љрочи*. У свом додатку Кирил бележи још неке ствари које се налазе у канцеларијама, његовој спаваћој и лакејској соби, те у библиотеци. То је сведочанство о постојању посебне просторије за смештај књига. Онде су “књиге по ормани и на асталу”, али и разне друге ствари као на пример “сандук велики у којему су 70 антиминос ос[вја]шчених”, велики крст, архијерејска одежа, риф црвеног сомота, шест глава шећера, кафа и друго.

Тестамент је започео уобичајеном формулом: “Ја, низу потписати епи[с]коп пакрачки, својеручно сије завешчаније здрав при всеј памјати мојеј сушчи написах, по смрти мојеј што кому остављајем и во испољненије привести со заклетвом препоручајем от убогаго мојего именија што кому дати.”⁸⁰ За свој вечни спомен, катедралној цркви Свете Тројице оставља ручни крст, с којим је и портретисан. Набраја, затим, ствари које оставља епископији, међу којима слике: “образ с[вја]тија великом[у]ч[еници] Варвари⁸¹ и моју великују контрафу у сали”,⁸² па “пет великих ланткартах у кабинету, јакоже и књиги”, које потом набраја. Након пописа намештаја

74 Исто, 442. Герасим Зелић ову епизоду не помиње у свом *Жиџију*.

75 Ј. Недељковић, *О неким љисима...*, 240-241.

76 *Исџо*, 241.

77 *Исџо*, 242.

78 *Исџо*, 243.

79 Митрополијско-патријаршијски архив, Сремски Карловци, сигн. МП “Б” 1807/10 II. В. и Јасмина Недељковић, *“Инвенџаријум” (1804) и џешџаменџ (1804) љакрачкој епископској Кирила Живковића, (у) Археолофски љрилози, 1998, 20, 415-425*. У свом раду Ј. Недељковић није донела пописе књига. В. овде Прилог 2.

80 *Исџо*.

81 *Мучење Свеџе Варваре*, рад Теодора Чешљара Илића (1785). Занимљиво је да Кирил Живковић ову велику композицију сматра својим власништвом. То би могло значити да је он исплатио хонорар уметнику или, пак, да је слику откупио од свог претходника Павла Авакумовића по чијој је поруџбини настала.

82 тј. свој портрет, рад Арсе Теодоровића.

83 МПА “Б”, 1807/10 II и Ј. Недељковић, *Исџо*.

84 Сава [Вуковић]
епископ шумадијски,
*Гробна месџа српских
архијереја*, Каленић,
Крагујевац, 1999, 118.

85 Лазар Бојић,
*Памјатник мужем у
славено-србском
књижевству славним*,
[Беч?], 1815, 86.
Фототипско изд.:
Прометеј, Нови Сад,
1994. Уводну студију
написала Мирјана Д.
Стефановић.

86 О овоме опширно в.
Лаза Чурчић, *Случај
предговора Вечној
календара Захарије
Орфелина*, (у) Л.
Чурчић, *Књига о
Захарији Орфелину*,
СКД "Просвјета"
Загреб, 2002, 293-306,
с Орфелиновим
*Предговором Вечном
календару (307-311)* и
*Замеркама
Орфелиновом
Предговору Вечној
календара Кирила
Живковића (311-314)*,
превели на савремени
српски језик Стојан
Трећаков и Владимир
Шовљански.

87 Димитрије Руварац,
*Захарија Орфелин.
Живописно књижевна
црџа*, (у) *Сјоменик
Српске краљевске
академије*, Београд,
1891, 10, 87-89. Писмо
је, очигледно, кружило
и у преписима. Руварац
га је нашао у данас
непознатој рукописној
књижици *Возражение
Орфелиновој пред-*

и посуђа, такође намењених епископији, следи одредба о продаји преосталих ствари и исплатама завештања у новцу. Новчане прилоге наменио је "нишчим, болесним, престарим и вдовам сиротним, детем в Пакраце обретајушчимсја", свештеницима који га буду сахрањивали, пакрачким свештеницима, трима манастирима његове епархије те члановима породице: "братњему внуку" Јоакиму Живковићу у Великом Бечкереку, синовкама Јованки капетаници и Ани попадији, трима унукама, Јулијанији у Бечеју, Меланији у Лединцима и Меланији у Бечкереку, те праунуку Андреју Божићу у Бечкереку "от Јелисавети" и сроднику Младену Теодоровићу у Митровици. Преостали новац припада пакрачкој школи.⁸³

Умро је у Пакрацу 12. августа 1807. године. Сахрањен је у тамошњој Саборној цркви Свете Тројице.⁸⁴ Лазар Бојић га је већ 1815. уврстио у списак српских књижевника.⁸⁵

Простори живота Кирила Живковића – од Србије до Срема, и даље, преко Хиландара, Далмације и Баната, све до Славоније, укључујући и пут у Нову Србију, готово су у потпуности, и стварно и симболично, заокружили све крајеве у којима су Срби живели у 18. веку.

3.

Име Кирила Живковића, захваљујући једном сјајном портрету, овековечено је у историји српске ликовне уметности. У историји српске књижевности он се, више него по својим делима, најчешће помиње по једном писму, које је "18. новембра, по старом, лета Господњег 1783." упутио Захарији Орфелину.⁸⁶ Писмо чак није познато у целости.⁸⁷ Повод за њега нашао је Кирил у предговору *Вечном календару*, Орфелиновој претпоследњој или, можда, чак, последњој објављеној књизи.⁸⁸ У том предговору писао је Орфелин о себи у трећем лицу и говорио о себи као о већ покојном. Његове тадашње сложене животне околности и тешко здравствено стање те 1783. године несумњиво су условиле да је у предговору исписао све оне разочарано-резигниране речи у којима као да своди рачун свог живота. Такав *Вечни календар* купио је Кирил Живковић тог лета, на иришком вашару о Великој Госпојини. Нејасно је, при том, зашто је чекао пуна три месеца да се огласи. Као да се у њему таложила нека стара љутња која је, можда, чекала погодан тренутак да се ослободи. Из писма избија хладан и строг прекоран тон, иза којег су се, тешко је отети се таквом утиску, морали крити неки много личнији разлози, нека лична нетрпељивост којом се један стваралац и човек беспоговорно осуђује. Предговор *Вечном календару* дошао је таквом, чини се најпре, предубеђењу, уистину, само као прикладан повод.⁸⁹

Оно што Кирил није при том знао, или, могућно је, није хтео да прихвати, јест да је Орфелин, дочеквши објављивање књиге, изменио спорни предговор, одштампао чак и нову насловну страницу и тако начинио другу варијанту књиге. И таква, измењена, књига стигла је на исти иришки вашар. Један примерак је тог истог дана купио хоповски јеромонах Атанасије Васиљевић.⁹⁰ Примерака прве варијанте морало је бити веома мало,⁹¹ можда су на тржиште чак доспели грешком и Кирил је, чини се сасвим случајно, купио баш прву, неисправљену варијанту *Вечној календара*.⁹²

Не зна се када су се упознали Захарија Орфелин и Кирил Живковић. По несигурној рачуници могло је то бити још у новосадској словенско-латинској школи бачког епископа Висариона Павловића, којој је од 1739. све виши ниво давао учени префект Дионисије Новаковић. Могућно је да су и Орфелин и Живковић похађали ову школу. Или је њихово познанство могло пасти у доба Павла Ненадовића, за време Орфелинове службе у Карловцима? Или тек касније, у окриљу двора архиепископа и митрополита Јована Георгијевића, а можда и Викентија Јовановића Видака? Шта је Кирилу Живковићу могао о Орфелину говорити Викентије Јовановић Видак, с којим Орфелин није увек био у идиличним односима? Не треба сметати с ума ни да је Кирилов боравак у Венецији (по хронологији његовог живота која би се дала успоставити по ономе што је записао о себи) могао пасти у време живе активности штампарије Димитрија Теодосија и њеног неслужбеног редактора Захарије Орфелина, средином седме деценије 18. века. Да ли су се онде могли срести? Тих година, док Орфелин започиње своју историју о Петру Великом, остављајући у њој и полетно задихани опис Санктпетербурга, Кирил Живковић стиже у руску престолницу. Да ли је био бар исто толико задивљен њеном очаравајућом лепотом? Не зна се ни каква је била или могла да буде историја њихових личних односа. Да ли је нетрпељивост Кирила Живковића била последица Орфелинове *Представке Марији Терезији* и његових оштрих замерки на рачун клера, посебно оног из редова високе јерархије? Након што је остао без куће и имања у Сремским Карловцима, Орфелин је присиљен да тражи уточиште у фрушкогорским манастирима. Пошто је 1781. провео, изгледа већим делом, у Беочину, поткрај године прелази у Гргетег. Манастир је 1. новембра те године купио од земунског трговца Петра Стефановића, “лиферанта националних книг”, комплет илустрованог *Житија Петра Великог*, које је Стефановић претходне године добио од Орфелина на поклон.⁹³ Неко од монаха могао је тада преписати и књигу *Правоверије свјатих трческих цркве*, Данијела Хајнриха Пурголда, коју је Орфелин 1777. превео с немачког.⁹⁴ У Гргетегу је Орфелин једва издржао до пролећа.

словија на вечни календар и о Марци манасхи-ре. Текст о *Вечном календару* заузимао је 32 странице. Писмо је могло бити део Кириловог већег текста о *Вечном календару*. Од дванаест тачака, колико их је у писму било, исписао је Руварац само четири.

- 88 Још увек није познато којим су редоследом 1783. објављени *Вечни календар* и *Искусни ђодрумар*.
- 89 У том писму крију се и разлози приличног нерасположења књижевних историчара према Кирилу Живковићу. Тако, на пример, Никола Радојчић пише: “Кирил Живковић није човек коме би се смела пуна вера поклонити. Он није био љубитељ истине”. Уп. Н. Радојчић, *Захарија Орфелин као историчар*, (у) *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 1933, 256.
- 90 Мирјана Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века Библиотек-ке Матице српске*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1996, 155-157 (бр. 262)
- 91 Данас је познат само један, онај из библиотеке Српске православне велике гимназије у Новом Саду која се чува у Библиотеци Матице

- српске. Уп. Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Народна библиотека Србије, Београд, 1964, 163-165 (бр. 168).
- 92 Боривој Чалић, *Вечни календар Захарије Орфелина између њрве и грује варијанше*, (у) *Љешојис двете хиљаде ише*, СКД "Просвјета" Загреб, 2005, 361-368
- 93 Душица Грбић, *Илустровано Жишције Пејра Великој Захарије Орфелина, Том 1-2*, у *Библиошеци Машице српске*, (у) Д. Грбић, *Знакови старих књига*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 2000, 67, 70.
- 94 Д. Руварац, *Захарија Орфелин*, 82. Препис, данас у Патријаршијској библиотеци, Руварац је пронашао у Гретегу. Орфелинов аутограф данас није познат.
- 95 Ђорђе Рајковић, *Факсимиле од рукојиса знамениших Срба*, Беч, 1871, № 7.
- 96 *Ишо*.
- 97 Александар Форишковић, *Две белешке о Захарији Орфелину*, (у) *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 1969, 17/2, 259.

Из Сремских Карловаца, вероватно из куће синовца Јакова, пише 5. маја 1782. игуману Велике Ремете Данилу Марковићу, молећи за уточиште, јер из Гретега мора "в терпенији и молчанији изићи", а "понеже сутра морам мое вешчи из Гретега изнети."⁹⁵ Шта је све претрпео те зиме у Гретегу, Орфелин није детаљније сведочио. Одлази из Гретега у трпљењу и ћутању да би могао – исповеда Орфелин своје веровање и своју етику – "обиди, поношенија, униженија, гоненија и изгнанија с радостију примати и носити, и сврх тога таковија љубити и за њих молитисја".⁹⁶

Кирил Живковић знао је, несумњиво, много о раду Захарије Орфелина. Оставио је, тако, у писму архиепископу и митрополиту Викентију Јовановићу Видаку из Карловаца у Беч 28. октобра 1779, и податак да још увек нису завршени сви бакрорези за илустровано издање *Жишција Пејра Великој*.⁹⁷ У писму које је упутио Орфелину први је сведочио и да се, унаточ свим Орфелиновим заметањима трагова око *Горесцној илача* и *Плача Србији*, у Карловцима, бар у кругу митрополијског двора знало за његово ауторство тих песама. Знао је и тачан износ (50 дуката) помоћи коју је Орфелину за издавање *Вечној календара* дао новосадски грађанин Сава Вуковић. Познавао је и Орфелинову каријеру чиновника и издавача, знао је за његово кретање на релацијама од Карловаца, Темишвара, Венеције, Беча и Пакраца и ко зна шта све још. Показао је да је врх цркве знао, а можда и благословио, праксу штампања књига "con falsa data" у Венецији и Орфелиново ангажовање око њих, иако их је само Орфелину, неправедно, ставио на терет. Штета је што се можда никада неће сазнати шта је писало у преосталих осам тачака. Колико би тек оне откриле новог и још непознатог о Захарији Орфелину? И такво, ружно несумњиво, Кирилово је писмо "најбоље и најпоузданије сведочанство једног савременика о аутору *Вечној календара*".⁹⁸ Да ли је Орфелин на ове грдње одговорио?⁹⁹

Орфелина се Кирил Живковић сетио још једном. Настављајући школске реформе, Угарско намесничко веће је 1806. позвало архиепископа и митрополита Стефана Стратимировића да предложи садржај и стандарде за нове школске уџбенике, као и да се определи за само један тип писаних и штампаних ћириличних слова којима би се уџбеници убудуће штампали. Стратимировић је потражио мишљење епископа и школских директора. Одговарајући митрополиту, Кирил Живковић је предложио да се за узорке слова изабере они из Орфелинове прве *Калиграфције*: "При сем Вашему Превосходителству принапомјанути могу, јако Славеносербскиј Рукопис чрез почившаго Орфелина при блаженоуспшем Господину Архиепископу и Митрополиту Ненадовичу устроениј на тип лета 759-ог издан, идеже Церковнаја и Гражданскаја печатнаја, и рукописна писмена узрети ест, кои Прописи негли в тамошнеј Библиотеки избрестисја могут, из истих убо Пропис

писмена великаја и малаја еднаго по особ вида точију, по проразсужденију да восприимјатсја, и за будушчее употребление представљатсја”.¹⁰⁰

Да ли је овим писмом од 31. децембра 1806, под сам крај свога живота, Кирил Живковић занемарио некадашњу личну нетрпељивост према Захарији Орфелину? Да ли му је због оног и онаквог писма било жао?¹⁰¹

4.

Значајно Кирилово дело, приређивачко и преписивачко, обимни рукописни зборник, на 464 странице, *Из душевној обеда в недељних днеш слова избрана*,¹⁰² који садржи изабране моралне поуке намењене да буду образовна и поучна лектира вероватно младом читаоцу, издваја се и својим садржајем и језиком. На крају књиге оставио је запис: “Списах аз грешни и недостоини јеромонах Кирилл игумен темскаго м[о]н[а]с[т]ира, храма С[в]ја[т]аго великом[у] (ч)[е]ника Георгиа, в то(м) же м[о]н[а]с[т]ире ва пределе(х) Пиротски(х). 1764. М[е]с[т]а јулиа 13: На Богоумилно прошение Г[о]с[т]и[н]а Неши Чилича сина его Младену у Пирот”. За овај зборник Кирил је користио списе Гедеона Криновског, Димитрија Ростовског и, посебно, чувени зборник проповеди Симеона Полоцког *Обед душевниј* (Москва, 1681), што је истакао већ и у наслову свог дела. Те списе је, уз извесну слободнију прераду те додавање и својих оригиналних састава, у великој мери превео с рускословенског језика. Већ и сама намена зборника захтевала је прилагођавање и значајнију употребу народног језика. Због тога књига представља јединствен споменик пиротског говора оног времена.¹⁰³ За своја “слова” Кирил је рекао да су изабрана на “прости јазик болгарски”. За тимочко-лужничке говоре, како су касније названи говори пиротског краја (који припада зони тзв. “прелазних говора”¹⁰⁴), он и није могао употребити други израз. Књига је под називом *Темски рукопис* позната и у бугарској науци и предмет је више расправа и студија тамошњих научника.

За своју прераду Кирил је, свакако, морао имати неопходну приручну литературу, па се може претпоставити да су потребне руске богословске књиге биле део манастирске или, пак, његове личне библиотеке.

5.

Посебно место у интересовањима Кирила Живковића заузео је Свети Сава. Неколико преписа *Житија Светиој Саве*, које је начинио у разним периодима свога живота, довољно су сведочанство о томе. То интересовање и таква

98 Л. Чурчић, *Прва варијанта Орфелиновој Вечној календара није била неизвесна*, (у), Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*, 290.

99 “Шта бих дао да прочитам шта је, ако је, Орфелин одговорио Кирилу Живковићу.” Миливој Ненин, *Орфелину није вероваши*, (у) *Лешојис Машице српске*, Нови Сад, 2002, књ. 470, св. 6 (децембар), 942.

100 Чедомир Денић, *Прва Калиграфија Захарије Орфелина*, (у) *Сусрешти библиографа '85*, Народна библиотека “Др Ђорђе Натшевић”, Инђија, 1986, 42.

101 У инвентарима библиотеке Кирила Живковића нема ниједне Орфелинове књиге. У инвентару пакрачке епископије из 1804, који је прилог Кириловом тестаменту, у одељку *Инвентариум књијрочи*, има ставка “мали књижки потребија школи различнија и Прописи” (МП “Б” 1807/10 II. В. овде Прилог 2). Да ли би се под “Прописима” могла разумевати нека од Орфелинових *Калиграфија*, најпре друга – *Новејија славенскија йройиси*?

102 Зборник је данас власништво Библиотеке Матице српске (сигн.

- РР II 12). Још 1929. био је у приватном власништву у Пироту, а за Библиотеку Матице српске купљен је 1962. године.
- 103 Павле Ивић и Александар Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804.* (у) *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 4/2, 97.
- 104 Ј. Недељковић, *Исшо*, 10. Јасмина Недељковић је претходно, на основу анализе рукописа и језичних особина, недвосмислено утврдила Кирила Живковића као писара овог зборника (Ј. Недељковић, *О неким писмима.. и Инвеншаријум и шеснаменш...*). Резултате исцрпног језичног испитивања Кириловог зборника објавила је у свом обимном делу *Говор Пироша у XVIII веку* (Београд-Пирот, 2004).
- 105 О изласку књиге известиле су *Славено-сербскија вedomости*, 7. фервуарија 1794, бр. 12, 56.
- 106 Г. Михаиловић, *Исшо*, 288-289 (бр. 316).
- 107 Исто, 289-290 (бр. 317). Примерака краће варијанте, према напомени Г. Михаиловића, сачувано је много мање, али ову тврдњу ваља примити условно.
- Од прве варијанте Библиотека Матице српске има шест примерака, а од друге два. Уп. М. Брковић, *Исшо*, 241-245 (бр. 418-425). У истој библиотеци су још по један примерак обе варијанте: дужи у Библиотеци Српске православне велике гимназије у Новом Саду и краћи у личној библиотеци Саве Текелије. Краћи примерак има и Универзитетска библиотека у Београду. Скраћено издање имала је и Епископска библиотека у Пакрацу, али на њему није било никаквих записа. В. *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*, <редактор Лазар Чурчић>, Епархија славонска, Народна библиотека Србије, Пакрац, Београд, 1990, 92. Краћу варијанту има и Патријаршијска библиотека у Београду (сигн. П II 36106). Примерак је припадао пароху Милети Медаковићу. Два примерка краће варијанте сачувана су и у библиотеци манастира Крке. По три примерка обе варијанте има Народна библиотека Србије у Београду.
- 108 Проучавајући руске преписе Теодосијевог *Жишија Светиој Саве*, Димитрије Богдановић запазио је да ни у једном рукопису нема Теодосијевог имена. посвећеност утиснули су се у личност Кирила Живковића, нема никакве сумње, још у његовој младости, за боравка на Светој Гори. Не би смело да буде само претпоставка да је Кирил, исписујући Савино *Жишије*, текст сам и превео са српскословенског на рускословенски.
- Жишије свјатих сербских просветиштелеј Симеона и Сави, сѣисаное Домишѣианом [...]*, штампано у је у Бечу код Стефана Новаковића почетком 1794. године.¹⁰⁵ Није познато зашто, али књижица је објављена у две варијанте – на 76¹⁰⁶ и 62¹⁰⁷ странице. Текст на прва три табака прве варијанте је опширнији, у њему су и веће допуне Кирила Живковића. У другој варијанти та прва три табака замењена су скраћеним текстом на једном табаку, иза којег даље следи непромењени текст. Кирил је текст, како саопштава већ на насловној страници, скратио и очистио. Штампачујући своју прераду, он није знао (у заблуду о томе могао га је довести и предложак по коме је радио) да, уствари, приређује Теодосијево,¹⁰⁸ а не Доментијаново *Жишије Светиој Саве*, што је први приметио тек Никола Радојчић.¹⁰⁹ Објављујући текст на рускословенском језику, приређивач је Савино *Жишије* прерадио и језички. Не може се више знати шта је Кирила побудило на објављивање ове књиге, али никако не треба заборавити да је време било пажљиво одабрано: те се године навршавала 200-годишњица од спаљивања моштију Светог Саве. Истовремено, било је то и прво издање неког српског средњовековног књижевног дела,¹¹⁰ ако се изузму богослужбени текстови – службе српским светитељима штампане у *Србљаку* (Римник, 1761; Венеција, 1765) и *Канони на осам љасова* (Венеција, 1776). Кирилову прераду Савиног *Жишија* објавио је 1858. у Паризу пољски филолог Александар Хоћко (Chodzko), професор на College de France, у упоредном преводу на француски језик, под насловом *Legendes slaves du moyen-age 1169-1237, Les Nemanja vies de St. Symeon et de St. Sabba*.

Рукопис *Жиѡија Свѡиої Саве* под којим се Кирил Живковић потписао 1756, а који, чини се, није сâм и преписао, био је свакако предлогач, али не и једини, штампаном издању. Пажљиви састављач рукописа начинио је своје дело према добром и поузданом извору.¹¹¹ Одатле је, свакако, преузео и многа места која објашњавају неке неразумљиве делове Теодосијевог *Жиѡија*. Кирил је за приређивање издања које је штампао, имао, врло је вероватно, и пуну редакцију Теодосијевог *Жиѡија*. Осим тога, у штампано издање унео је и делове којих нема код Теодосија, допунио га светогорском и народном традицијом те својим тумачењима, разјашњавајући понегде чак и значење појединих речи. Кирилово штампано издање Шафарик је назвао “племенитом компилацијом”.¹¹²

Препис Савиног *Жиѡија* начињен у Сен Ђурђу 1771. разликује се од осталих “и у самим фактима и у фразеологији”.¹¹³ У њега су, такође, унесена причања о Светом Сави потекла из усмене традиције. На том рукопису, веома скраћеном, на 44 странице, записао је Кирил: “весеже точно писасја окроне излишних похвал и витинства дља удобнеишаго прочитанија и разуменија”.¹¹⁴

Међу преписима *Жиѡија Свѡиої Саве*, датираних у 18. столеће, познато је још једно, чувано у библиотеци епископије у Плашком.¹¹⁵ Не може се искључити могућност да је Кирил Живковић и с њим био у некаквој вези. Не зна се, исто тако, да ли је начинио, а могао је, још који препис Савиног *Жиѡија* или извод из њега. Никако неће бити спорно да је управо он у 18. веку највише урадио на ширењу светитељевог култа у крајевима преко Саве и Дунава.

Године 1803. Кирил Живковић је приредио и штампао у Будиму *С[вја] шченомученика Пеѡра нареченаѡ Еѡискоѡа Дамаскаѡа две књиѡи о челоическом 1) истѡинном естѡетѡсѡивенном разуме 2) о г[у]ховном (душевном) разуме*. О поступку приређивања и изворима ове књиге, коју је Шафарик уврстио међу дела о аскези,¹¹⁶ не зна се ништа. Списе дамаског епископа могао је Кирил превести и сам. Примерак књиге послао је 16. јула 1804. архиепископу и митрополиту Стратимировићу “на благословение и благоволение”,¹¹⁷ молећи га и да препоручи књигу за продају у другим епархијама и то по цени од 1 ф. 30 кр. Како је на књизи штампано да је изашла са Стратимировићевим благословом, записао је на њој, 23. јула 1804. у Даљу, архиепископ и митрополит следеће: “Небила књига сија с Моим бл[а]гословением – јакоже здје пишетсја – издаана, ниже вједах аз чтолибо о јеја издании до толе донеже ексемплар сеј готов и напечатан с писанијем Г[осподина] Е[пископа] Пакрачкаго послан ми”.¹¹⁸ Изгледа да Стратимировић није на овоме инсистирао, као што је, иначе, чинио у појединим сличним случајевима, и да пакрачки епископ, чини се, није

Свуда се помиње само Доментијан. Уп. Д. Богдановић, *Нека зајажања о руској редакцији Теодосијевог Жиѡија Свѡиої Саве*, (у) *Зборник Маѡице срѡске за књижевност и језик*, 1975, 23/2, 250.

109 Никола Радојчић, *О неким ѡсѡодарима града Просека на Вардгару*, (у) *Лѡѡиис Маѡице срѡске*, 1909, књ. 260, 39. У литератури се и данас, прилично често, наводи да је реч о Доментијановом делу. Уп. на пр. Дејан Медакковић, *Шѡамѡање срѡских књиѡа и новина у Бечу у XVIII и XIX веку* (текст преузет из књиге *Срѡи у Бечу*, Прометеј, Нови Сад, 1998), (у) *Срѡска књиѡа у Бечу 1741-1900. Каѡалоѡ изложбе*, <аутори изложбе и каталога Мирјана Брковић, Јасна Карталовић>, Библиотека Матице српске, Народна библиотека Србије, Вукова задужбина, Нови Сад – Београд, 2002, 23. У каталошком делу (стр. 80) наводи се, наравно, тачан податак.

110 Мирослав Јовановић, *Наслеђе “вишше класе”:* *оград грушѡва у срѡском књижевном, културном и научном наслеђу 18. века*, (у) *Годишњак за грушѡвену историју*, год. 9, 2002, св. 1-3, 25.

- 111 Никола Радојчић, *Прво издање Теодосијева Жиџија Св. Саве*, (у) *Српски књижевни гласник*, Београд, 1. април 1913, књ. 30, бр. 7, 528-531.
- 112 Павел Јозеф Шафарик, *Историја српске књижевности*, <за штампу, према рукопису, приредила, напомене и поговор написала и регистар сачинила Мирјана Д. Стефановић>, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд – Нови Сад, 2004, 165.
- 113 В. Ђоровић, *Исџо*, 122.
- 114 *Исџо*.
- 115 Vladimir Mošin, *Stari rukopisi Srba u Hrvatskoj od XIII do XX stoljeća*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1970, 58-59 (br. 75). В. и Milan Radeka, *Stare srpske rukopisne i štampane knjige u Gornjoj Krajini*, (у) *Zbornik Gradskog muzeja Karlovac*, 1964, sv. 1, 104.
- 116 П. Ј. Шафарик, *Исџо*, 329 (бр. 1006).
- 117 Д. Руварац, *Прилози за историју српске књижевности*, (у) *Исџо*, 1911, бр. 39, 618-619.
- 118 Патријаршијска библиотека, сигн. П VIII 93. В. и Д. Руварац, *Исџо*, 619.
- 119 *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*, 79 (бр. 165/16).
- 120 Чедомир Денић, *Лициџација библиотеке Викентија Видака 1780. године*, (у) *Библиотекарски годишњак Војводине 1972*, Нови Сад, 1973, 47.
- 121 Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и наџиси*, 1903, књ. 2, 84 (бр. 2564). В. и Петар Момировић, *Сџари српски записи и наџиси из Војводине*, Матица српска, Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине Нови Сад, 1993, књ. 1, 165 (бр. 813). Књигу је 1730. у Араду епископ јенопољски Викентије Јовановић покљонио свом протођакону Софронију Симоновићу. Временом је доспела у манастир Раковац одакле ју је, док је био темишварски епископ, купио Викентије Јовановић Видак. На књизи се 6. маја 1754. потписао епископ пакрачко-славонски и осјечкопољски Софроније Јовановић. Данас се књига налази у Крушедолу.
- 122 Ч. Денић, *Исџо*, 48-52.
- 123 *Исџо*, 51.
- 124 С. М. Димитријевић, *Исџо*, 72-73.

трпео никакве последице, иако збуњује велики број нерастурених примерака које је Кирил забележио у свом тестаменту, а који се није променио ни до његове смрти. Остаје отворена могућност да је Стратимировић забранио даље растурање књиге.

6.

Кирилово интересовање књигама, о чему сведоче подаци из биографије, започело је врло рано, у доба његових хиландарских година, а можда и раније, још у школи. Не зна се да ли је са својих путовања доносио и књиге. Оне које су му биле потребне или је желео да их има куповао је директно од власника, на вашарима, лицитацијама, преписивао их или наручивао преписе, управо онако како су до њих долазили и његови савременици. О томе је остало нешто оскудних података који, бар фрагментарно, омогућују покушај реконструкције настанка његове библиотеке.

Тако је Рајићев *Катихизис мали* (Беч, 1776), записао је на књизи, купио за 1 форинту.¹¹⁹ На лицитацији оставине архиепископа и митрополита Викентија Јовановића Видака, одржаној 20. јула 1780. у Даљу,¹²⁰ купио је књигу *О свештенству Свештој Јована Злашхоустој* (Москва, 1664) о чему је остављен и запис на књизи.¹²¹ У протоколу лицитације, вођеном, иначе, на немачком језику, та књига забележена је као *Joannis Chrysostomi de Sacerdotio*. Осим ње, купио је Живковић, забележен у протоколу као Probst v[om] Gergeteck, још и књиге:

*Allgemeiner Hausvater
Corpus humani practica
Schaubühne der Welt II Theil
2 Th. Schabilas-Reisen
Fünftausend und eine Nacht*

*Psalteria cum explicatione
Novum testamentum
Pufendorffii Historia
Cathec[h]ismus in Illiri[!]scher Sprache
Illyrische u. Wallachische Decalogi
Kaiseris Leonis Leben
14 Th. Chollie alte Historien.*¹²²

Изгледа да му је до неких од ових књига било посебно стало јер је за њих платио и цену вишеструко већу од почетне. Од свих учесника лицитације (а били су онде још Јован Рајић, Павле Ненадовић Млађи, Мојсеј Путник, Јован Мушкатировић и други), Кирил Живковић дао је највише новца за куповину књига. За 14 дела у 29 књига утрошио је 82 форинте. Највећу цену, 42 ф. 20 кр., за појединачну књигу, *Библију*, платио је будући архиепископ и митрополит Мојсеј Путник, тада администратор Карловачке митрополије.¹²³

У манастиру Беочину продаване су 14. јула 1783. ствари покојног гомирског архимандрита Теофила Алексијевића. Тридесет година раније, 1753/54, путовао је Алексијевић у Русију и донео оданде 463 књиге.¹²⁴ И 1762. донео је пошиљку руских књига за школе и цркве. На тој је лицитацији Кирил Живковић купио књиге: *Пребедреница, Аиофшеїмаїа и Знаменија Анїи-Христїова їришесївија*.¹²⁵

Кирил Живковић био је, чини се, наклоњен и рукописној књизи. Вероватно му је мукотрпно и споро преписивање било у понеком случају једини начин да дође до текстова који су му били потребни или му је до њих било посебно стало. Тако је у Карловцима 15. фебруара 1780. завршио преписивање у књигу списа *Восїочнија церкве оїшеїї ко Пречесїнаїо Госїодина Аїанасија Димїїриевича Секеруши, 1776.їо їода, јунија 15їо к заїаднеї церкве оїсїуїившаїо*.¹²⁶ Запис о преписивању, на листу 117, ставио је вероватно касније, јер је испод њега у монограмском преплету исписао иницијале КЖЕП.

Рукописну књигу *Безїрисїраснаїа истїорическаїа їовесїї о раздеїениїу восїочнија и заїаднија церквеї [...]* састављена Је[реїем] Јоанно(м) Раиче(м) в Ново(м) Саге леїа искуїленија 1766.¹²⁷ преписао је 1780. године. О томе је на крају књиге оставио запис: *Преїи:[са] Кирилл Живко(в)[ич]. А-М їрошосинїел и м[о]н[асїира] їрїешета насїоїаше[л] в шо(м) м[о]н[асїи]ре 1780. окїо(м)[врија] 14*, док је на полеђини насловне странице записао "сија 5 ф". На горњем пресеку књиге исписао је своје иницијале. Касније, 10. октобра 1787, преписивање једног примерка ове књиге завршиће у Пакрацу Андреј Бабић,¹²⁸ можда управо с предлошка из библиотеке новопристиглог владике.

125 МСПЦ, ОРГ,
Архивалије, 433.

126 Патријаршијска
библиотека Београд,
191. В. и Д. Руварац,
Исїо, бр. 40, 636.

127 МСПЦ, ОРГ, Рукописне
књиге, 49. На књизи је
печат "Епископска
књижница у Пакрацу"
и налепница са старом
сигнатуром: I A 10 / 44.

128 Надежда Р. Синдик,
Мирослава Гроздано-
вић-Пајић, Катарина
Мано-Зиси, *Оїис и
сїарих шїамїаних
књїа бїблиоїшеке
Срїске їравославне
ейархије будумске у
Сенїандреїи*, Народна
библиотека Србије,
Библиотека Матице
српске, Београд – Нови
Сад, 1991, 59–60.

129 *Срїске рукописне и
шїамїане књїе у
Славониїи ог XV до
XVIII века*, 24 (бр. 35).
Иницијали су, као и на
осталим Кириловим
књигама, вероватно
исписани у монограм-
ском преплету па ће
најпре бити да онде
стоји КЖЕП. Уп. и: V.
Моїин, *Исто*, 50–51 (бр.
63); *Музеј Срїске
їравославне цркве
ейархије Заїребачко-
љубїанске у Заїребу*,
<уредници митрополит
заїребачко љубїански
Јован, Слободан
Милеуснић>, Загреб –
Београд, 2006, 138.
Познати су и други

преписи списа о унији. В. на пр. МСПЦ, ОРГ, Рукописне књиге, 66; В. и Иванка Веселинов, *Библиотека манастира Ковиља, (у) Зборник за друштвене науке, Матица српска, Нови Сад, 1969, 53, 161.*

130 МСПЦ, ОРГ, Рукописне књиге, 47.

131 Д. Руварац, *Исхо*, бр. 39, 619. Руварац је рукопис пронашао у Патријаршијској библиотеци и на темељу садржине ове верске полемичке књиге запитао се нису ли помени Халеа и Лајпцига, заправо, мистификације да би се заваарао траг правом аутору, којег би пре требало тражити у домаћој средини. Из литературе је познато више преписа ове књиге. Један је пронашао и Шафарик и њиме завршио своју *Историју српске књижевности* (в. П. Ј. Шафарик, *Исхо*, 331, бр. 1026). Примерак рукописа за који му се учинило да би могао да буде аутограф Јована Рајића пронашао је и Љубомир Стојановић (в. Љуб. Стојановић, *Кашалој рукописа и старих штампаних књига : збирка Српске Краљевске Академије, Београд, 1901, 214 (бр. 152).* Преписе имају и Библиотека Матице српске (сигн. РР I 61),

Списе *Господина Леона Сайиехи [...] писание [...] о унији и О единої вере и единої цркви* преписао је у једну књигу, названу касније *Црквено-полемички зборник и тумана Кирила Живковића*. На крају преписа написао је: "20. нов. 1780. состависја и преписасја КЖП".¹²⁹

На рукописној књизи *Основашелное показание о разностих между восточноју и западноју церковију*¹³⁰ оставио је запис да ју је сам преписао у Земуну 30. марта 1781. године. И тај запис означио је иницијалима КЖЕП. У Земуну није био само да би преписао књигу, то је учинио успут. Биће да је тамо боравио ради неког посла, вероватно у служби митрополије.

Свој монограм, изгледа опет на пресеку књиге, записао је Кирил Живковић и на књизи *Ошвети Православнаго некогго Христианина [...] на греческом јазике печатаана у Халле 1775. Преведенна на славенскиј јазик в Лаиисѣи шотож лѣша*,¹³¹ коју је својеручно преписао.

На преписивању књига ангажовао је и гретешког јеромонаха Вартоломеја, уз Константина Студеничанина, једног од најбољих преписивача код Срба у 18. веку. Сачуване су до данас три књиге исписане његовом руком за Кирила Живковића. Једна од њих настала је након Кириловог преласка у Пакрац, што је сведочанство да је с Гргетегом и даље одржавао везе. Посебно раскошне, истоветно увезане у црвену кожу, декорисане флоралним мотивом у слепом отиску са златотиском на корицама и вињетама Распећа на предњој и Богородице с Христом на задњој страни корица, су *Чин ос[в]ешченија храма*¹³² и *Служба ос[в]ешченија храма*,¹³³ са готово истоветним записима који говоре да су књиге исписане *иждивенијем Кирилла Живковича Православнаго Еп[ис]копа Пакрачко=Славонијскаго, целато Генералата вараждинскаго: рукоју варшоломеа монаха малоросијанина в монастире Гертеишеі*. Прву књигу завршио је Вартоломеј 28. јуна, а другу 16. јула 1786. године. Испод оба записа такође је Кирилов монограм КЖЕП=Слав. Наручивши књиге које ће му на новој дужности бити неопходне, спремао се нови епископ за пут у своје владичанство.

За Кирила је Вартоломеј 1788. преписао и књигу *О строенији великата мира*,¹³⁴ о чему је на унутрашњој страни предњих корица Кирил оставио својеручни запис:

Книѣ за ос[в]а]шченије с[в]а]шато великата мира, сѣисасја иждивенијем Г[ос]подина Кирилла Живковича Православнаго Еп[ис]копа Пакрачко=Славонијскаго, и целато Генералата вараждинскаго: рукоју варшоломеа монаха, в монастире Гертеишеіе 1788-го Јулија 30.

КЖЕП.

Испод записа стоји још и "куплу 2 ф.", али није јасно на шта се та цена односи. Да ли је то могла да буде награда преписивачу, или можда цена плаћена за увезивање или пак сам празан свезак? Књига је већег формата, у кожном повезу плаве боје, с орнаментом у златотиску на корицама.

Ове три књиге, раскошно увезане и исписане црним и црвеним мастилом, са колорисаним вињетама у заглављу на почетку текста, значајно допуњавају данас познато Вартоломејево преписивачко дело. До сада је било познато једанаест рукописних књига преписаних његовом руком.¹³⁵ Једна од њих, такође *Служба освешћења храма*, припадала је Епископској библиотеци у Плашком.¹³⁶ Последње две наведене књиге, које је Вартоломеј преписао за Кирила Живковића, важне су још по нечем. У њима је Кирил Живковић оставио запис у коме је рекао да су књиге преписане руком јеромонаха Вартоломеја “малоросијанина”, што је једини траг о пореклу овог значајног и искусног писара, који је, међу осталим, у Крушедолу 1774/75. “крупним, ванредно лепим уставним словима која се скоро не разликују од штампаних”¹³⁷ исписао у три књиге извод из *Хроника* Ђорђа Бранковића. Када се једном опишу и проуче књиге из владичанске библиотеке у Вршцу можда ће се у *Служби освешћења храма*, коју је Кирил Живковић 15. октобра 1798. поконио Павлу Авакумовићу,¹³⁸ епископу арадском и јенопољском, препознати још једно Вартоломејево дело.

У пакрачком владичанском двору затекао је нови епископ нешто књига. Најстарије су могле потицати из оставине епископа Никифора Стефановића који је и обновио владичанску резиденцију. Своје књиге оставио је дворској капели и епископ Софроније Јовановић али су оне, сплетом околности, делом продане на лицитацији, а делом доспеле у митрополијску библиотеку у Карловцима. Од смрти Софронија Јовановића до доласка Кирила Живковића, с пакрачке су катедре четворица епископа премештена у друге епархије и са собом су понели своје књиге.¹³⁹ У дворској капели примио је Кирил 20 књига у 30 свезака, а у канцеларији конзисторије примерак добро очуваног московског издања *Нової завѣши* и један половни архијерејски чиновник. Већина књига у капели била је половна и њихово се бројно стање није за Кирилове управе изменило. Укупна вредност тог фонда била је 1808, према процени администратора, а затим и владике, Јосифа Путника, 156 форинти.¹⁴⁰

Током 18. века у пакрачкој епископији су књиге и продаване, највише богослужбене, а затим и богословске и школске. Већ је Јосиф Јовановић Шакабента прописао да би сви парохиски свештеници морали имати обавезне богослужбене (јеванђеље, апостол, служебник, псалтир, часослов, октоих, општи и празнични минеј, ирмологију, те посни и цветни триод) и богословске књиге (катихизис, синодалне проповеди и “казание”).¹⁴¹ Због тога је и тражио да пароси пошаљу спецификације за потребне књиге бечке и московске штампе.¹⁴² Године 1786. онде су била два пакета бечких *Катихизиса*. На продају су тада били још триод цветни и триод посни, октоих, апостол, псалтир, општи минеј, Последованије молебни(х) и Книга

те Музеј српске православне цркве (ОРГ, Рукописне књиге, 136). Рукопис МСПЦ припадао је архимандриту Симеону Јовановићу.

132 МСПЦ, ОРГ, Рукописне књиге, 143. На књизи је стара пакрачка сигнатура I Б 27 / 73.

133 МСПЦ, ОРГ, Рукописне књиге, 142. На књизи је стара пакрачка сигнатура I Б 28 / 73.

134 МСПЦ, ОРГ, Рукописне књиге, 212. На књизи је стара пакрачка сигнатура VII Б 14 / 78.

135 Иванка Веслинов, *Хиландарски рукопис јеромонаха Вартоломеја*, (у) Иванка Веслинов, *Трагом српске прошлости*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1991, 99-113.

136 И. Веселинов, *Истио*, 113 (нап. 21). В. и V. Мошин, *Isto*, 59 (бр. 76); М. Radeka, *Isto*, 104.

137 Сава Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци, 1914, 234.

138 П. Момир Нови Сад, 1959, 3, 213.

139 Понека књига ипак је заостала у Пакрацу, или, можда стигла онамо касније као, на пример, рукописни *Архијерејски чиновник*

- Јосифа Јовановића Шакабенте с његовим потписом, и рукописна *Правила манастира Ковиља*, на којима је Шакабента потписан као епископ бачки, сегедински и јегарски. В. *Српске рукописне и шtamајане књије у Славонији од XV до XVIII века*, 4-5 (бр. 3) и 12 (бр. 16). У недатираном инвентару епископске библиотеке, начињеном крајем 19. века, те су књиге пописане међу књигама Јосифа Путника.
- 140 Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабсбуршкој Монархији током 18. века*, докторска дисертација обрађена на Филозофском факултету у Београду 1991, 83.
- 141 Ч. Денић, *Исшо*, 144.
- 142 МСПЦ, Пакрачка епархија, Архивска грађа XVIII века, кут. 5. Писмо из Беча од 17. јуна 1783. године.
- 143 *Реесџр ош књија продаемих црковних*, МСПЦ, ОРГ, Архивалије, 647.
- 144 Данас у Библиотеци Матице српске (сигн. Р18Ср III 7.2). В. Мирјана Брковић, *Српске књије и периодици 18. века Библиотеке Матице српске*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1996, 75 (бр. 111).
- 145 Љ. Стојановић, *Исшо*, 5, 238 (бр. 8765). Погрешно је наведена 1783. као година издања.
- 146 Чедомир Денић, *Руске синодалне проповеди код Срба и њихово ширење у Хрватској*, (у) *Зборник о Србима у Хрватској*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1991, 2, 92. Шаљући своје *Собраније* (Беч, 1793) манастирима Крупи и Драговићу, Доситеј Обрадовић препоручује да свака црква у Далмацији набави “на наш прости јазик преведене Платонове предике” које су потребне народу и свештенству. В. Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1961, 3, 259.
- Драговићки примерак с Доситејевим записом у: Манастир Крка, Књиге, 101. Уп. и Љиљана Чубрић, *Један примерак Доситејевој Собранији*, (у) *Ковчежић*, 1999, 32-34, 91-94.
- 147 Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и нађиписи*, 1903, књ. 2, 283 (бр. 3613).
- 148 МСПЦ, ОРГ, Архивалије, 108.
- о пришествии антихр(и)стовом; укупно 116 примерка књига.¹⁴³ И Кирил Живковић посебно се трудио око ширења књига. *Ирмолојију* (Беч, 1780), продао је 1792. петавачкој цркви,¹⁴⁴ док је 22. јула 1793. поклатио, вероватно нетом објављено, *Собраније [...] јоучениј* (Беч, 1793), цркви у Бјеловару.¹⁴⁵ На ову књигу, Рајићев превод руских синодалних проповеди, дуго се чекало. Још 1789. наручио је епископ за своју епархију 112 примерака (за 3 манастира, 100 цркава и 9 филијала).¹⁴⁶ С растурањем и продајом није ишло лако, па је Кирил књиге и размењивао. Тако је с црквом Св. Петке у Подгорачу, изгледа уз доплату од 10 ф. 30 кр., мењао примерак проповеди за рукописну књигу *Беседе Св. Јована Златоустојој*. О томе је на књизи оставио интересантан запис:
- Понеже љревод сеја књиџи Греком ош љреческајо диалекџа на славенскиј љреведен јо љреческим окончанием и слојом и не добро силу и разум славенскајо јазика имушчим, и не шокмо љросџејшим, но и ученејшим весма шмен и невразумишелен обрешајеш сја, вини радни сиццивија, да Грек лучше ош словенскајо на љреческиј јазик, а Славјанин ош љреческајо на славенскиј јаснејше и вразумишелнејше ош чуждајо на свои своисџивени љреводишџи можеш. Тојо ради взјах сја во ејискојџију, да ученејши мојушџи лучше разсуждавашџи и разумевашџи. И в шјој на век да изосџанешџи и хранишџи сја в јолзу будушчим ејискојојом.*¹⁴⁷
- Преко архиепископа и митрополита Стефана Стратимировића послало је Угарско намесничко веће 1793. пошиљку књига да се поделе у пакрачкој и карлштатској епархији. Књиге су руског издања, а њихово порекло није објашњено. Могућно је да су заплењене на царини, па их се власти на овај начин решавају или су део залихе књига које су Курцбек или Каулиције увезли из Русије, али су могле потицати и из неког другог, још непознатог извора. У поспратном попису књига намењених пакрачкој епархији је 19 наслова у 186 примерака.¹⁴⁸ На

документу је, другом руком, назначено како су књиге даље подељене. У Пакрацу, вероватно поклоњени Саборној цркви, остали су комплет од 12 минеја “на велико коло”, октоиси – првогласник и петогласник, триод посни и псалтир, све великог формата. Цркви Светог Илије дано је једно јеванђеље, док је епископ добио један месецослов. Календари, већи и мањи, укупно 13 примерака, дани су свештеницима, 135 катихизиса подељено је ученицима, манастирима је поклоњено 5 примерака монашких правила, примерак Платоновог катихизиса дан је “диаку убогом”, док су остале књиге раздвојене црквама у Рајићу, Писаници, Пожеги и Враговљанима.¹⁴⁹

Кирил Живковић је био претплаћен на 20 комплета *Историје* Јована Рајића,¹⁵⁰ прве српске књиге објављене уз помоћ пренумерације. У акцији прикупљања претплате за штампање *Библије* код Стефана Новаковића, горњокарловачки епископ Генадије Димовић и Кирил Живковић јављају 1794. да у тадашња ратна времена ни цркве ни пароси не могу куповати књиге, ма како оне потребне биле, те да не могу подупрети штампарију у “општеполезних предпријатијах”.¹⁵¹ Касније, 30. априла 1796, на обавештење Стефана Стратимировића о продаји Новаковићеве штампарије штампарији Пештанског универзитета, из Кириловог писма провејава равнодушност: “И аште исправне и меншеју ценоју књиги издаватисе будут, кто будет потребовал куповати будем; нами све једно кто либо ју содержати будет”.¹⁵² Као да ни један ни други нису сасвим свесни коначне пропасти свих оних настајања која су десетлећима подузимана у жељи да Срби добију своју штампарију.

Колико се то могло утврдити Кирил Живковић био је још претплаћен на два примерка првог тома *Фисике* Атанасија Стојковића (Будим, 1801),¹⁵³ те на два примерка *Руководства к француској грамматици* Јоакима Вујића (Будим, 1805). Иако у својој библиотеци није имао његових књига, могао је Кирил знати, можда и лично, Доситеја Обрадовића. Могући траг о томе је и писмо Алексија Везилића из 1785. године.¹⁵⁴ У једном писму моли Павла Соларића за Доситејеве портете.¹⁵⁵

Временом је епископски двор у Пакрацу од центра за дистрибуцију књига постао готово права књижара. У циркуларном протоколу горњосредичке парохије, у плавшиначком протопопијату, преписано је писмо Кирила Живковића од 1. маја 1803, којим обавештава парохије да има “церковне, тако и друге полезне књиге на продају”, које може сваки љубитељ за назначену цену имати”. Уз писмо упутио је и рукописни каталог.¹⁵⁶ На њему је 48 наслова књига у 486 примерака.¹⁵⁷ Међу књигама наведени су и протоколи крштених и умирућих, у 15 примерака, што је траг да се и о црквеној администрацији водило рачуна. То мало складиште књига отвара

149 *Ишо*.

150 *Славенно-сербскија ведомости*, 22. декември 1794, *Назначеније* уз бр. 102. В. имена претплатника и у Јован Рајић, *Историја разних славенских народов*, В. Виенне, 1794, Ч. 1, иза стр. 496.

151 *Славено-сербскија ведомости*, 28. ноември 1794, бр. 95, 396. В. и Корнелија Олар, Лазар Чурчић, *Бечки штампар Стефан Новаковић и румунска књија*, (у) *Зборник за историју*, 1981, 24, 63.

152 Slavko Gavrilović, *Građa za istoriju ćirilske štamparije krajem XVIII veka*, (у) *Istraživanja*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1971, 1, 546-547.

153 На *Фисики* је било претплаћено преко четрдесет свештеника из Пакрачке епархије, те још дванаест световних особа из Пакраца, међу њима и епархијски секретар Георгије Суботић.

154 В. овде нап. 32.

155 Мирјана Д. Стефано-вић, *Издање / издања (из 1818. године) Мезимца Доситеја Обрадовића*, (у) *Годишњак Библиотеке Матице српске за 2006*, Нови Сад, 2007, 47. Реч је вероватно о бакорезном

- лику Доситеја Обрадовића који је, по поруци бини Атанасија Стојковића, нацртао Стефан Суботић, а гравирао 1801. у Бечу Венцл Енгелман (Wenzel Engelmann). В. Ђорђе Перић, *Кашалој Досишејевих њоршреша (1791-1914)*, (у) *Ковчежић*, 1985-1986, 22-23, 121 и Ђ. Перић, *Дојуне Кашалоју Досишејевих њоршреша*, (у) *Ковчежић*, 1989-1990, 26-27, 25.
- 156 МСПЦ, ОРГ, Рукописне књиге, 170, л. 94 а, б.
- 157 В. Прилог 1.
- 158 *Крајкоје введение в историју њрохожденија славносербскога народа*, Венеција, 1765.
- 159 *Живој и чрезвичайна њприкљученија славној анилеза Робинсона Круссе ош Јорка*, В Будиме, 1799.
- 160 *Траједија сиреч њечалнаја њовесш о смерш [...] Уроша њјајашаю*, В Будиме, 1798.
- 161 На попису је и књига *Пројносшикон или Вечни календар у којој је Ч. Денић (Срјске библиошече..., 83) видео Орфелинов Вечни календар*. Реч је, међутим, о књизи објављеној у Будиму 1803. године.
- 162 В. у Прилогу ЗБ Око ове бројке постоји и
- забуна јер је Кирил 1804. у инвентар својих књига (в. овде прилог 2) својеручно, након писаревог текста, дописао да Петра Дамаскина има 900 примерака. Тај број је поновљен и у додатку инвентару, који је Кирил, такође, исписао својом руком.
- 163 S. Gavrilović, *Isto*, 541. В. и Владимир Ђоровић, *[О срјским рукописним и шшамјанам књигама, шшамјаршвју и књижаршвју]*, (у) В. Ђоровић, *Срјска земља и срјска хисторија*, приредила Мирјана Д. Стефановић, Матица српска, Нови Сад, 2007, 253.
- 164 *Кашалој славносербских и валахијских књи њри кралевској ѡлавној универсишеш шшѡрафији в Будиме*, [Будим], 1796, стр. [3].
- 165 Љ. Стојановић, *Исшо*, 452 (бр. 4501).
- 166 Манастир Крка, Књиге, 102, а, б. В и. Б. Чоловић, *Исшо*, 161.
- 167 На примерку књиге (дужа варијанта) која је припадала манастиру Кувеждину потписао се 1852. сликар Павле Симић. (МСПЦ, ОРГ, Старе српске књиге, 364). Симић у то доба слика иконостас и зидне слике у Кувеждину.
- и неколико питања, од којих је, можда, најзанимљивије оно о његовом настанку и изворима. Иако се сви наслови не могу прецизно библиографски идентификовати, првенствено они богослужбених књига, дају се уочити руска издања, венецијанска, Теодосијева (на пример Јулинчева *Историја*¹⁵⁸), затим бечка, Курцбекова и Новаковићева, али и најновија, она Универзитетске штампарије у Будиму. Ко је у центар сиромашне епархије, оскудне књигама, допремио сва та бројна издања у много примерака и за кога је пакрачка епископија посредовала у овој трговини? Могао је то најпре бити новосадски књијар Дамјан Каулиције, али се то не може са сигурношћу тврдити. Не зна се ни какав је био успех овог предузећа, али је видљиво да епископ многе од ових књига није набавио за своју личну библиотеку. Списак је занимљив јер се на њему налазе и књиге световног садржаја: уз Јулинчеву и Рајићеву *Историју* још и превод Робинсона,¹⁵⁹ *Траједија о Урошу*¹⁶⁰ Козачинског и Рајића, Лустинина *Талијанска ѡрамашшка* и друге.¹⁶¹
- Књига за продају имао је Кирил и у својој приватној библиотеци. Била су онде 22 примерка *Буквара* (Будим, 1798), 104 примерка другог и трећег тома *Фисике* Атанасија Стојковића (Будим, 1802. и 1803), те 47 примерака *Насшавленија за сијашеле дувана* (Беч, 1790). На продају је било и 600 примерака тек објављене књиге Петра Дамаскина (Будим, 1803), коју је сам приредио. Тај број допушта и размишљање о тиражу оновремених књига, јер је могућно да се ради о целокупном одштампаном издању, управо испорученом издавачу. Није познато да ли је око ове књиге било каквих проблема, али се чини да њени примерци нису били растурани, јер је читава наведена количина затечена у пакрачкој епископији након Кирилове смрти.¹⁶²

Заједно са штампаријом Стефана Новаковића, кад је продана пештанском Универзитету, у Будим су 1795, осим ћириличних слова, стигле и залихе књига, међу њима и 270 неуезаних и 335 уезаних примерака “Lebens Geschichte von Heiligen Sabbas”.¹⁶³ Међу неуезаним примерцима 41 је био “auf feinen Post Papier”. Савино *Жиџије* забележено је наредне године и у продајном каталогу штампарије по цени од 18 крајцара.¹⁶⁴

Књиге је владика и поклањао. Непознату рукописну књигу поконио је цркви у Костајници, о чему је сачуван недатован запис.¹⁶⁵ Примерке свог издања *Жиџија Симеона и Саве* послао је Кирил Живковић одмах по објављивању у Далмацију, у манастир Крку и у Скрадин. То је назначио својим записом већ на спољашњој предњој страни корица: “у манастир Крку”, док је на унутрашњој страни записао:

794. маја 24. из Пакри[!]ци.

Сију Књижицу жиџије с[вја]шаџо Савви Сербскаџо чрез Г[о]с[т]ина Хришту Андрејевича, Нагар џосилају обичежитиљному Монастиру С[вја]шо Архангелскому Крки суишечу в Далмацији

Кирил Живкович

Епископ Пакр[а]чки

На примерку намењеном Скрадину споља је запис “Православној Греческој Цркви с: Спиридона у Скрадину” с одговарајућим, готово истоветним, записом – посветом адресираном у Скрадин.¹⁶⁶ Занимљиво је да су обе књиге примерци краћег издања, па би се могло претпоставити да је приређивач и издавач управо овакву варијанту држао коначном и исправном.

Примерци *Жиџија* стигли су, свакако, и до седишта митрополије, па и у фрушкогорске манастире.¹⁶⁷ Сава Текелија имао је краћу варијанту издања и у њој је на много места оставио своје белешке везане уз текст.¹⁶⁸ Два примерка дуже варијанте има манастир Хиландар. Да ли је на њима посвета некадашњег члана манастирског братства, није познато.¹⁶⁹ *Жиџије Симеона и Саве* продавао је 1800. и Дамјан Каулиција.¹⁷⁰

Примерак књиге Петра Дамаскина могао је продати, али и поклонити, Јовану Станићу који се на њој потписао у Пакрацу.¹⁷¹ Када је 6. јула 1806. рукоположио у Пакрацу Јована Маринчића у чин ђакона, могао му је Кирил Живковић поклонити књигу дамаског епископа коју је приредио.¹⁷² Маринчић је пострижен у монашки чин нешто касније, 4. августа, у манастиру Крки, па би се могло претпоставити да је у Пакрац путовао по жељи, а можда и некој мисији, крчког архимандрита Саватија Васиљевића. Сведочанство је то, свакако, да је Кирил Живковић с Далмацијом и даље одржавао везе.

168 *Библиотека Саве Текелије*, <редактори Светлана Вучковић, Корнелија Олар, Финка Пјевач, Мирјана Брковић>, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1997, 89-90 (бр. 177).

169 *Библиотека манастира Хиландара, Каџалој књиџа на срџскохрвајшском језику од XVIII до XX века*, приредили Миодраг Живанов, Драгутин Никчевић и Радисав Џајић, Народна библиотека Србије, Београд, 1990, део други, 831 (бр. 4713). Хиландарска библиотека има и један примерак књиге Петра Дамаскина. В. *Ишо*, 602 (бр. 3371).

170 И. Веселинов, *Један нејознај каџалој Дамјана Каулиција из јодине 1800.*, (у) *Зборник Маџице срџске за књижевност и језик*, 1973, 21/3, 532.

171 В. *Срџске књиџе Библиотеке Маџице срџске 1801-1867*, <редактори Финка Пјевач, Јасна Карталовић>, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 2006, књ. 2, 332-333 (бр. 3378). Нејасно је зашто је Станић свој запис датирао “9. маја 1800”. Могућно је да годину треба читати као 1806. Библиотека Матице српске има, иначе, три примерка књиге.

172 Манастир Крка, Књиге, 111. У библиотеци манастира Крке налази се још један дефектан примерак књиге, без насловне странице и краја текста.

173 Ч. Денић, *Исшо*, 246.

174 МПА “Б”, 1807/10 II.

175 Мита Костић, *Темишварски епископ Пејтар Пејтровић његове библиотеке*, (у) *Гласник Историјској друштва у Новом Саду*, 1935, 452-464.

176 МПА “Б”, 1807/10 II. В. овде Прилог 2.

177 Johann v. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Pesth, 1819, Th. 2, 154. Овај податак, по Чапловићу, доноси и Шафарик. В. П. Ј. Шафарик, *Исшо*, 230.

178 Никола Гавриловић, *Француски језик код Срба у Јужној Угарској крајем XVIII и њој XIX века*, (у) *Раг војвођанских музеја*, Нови Сад, 1966-1968, <1971>, 15-17, 53.

179 МПА “А”, ad 126/1808. В. овде Прилог 3.

Књиге је Кирил и позајмљивао. Код даруварског пароха Бабића остале су тако Гедеонове проповеди све до Кирилове смрти.¹⁷³ То вероватно није и једини случај позајмице.

У свом тестаменту навео је Кирил Живковић “јакоже и књиги” које је наменио епископији: “Беседи на ев[ан]г[е]листов Иоанна и Матеа, и на дејанија, и Апокалипсис, и на Посланија а[по]с[то]ла Павла, Толкование с[вја]таго Златоустаго, Соборник всиславенски, Книгу с[вја]таго Иоанна Дамаскина латино гречески, две славенске Симфоние, мое ручне молитвене архиереиские и от ос[вја]шчение церквеј и с[вја]таго мира рукописне книжице, пет книжица” те, нешто даље, и “корпус јурис” (*Corpus iuris Hungarici*), знаменити правнички зборник Стефана Вербеџија. Све то “епископији неприкосновено дајем и остављам да пребудут”.¹⁷⁴ У инвентару приложеном тестаменту сумарно је, у једној ставци, навео латинске и немачке књиге које је купио од темишварског епископа Петра Петровића, власника најбогатије приватне библиотеке код Срба у 18. веку,¹⁷⁵ те од раковачког архимандрита Мојсеја Миоковића.¹⁷⁶ То је још један траг о постанку Кирилове библиотеке.

Кирилова библиотека, бројчано тек нешто мања од Рајићеве, нема енциклопедијски карактер, какав показују библиотеке Захарије Орфелина или, касније, Петра Петровића, Саве Текелије и Стефана Стратимировића, на пример. У њој превладавају богослужбене и богословске књиге, дакле, оне које су првенствено од непосредне користи своје власнику, али се већ стидљиво и помало јављају и друга подручја: историја и географија, аритметика и геометрија, право, речници, док књиге на немачком, руском, грчком и латинском језику сведоче о образовању свога власника. Иако у библиотеци нема књига на тим језицима, помињу се подаци да је Кирил знао талијански¹⁷⁷ и француски.¹⁷⁸ На то би, посредно, могле упућивати и граматике Викентија Лустине и Јоакима Вујића које је поседовао. Уочљив је веома мали број српских књига које у то доба већ чине претежни део библиотекâ образованог грађанства.

7.

Након смрти Кирила Живковића администратор епархије, гретешки архимандрит и наредни пакрачки епископ, Јосиф Путник саставио је попис затечених ствари. Књиге је поделио на два дела и тај списак 15. септембра 1807. послао архиепископу и митрополиту Стефану Стратимировићу:¹⁷⁹ “Каталог књиг блаженопочившаго епископа мноју уже раздјелени, изволите Ваше Превосходителство примити. Ексемплар под А.

содержит књиги, јаже за епископат задржати намерјају и от којих болша част и по тестаменту епископату заостављајетсја, а под Б. описани сун прочија књиги, јако не толико нуждни, ниже церковни, и по всевисочајшему пропису про воно massae продатисја имушчиј. Оба каталога на милостивоје усмотреније и намеренија мојего одобреније подвергају.”¹⁸⁰

Када се погледа списак књига које је Јосиф Путник наменио епархијској библиотеци уочава се да је велика већина изабраних књига фолио формата. Значи ли то да није ближе загледао у садржај, већ је аутоматски изабрао оне веће, боље – и скупље.

Стратимировић му је одговорио 2. октобра. У попису Б. означио је још неке књиге за које тражи да се задрже “за библиотеку тамошњаго епископата”. Све те књиге, а “нарочно же рукописи тамо обрјетајушчијасја добрје хранити”, саветује митрополит. Остале књиге могу се продати у корист оставинске масе.¹⁸¹

Постоје разлике између Кириловог инвентара из 1804. и спискова Јосифа Путника из 1807. године. То би указивало да је покојни епископ могао још за живота нешто књига поклонити или продати. На то као да упућују и прецртани наслови у инвентару, те је тако инвентар непрекидно био ажуриран и служио као текући попис. Такво размишљање као да оснажује и Кирилова напомена уз једну *Ирмолоџију*: “продато”.¹⁸²

Не зна се како је текла лицитација Кирилове оставине али, судећи према каснијим пописима, све књиге одређене за продају нису, ипак, биле продане па су и оне прикључене библиотеци.¹⁸³

Тако је мала збирка књига у пакрачкој епископији, с наслеђеном збирком Кирила Живковића, постала значајна епархијска библиотека. Ту библиотеку тек очекују бројна искушења и, напослетку, трагична историјска судбина.¹⁸⁴

180 Славко Гавриловић, *Из књижевно-историјске ирејиске митрополијиа Стрешимировића (VI), (у) Зборник Машџице сријске за књижевност и језик*, 1969, 17/2, 288.

181 *Исџо*, 290.

182 В. овде Прилог 2.

183 В. овде Прилог 4. Тај недатирани и непотпуно сачувани рукописни инвентар Епископске библиотеке у Пакрацу (МСПЦ, Пакрачка епархија, Архивска грађа) начињен је вероватно у последњој деценији 19. века, на почетку управљања епископа Мирона Николића. Књиге су у њему уписане редоследом пакрачких епископа чије су оставине ушле у библиотеку: Кирила Живковића (бр. 1-81), Јосифа Путника (82-184), Стефана Поповића (185-206), Стефана Крагујевића (207-289) и Никанора Грујића (290 до 329; даље није сачувано). Георгије Хранислав изабран је 1839. за бачког епископа те је своје књиге понео са собом. Редни бројеви у том попису подударају се са стањем библиотеке и бројевима које наводи Радослав Грујић (*Пакрачка епархија*) уз поједине епископе. Посебну занимљивост представљају

сигнатуре књига што је траг о сређеној библиотеци. У инвентару епископије из 1896. у Библиотеци су биле смештене само књиге епископа Никанора Грујића (428 примерака), док се остале књиге (781 примерак) налазе у Архиви и међу њима се препознају књиге Кирила Живковића и његових наследника. Разлику вероватно чине књиге Мирона Николића В. и Б. Чалић, *Инвентар Епископској двораци у Пакрацу из 1896. године*, (у) *Љешо-пис двије хиљаде пџе*, СКД "Просвјета", Загреб, 2005, 238-265. Књиге Кирила Живковића пописане су и у инвентарима пакрачке епископије сачињенима на немачком језику 1843. у доба епископа Стефана Поповића и 1853. у доба епископа Стефана Крагујевића. У оба инвентара пописане су у оквиру поглавља *Bischofliche Bibliothek*, на редним бројевима 59 до 141, што значи да су тада само оне сматране за епископску библиотеку (МСПЦ, Пакрачка епархија, Архивска грађа).

184 Слободан Милеуснић, *Стварање и страдање Епископске књижице у Пакрацу*, (у) *Књижевне новине*, Београд, 1. децембра 1991, 3

Прилог 1. – Попис књига у епископском двору у Пакрацу намењених продаји (1803.)

	Число књига		Цена едне књиге	
			ф	х
1	1	Библија велика у злату и футроли	60	6
2	4	Следовани велики псалтир	20	6
3	5	Триода постна велика	25	6
4	3	Октоиха са сви 8ми глас: и дневних службах	25	6
5	1	Празднички минеј велики	20	6
6	1	Празднични купно и обшчи минеј велики	35	6
7	1	Требник велики	20	6
8	3	Пендикостара велика	20	6
9	3	Страстна ев[ан](г)[е]лија са зелено(м) оправом	1	3
10	1	Благовестник у два тома	25	6
11	1	С.[вјатаго] Амвросиа Медиоланскога три књиге у едно(м) тому	13	6
12	3	Псалтира со толкованием с[вја]таго Теодорита	4	34
13	3	Ирмологие	3	4
14	8	Нових заветов у кварто	10	4
15	2	Акатистара	12	4
16	10	Шестоднева осмих гласов недељах	10	4
17	4	Службе страснија седмици	10	4
18	5	Благопотребнија прошенија	3	33
19	2	О должностех презвитерских	2	3
20	12	Трагедија с историом о убиениј Уроша	42	
21	5	Нових заветов у октаво	8	3
22	7	Литургијаров или Службеников	6	3
23	5	Требника	6	3
24	10	Пендикостара	10	3
25	20	Праздничних минеа	6	3
26	4	Следована псалтира	12	3
27	10	Часослова московских	2	2
28	13	Робинзона	1	32
29	5	Регуламента духовних	2	2
30	4	Алфавита духовна	2	2
31	2	Антихристова пришествија	2	2
32	8	Грамматика сербских с талијанским езиком	2	2
33	6	Брифштеллера Везиличеви	1	32
34	20	Јулинца Сербске историе	43	

35	10	Раичеви Сербских историах у 4 части	14	
36	5	Протокола крешчаемих	4	36
37	10	Протокола умирајушчих	4	36
38	40	Прокименов дневних	12	
39	50	Благонравија јуношескаго обхожденија	16	
40	25	Акатист гробу воскресенију Господину	16	
41	12	Утрене единолетне забаве	16	
42	3	Псалтира са злато(м) у футроли	4	32
43	2	Псалтира за жеп менша у футроли	4	2
44	2	Полустава са злато(м) у футроли	8	2
45	5	Каноника са злато(м) у футроли	6	2
46	3	Мала полустава у два тома у футроли	5	2
47	2	Лексикона Славенски, Латински и Немецки	5	
48	2	Толкованија просбенаја на псалтир у три тома	30	
49	58	Вторе части Физике Стојковича	1	48
50	80	Прогностикон или вечни колендар	24	

Прилог 2. – Инвентар књига Кирила Живковића (1804.)

Инвентариум от моих сопствених Книг

	Тома f.	х.
Великаја Московске Штампе Славенска нова Библиа ⁰¹	1	50
Толкованна Латинска Библиа Калмета нова	11	100
Библиа немецка на мало коло	1	6
Древнаја Историја Славенска нова	11	60
О странствованијах Историја нова Славенскиј	15	70
Катихизиси Платонови нови Славенскиј	3	10 30
Беседи Златоустови на Матеа и Иоанна Ев[анге]листа и Битија	4	50
Беседи с[вјатаго] Златоустого на Послание Павло[во] и Дејанија и Маргарит	4	54
Соборник Славенскиј и Иоанна Дамаскина латиногреческиј	2	30
С[вја]таго Василија великаго Беседи и Посланија и Прави(л)[а]	3	33
Толкование всех Псалмо(в) Славенскиј нови два егземплара	6	66
С[вја]таго Амвросија Беседи и Посланиа Славенскиј нова	2	8
Бл[а]женаго Августина о Граду Б[о]жие(м) Славенскиј нова	5	25
О Судоведениј и Правах Славенскиј нових	6	6 20
О Началу Возмушченија Пол(с)киа Републикиј Славенскиј нова	1	1
Камен вери Стефана рјазанског Архиеп[ис]копа	1	16
Симфоние на Псалтир и Посланија Ап[ос]т[о]ла Павла	2	10
Историја Јосифа флавиа Јудеанина нова Славе(н):	3	25
Арнда Поучение, и Молитви о истинном Христианстве Славенскиј	5	25
Бил(д)фелдова политическаја Наставленија Славенскиј	2	16
Укази Императора Петра великог Россискаго	2	20
Тисјашча и Една Ношч сказки Арапскиј, Славенскиј	12	12
Полидор Виргилиј о различних чинов Вимеки(ос) Славенскиј	2	6
Немецке Предике на дело Общче	5	16
Нова Кормчија Славенскиј	2	30
Житија с[вја]т[и](х) на вес год на велико коло томов	4	100
Тестаментa черниговска и служби у футроли у сомоту оправлено ⁰²	2	8
С[вја]таго Кирилла Јерусалмскаго Оглашенија Славенскиј	1	8
Всеобщчаја Јуриспруденција Славенскиј	1	4 30
Сокрашчение всех наук Немецко Славен:	1	4 30
Грамматика Греческо=Латинскиј	1	2
Жезл Правлениа Духовнаго	1	3

Грамати́ка Славенски́ј с Еталијански(м): Лустинина	2	4	02 Прецртано.
Белизари́е с фигура́ми	1	1	03 Дописано Кириловом руком.
Прашчи́ца за Расколни́ке	1	10	04 Белешка Кириловом руком.
Чи́но=Правле́ние Како пријма́ти от Еретико(в)	1	3	05 Прецртано.
Ре́гуламент Ду́ховниј Росиски́ј	1	2	06 Додано Кириловом руком.
Уложе́ние Ду́ховенства в Роси́ј	1	2	07 Уписано Кириловом руком као и још три следеће ставке.
О Дол́жностја́х С[в]ешчени́ческих	1	3	
Рукопи́сное Моли́тво=Слове́е Страсте́ј Христови́х, и Воспр:			
Ев[ан](г)[е]ли́а с вечни́м Календа́ром на велико́ коло у Плаветно́ј			
Свиле(н)[ој] Опра́ви		3	
Архиере́јскаја Хи́ротони́ја у Златно́ј Опра́ви	1	12	
Служе́бник у позла́щеној Опра́ви на средне́ коло	1	3	
Енциклопеди́ја	1	3	
104. Истори́ј старо́га и ново́га Завета́ Славенски́ј	1	2	
Епикти́та Филосо́фа, и Карти́на Кевита́ Филосо́фа 1	1	2	
Петра́ Дамаски́на шта́мпе Будимске́ á 1 f 30 x ⁰³	900	1450	

Инвентариум Книг прочи

	Тома	f.	x.
Разгово́р честна́го Чело́века и Плу́та	2	1	
Чеботаре́ва Истори́ја о Царству́ Росси́јском нова́	1	3	
Руково́(д)ство́ С[вја]шчена́го Писани́ја	1	3	
Шестодне́(в) на 1 Гла́ву Бити́ја с[вја]та́го Васи́лиа Вели́каго	1	2	
Прави́ло и Жи́тие с[вја]та́го Никола́ја	1	4	
Гедео́нови Пропо́веди на велико́ Коло. /[?] Дарува́рско(г) Па́ро[ха]			
Ба́бича/ ⁰⁴	2	24	
Литу́ргиа и[ли] Еухоло́гион по Чи́ну восто́чне Цркве	1	4	30
Флерри́ева Црковна́ја Истори́ја в Кра́тце по Латину́	3	6	30
Кра́ткаја Синодална́ја Поуче́нија на Вес Го́д повседне́вно	1	8	
104 Истори́е старо́га и ново́га Завета́ с Фигуро́(м) Немески́	1	2	
Ирмо́логиа нова́ ⁰⁵ /продата/ ⁰⁶	1	3	
Корпу́с Јо́рис Мађа́рскога Кра́левстви́ј нови́ Латински́ј	2	16	
Ква́дра Партитум; Екстра́кт Корпу́с Јорис латински́ј	2	4	30
Росси́јскиј с неме́цким Лексикон	2	6	
Неме́цко-Латински́ј Лексикон	2	8	
Жи́тија с[вја]та́го Савви́ Сербско́га	20	10	
Б[о]гослови́ечскиј Плато́нови Катихизиси́	40	56	
Робинзон и ма́гаци(н) Мразови́ча и прочие́ Суварова́ ⁰⁷	3	6	

08	Прецртано.	Латинске и немечке кн[иг]и и древне историе двоструке Куплене				
09	Део у загради прецртан.	от Г[осподи]на Еп[ископа] Теми(ш)[варскаго] с аваку[м](ом),				
10	Прецртано.	и Архи(м)[андрита] М: Миокови(ч)				100
11	Прецртано.	Различите за продају и за диакне книжица у орману, и рукопи(с)				15
12	Додано Кириловом руком.	Мисионар латинскиј				2 30
13	Прецртано.	О Расуждениј о Постах	а 12 x	70		14
14	Прецртано.	Сербскија Историј у четирех Томо(в) Ексемплар	а 13 f	10		130
15	Додано Кириловом руком између редова.	Часословциј Московскиј		2		4
16	Додано Кириловом руком.	Часословциј Бечкиј новиј ⁰⁸		19		19
		Псалтири Московскиј /едан малиј у злату а другиј средниј/ ⁰⁹		2		8
		Мали Требник Греческиј		1		1
		Акатистар новиј у златној оправи Россијскиј		1		10
		Мали Книжки Потребитија Школи различнија и Прописи				12
		Лан(д)карти и фигуре различне				8
		Рукописних Книг малих о различних вешчеј		14		14
		Описание Јерусалимских Церквеј с фигурами		1		1
		Синтаксис Латинскиј		1		2
		Навелико Коло Служебник у Златној Оправи [?] ¹⁰		1		10
		Лексикон Россијско-Немечко-Латинскиј		2		7
		О Должностјах Презвитерских	а 3 f	3		9
		Диариу(м) о војне бившеј Россиано(м) с Турками 780.		3		3
		Месечниа Виногради		6		2
		Аритметика бечкиј новиј		3	1	30
		О спокојној Жизни Везилича		7	3	30
		Ручна Книга Магистро(м) ¹¹		2	1	30
		Итика ¹²		1	1	30
		Итика Политика с фигурами ¹³	а 1 f 30 x	4		6
		Диалогисмон или Краткиј Б[о]гословическиј катрихизис		9		3
		Буквар Славено-Немечких ¹⁴	а 8 x новиј	23	4	16
		Рукописних За Ос[вја]шчение Ц[е]ркве 3 За Ос[вја]шчение Мира		1	4	8
		Рукописниј Молитвеник, или Водо Ос[вја]шчение Архиепископскиј				
		Ручник		2		4
		Молитвеник Штампa Бечка ко Причашченију и с[вјатаго] Д[у]ха		1		1
		Евгеонит шестодневниј Астрологиј Славенскиј		1		30
		О Наставлениј Незнабожних Народо(в) во Право=Славнују веру		1		2
		/О блаженствах толкование и мали [?] росиски и/ ¹⁵ Пасхалија во				
		[?] светлују Недељу Правило/, и малиј катрихизис/ ¹⁶		4		6
		Рукописна Поучения Миниатови и Гедеонови и проч.		1		6
		Греческиј с Латинским Диалектом, Литургија с[вјатаго] Иоанна				
		Злато(у)[стаго]		1		2

Алгебрија Славенска	1	2	17 Прецртано.
Грамматик(а) Славенно Немецка Ре(л)ковича Бечка	3	3	30 18 Довде прецртано.
Сатира Славонска, Славенскиј Релковича	1	30	19 Прецртано.
Полустав и Часослов Зелениј и Московскиј Псалтир ¹⁷	1	6	
Грамматика Славенска и ¹⁸ Епитом о с. Службе	1	1	
Ландкарте различних частех Земли и Краљевствах у прости Оквири	24	30	
Образ у позађено(м) Оквиру великиј с. великоМ[у](ч)[е]ници Варвари	1	120	
Московскиј Образ на Проскомидии у Капели и у соби [?] / [?]			
Оца Николаја за нине у капели/ ¹⁹	4	12	

Прилог 3. – Пописи књига Кирила Живковића начињени након његове смрти (1807.)

А.

Каталог

книг, јаже из блаженопочившаго Г[оспо]дина Кирила Живковича Еп[ис]к[о]па

Пакрачкаго приватнија Библиотеки избрани, и за тоиже Еп[ис]к[о]пат заостављени сут.

№гo.

1. Книги житии С[вја]тих печатано в Москве лета 796 in folio Тома 4
2. Соборник печат. в Москве лета 1700 in folio Том 1
3. Иоана Златоустаго Книга Маргарет печ. в Москве 698 in folio Т. 1
4. Иоана Златоустаго беседи печ. в Моск. 1709. in folio Т. 2.
5. Иоана Златоустаго толкование на дејаниа с[вја]тих Апостол
6. d-to d-to беседи печ. в Моск. 1669. in folio Том 1.
7. d-to d-to d-to битија печ. в Моск. 1769 in folio Том 1.2.3.
8. Теофилакта Камен вери печ. в Моск. 1749 in folio Том 1.
9. Иоана Златоустаго беседи на Евангелиста Матеа печ. в Москве 1781. in folio Том 1.
10. Иоана Дамаскина Opera Basilae 1545 in folio Том 1.
11. Василија великаго беседи печ. в Москве 1790. in folio Том 1.2. печ. С. Перербурге 1787 in folio Том 3.4.
12. Краткаја поучения печ. в Москве 1786. in folio Том 1.
13. Кормчия ветха печ. Москве Том 1.
14. d-to печ. в Москве 1787 in folio Том 2.
15. Толкование на Псалтир печ. в Мос. 1791. in folio Том 1.2.3.
16. d-to d-to d-to d-to d-to Том 1.2.
17. Симфония на Псалтир печ. С. Петербу. 1727. in folio Том 1.
18. Симфония на послания Апостолов печ. в Моск. 1737 in folio Том 1.
19. Теофилакта Ева[н]гелие с толкованием печ. В Мос. 1756 in folio Т. 1.
20. Жезл правления печ. Моск. 1753. in folio Том 1.
21. Чиновник Архи-Ерејско печ. в Мос. 1760 in folio 2. Ексемплара
22. Augustini Calmet Comentarii Tomi 9. Calmeti Dictionarium Tomi 2.
23. Corpus Iusris Hungarici Tom. 2.
24. Акатист Иисусу рукопис in folio Том 1.
25. Молитви утренија Т. 1.
26. Opus Iuris Quadripartitum Zagrabiae 1798. in 4-to Том 1.

27. Нови Завет печ. Мос. 1797 in 8°. Т. 1.
28. Библиа нови и ветхи Завет немецка печ. Лајпцик 1730 Т. 1.
29. Библиа на латински јазик печ. у Венецији 1748 Том 1.
30. Лустина Граматика Италианска печ. в Виене 1794. Ексемплар 1.
31. Леона Сапиехи писание о унији рукопис сербски печ. у Хали 1773. Ексемплар 1.
32. Православное исповедание вери руски печатано у Типографији Монастира Илинско-Черниговскога 1752. Ексемплар 1.
33. Аргументи против Атанасија Димитријевића Секереша рукопис 1776.
34. Амвросија Архи Еп[ис]к[о]па Поученија о вери печ. Мос. 1784. in 4-to
35. Платонова Богословија печ. у Лаври 1791. Ексемплар 1.
36. о Должностех Пресвитеров печ. у Лаври 1779.
37. Краткое руководство к чтению книг ветхаго и новаго Завета печат. У Моск. 1779.
38. Катихисис Гречески и Латинскиј печ. у Братислави 1751.
39. Повест о разделении восточнија и западнија церкви рукопис 1768.
40. Книги С. Амвросија печ. в Мос. 1776 Том 1. 1778. Том 1.
41. Августина сочиненија печ. в Мос. 1786. Том V.
42. Беседи С. Отца Василија великаго печ. Мос. 1782. Ексем. 1.
43. Историја Иосифа Флавија печ. С. Петербур. 1779. Том 3
44. Раич Историја Слав. Народов печ. в Виене 1794. Т. 4. Ексем. 2
45. Акатист Гробу Господну печ. в Будине 1798. Ексемпл. 3
46. Ius Ecclesiasticum Vienaе 1791. Т. 3
47. Döderlein Religionsunterricht Nürnberg und Altdorf. 1790 Tomi 6.
48. Lauber Pastoralis Theologia Vienaе 1782. Tom. 2.

Б.

Каталог

књиг, јаже из блаженопочившаго гдина Кирила Живковића, епископа пакрачкаго приватније библиотеки избрани и за продају одредити суг

Nro.

1. De Hamel Theologia Печ. у Венецији 1734. in folio Том. 1
2. Missale Romanum editum Venetiis 1669. Том 1.
3. Указ сенату рускомому од Екатерине 1764. in folio Том 1.
4. Историја церковнаја Мелетија на греческом јазикју печ. в Вијење 1783, Т. 1 et 2 љетаже 1784, Т. 3, 1795, Т. 4

5. Златоустаго на гречески и латински Литургија печ. у Венецији 1766. in 4-to Т. 1

---

6. Лексикон гречески с латинским печ. у Липсији, Т. 1.

---

7. Шелери Лексикон латински с немецким печ. у Лајпцику 1788, Т. 3.

---

8. Граматика Мразовича славена сербска печ. в Вијење 1794. ексемп.

---

9. Релкович, Граматика печ. в Вијење 1789. Ек. 1

---

10. Вуич, Грамер француски печ. в Будимје 1805. Ек 2.

---

11. Епиктита росиски печ. С. Петерб. 1759, Ек. 1

---

12. Наставленије християнское вјере печ. С. Петерб. 1762, Ек. 1

---

13. Хранислава куварска књига печ. Будимје 1805, Ек. 1

---

14. Воспитаније љубве росиски печ. в Моск. 1782, Ек 1.

---

15. Честни человјек и Плут росиски печ. в С. Петерб. 1762, Т. 2.

---

16. Евхологија гречески печ. у Венецији 1763, Ек 1.

---

17. Кановник по всја дни ин 8-vo

---

18. Прокоповича расужденије о безбожији Печ. Моск. 1774.

---

19. Знаменија пришествија Антихрестова.

---

20. О добродјетели поученија талијански и гречески печ. у Венецији 1764.

---

21. Iurisprudencia Данила Нетел Блата росиски печ. в Моск. 1770.

---

22. Историја Великаго Петра талијански печ. у Венецији 1736.

---

23. Сокрашченије всех наук росиски и немецки в Моск. 1781. Ек 1.

---

24. Јоана Арнта О истинном християнствје печ. в Моск. 1784. Т. 5.

---

25. Алгебра печ. в Моск. 1781. Ек 1.

---

26. Географија росиски печ. в Моск. 1771, Т. 1.

---

27. Богословија Платонова 1780, Т. 1.

---

28. Журнал војених дејствији печ. С. Петерб. 1770, Т. 3.

---

29. Театер Iurisprudentiae печ. Моск. 1791, Т. 6.

---

30. Историја от странствијах росиски печ. Моск. 1782, Т. 15.

---

31. Наставленија берона Билфелда печ. Моск. 1768, Т. 2.

---

32. Укази императрици Екатерины печ. С. Петерб. 1780, Т. 1.

---

33. Укази Петра Великаго печ. С. Петерб. Т. 1.

---

34. Раич, Историја Славенских народов печ. в Вијење 1794, Ек 4.

---

35. Стојкович, Физика част 2. п. Будимје, Ек 41. част 3 п. Буд. 1803, Ек 63.

---

36. Богословија Платонова печ. в Вијење 1784, Ек 30.

---

37. Аритметика росиски, печ. в Москв. 1775, Ек 1.

---

38. Геометрија росиски печ. Моск. 1780, Ек 1.

---

39. Географија Росискаго империјума печ. Моск. 1776, Ек 1.

---

40. Краткоје руководство к древњей Географији печ. С. Петерб. 1753, Т. 1 in 4-to

---

41. Преводи из Енциклопедији печ. Моск. 1767, част 1
42. Катихизис Платонов печ. С. Петрб. 1781, Т. 8 et 9.
43. Записки о возмушченији полском печ. С. Петрб. 1792, Ех 1.
44. Везилиша сочиненије за писма печ. в Вијење 1792, Ех 1.
45. Граматика талијанска греческа печ. в Вијење 1779, Ех 1.
46. Аритметика сербски и немецки печ. в Вијење 1777, Ех 3.
47. Расужденије о постах печ. в Вијење 1794, Ех 61.
48. Наставленије за сијатеље дувана печ. Вијење 1790, Ех 47.
49. Буквареј сербских печ. Будимје 1798, Ех 22.
50. Житије С. Сави печ. Вијење 1794, Ех 12.
51. Магазин für Prediger in Zilichau 1784, 1785, 1787. und 1788. Tom 3, 5, 7. und 9.
52. Плутархово житије немецки печ. у Лајпцик 1745, Т. 8.
53. Gibons Geschichte der Röhmer, Wien 1790, Ех 16.
54. Rolins Röhmsche Historie, Leibzig u. Bresslau 1770, Т. 16.
55. Rolins Historien alter Zeiten Völker, Dresden u. Leibzig, 1763, Т. 13.
56. Darstellung der neueren Weltgeschichte, Berlin 1787, Т. 7.
57. Grubers Synchronistische Universal Historie, Wien 1777, Т. 3.
58. Hels Chronologisch Genealogisch historisches Handbuch, Wien 1797, Т. 1.
59. Novotny Compendiaria Hungariae, Wien 1798, Т. 2.
60. Telemach von Neukirsch, Nürnberg 1762, Т. 2.
61. Tabelarisches historisches Handbuch, Nürnberg 1793, Ех 1.
62. Fleri Historia Ecclesiastica Augusta Vindelico 1788. et 1789. Т. 2 et 3.
63. Cabassutii notitia Ecclesiastica Venetiis 1772, in folis, Ех. 1.
64. Gytteri Tabulae Genealogice ad Historiam Imperii Germaniamque Principem Gotingae 1768. Ех. 1
65. Мапи безом поставлених обвешчаних комада 18
Мапи нових росиским писменама печатани 14 и паки 3 комада.
66. Живковичем Сокрашчени Дамаских Т. 1. и 2. у једном везу комадов
600.

Прилог 4. – Делимични инвентар Епископске библиотеке у Пакрацу с књигама Кирила Живковића (крај 19. века)

текућа књига	Број		Наслов књиге и име писца	Број		Стање		Вриједност (цијена)		Примедба	
	опара	полице		књиге на по-лице	Свезака	примјерака	уезвана	неуезвана	кр.		фил.
1.	VI	A	1-4	Књиги житији свјатих. - Москва. 1795.	4	1	1			200	
2.	VI	A	5	Соборник, сиест собрание словес правоучителних и торжественних собраное, от оучителеј с[вја]тїија восточнија цркве, с[вја]тих оцев и пр.[очих] - Москва. 1700.	1	1	1			40	
3.	VI	A	6	Маргарит, во свјатих оца нашего Иоанна Златоустаго оучителнаја его и вразумителнаја словеса. - Москва. 1698.	1	1	1			40	
4.	VI	A	7-8	Беседи сиреч свјатаго Иоанна Златоустаго, толкование на чегиредесјат посланија свјатаго Павла апостола. - Москва. 1709.	2	1	1			64	
5.	VI	A	9	Беседи сиреч свјатаго Иоанна Златоустаго толкование на Дејанија свјатих апостол к сему приложисја и на Апокалиписис свјатаго Иоанна Богослова толкование изложеное трудами свјатаго оца Андреа, архиеп[ис]к[о]па кесарии каподокијскија. - Москва. 1712.	1	1	1			24	
6.	VI	A	1	Свјатаго Иоанна Златоустаго Бесееди на Иоанна Е[ван]г[е]листа. - Москва. 1665.	1	1	1			26	
7.	[?] ⁰¹	[?]	[?]	Поученија свјатаго Иоанна Златоустаго во всјакуу не[де]љу, на г[оспо]дскија праздники и на памјати свјатих. - Москва.	1	1	1			30	
8.	[?]	[?]	[?]	Свјатаго Иоанна Златоустаго Бесееди на Магса Е[ван]г[е]листа. - Москва. 1781.	1	1	1			40	

1. Књиге из оставине блаженопочившег епископа пакрачкога Кирила Живковића (1786. – 1807.)

Хисторија културе

9.	VII	A	4-5	Свјатог Оца Нашег Јоанна Златоустог архиеп[ис]к[о]па константинополског Беседе на прву Моисеову книгу "Битија" - Москва. 1769.	2	1	1	44	
10.	VII	A	6-8	Свјатог Јоанна Златоустог толкование на Псалтир, на три части разделеное. - Москва. 1791.	3	1	1	66	
11.	VII	A	9	Камен Вери православнија ц[е]ркве свјатија сном на оутврждение и духовное соизидание составил Стефан Јаворскиј, Митрополит Разанскиј и Муромскиј. - Москва. 1749.	1	1	1	30	
12.	VII	A	10	Τὰ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκίου ἔργα – Beati Joannis Damasceni opera omnia, quae quidem extant maxima parte hactenus non visa item Joannis Cassiani. Eremitae non prorsus dissimilis argumentis libri aliquid. - 1575.	1	1	1	20	III и IV том заједно увезани.
13.	VII	B	1-3	Бог[о]годних трудов иже во свјатих Оца нашего Василија Великаго, Архиепископа кесарии кападокијскија с греческаго на русијскиј јазик преведенних книги четири. - Москва. 1790.	3	1	1	66	
14.	VII	B	4	Книга кратких поучениј от главнеших, спасителних догматах вери и заповедех Божих и со должностјах из разных с[вја]тих оц и оучителеј собраннаја. - Москва. 1786.	1	1	1	24	
15.	VII	A	11	Кормчаја.	1	1	1	30	
16.	VII	B	5-6	Кормчаја. 1787.	2	1	1	60	
17.	VII	B	7	Симфонија или согласие, на богдохновеннуу книгу псалмов царја и пророка Давида. - Санктпетербург. 1727.	1	1	1	12	
18.	VII	B	8	Симфонија или Конкорданција то ест Согласие на четири надејат посланија свјатог ап[осто]ла Павла, таже и на всја соборнаја посланија и Апокалиписис. - Москва. 1737.	1	1	1	20	
19.	VII	B	9	Сщенное Ев[анге]лие, по всја дни чтмое по зачалом, с толкованием свјатог блаженнаго Теофилакта архиеп[ис]к[о]па болгарскаго. - Москва. 1756.	1	1	1	50	
20.	VII	B	10	Жезл правленија, оутвржденија, наказанија и казненнија. - Москва. 1753.	1	1	1	8	

21.	VI	Б	1-9	Augustini Calmet Commentarius literalis in omnes libros veteris et novi Testamenti opus gallice primum ab auctore. Nunc latinis literis traditum a Ioanne Dominico Mansi. – 1755.	9	1	1	200	Први том подељен и увезан у два дела.
22.	VI	Б	10-11	R. P. D. Augustini Calmet ordinis Benedicti Dictionarium historicum, criticum, chronologicum, geographicum et literale Sacrae Scripturae. E gallico in latinum transtulit Ioannes Dominicus Mansi. – Augustae Vindelicorum. 1759.	2	1	1	20	
23.	VI	Б	12-13	Corpus Iuris Hungarici in duos tomos distinctum. Authore Stephano de Werbőcz. – Budaë. 1779.	2	1	1	36	
24.	I	А	8	Акатист страстем г[оспод]а Бога и спаса нашего Исуса Христа. Написал Савва Стефанович, Магистер Модшкй, жител Чаковачкй, оу 27. јуниј на лето 1790. оу Модошу. – Рукопис.	1	1	1	10	
25.	VII	Б	11	Молитвослов.	1	1	1	2	
26.	I	Г	20	Quadrupartitum opus Iuris consuetudinarii regni Hungariae. – Zagrabiae. 1798.	1	1	1	8	60
27.	I	Г	16-19	Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Μελέτην, μετροπολίτου Αθηνῶν. – Εν Βιεννῇ. 1783.	4	1	1	56	
28.	I	А	9	Biblia das ist die gantze Heilige Schrift Altes und Neus Testament. Dr Martin Luther. – 1730.	1	1	1	12	
29.	I	Д	5	Biblia Sacra Vulgatae Editionis, Sixti V. Pontificis Max. iussu recognita, et Elementis VIII. Auctoritate edita. – 1748.	1	1	1	4	60
30.	I	Д	4	Græcum Lexicon Manuale, a Beniamine Hederico institutum, nunc castigatum et emendatum cura Io. Augusti Ernesti. – Leipzig. 1788.	1	1	1	10	
31.	I	Д	6-8	Lateinisch-Deutsches Lexicon oder Wörterbuch in 3 Bänden von Immanuel Ioh. Gerhard Scheller. – Leipzig. 1788.	3	1	1	24	
32.	I	В	6	Грамагика италианскаја собрана Викентием Лустина. – Виенне. 1794.	1	1	1	4	
33.	I	А	4	Επικρίτη στοιχескага философа Енхиридион и Αποφτεгми и Кевита Тивескаго Картина, или изображение житија челоическаго, преведенни с греческаго Григорием Полетикоју. – Санктпетербург. 1759.	1	1	1	2	
34.	I	А	6	Истиннија основанија и должности христианскија вери или наставление јазичником обраћајушимсја в христианскују веру. – Санктпетербург. 1762.	1	1	1	4	

Хисторија културе

35.	I	A	7	Господина Леона Сапиехи, канцелара великаго княжства литовскаго увещательное писанье из Варшави 1622. года до Јосафата Кунцевича Архиеп[ис]к[о]па полоцкаго о унии писаное. – Халле 1773. – с полскаго јазика преведенно. Рукопис.	1	1	1	10		
36.	I	A	5	Православное Исповедание вири соборнија и ап[ос]толскија Ц[е]ркве восточнија. 1752.	1	1	1	6	60	
37.	I	A	2	Αρχισταριων ἱθου Εκλογη ἐκ του νεαλου Ευχουοιου ΕΝΕΤΗΣΙΝ 1763.	1	1	1	4		
38.	VII	B	12	Две книги о покајании святаго отца нашего Амвросија епископа Медиоланскаго, преведена Московскаго Покровскаго собора, протоиерем Јоанном Харламовим. – Санктпетербург 1788.	1	1	1	14		
39.	I	B	16-17	Православное Оучение или сокращеннаја християнскаја Богословија дља оупотребленија его императорскаго височества чесаревича и великаго княза Павла Петровича, сочиненнаја оучителем иеромонахом Платоном. – Киево. 1791.	1	2	1	4		
40.	I	B	21	О должностях пресвитеров приходских. – Москва. 1787.	1	1	1	6		
41.	I	B	22	Краткое Руководство к чтению книг ветхаго и новаго завета. Амвросие, епископ севский и брјанский. – Киевопечерској Лавре. 1791.	1	1	1	4		
42.	I	B	30	Расуждение о Безбожии, сочиненое Архиепископом великаго Новгорода и великих лук Теофаном Прокоповичем. – Москва. 1774.	1	1	1	2		
43.	I	A	3	Знамения пришествия антихростова и кончини века от писании б[о]ж[ес]твенних явлenna. От Стефана, митрополита разанскаго. – Москва. 1752.	1	1	1	2		
44.	I	A	10	Безпристрастнаја историческаја повест о разделении восточнија и западнија церквеј. Составленнаја Јоанном Райчем в Новом Саде лега икупленија 1766. Рукопис.	1	1	1	10		
45.	I	B	14	Д. Даниила Нетелбладта началное основание всеобщей естетственной Јуриспруденции. – Москва. 1770.	1	1	1	12		

46.	I	A	19-21	Memorie del regno di Pietro il Grande, imperatore di Russia, padre della patria ec. Del B. Ioan Nestesuganoi, 3 Tomo. – Venezia. 1736.	3	1	1	10	
47.	VII	B	13	О Должностях 3 книги святаго отца нашего Амвросиа епископа Медиоланскаго. – Москва. 1776.	1	1	1	14	
48.	I	Д	1-3	Избраннаја сочиненија блаженнаго Августина епископа ипонискаго. – Москва. 1786.	3	1	1	44	
49.	I	В	9	Книга блаженнаго Августина о подвиге христианина. – Санктпетербург. 1787.	1	1	1	1	Све три књиге заједно увезане.
50.	I	В	9	Блаженнаго проспера аквитанскаго Мислеј, из сочинениј блаженнаго Августина вибранных книга одна. – Санктпетбург. 1787.	1	1	1	1	
51.	I	В	9	Блаженнаго Августина Ручник о трех Евангелских доброделях: вере, надежде и љубви. – Санктпетербург. 1787.	1	1	1	1	
52.	I	В	7	Kurzer Begriff aller Wissenschaften und anderer Theile der Gelehrsamkeit. – Сокращение всехъ Наук и других частей Учености. Sulzer, перевел Иван Морозов. – Москва. 1781.	1	1	1	3	
53.	I	В	1-5	О истинном христијанстве шест книг, с присовокуплением Рајскаго Вертограда. Јоанн Арндт. – Москва. 1784.	5	1	1	30	
54.	I	А	30	Беседи св. Оца нашего Василија Великаго, Архиепископа кесарии Кападокијскаја на шестоднев. – Москва. 1782.	1	1	1	4	
55.	I	В	8	Введение в Географију. – Москва. 1771.	1	1	1	10	
56.	I	Б	18-20	Журнал военных дејствиј арменсеја императорскаго Величества. – 1769., 1770. у 1771.	3	1	1	12	
57.	I	Б	1-15	Историја о странствихах вообщче по всем крајам земнаго круга сочиненија господина Прево сокращеннаја чрез госп. Ла Гарта. Михаил Веревкин. – Москва. 1782.	15	1	1	60	
58.	I	Г	1-3	Јосифа Флавија древности Јудеискија с латинскаго на руссискиј јазик преложеннија придворним свјашеником Михаилом Самуиловим. – Санктпетербург. 1779.	3	1	1	24	

Хисторија културе

59.	I	Г	5	Укази императрици Екатерины Алексиевны и императора Петра Второго 1725-1730. год. – Санктпетербург. 1780.	1	1	1	22	
60.	I	Г	4	Укази Петра Великаго 1714-1725 год. – Санктпетербург. 1780.	1	1	1	22	
61.	I	В	18-21	Историја разних славенских народоѡ наипаче Болгар, Хорватов и Сербов. Иоанн Раич. – Виенне. 1794.	4	1	1	24	
62.	I	А	29	Теоретическаја и практическаја Аритметика. Дмитриј Аничков. – Москва. 1775.	1	1	1	8	
63.	I	В	10	Теоретическаја и практическаја Геометрија. Дмитриј Аничков. – Москва. 1780.	1	1	1	6	
64.	I	Б	29	Краткоѡ Руководство к древнеј Географии собрано из разни авгоров трудами Ивана Стафенгаена. – Санктпетербург. 1753.	1	1	1	8	60
65.	I	А	1	Акатист. Рукопис.	1	1	1	10	
66.	I	В	15-17	Praelectionum in Jus ecclesiasticum universum methodo discentium utilitate accomodata 1congestarum. Ios. Ivan Nep. Pehem. – Wiennae. 1791.	3	1	1	24	
67.	I	А	23-28	Christlicher Religionsunterricht nach den Bedürfnissen unserer Zeit. Dr. Johann Cristopf Döderlein. – Nürnberg und Altdorf. 1790. – 6.	6	1	1	12	
68.	I	В	12-13	Institutiones Theologiae Pastoralis compendiosae. Josephi Lauber. – Viennae. 1782.	2	1	1	10	
69.	I	Б	23	Свјашенномученика Петра, нареченаго епископа Дамаскаго две книги о чловеческом 1.) истинном естетствованном и 2.) духовном разумѡ, сокращене и јасне преписани и на печат данни Кириллом Живковичем пра[во]сл.[авним] еп[иско]пом Пакрачко-Славонијским. – Пешта. 1803.	1	1	1	4	
70.	I	Д	9	Сто четири свјашченнија историји ветхаго и новаго завета изданија Иоанном Гибнером, преведеннија с латинскаго на руссискиј Матвеем Соколовим. – 1785.	1	1	1	8	60
71.	I	А	31	Катихисис малиј или Сокращенное – православное исповедание греческаго неунитскаго закона, во оупотребление неунитскаја славено – сербскаја јуности сочинен и от неунитскаго Епископскаго в Карловце 1774. лета держаннаго Синода подтвержден. – Виенне. 1774.	1	1	1	2	

72.	I	Г	21	Кирила, архиеп[ис]к[о]ла јерусалимског Поучениј, огласителнија и тајноводственнија с греческаг на славенскиј јазик преведенија, преосвещеним Амвросием, архиеп[ис]к[о]пом московским и калуужским. – Москва. 1784.	1	1	1	10		
73.	I	Б	27-28	Чинъ ос[в]ја[ш]ченија храма, рукопис писао Вартоломеј монах 1786. в монастыре Гергегеге.	2	1	1	20		
74.	I	Г	6-15	Древнаја Историја об Египтјанах, Картатењах, Ассирианах, Вавилоњанах, Миѳанах, Персах, Македоњанах и о Греках сочиненнаја чрез Роллена, ректора парижскаго Университета а нине с французскаго преведеннаја чрез Василија Тредјаковскаго. – Санктпетербург. 1749.	10	1	1	48		
75.	I	А	22	Руководство к французстей Грамматике во оупотребление славено – сербскија јуности сочиненно Јоакимом Вуич. – Пешта. 1805.	1	1	1	4	80	
76.	I	В	11	Переводи из Енциклопедии. Част I. – Москва. 1767.	1	1	1	8		
77.	I	А	11-18	Plutarchs von Chatonea Lebens-Beschreibungen der berühmten Männer, aus dem griech. übersetzt und mit Anmerkungen versehen von M. Iohann Christoph Kind. – Leipzig. 1745-1754.	8	1	1	16		
78.	VII	Б	14	О строении великаго мира исписаја рукоју Вартоломеа монаха в монастырт Гергегегт 1788. – Рукопис.	1	3	1	2	4	
79.	VII	Б	16	Пращица противо вопросов расколнических. Питриром еп[ис]к[о]п[ом] нижегородски и алатарски. – Москва. 1752.	1	1	1	20		
80.	VII	Б	15	Чинопоследование соединјаеми из иноверних к православно католичестей восточнои церкви. – Москва. 1776.	1	1	1	6		
81.	I	Б	24-26	Растушчиј Виноград, ежемесјачное сочинение, издаваемое от Главнаго народнаго училища города Св. Петра Месц: Декабр 1785., Март и Јул 1786. – 1785.-86.	1	3	1	1	1	

Борис Врга

Прозаист Душан Пелеш

Објавивши пред десет година књигу *Књижевност Српске Крајине*, која представља глобални преглед књижевности српског народа на подручју Хрватске, аутор Душан Иванић, у таксативном је набрајању оне групе писаца који у вријеме књижевног реализма пишу приповијетке из народног, сеоског живота, споменуо и Стевана (?) Данчића. Претпостављајући како је заправо ријеч о Сретену Данчићу (литерарном псеудониму Душана Пелеша), рећи ћемо како је то једино Данчићево спомињање у контексту ове књиге.⁰¹ Не улазећи у могућу расправу, колико је ова чињеница последица ауторове селективности у приступу материји, а колико маргинална позиције, коју је Иванић намијенио Данчићевој литерарној оставштини, напоменут ћемо само како нам се чини да се писац овог прегледа Данчићем (судећи по непознавању његовог књижевног псеудонима),⁰² као засебној књижевнохисторијској појави, која доприноси cjеловитијем сагледавању насловом конотиране теме, заправо и није помније бавио. Разлог више да с неколико информација покушамо освијетлити Пелешову биографију и његово литерарно дјеловање, тим више што нам се чини како његов политички профил па ни књижевна физиономија, нису лишени извјесних занимљивости.

Душан Пелеш рођен је у Шибинама покрај Глине, 12. XII 1867. године. Његов отац, Јован Пелеш (1828. – 1905.) био је управни чиновник, а мајка Катарина, рођена Јовичић (1835.- 1896.) домаћица.⁰³ Да ли су ови Пелеша, били у каквом сродству с глинским трговцем Петром Пелешом, у чијој је

01 Душан Иванић: *Књижевност Српске Крајине*, БИГЗ – Чигоја штампа, Београд, 1998., стр. 113. На Пелеша се не осврће ни стрпљиви истраживач и континуирани аналитичар књижевног дјеловања тзв. "западних Срба", аутор систематског приручника *Прејед књижевности Срба у Хрватској* (Загреб, 1987.), Станко Кораћ. Чак ни у регионалном, дакле просторно уже конципираном контексту, насловљеном *Књижевне врше, шеме и израз писца банијског подручја*, објављеном у опсежном Зборнику знанственог скупа *Глина 1284 – 1944 – 1984.* (Глина, 1987.), Кораћ запоставља, а познавајући cjелокупно Пелешово политичко и друштвено, тадашњем идеолошко-политичком контексту вјеројатно неприхватљиво дјеловање, можда и свјесно прешућује његов литерарни опус.

02 Ово, дакако, не искључује могућност штампарске грешке.

03 Обоје су покопани на православном гробљу св. Николе у Петрињи. Стихови уклесани на надгробном споменику: *У брижном раду и шругном зноју/ Живисте само за дјецу своју./ А иза гроба у души нашој/ Вјечан је сјомен љубави вашој!*, вјеројатно су Душанови.

04 Испит зрелости на раковачкој гимназији положио је с одликом 1887. године, заједно с генерацијским колегама Миланом Ковачевићем (каснијим књижевником и познатим лијечником), Гејзом Ашнером (белетристом и педагошким писцем), Цесарић Ђуром (оцем pjesника Добрише), Фердом Хефлером (познатим карловачким апотекаром) и другима. За вријеме школовања, био је члан литерарног кружока, на чијим се сједницама, “уз дозволу равнатеља, по програму читало и декламовало”. Према Извјешћу Кр. велике реалне гимназије у Карловцу за школску годину 1886./87. (Загреб, 1887., стр. 68.) “самосталне радње читали су: Душан Пелеш, VIII р., 2 пута, Милан Ковачевић, VIII р., 1 пут, Јово Метлаш, 5. р., 1 пут и Стјепан Шпанић, V. р. 1 пут.” Пелеш је успјешан пропагатор часописа “Босанска вила”, тако да је у Карловцу, у првој години излажења (1886.), часопис имао 31 претплатника, регрутираних углавном из редова гимназијских ученика. Већи број претплатника, часопис је имао само у Петрињи (39), док их је у Загребу било свега 24. Виђенији претплатници из ових мјеста били су Стјепан пл. Милетић, Ђуро Гавела, Адам Муждека, Никола Беговић, Владан

кући по први пут одсвирана хрватска химна “Лијепа наша” Јосиф(п)а Руђанина, нажалост нисмо успјели поуздано утврдити. Након завршетка раковачке (карловачке) гимназије (1887.),⁰⁴ наставља студиј права на Свеучилишту у Гразу, гдје дјелује као тајник, потпредседник и председник српског академског друштва *Србагија* и његов изасланик на славенском ђачком конгресу у Прагу. Након промоције у звање доктора права (28. VII. 1892.), дјеловао је у управној служби и то понајприје, као замјеник јавног биљежника у Карловцу (1894. – 1896.). Године 1896. “додијељено му је право одвјетовања у обсегу банскога стола са сједиштем у Петрињи”, гдје отвара своју одвјетничку писарну (Судничка улица бр. 8, Живановићева кућа) и дјелује као адвокат и јавни биљежник, све до 1914. године, када адвокатску канцеларију пресељава у Загреб (Јуришићева улица број 2). Од 1908. потпредседник је Правничког друштва у Загребу гдје објављује и двије књиге из правничко-адвокатске праксе: *Убрану својине* (I. издање 1921./22; II. издање 1922.) и *Пројаси јегне индустрије* (1925.).⁰⁵

Као кандидат Народне странке у прољеће 1906. године, био је изабран за заступника котара Војнић у Хрватски сабор (“услијед нових политичких прилика захвалио се на мандату”), а као члан Српске самосталне странке (ССС), унутар Хрватско-српске коалиције, на парламентарним изборима у котару Глина (1908.) и Костајница (1913.). Делегат је при заједничком Хрватско-угарском сабору у Будимпешти (1906. – 1918.), а од 1907. па све до укидања српске аутономије 1912. године, члан је и потпредседник Српског народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима. Оптужен је у загребачком велеиздајничком процесу, али због посланичког имунитета није извођен пред суд. Када је 1909./10. године покренута акција за реорганизацију загребачке жупаније, Пелеш се залагао за оснивање Банске жупаније, која би имала опсег бивше Војне крајине, а чије би сједиште била Петриња. На саборској сједници 1910. године, заузео се за ширење народне просвјете покретањем аналфabetских течајева и увођењем народних књижница.⁰⁶ Као члан Народног вијећа у Загребу, с његовим је изасланством судјеловао код акта уједињења 1. XII 1918. године у Београду. Био је посланик у привременом Народном представништву, привремени председник Народне скупштине (1923.), министар правде у влади Стојана Протића (1920.) и министар за социјалну политику у кабинету Николе Пашића (1923. – 1924.). Заједно с браћом Прибићевић, био је члан извршног одбора Српске самосталне странке и Хрватско-српске коалиције (1908. – 1918.) те власник, издавач и директор загребачког *Радикалског гласника* (1924. – 1928.), листа Народне радикалне странке, у којем је објављивао политичке чланке и заступао ставове радикала, који су, као што је опће познато, уживали потпору мањег дијела српске етничке заједнице у Хрватској.

За вријеме свога боравка у Петрињи, рецимо још и то, изабран је за градског заступника (1907.) и члана одбора Друштва за пољепшавање града Петриње, а помагао је утемељење Женске удруге за промицање кућне текстилне индустрије (1908.) и у Сабору пропагирао њенудјелатност. Уједно, председник је Друштва Светог Саве (1899.), један од оснивача Српске штедионице (1901.) и њезин председник од 1912. до 1914. године, председник Црквене општине, старјешина Српског сокола и др.

Како немамо намјеру да детаљније анализирамо његово политичко дјеловање, које засигурно није било утјецајно онолико, колико је то своједобно било дјеловање браће Прибићевић, Милована Грбе, Гавре Манојловића или Богдана Медаковића, а нити лишено контроверзних нагласака,⁰⁷ позабавимо се радије његовим невеликим књижевним опусом који чине приповијести, новеле, цртице, хумореске и пјесме,⁰⁸ настале највећим дијелом у раном животном раздобљу, конкретније, између 1885. и 1889. године. У споменутом временском периоду, који чини прву фазу Пелешова књижевна стваралаштва, писац је објавио тридесетак што дужих, што краћих прозних радова, публицираних углавном под псеудонимом Сретен Данчић и то у *Српском забавнику* (1885.), *Стирмалију* (1885.), *Стирели* (1885.), *Босанској вили* (1886; 1887; 1888; 1889.), *Србобрану* (1886., 1887.) и *Лешојису Мајице српске* (1887.). У зрелијој животној доби и својој другој, нешто краћој стваралачкој фази, која се временски поклапа с тзв. другим раздобљем књижевне модерне, објавио је пар сентиментално-интимистичких пјесама у *Босанској вили* (1907.) и неколико прозних радова у *Босанској вили* (1906.), *Бранковом колу* (1908.), народном календару *Србобран* (1909.) и *Савременику* (1909.). Након подужега раздобља у којем није објављивао литерарне радове, јавио се Пелеш у *Времену*, *Банашком гласнику*, *Домаћици*, *Радикалском гласнику* и петрињском *Јединству* (1928.), *Подмлаћку Јагранске слираже* (1934.) и *Јагранском зборнику* (1935.) с неколико пригодних поетских радова национално-патриотског карактера, који не завређују посебан осврт.⁰⁹

Како нам није намјера да критички осмотримо све Пелешове публициране литерарне текстове, овом ћемо се приликом позабавити само с неколико прозних, по нашем мишљењу успјелијих урадака. Из самих њихових подналова нпр. “Приповијетка из народног живота”, “Из српског живота”, “Слика се села”, “Из српског горњо-крајишког живота”, могу се разабрати пишчеве реалистичке приповједне претензије, инспиративно утемељене на предлошцима који потичу из сеоског и народног живота родног, “горњо-крајишког” банијског краја. Управо стога, не зачуђује њихова сличност с народним причама и усменом предајом завичајног поднебља, коју писац понегдје надопуњава фикционалним

Арсенијевић, Јован Бијелић и др.

- 05 Прво издање књиге носи наслов: *У обрану својине. Предсјавка Народној скујшћини Краљевине СХС*, Загреб, 1921. – 22. Прилог 1. *Прилој иредсјавци на Народној скујшћини* 2. *Прилој шумачењу мировних ујовора*, Загреб, 1921. – 22., а друго: *У обрану својине, Прилој шумачењу мировних ујовора*, Загреб, 1922. Ова плакета опскрбљена је стручним мишљењем универзитетских професора Слободана Јовановића, Живојина М. Перића и Драгољуба Аранђеловића. У књизи *Проиасћ једне индустрије, Пелеш настапа као заступник Дионичког друштва за израдбу жељезничких прагова у Сиску*, чији је власник био Мавго Драч.
- 06 Антун Цувај: *Грађа на повијест школства*, Загреб, 1913; св. III., стр. 970-1.
- 07 Пелеш је оптуживан за мађаронство и политичку вјерност Хабсбуршкој монархији. Замјерено му је одбијање да на суду брани вође Српског сокола у Хрватској, др. Лазу Поповића, др. Срђана Будисављевића, др. Милана Метикоша и др., који су 1914. године били затворени у загребачком Судбеном столу. Контроверзност која прожима Пе-

лешово политичко дјело вање, понајбоље илустрира летак, заправо паранекролог, из 1925. године у којем се наводе бизарне појединости и увредљиве пикантерије, писане са циљем да дезавуирају Пелешову моралност и политичко поштење, а самим тиме и његов углед међу банијским Србима. У њему непотписани Пелешови неистомишљеници наводе његова политичка недјела, нпр. “избор за мађаронског посланика у Војнићу 1906.” и “куповину српских гласова”, одбијање да “брани Србе када је била Сјеничарска буна” и оптуженике за велеиздају (1908./09.), вођење “чувене парнице” за Мавра Драча, чије “је жељезничке прагове хтио прогурати на штету државе”, а који му је заузврат дао аутомобил кориштен у политичкој агитацији и др. Летак се налази у власништву Народне библиотеке Србије (Посебне збирке, вел. 340 x 241 мм) и приказан је на изложби “Први српски рат плакатима” одржаној у Београду (Народна библиотека Србије, 2005.) и Загребу (СКД Просвјета, 2006.).

- 08 Попису књижевних радова можемо прибродити и Пелешов оглед о Јовану Јовановићу-Змају, заправо говор, одржан “на забави у Петрињи о св. Петки” и

садржајима. Прецизно именовање топонима, међутим није досљедно спроведено, будући да су локације и мјеста у којима се описана збивања одвијају обично означени само почетним словима. У питању су углавном једноставни, мање или више типични сижеи из сеоског и патријархалног граничарског живота. У невеликом распону тема, доминирају љубавни односи те препреке које стоје на путевима њихова остварења као и разне животне приче малих и обичних људи, њихове жалости и радости те друге реакције на згоде и незгоде којима су изложени. Неријетко, у првом се плану налазе они садржаји у којима доминира сукоб између обичајног и модерног, сеоског и градског, богатог и сиромашног, младог и старог, доброг и лошег, рационалног и емоционалног, жеље и норме, а сви они заједно, доприносе живљој фабуларној импостацији и семантичкој динамици Пелешових наративних проза.

Тако нпр., у приповијетци *Побједа љубави* (1887.), Пелеш у први план ставља свађу између сеоскога попа Марка и “општинског предсједника и прве главе у селу”, газде Илије Лацковића, који двадесет година “ћерају заваду и кваче се ко два копуна.” Љубав настала на збору (а “збор је најзначајније српско народно весеље”) између попове јединице, “зорне и на оку и на ходу” Смиље те газдиног сина Дане, као и њихова женидба, прилика је да се дугогодишње непријатељство и мржња између двију обитељи превлада. И док поп Марко не жели кварити срећу младих, дотле се својеглави Илија тврдокорно инати, тврдећи како за његова живота “неће поп Маркова дундара у кућу Лацковића”. Његове ријечи упућене сину: “Узет ћеш само ону, коју ти ја изаберам и никоју другу” или “Ја те волим видјети под покровом, него да се Смиља башкари по мојој кући”, илустрирају грубу животну логику патријархалне сеоске заједнице, која се често знала читовати и на овакав начин. Но, као што то сугерира наслов приповијетке, права љубав руши све запрете, па тако и оне које постоје у овој сентименталној причи која завршава побједом љубави и коначним измирењем двију породица.

Слично уплитање родитеља, боље речено очева, у емотивне везе њихове дјеце, фабуларан је супстрат приповијетке *Тријен, сјашен* (1888.).¹⁰ Љубав између богатог Пере и сиромашне Јелице, осујећује прорачунати и грамзиви Перин отац који, заступајући став по којем “нијесу ни до сад очеви питали синове, кога ће у своју кућу увести”, сину за дружбеницу намјењује исто тако богату Савку. Не могавши се оженити с привлачном и срцу милом Јелицом, Перо искаче из обичајног реда женидбе због рачуна и мираза те убија ауторитативног оца док Јелица скреће памету. Но, након одслужене затворске казне и Јеличина оздрављења, све долази на своје мјесто и посве у складу с романтизираним клишејима, Перо и Јелица женидбом озакоњују своју љубавну везу.

Да оваква, императивна уплитања родитеља и њихова сучељавања с индивидуалним тежњама и сновима дјеце, која, и под цијену особне несреће и самоуништења не прихватају атактичка наслеђа и тиранске обичајне законе своје патријархалне средине, не завршавају увијек сретним исходом, доказом је најдужа и вишедјелна Пелешова “приповијетка из народног живота”, заправо патетично-сентиментална љубавна прича *Невјера* (1885.).¹¹ Оставши рано без мужа, који погибе 1848. у Мађарској,¹² Савка Родићева тешко је, једва спајајући крај с крајем, одхранила своју јединицу Смиљу. Када се Смиља задјевојчила загледала се и обећала Милошу Родићу, “најљепшем и најокретнијем сеоском момку”, чији родитељи бјеху прве газде у селу. Милошеву избору успротивио се отац Марко, тврдећи како он “треба честиту дјевојку из добре куће, а не какву потребу гладну и жедну... без рува и дарова”. На Милошеву примједбу да је “Смиља поштена и ваљана, ако је и сирота”, Марко догматички одговори да “ђе ли је још син без питања очиња бирао дјевојку” и “зар га је зато родио и одранио, да му пркоси”. Када је Марко за Милоша испросио богату градску гостионичарку Софију, “пожали и мало и велико што се растадоше Милош и Смиља”. Уз то што је изазавала суђут сеоског колектива, вијест о томе дубоко је потресла Смиљу, која тешка срца прихвати женидбену понуду невољеног Стевана Кутузовића. И док се Родићеве сватови веселише, Милош у даљини зачу дјевојачку пјесму, чије патетичне ријечи “Знаш, невјеро, како си се клео,/ Да ме никад оставити нећеш”, доводе до фабуларног обрата и театралног расплета приче. Овај неочекивани драмски преокрет зачуђује, поготово има ли се у виду Милошево емотивно и еротско приближавање Софији и захлађење његова односа према Смиљи, коју је, према пишевим ријечима, “све већма заборављао.” Потакнут ријечима пјесме, која му је болно “дирнула душу” и побудила давна чула, Милош оставља сватове и повучен љубављу према Смиљи, а вјеројатно и грижњом савјести због изневјеравања заједничких снова о срећи, појури њезиној кући. Док ју је опасавао рукама и молећи за опроштај покушавао пољубити, повријеђена и горда Смиља импулзивно дохвата кубуру и убија онога које је “првог и јединог завољела”. Како се је убрзо, од жалости и јада због учињена гријеха, избезумила и скренула у лудило (поремећај памећу, као што видимо, представља чести излаз за оне ауторове ликове који су се усудили нарушити култ патријархалног морала), суд је ослободи казне. Још неколико година иза тога виђали су је људи “у подераној кошуљи, блиједу и мршаву, упалих очију и разбарушене косе, с грдном штапином у руци док из свега грла подвикује: пу... пу...пу ...ију...ју... сватови – изведи мајко Смиљану”, све док се и она није заувјек смирила у смрти, као некој вјечитој правди, којој нитко не измиче.

публициран у “Новом Србобрану” (19., 22. и 23. XI. 1906.).

- 09 Наслови као што су *Десетгодишњица пробоја Солунској фронтџи*, *Укрцавање јагранских сџражара*, *Војска је сџремна*, *Јагранска сџража* (уз некролог Ј. Бианкинију), довољно говоре о провенијенцији ових стихова. Жеља да јавно објелодани своје, не једном оспораване патриотске ставове, вјеројатно је била разлогом да ове пјесме није потписао псеудонимом, већ пуним именом и презименом.
- 10 Наслов вјеројатно преузет од истоименог недовршеног романа Јакова Игњатовића.
- 11 Наводно “одштампана засебно” (*Радикалски гласник*, 12. IV. 1923.), но у фондovima Националне свеучилишне књижнице у Загребу и Народне библиотеке Србије у Београду књига под тим насловом није регистрована.
- 12 Била је то добра прилика да се литерарно говори о тешком социјалном и егзистенцијалном положају крајишких људи тзв. граничара, који су власништвo над земљом плаћали доживотном војном службом и обавезом чувања аустријске царевине од отоманске најезде. Умјесто да се постави оштрије против “крва-

вог данка”, узрокованог њиховим ратним походом изван граница Војне крајине, подузетог ради гушења мађарске револуције 1848. године, Пелеш остаје на разини фолклорнога приступа, илустрирајући споменути догађај стиховима народне пјесме: *Хиљадицу и осам стоишина, / Чештрдесет и осам година, / Ал закука прва кукавица / У сред зиме кад јој није вр’јеме. / Она кука и разноси пласе / Крајишници мећ’ше љушке на се...* Иако је у врјеме настанка Пелешових проза, Војна крајина већ развојачена (1881.) и припојена цивилној Хрватској, озбиљне промјене животних околности и стварна духовна клима створена након њена укидања, нису постали темом његових приповијести.

- 13 Приповијетка је објављена 1887. године у *Лейхойсу Матице српске* (књига 150., стр. 108.- 115.). Према неким наводима (“Радикалски гласник”, 12. IV. 1923.), иста је награђена од “Матице Српске у Новом Саду”. Вјеројатно се ради о награди Књижевног одјељења Матице српске.
- 14 Крајишки жаргон, њемачки обрстар, у врјеме Војне крајине врховни пуковник.
- 15 Крајишки жаргон, њемачки, исто што и лајтант, тј. потпоручник.

Неостварена љубав између двоје младих људи, тема је занимљиве Пелешове приповијетке *Сабљу – или дјевојку*.¹³ Њена фабула базирана је на вези између младог војног питомца Миливоја и дјевојке Анђе. Видјевши у Анђи добру прилику за свога јединца Стевана, сеоски газда Марко подло, сдвије стотинарке потплаћује капетана, а овај пак подмићује “оберштара”¹⁴ који омогућује Миливоју да прије предвиђеног рока постане “лаћман”.¹⁵ Како се официри по ондашњим законима не могаше женити без новчане “кауције”, коју, затечени наглом промјеном ситуације и неочекиваним доласком “лаћманије”, Миливој и Анђа нису могли платити, то се пред Миливоја поставља двојба између наставка војне каријере, симболизиране сабљом, или женидбе са Анђом, која се јавља “као супарница његове сабље.” Дакако, ријеч је о причи с тезом, коју је аутор апострофирао у наслову ове нешто животније и заокруженије, с више синтетичког духа писане прозне цјелине. Конфликт између срца и љубави, с једне стране, те тријезне памети и егзистенцијална интереса с друге, разријешен је, сходно крајишкој традицији “ухљебљења” у аустријској војсци, Миливојевим пристајањем уз сабљу. Изневјерених очекивања, погођена чињеницом да је Миливој због положаја жртвовао њихову љубав и да “му је ледени челик без срца и осјећаја, милији од ње саме”, Анђа се одлучује за самоубојство утапањем у ријечи. Брзо прескачући врјеме и постављајући Миливоја у оне амбијенталне околности, у којима он изнова проживљава свој негдашњи унутрашњи сукоб, када се је морао опредјељивати између Анђе и сабље, љубави и позива, писац се пита: “Па је ли био сретан са новом својом невјестом? То одговарају оне горке сузе, што му пошље тридесет година оросише смежуране образе.” Занимљив је и пишчев коментар, парадоксално (можда и на трагу модернистичког дезинтеграцијског поступка) истакнут на почетку приче: “Он би најволио и њу и сабљу – а она би највољела њега сабљом опасана... Али тако није могло бити...” Ситуирана у својеврсну композициону предфабулу, ова поанта функционира као најава трагедије, конотирајући уједно како би се проблем разријешао, када не би било сплеткарења и негативног утјецаја новца и када би одлучивала срца.

Адолесцентска дилема између “задане ријечи и љубави”, “части и срца”, централни је мовенс приповијести *Иза буре* (1887.). У њој бечки студент филозофије, Ђоко Даринчић, води унутарњу борбу узроковану чињеницом да се мора емотивно предиделити или за плавокошу Катинку, коју је нетом упознао или за црномањасту Драгињу, своју прву љубав, која вјерно чека његов повратак у завичајно село. Ова схематизирана романтичарска фабула у којој се води “љута борба” између градске и сеоске љубави и у којој је “час побјеђивала савјест, а час страст”, завршила је побједом

Драгиње која му напосљетку и опрашта невјеру, јер, као што, сходно ауторовој склоности ка стварању програматских моралних теза, рече Драгиња, “стопут је милије изгубљено, па нађено... но никад не губљено!”.

Остварење високог војничког чина, што је у увјетима крајишког живота, било готово највише што се могло постићи у друштвеном статусу (“јер у солдачији је старији и од Бога пречи”) и небрига за родитеље, тема је једне од бољих Пелешових приповиједака назване *Каљави ојанци* (1889.). Чувши да му је син јединац стекао високи официрски положај, постао “оберштар” и оженио се Њемицом, а не видјевши га дванаест година, отац Јово Дилшић пјешачи неколико дана, да би стигао до града у којем син живи. Једва му нашавши кућу, с нарамком сељачких поклона (пар пијетлића, крточих грожђа, тиквица ракије) улази у његов стан, но видјевши на њему упрљане и расквашене опанке, узохољен син га готово окрутно изгура из собе да отаре “каљаве опанке”. Ни не видјевши право сина, посрамљен и повријеђен отац, “с ноћцом у души, у којој нема више ни једне звијезде... доли онијех што му трепте у очима суза”, врати се откуда је и дошао. Пишчевим етичким коментаром – “Веле, да и народи имаду синова, што се заборава – па се за туђим јатом занесу – па занемаре име и кољено своје”, поантирана је фабула ове приповијести посвећене односу оца и сина, који се уздигнут на положај и моћ, стиди свога родитеља и забораваља свој најближи род.

Моралним начелом гризодушја и покајања прожета је развојна линија приповијетке *Окајан тријех* (1887.). Купљену ливаду, Угарак је мислио отплатити око Мале Госпојине, но како је пала цијену жита, договори се с власником Павлом да ће отплату дуга одгодити до прољећа. Но, прије прољећа, Павле ненадано умре, а на потраживање његове удовице Марије, Угарак одговори како је сав дуг повратио још о Госпојини. “Мисли: зашто не бих, писмена нема, а пред свједоцима нисам ни купио, па ни платити нијесам морао.” Након лажне присега изречене у судници, како се Павлу поштено одужио, укле га Павлова удовица. Губитак десне руке и сина Николе, доживио је као “заслужену божију казну за свој црни гријех”. Удовици и њеној сиротој кћери, хтио је касније “штету десетероструко надокнадити, али се бојао свијета” – “та сви би на мене као на бијелу врону прстом казивали: мајке би ме својој дјечи показивале као какову наказу; људи би ме се клонили, бојећи се да их не окужим...” Притиснут немирном савјешћу и теретом гријеха, а настојећи да га некако, без сазнања колектива чије је неписане норме прекршио, окаје, старац одлучи да унука Јову ожени с кћерком покојнога Павла. Јер, - “Куд ћеш боље и хришћанскије, него да ону сироту Павлову, Ружу, узмемо у кућу. Ако је и сирота, вриједна је и поштена – а ја ћу мирније и спокојније на онај свијет

пред Павла и Николу изићи”, образлагао је своју намјеру супрузи, која је, сходно, пишчевој склоности ка “намјештању” поруке (чија тенденциозност, нажалост, ни на примјеру ове приче, није образложена на прави умјетнички начин), већ опазила како се “дјеца воле” и како је Јован “на Божић, послѣ литургије, дао Ружи прелијепу дуњу, а она њему стручак суха босиока, што га је с иконе узела.” Да би окајање било потпуно, а осјећај моралне кривице и клетва ублажени, под њихов се кров, с Ружом преселила и њена мајка, Павлова удовица Марија.

Лугар Дамјан Добрић и његова жена Митра, поштене и племените душе, добро су учинили, када су под свој кров узели шестогодишњег Милана Везића, “када остаде иза оца, а мајке ни онако није упамтио”. Прихватише га као своје рођено дијете, те не правише разлике између њега и њихове двогодишње кћерке Милице. Миланов одлазак у град и десетогодишње школовање за кипара, композицијски је костур подужег прозног текста, *Вајарев угес* (1888.), којег сам писац означава новелом. Патећи све вријеме за кућом, а понајвише за вољеном Милицом, пожели Милан посјетити своје најмилије. Дошавши на сам Божић, пун наде и снова, у кући затекне болесну Милицу, која убрзо умре. Вративши се у град, изради споменик који је “представљао очајна човјека или демона с мргодним лицем и к њему измахнутом песницом, гдје гази вијенац цвијећа, симбола вјере, љубави, наде...”. Већ у самој концепцији споменика, наговјештене су црне слутње и осјећаји психичке сломљености, скоре несреће и неминовне пропасти, тако да одиста не чуди, да је након његова постављања на Миличин гроб, “изнурен од рада и сломљен од бола”, умро и Милан. Затекавши га “блиједа као онај бијели споменик и ледена као онај мраморни камен”, једни рекоше: “Срце му препукло”, други: “Судбина”. Искуствено поприлично неувјерљив и подоста артифицијелан сиже, конципиран као усудна трагедија која свој дубљи смисао изналази у становитом мистичном реализму и фаталном утјецају судбине на понашање и душевни живот ликова, јер “слика у душу усађена остаје за увијек иста, док не ишчезне, или с душом или из душе!”. Површну психолошку разраду приче, а поготово болним успоменама и неоствареним сновима оптерећене и “самим небом вријеђане” Миланове душе, који га напосљетку одводе у депресију, психички слом и смрт, нису успјели оправдати ни у мрамор споменика урезани патетични стихови Јована Суботића: *Срамота је огрећи се мртвих,/ Које својим у живоју звасмо!*, који би требали конотирати становиту етичку поруку, но која с контекстом ове псеудоромантичне приче, чија збивања не произлазе из њена бића, већ се свде на фатумску предодређеност и пуко испуњавање свевишње воље, нема готово ништа заједничкога.

Вјеројатно је измишљен и на лектирској основи формиран сиже приповијетке “из српског живота” *Она је хијела* (1886.). Вођен парадоксалним геслом по којем “живот није страст, а пушење јест”, па га зато ни не може прекинути, Бошко Милић настоји дјелом потврдити оданост према заручници Милеви, која му не вјерује како би за њу “живот прегорио, кад не може и такове маленкости каква је пушење”. Доказујући јој спремност, да за њу “и сам живот даде”, овај “син дичне Крајине”, ступа међу српске добровољце гдје ускоро погиба. Када је, по свршетку рата, свједок Бошкове смрти и извршилац његове последње жеље, а уједно и наратор, донио Милеви његов заручнички прстен, она се “онесвијешћена сруши на земљу и у вјечност пресели”, што је писца навело на завршно објашњење по којем је “једна несмишљена ријеч” однијела “два живота”. Ништа мање бизаран, утемељен на тврдњи о “недокучивости путева провидности”, чини нам се и сиже приче *Ђед Маркова приповијести* (1886.). Основу ове портретне новеле чини Ђед Марково препричавање успомене на своју давну љубав с циркусантицом Каролином. Како се касније испоставило, била је то његова рођена, а “комедијашима” давно продана сестра Драгиња, која у свом опроштајном наступу погиба на циркусом трапезу. Та чињеница одредила је Ђед Маркову животну судбину осудивши га да “живи без рода и порода, саморан као окресано дрво” те као какав сеоски особенак и “ориђинал” добротворно, до саме смрти, троши њезину новчану оставштину.

Идеализација крајишке жене, “вриједне и господарне, брижне само за кућу и породицу своју”, која “прва устаје на дело, а последња лијеже на починак”, идејна је основа нешто аналитичније приповијетке *Царица* (1909.). Иста афирмира типичну патријархално-фолклорну предоцбу жене, по којој је “добра жена ластавица, што вриједно и брижно савија гнијездо себи и својима, (а) хрђава црв што точи (гризе) кућне темеље.” За разлику од Милоша Родића, јунака приче “Невјера”, главни актер ове приповијетке Милан Златовић, здрав сељачки тип и повратник из Америке, ради женидбе са својом крајишком Пенелопом разишао се с оцем (“ја загледао сироту, а он хоће да узем газдачку ћер. Он не да коју ја хоћу, а ја нећу оне, коју он жели. Мати пристала уза ме, те ми помогла отимати се... Најпослије попусти и ја се оженим”), који потом “однемари и кућу и породицу ... и готово се пресели у биртију... те тако задужи посјед...”, а управо то и бијаше главни разлог Миланова одласка у Америку. У контексту ове приче, занимљиво је оцртан однос крајишког сељака према земљи, којег индикативно апострофира Златовићево поимање “државе”, која по њему, не представља ништа више до “оно (његове) кућице и посједа сељачкога”. “То је моја држава, а да шта. Тамо сам ја господар. Гдје ја

16 Ова политичка алегорија објављена је исте године и у новосадском *Бранику* (бр. 35) и загребачком *Покрешу* (бр. 43).

одредим за шеницу, сије се шеница, гдје за кукуруз, сади се кукуруз, а да шта. Нико ми не може заповједити да ливаду узорем, а ораницу да заливадим. Али ако ја тако хоћу, нико ми на пут не стаде. Онда је то моја држава, у којој сам ја цар и господар.”, ријечи су, којима је аутор прилично вјерно проникао у душу и специфични менталитет крајишког човјека који је, као што знамо, власништво над грудом земље стољећима плаћао тешком и опасном граничарском и војном службом.

Заузимање да се “поцијепаној и куршумима избушеној” хрватској и српској застави, даде “у бечком ратном музеју оно мјесто које су заузиле на ратиштима... борећи се у небројеним биткама... свагда јуначки и славно, у првим редовима, за краља и домовину”, а не садашње мјесто у кутевима и “засјенцима” дворнице, темељ је алегоријско-симболичке приповијести “*Двије засјаве*” (1909.), у којој аутор алудира на боље државно-правно позиционирање Хрватске, но чија се пригодничарска домољубна тенденциозност и форсирана политичка експлицитност одвијају на уштрб литерарности и сугестивније умјетничке обраде.¹⁶ На метафори заснован је и краћи прозни рад *Посјеша* (1889.), такођер посвећен националном и вјерском освјешћивању те афирмацији узвишенијих циљева, какав је пимјерице, очување српског националног идентитета. Главни лик овог програматског родољубног и националног записа је дјевојка прерушена у старца, чије је право име Идеја Српства. Она се инкарнира у разним видовима: “једанпут у гусле пјевајући, други пут с крстом у руци.”

Ревно и честито вршење професионалне дужности, без улагивања и подилажења надређенима, основ је приче *Чивија и котач* (1908.). “Мала чивија једнако је важна у колима као и велики котач: свако има своју задаћу. Одбациш ли чивију, спасти ће ти котач... Да сте ви навикли гледати човјека у мањем од себе, видјели би човјека и у већем од себе! И онда не би били пузавци, већ људи.”, свјетоназорни је став младог судског канцелисте Василија Васиљевића, главног актера ове, моралним импутима поприлично оптерећене приче.

Поједине краће, дескриптивношћу обиљежене прозе (нпр. *Расјанак*, *На Божићној слами*, *На свјежем тробу*, *Падају звијезде*) прожете су поетско-лирским набојем и идеалистичко-сентименталним дискурсом, па имају карактер литерарних цртица, којима углавном недостају увјерљиви животни и искуствени садржаји. Оне слиједи линију тургењевског поетског реализма, што потврђује и чињеница да писац неке од њих дефинира поднасловом “истина и поезија”. Најуспјелија међу њима, засигурно је кратка приповједна проза *Малиша*, објављена у угледној сарајевској “Босанској вили” (1887.), часопису који је нарочиту пажњу посвећивао афирмацији прозног жанра. Њен централни мотив представља смрт мајке

те елаборација оних психолошких и емоционалних стања (“мртва тишина”, “тешки удаси”, “горки плач”, “загушљиво јецање”), која непосредно иза тога владају у петерочланој породици. Весело скакутање малишана, његово радовање мајчину повратку и новим играчкама, а поготово његова питања упућена оцу, браћи и сестрама, уносе засебну експресивну напетост и интензивирају трагичне тонове ове животне ситуације. Нећемо погријешити, констатирамо ли, како ауторов интерес за елаборацију психичких стања и нагласак на нијансирању “унутрашњих” призора, који су прожети емоцијама литерарних јунака, приближава ову приповијест модернистичким струјањима.

Између неколико плитких и незанимљивих хуморески (*Лијек од џушења, Два малера на мору љубави*), најуспјелија је *Фотограф у Невидишу* (1887.). У њој признати фотограф Јозеф Мајзер, добитник колајне аустроугарског и руског цара, долази у забиту сеоску средину гдје изазива чуђење припростог живља, како својим вањским изгледом (“човјечуљак с грбом као ‘шпаркасом’ на леђима”), тако и самим фотографским апаратом (који “те наслика баш онаквога какав си, само што не продиваниш”). Када је неуким невидишким старјешина, подигао капут којим је покривен апарат, не би ли се угледао у њему, изазвао је штету на апарату и логичну љутњу фотографа. То је продубило конфликт између сељана и фотографа и резултирало његовим наглим бијегом (без капута и колајни) из села. Сукоб је релативизиран хумористично-карикатуралним акцентима којима се иронизира и излаже порузи неукост и сировост сељака с једне стране (отуда и назив села Невидиш, функционира као метафора рустикалног “тамног вилајета” који тешко прихваћа ново и непознато) те природна унакаженост фотографова лика, с друге; коју пластично опримјерује трагикомични финале ове приче: “А Невидишани се смију, смију – готово да попуцају. Смију се оној несклади људској, што му кврга на леђима надвисује главу, па му се глава ни не види, већ изгледа, као да си месиначу на два штапа натакао...”.

Умјесто улажења у мотивске потанкости сваког објављеног рада и даљњег ширења насловне теме, радије текст приведимо крају. Повезаност књижевности са збиљским друштвеним контекстом те моралним и психолошким проблемима властита народа, чини садржајну основу Пелешових литерарних остварења. Свакодневни живот малог крајишког свијета, социолошке, етичке и менталитетне премисе његовог етничког и вјерског идентитета, у темељу су ауторове реалистичке књижевне парадигме. Тај живот презентирани је једноставним литературним и изравним прозним поступком који донекле успијева илустрирати вријеме и простор, локални колорит и регионалну атмосферу, тако да се Пелешу не може

оспорити становити реалистички таленат, садржан у његовој способности да уочава стварност која га окружује и наизглед објективно износи власти-та запажања о крајишкој средини, о њеном колективитету и друштвеним обичајима, карактеристичним типовима и њиховим индивидуалним судбинама. У вези с овиме, треба истаћи како судбине појединих литерарних протагониста закупају ауторову пажњу много више, неголи нпр. анализа оних социјалних, етичких и културолошких детерминанти који стољећима егзистирају у споменутом животном миљеу и практички усмје-равају или предодређују животне акције и поступке, егзистенцијалне исходе и интимне сломове Пелешових ликова, а да они тога, заправо нису нити свјесни.

Говорећи своједобно о вриједносно-естетској функцији књижевног реалистичког текста, критичар “Виенца” Јосип Пасарић истакао је “вјерну и истиниту слику друштвеног живота, вјерно и истинито приказивање карактера литерарних јунака те прожетост литературе прихватљивим етичким и социјалним порукама”, као његове најзначајније одлике. Проматрајући Пелешов опус у свјетлу оваквих поетичких постулата, мора се признати како он није у реалистичком смислу посве чист, будући да у њему доминира “мијешање” стилова које се очитује у континуирању превазиђеног романтизма, с једне, те продорима натуралистичке поетике, с друге стране. Оно што на неки начин доминира као каква стилистичка константа, јест романтичарско-сентиментално фабулирање (јер “гдје суза нема, нема ни срца, ни осјећаја!”) и пренаглашеност етичке поруке, која је, дакако, посљедица сљеђења романтичарског схваћања о дидактичности пишчеве поруке и одгојно-просвјетитељској функцији књижевности која би, понајприје, требала указивати на негативне стране народног живота и давати смјернице за њихово превазилажење. Ове програматске тезе, понекад су одвећ експлицитне и директне, а ауторово инзистирање на етичности поруке доводи до наглашеног морализирања, тако да неријетко изгледа како писац заправо жели илустрирати какво “наравоученије” или одређену моралну инвективу (нпр. “Благодарим милости небесној што ме је прије гријеха о њему поучила!”). Споменуто се најчешће одвија на поприлично плитком декларативном, а не литерарном терену, дакле на штету умјетничког израза и естетске релеванције књижевног дјела. Како Пелеш не улази дубље у своје ликове, који су дани доста површно и шаблонски, без аналитичке интроспекције и детекције правих и разложних, како већ рекосмо, социјалних и психолошких рефlekса, то је и карактерно уобличавање појединих ликова поприлично оскудно, базирано на мање или више романтичарском, црно-бијелом (позитивно-негативном) обрас-цу те стога лишено дубљег каузалитета и продора у психологију оних

поступака који детерминирају животне манифестације ауторових, поприлично једнообразних ликова. Књижевно дорађеније и психолошки особније, оцртани су портрети старца Јове Дилшића у *Каљавим ојанцима*, повратника из Америке Милана Златића у *Царици* и карактерног чиновника Василија Васиљевића у *Чивији и кошачу*.

Оно што представља потенцијалну вриједност Пелешових проза јест њихово тематско и стилско упориште у фолклорним предлошцима и усменој народној књижевности, па се неријетко чини, као да писац само препричава сижеје које је чуо од других особа, а пуно рјеђе, у наративну структуру својих проза улази као један од њихових актера или свједока. Дobar примјер за њихову прожетост поетиком народне приче, пружа нам и вањски опис појединих ликова, нпр. дивоте једне црнке: “Вита, осредња стаса, као гар црних очију и косе, бијелих зуба, коже као млијеком заливене, а гласа, који те сјећа на прижељкивање славуја.” Опћенито физичко оцртавање личности романтичарско-фолклорним реквизитима, из којих се дакако не могу назријети никакве карактерне особине, видљиво је и на Пелешовом опису момка: “Лијепо је то момче, стасит као бор зелени, око му као црни угарак, а образи једри и румени као румена јабука.” Управо због оваквих етнофоничних описа, чини нам се, како је Пелеш знатно увјерљивији када објективистички приповиједа и отворених очију свједочи о непосредном живљењу и реалном догађају, неголи, када тривијалним фолклорним нагласцима идеализира своје литерарне ликове или посве субјективизирано, неријетко и фикционално, форсираним удјелима маште, који неријетко нарушавају утисак збиљског живота, импровизира њихове животне заплете, емоционалне потресе и психолошке сукобе с несклоном им стварношћу, настојећи, како је то своједобно, пишући о Тургењеву у “Виенцу” (1871.) формулирао Иван Захар, да “гане срце, доваби сузу на очи и страхом потресе душу”, а у чему заправо, није тешко препознати подилажење укусу потенцијалних читалаца. Ауторову упућеност на народну књижевност потврђује и одсуство описа природе и амбијената у којима се одвија радња, који су, када и постоје, исувише опћенити и функционални, лишени увјерљивијег локалног штимунга и као такви аналогни или контрарни душевним збивањима Пелешових јунака.

Аутентичан народни и карактеристичан банијски, типским лексемима и специфичним архаизмима, турцизмима и изразима тзв. граничарске команде прожет језик, основа је Пелешове нарације. Она је једноставна и утемељена на дијалозима који динамизирају радњу, уносе живост у фабулу и дефинирају свјетоназор и душевна стања ауторових прозних јунака. Његова базираност на живом народном говору те фолклорној

- 17 Тадашње празновјерје илустрира и обичај топљења олова и његова улијевања у воду на Бадњи дан. Према облицима олова, дјевојке су прорицале што ће им бити суђеник (*Удовичин аманеш*). Истом циљу намијењено је и дјевојачко мијешење ваљусака уочи Нове године. Сваки је ваљушак намијењен по једном момку, а онај који први исплива из кључале воде, бит ће суђеник дотичној дјевојци (*Иза буре*).
- 18 Биљеже га нпр. Станојевићева *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, (Загреб, 1928.), *Ко је ко у Југославији* (Београд – Загреб, 1928.), *Лексикон Минерва* (Загреб, 1936.), *Otto-va encyklopedie* (Прага, 1930-1943., 2006.) и др.

сликовитости и звучности, интензификатор је наративне структуре и семантичких сегмената приче, а потенцираном експресивношћу, Пелешов језик кадикад и превазилази своју референцијалну функцију (нпр. у цитираном финалу хумореске “Фотограф из Невидиша”). Неријетко се у њему јављају фолклорне фразе (“Нема у Банији гајдаша да свира код кола, већ се пјесмом коло води”, “Чим дјевојка до зборарског кола доспије значи – удавача је”, “Каква у колу, таква и на дјелу”, “На дјевојци видиш по кову под вратом из какве је куће”), народне изреке и пословице (“Човјек снује, а Бог одређује”, “Вјеруј и вјера ће те спасити”, “Невоља гола, најбоља школа”) те празновјерја (нпр. вјеровање да ивањско цвијеће “пророкује што ће се кому догодити” и да његово већење доноси несрећу ономе коме је намијењено),¹⁷ што све заједно, појачава реалистичку заснованост ауторовог приповједачког поступка, неријетко преоптерећеног непотребним детаљима који разводњавају динамику казивања.

Несумњиво је да Пелеш није успио индивидуализирати слику крајишког живота, нити дати специфичније ауторско виђење контекста на који се својим прозним радовима реферира. Непостојање издашнијег литерарног талента и ограниченост списатељске инвенције, онемогућили су му изворније стваралачко сагледавање искуствене стварности и књижевну универзализацију типичних банијских семантема какви су нпр. стољетна граничарска традиција и искуство перманентног ратовања, готово родовски морални поредак и патријархална организација живота, социолошка издвојеност и комуникацијска затвореност те друге особитости карактеристичне за ментални склоп крајишких људи. Чињеница да је већину прозних дјела написао у раној младеначкој доби и да је дефинитивно престао писати у четрдесетим годинама живота, када у принципу настају снажнија и значајнија литерарна остварења, осујетили су његова настојања да креира књижевна дјела знатније оригиналности и трајније естетске вриједности. Овоме је засигурно придонио и његов дугогодишњи политички и друштвени ангажман, захваљујући којем је у нашој лексикографији и енциклопедистици,¹⁸ Пелеш остао познатији као политичар и носилац важних државних и друштвених функција, неголи као литерата. Свијест о ограниченим креативним дометима, вјеројатно је била главним разлогом да је релативно рано одложио књижевно перо и да своје, по разним листовима, часописима, алманасима и календарима публициране прозе није нити покушао сакупити у засебну књигу, за чију му реализацију, засигурно нису недостајала новчана средства.

Без обзира на све ово, држимо како невелики Пелешов литерарни опус, па био он квалитативно сведен на свега неколико литерарно вреднијих и пластичније конципираних страница, заслужује друкчију судбину

од оне дефиниране потпуним игнорирањем и трајним заборавом, опримјереним непостојањем ма и једног о ауторовој прози објављеног ретка, на који бисмо се евентуално могли реферирати и ослонити у властитој просудби. Управо стога, сматрамо како су двије или три, литерарно дореченије збиљске крајишке фабуле и једнако толико оживотворених ликова, достатан залог да нашег писца (о којем смо на моменте, можда и преоштро говорили), преведемо преко прага библиографске чињенице и пуког књижевноповијесног податка и дадемо му становито, па колико год и маргинално било, мјесто у контексту крајишке, квалитетним представницима не пребогате, прозе реалистичког раздобља.

Сабљу — или дјевојку

Из Српског Горњо-крајишког живота

*Он би најволио и њу и сабљу – а она би највољела њега сабљом ојасана...
Али шако није мојло биши ....*

- Па били ти, Марко, жртвовао шта за ту ствар ? – обрати се капетан домаћину и посматраше га лукаво.
- Би вала пуну стотинарку пружио ономе, који би ту женидбу покварио
- одговори газда Марко и забаци немарно главом.
- Е ма, биће мало – ђеп господина заповједника мало је подубок, Ђ рече опет капетан и погледа испод ока газду Марка.
- Па ја ћу и двије прегорети – прихвати Марко, устежући се. Шта ја не бих учинио и прегорио, само да мој Стеван буде срећан. И шта ћеш, брате, загледао се у цуру па вели: ”Убићу се, имена ми, не буде ли Анђелија моја.” Али и јест то зорна дјевојка, па честита и ваљана у сваком погледу. Веле: добра је жена велико добро мужу свом, а зла је мољац у костима му. Па ја ко рачунам и уздам се у Бога, да би то велико добро била Анка моме Стевану. Ма чини ми се, е би волео њу, него баницу за снају имати. Па и из добре је куће, брајане...
- Настаде подуље ћутање.
- Капетан се накашља, па ће проговорити:
- Ма баш није ни чудо двије стотинарке за такову љубав, али господин

оберштар даће се већ на моју молбу склонити – па најпошље ако шта и усфали, ти ћеш то већ покрити. Али онда ти је сигурно – као црно на бијелом – да ће женидба бити покварена. Миливој ће бити уклоњен, а онда се ти постарај да Анђа буде Стеванова. Је ли ти право, Марко?

— Као да сам Бог из вас говори, господине капетане. А ма баш сте велик пријатељ и мој и моје куће – нећу вам никад моћи ту љубав вратити... Него како ви то мислите покварити вјенчање Анђино са Миливојем?

— Е, мој Марко, то ти се не казује. Није то за бубањ – знаш, данас и зидови имају ушу. Па да Миливој откуд дочује – оде сав план, као да га ни било није. Него ћуткац – ни ово, што знаш, не казуј ником ни за главу.

— Част, част – ћугаћу као риба, – одговори газда Марко и понизно се клањаше капетану.

Овакав се разговор водио у пространој, по граничарски намјештеној соби Марка Јањанина.

Марко Јањанин имао је мила госта – капетана М. За нашег крајишника била је највећа част имати тако висока госта, а ти високи гости, познајући ту слабост нашијех граничара, врло често и врло радо су залазили у газдинске куће – на чашу добра вина и залогај масна печења. Па тако се и овај пут десило...

Марко је био један између првијех газда у селу, имао је јединца Стевана и стару другарицу Стану – па шта не би за пријатељство госпде прегорио по коју кап руменике и по којег ороза... Има се откуд!

Та док је Марка, биће и руменике, биће и ороза – а богме пријатељство госпде није на одмет. Та то пријатељство му је ослободило сина од солдације – а богме ће га – како господин капетан вели – и оженити. Овако је премишљао газда Марко и задовољно сукао своје овелике брчине, нудећи капетана час вином, час печењем.

— Служите се, господине капетане.

— У здравље Анђино и Стеваново, – наздрављао је капетан и куцао се с газда Марком. Знате, господин капетан није трпио, да га човјек двапут нуди.

И тако проведоше њих двојица до касно у ноћ.

А шта су сновали ?

Богме ништа племенита, ништа узвишена – како се већ из наведена одломка њихова разговора види; дапаче биле то подле намјере, јер зар се може другчије то назвати, кад се говори о двије стотинарке... о листу?

Сновали су, како да раставе Миливоја и Анђу, а саставе Анђу и Стевана, јединца газда Маркова.

Миливој је био млад, лијеп вељбаба, а како је био у свему врстан, то је било сигурно да ће и официр постати. Дакако – до лаћманије, како му је

оберштар казао, треба још пуну годину причекати. Па он је то и желио – за ту годину дана вјенчаће се он са лијепом Анђом, а онда нека дође лаћманија, па ето среће и веселја – он лаћман, а његова Анђа лаћманица... Па баш неће ни на том остати – биће Миливој с временом још и већи господин. Та он сад већ зна "ексерцир" боље него многи капетан.

Тако је сновао млади велбаба Миливој Чучковић, а тако некако смишљала је и лијепа Анђа...

Анђа је била дивота – дјевојка ... Онај најљепши природни цвијет, што је кадра Српкиња граничарка родити. Чини ти се, да јој три дана у црне очи гледаш, не би се доста нагледати могао. Па оне обрвице, као пијавице, – ситни зуби, два низа бисера – па витки стас, па тек она два пупољка на грудима – на, па ... не мо'ш описати... Не зна човјек, гђе да почне, кад је све љепше од љепшега.

Вила није – али је њена посестрима...

Анђа и Миливој су се завољели.

Па зар је то какво чудо?... Млади били, па се завољели. Он лијеп и стасит, као зелени бор; она лијепа и витка, као бршљанова лоза... Савила се лоза око бора – лијепа Анђа око Миливоја...

Њих двоје су једно за друго живјели – смјерали се узети. Али Марко Јањанин намјенио је Анђу своме јединцу Стевану...

Анђа и Миливој мислили су опет, да их само смрт може раставити – али је друкчије било суђено...

Сабља их је раставила...

Сунце се пробуди – скочи из крила мајчина и излети у дивотну божију башту... на свод небесни. Летимичан поглед баци по читавој башти, не би ли гђе опазио своје злато одабрато... Али звијезда Даница била је већ у своје бијеле дворе ушетала.

Виђе сунце се преварило, па му се од једа зажарише образи, а од тог сунчаног жара заруди свод небесни оном дивном јутарњом румени – него још дивотније руменило просуло се по лијепом лицу дјевојке, која је код извора на клупици сједила...

"Оће, неће – оће, неће ... оће – доћи ће!" – весело подвикну дјевојче и баци очупану петељку ивањског цвијета.

У тај час затисну јој рукама очи стасито момче, што се било одастраг тијано докрало...

Дјевојка још јаче порумене.

— То си ти, Јелка – прошапта дјевојче збуњено.

— Нијеси погодила, одазва јој се крупан глас попраћен с лаким смјешењем.

— Онда не могу да погодим ... Ваљда си ти, Милице? – тобож нагађаше дјевојче, а глас јој тако, тако јако дрхтао.

— Нијеси погодила! Још једанпут – одазва јој се глас иза леђа.

— Окани ме се! Нећу да погађам – стаде се она јогунити.

— Баш мораш, јер ја те не пуштам, док не погодиш – весело подвикну момче и притисну јој на зажарене образе ватрен пољубац.

— Миливоје! – повикну дјевојче и скочи уплахилено с клупице.

Момче се поносито усправи и гледаше жељним погледом у дивне црне очи збуњеног дјевојчета, а блажен осмијех титрао му на руменим уснама ... а на зажареном лицу лијепог дјевојчета горио је – први пољубац!

Ми их познајемо оба двоје, та то су наше симпатије – Анђа и Миливој...

— Још пет мјесеци, Анђо – проговори Миливој и гледаше јој мило у очи. – Ми смо близо среће своје, сад ће то проћи; у љубави и нади пролази вријеме као на крилима.

— Пролази брзо – одговори она и још сметеније погледе у земљу упираше. – Али ја стрепим од нечега, не знам ни сама од чега; од неко доба подгриза моју крилату наду неки нутарњи црв. Бојим се за те, бојим се за се – уздахну она и погледа га мило... њежно.

— Не бој се, сунце моје, срећа се смије на нас, па ми буди и ти весела – протепа Миливој и спусти своје снажне руке на њежна рамена Анђина.

И тако су се дуго гледали...

Ћутали су, али су им срца и погледи говорили, а срца и погледи говоре најискреније, најљубавније...

Она се изви из његова загрљаја и погледа к врелу, гђе је била тикву намјестила, да се вода напуни.

— Ајао, превалила ми се тиква. Ко ће сад опет ишчекати? – рече Анђа и тобож љутито напрћи усне.

Момак се задовољно насмјехну и поскочи, да опет тикву намјести.

Вода је лагано ... лагано пунила тикву, па је и врхунац достигла – и прелила се, а они су брзо... брзо измјењивали ватрене пољупце, али ипак не могоше постићи врхунца...

Па зашто су се онда тако журили ? ...

Као из ведра неба гром, просу се глас да је Миливој постао лаћман. Нико се није томе надао – па макар још годину дана ваљало је Миливоју чекати лаћманију. Ма да је он био најчеститији и најврснији од свију својијех другова – то ипак није никому у главу ишло, како се је он тако брзо официрства дочепао.

Само три човјека није тај глас изненадио – а та три су била: оберштар, познати нам капетан и Марко Јањанин.

Двије стотинарке кадре су све учинити.

Двије стотинарке? – Али то је управо и изазвало оно чудо, јер нико није ни ријечи о те твије стотинарке знао...

Миливој је лаћман – а једна стотинарка почива у оберштарову, а друга у капетанову ђепу...

У једној в-ској гостиони састало се кићено друштво. Миливој држи част – и поздрав својим новим друговима.

— Бог поживио нашега новог друга – наздрављао је познати нам капетан. – Ти си, брајко, показао да си врстан у сваком погледу – ти ћеш далеко доћерати...

"Живио!" – одјекну са свију страна као попутница капетановим ријечима.

Миливој се топио од милина...

Чинило му се, као да је он сад истом ступио у живот – као да је сад истом упознао сласти живота...

Миливој се захваљује, по сто пута захваљује... Обећава да ће се увијек трсити, да не буде постидан пред својим новим друговима и да ће настојати да стече њихову љубав и пријатељство. Особито се захваљује капетану и његовим, искреним жељама, штоно их је у здравици изређао...

Али осим друштва, које је за пуним столом у соби сједило, учествовала су још два црна – пуна љубави – ока на слави Миливојевој.

Била је то Анђа.

Како је била у најближем комшилуку са гостионом, у којој је Миливој част давао, па претрчала преко пута и провирује на пола застрт прозор у собу. Срце ју је довукло, да види свог војника у официрском одијелу...

Ох, како је по стопут љепши у том одијелу, мислила је Анђа, а вреле сузе – радоснице оросиле су јој дуге трепавице. Та њен Миливој је лаћман.

Миливој се диже и изађе напоље.

Анђа се створи пред њим.

Миливој јој пође раширеним рукама у сусрет – радошћу узбуђена Анђа паде му у топли загрљај... Миливој се саже, да јој притисне врео

пољубац на високо чело – наједанпут се трже, образи му поблиједише, а из очију му нестале оног заносног миља, љубавне среће... Један тежак удисај – боље ропац оте му се из груди.

— Ох, бјежи од несретника – цикну као гуја и стиште чврсто рукама усијано чело.

— Миливоје, бог с тобом – прошапта Анђа, тргнув се уплашено из његова загрљаја.

— Ох, ми смо обадвоје несретни, Анђо... врло несретни! – промуца Миливој тешко уздишући.

— А зашто?

— Па зар не видиш, да сам постао официр?

— Па видим – и још како лијеп официр. А шта је с тим?

— То је толико, Анђо, као да ти кажем, да се ми не можемо узети, – пропишта Миливој, а вреле сузе стадоше му се низ образе котрљати.

— А зашто да се официр не жени?

— Па официр се не може оженити без "кауције", а ти немаш толико новаца...

— А ти батали ту несретну лаћманију – рече она и оштро му погледа у очи.

— То не иде, Анђо – не може се ...

— А оно збогом заувјек. Нек ти буде сабља – кад ти је милија од мене – викну разјарено Анђа и побјеже из загрљаја Миливојева.

— Анђо!... Анђо!...

Али Анђа се није више одзивала...

Миливој је још дуго у мрак зурио, а тад се опет поврати у друштво, које га с новим здравицама дочека.

И тако потраја до зоре.

Кад су се кући враћали, чуше бугарењу, која од б-тског млина долазила. За мало па се показа поворка људи и жена са носилима на којима се нешто бијелило.

— Шта је то људи? – упита капетан М. кад су се поворци приближили.

— Бог да прости, утопила се Анђа, – одговарају.

Капетан се згрози на тај одговор.

— Ајдмо на ракију – обрати се к оберштару, а уснице су му грозничаво дрхтале. Хтјео је у ракији угушити демона зле савјести...

Између осталијех сељана, што су за Анђом ишли, упадао је у очи Марко Јањанин ... Лијевом руком чешао се иза ува, жалио за изгубљеним стотинаркама ... а десном се побожно крстио – молио се за спас душе своје...

Миливој заповиђе сељанима да спусте Анђу на земљу. У самртној бледоћи скиде он застор са лица Анђина.

— Ајао! – врисну и удари се руком у груди.

Очисти јој са блиједа лица изкуштрану бујну косу, па је дуго, дуго страсно љубио... а усне су му тијано шапутала: "Зора је вријеме за љубав – о љубави си снивала... а сад се пробуди на љубав..."

Али Анђа се није пробудила.

Пошље тридесет година било је опет искупљено официрско друштво. Миливој Чучковић, мајор, славио је тридесетогодишњицу свога службовања.

Сви гости били су весели, раздрагани, само је сиједом домаћину, утицала по која сузица из старачких очију.

Боже, на што је мислио?...

Па на што се мисли приликом тридесетогодишњице, него на први дан те тридесетогодишњице.

И мајор Миливој мислио је на дан кад је од сретног фељбабе постао несрећни лаћман...

Он се сјетио на ону, која је као супарница његове сабље подлегла ... сјетио се Анђе...

Пред тридесет година престало је куцати оно ватреном љубави испуњено срце, а њему остаде ледени челик – без срца, без осјећаја.

Па је ли био сретан са новом својом невјестом?

То одговарају оне горке сузе, што му пошље тридесет година оросише смежуране образе...

Сад је већ и мајора Миливоја нестало између живијех.

А да ли је његова сабља стекла другог љубавника, или још и сада рђа у каквом куту – без срца, без љубави?...

Ко би још о том бригу водио...

Лешојис Мајшице српске, 1887.

Сретен ДАНЧИЋ

Фотограф у Невидишу

Слика са села

Шта...? ви мислите, да је Невидиш и сам бог заборавио? У том сте се богме поштено преварили. Што њега географи не метнуше на мапу, то тим није ни мало невидишка слава потамњена, а географи показаше тим, да не умију цијенити невидишке знаменитости.

Молим вас.

Невидиш вам је село – шта село...? варош, ако ћемо судити по броју биртија. Има их седам – а нанизали се дуж царске цесте, што води у С. Него ко добро не позна Невидишане, не би им ни мало замјерио за ових седам биртија – јер су они од њих побјегли на добра четврт часа и просули се по брду, гдје су подигли педесетак кућа, посадили једно четрдесет воћара (шљивика), уздигли једно тридесет винограда – да ни не споменем њива ни ливада. Али нијесу то све подигли баш садањи Невидишани, већ њихови ђедови – али тек они су господари свега ... То јест, не баш свега, јер једно петнајест винограда, двадесетпет воћара, више њива и ливада припадају оним бирташима крај цесте царске – а за све тек не можемо казати, да су Невидишани, јер су се истом од једно двадесет година овамо у Невидиш доселили. Кад су се они у Невидиш доселили, били су права богчија, а Невидишани имућни људи – а сад су они имућни људи, а Невидишани богчија.

Сад бар да су Невидишани паметни, па да они отворе биртије, а онијех седам биртија да иду к њима – не би ли опет своје повратили. Није, него

још нешто... Невидишани да буду бирташи, да сједе ваздан код куће и послужују госте. Ајак – то не може бити. А оно опет већ здравља ради морају да се мало прошећу, па куда ће, него да се спусте са свог брда к царској цести – а кад су већ тамо, зашто да мало не сврну у биртију... Та и они су људи!

И тако се подиже овијех седам бирташа, али од свију ипак понајвећма Стеван Дугајлија. Зна Стеван како ће гостима угодити, па добро му вино – али тек понајбоља и понајпространија вересија. Па иде к њему свијет, иде аметице – неђељом и свецем пуна биртија, а богме ни тежатином није гово нигда пуста.

Ако нико други, а оно је за цијело унутра невидишки старјешина Алекса Малбаша и “унтерлерер” Милош Кајсија.

Да, збиља, ако вас пут нанесе у Невидиш, да не морате пропиткивати за биртију Стевана Дугајлије, рећи ћу вам нешто, по чему ћете ју познати с деветог брда. Баш више куће му узрастао висок, дебео јаблин – а на врх њега сврачије гнијездо. Бог зна откад је већ то гнијездо на јаблину, тек оно је за приповијест читаву Невидишу.

“Пиј, лерер, небој се за капу – ако ју изгубиш, скинућемо ти оно гнијездо с јаблина”, зна се нашалити невидишки старјешина са “унтерлерером”.

“Е мој Алекса, оно ти је Малбашино добро – оно је старом Иси Млабаши (ћеду Алексину, који је мало ћакнут био) скинула сврака с главе и на јаблин узнијела”, вели “унтерлерер”.

Сви се насмијаше. Смије се и Алекса и “унтерлерер”, и Тривун Гаћан и Кузман Кењало. И звонар Јефта и сви други, што су се једне нећели били окупили код Стевана Дугајлије.

Наједаред неко куц, куц на врата.

“Ераји”, озва се у исти мах старјешина и “унтерлерер” невидишки.

Невидишани се загледаше.

У собу ступи мален гурав човјечуљак. Глава му спљоскана, као да је ашовом истесана, зелене, зрикаве очи зацијело би се саставиле, да их није пријечила кврга као љешник велика, што му је на носу израсла. Да ли је све зубе имао, то се није могло вићети, јер су му црвени, висећи бркови обадвије усне сакривали. И та несклад од човјека правила је дубоке комплименте невидишкој господи, држећи у руци фотографски апарат.

За ону овелику квргу, што му се на леђима смјестила, рече једно несташно момче невидишко: “Богме, омашну шпаркасу, да треве гђе тукана украсти, имао би га гђе сакрити...” па се насмија.

“Шта добра, пријатељу,” олови га старјешина невидишки.

“Част ми је косподо славна – ја сам фотограф”, одврати човјечуљак.

“Вотограф...! Шта је то вотограф?”, одазва се неколико гласова.

“Тај ти слике прави – наслика те баш онако, како си ... само што не продиваниш”, тумачи “унтерлерер”.

“Е да!”, чуде се Невидишани.

“Јест бога ми – видио сам ја те фотографије у “обершулу” у Г. код мог управитеља, кад ме је један пут послао да му кући некакве робе однесем”, увјерава их Кајсија.

Убезекнули се Невидишани, шта “унтерлерер” приповиједа, па машу главом – само се старјешина Малбаша учинио важан, као да он већ бог зна откад зна, а гурава прилика климата главом у потврду “унтерлереру” и крештећим гласом већ десети пут узвикује:

“Јест, јест – славна коспода!”

“А како се ти зовеш?”, пита га старјешина.

“Мајзер фотограф – Јозеф Мајзер”, одговара човјечуљак и клања се.

“А да ти нијеси какво мазало?”, опет ће невидишки старјешина.

“Не дала бог, не дала бог, славна коспода – ево видите”, узврпољио се наш Мајзер, па нешто вади из ђепова.

Извади нешто овелика из џепа, замотано у плавом папиру. Размота папир – а Невидишани већ зинули од чуда, шта ће то бити – кад тамо, али испод плавог омота био бијели; тек кад овај размота, засину мједена колајна.

“Ево коспода, ово добила од нашег цара премија – ја добро сликала”, вели и метну на сто пред невидишког старјешину.

“Е гле, молим те”, оте се неколицини зачуђених Невидишана.

“Ово добила од цара из Русије”, закрешта опет човјечуљак и метну на сто другу, мало мању медаљу. (Ова била замотана у црни папир од шећера и у некакав црвени папирџи.)

“Бога ми јест!”, подвикнуше Невидишани.

“Човјечуљак се лукаво насмијеши, а мале зрикаве очи још му се већма зазелењеше.”

Него зајамачно није наш Мајзер опазио, како “унтерлерер” сумњиво главом маше – друкчије не би се био насмијешио.

“Па шта велиш ти, лереру?”, запита Тривун Гаћан.

Невидишани упријеше погледе на “унтерлерера”. Боже мој, човјек био у школи варошкој, видио “оберштара” и друге госпоне па мора нешто и знати.

“Ма браћо”, одговара “унтерлерер”, “нешто се омишљам, а као да сам баш таку медаљу видио код новог надзорника, кад сам му се ишао поклонити, гђе њом притискује лиштре, да му их вјетар не однесе

“Е да!”

“Ма не гријеши, чоче: ма баш таку медаљу, само много мању, донио је мој ђед из Италије, кад се је с Вранцузима тукао, а њему је вала цар дао”, вели старјешина невидишки.

“Ма нећу се клети, али да нас не превари”, слегну с раменима “унтерлерер”.

“Не варала, не варала – коспода славна”, увјерава их човјечуљак, а избечи очи на “унтерлерера”.

“Убићемо те, ако превариш”, загрми неколико Невидишана.

“Убила слободно”, уздише Мајзер, а показује руком на мршави врат.

“Е неће бити преваре”, вели старјешина.

“Нема петље, да Невидишане вара”, одсијече једно одријешито момче.

“Хајде, да се наредимо – пошто ћеш нас ‘вортогравирати’?”, пита старјешина.

“Два форинта једна комад.”

“Чудо је – доста ти и форинт”

“Добро, добро, коспода славна”, осмејкива се Мајзер. Види са каквим људима има посла – па ће и он к послу.

Изађе на двориште да намјести свој строј, а Невидишани ће сви за њим.

Осови трonoжац, што му је био мјесто штапа, намјести горе свој строј, па свуче с леђа замашћени капут (бог зна, какве је боје био) и с њим покри апарат.

Готово је.

Алекса Малбаша, невидишки старјешина, први ће се фотографисати.

Посади се на столицу, намјести брчине – па се постави у позитуру, баш као да је сам “оберштар”, а не невидишки старјешина.

Мајзер се завуче под капут, намјести нешто – па ће онда Алекси: “Сад добро гледала!”

Невидишки старјешина диже се достојанствено и приђе к апарату; подиже капут и завири унутра.

“Ти будала!”, завикну Мајзер, па стаде старјешину гурати од апарата.

Би човјеку зазорно, да га овака несподоб срамоти пред толиким људима, па успламће.

“Пази чоче, да ти не дам будалу по глави”, вели и заману руком.

Осјети се Мајзер, како се преварио, па се хтједе поправити. И мисли јадан да ће исправнати погрјешку, ако рече, да му је велика штета нанесена.

“Много кварила, десет форинта кварила, десет форинта...”, виче Мајзер, млатећ дугачким ручердама.

Не разумједе га право старјешина.

“Каквих десет форинта – није ти ћаћа рекао. Већ ти мени вортографију, а ја теби банку – како смо рекли”, одвраћа старјешина.

“Десет форинта, десет форинта”, уздише фотограф.

“Ма немој се ту кочоперити, јер – имена ми – разбићу ти ту ‘шпаркасу’ на леђима”, распалио се старјешина – готово да га одалами.

Виђе Мајзер да ту нема шале, па купи своје ствари, па – с богом! Сирома, није имао кад ни капута обући, а у оној хитњи и медаље заборавио.

На вратима опсова нешто ружно, али добро да швапски пробесједи, па га Невидишани не разумједоше – а био би извукао кирију.

“Еј, Швабо – остадоше ти медаље”, викну за њим звонар Јефта.

Али Шваба се не повраћа, већ подбрусио пете, па одмиче. А Невидишани се смију, смију – готово да попуцају. Смију се оној несклади људској, што му кврга на леђима надвисила главу, па му се глава ни не види, већ изгледа, као да си месирачу на два штапа истакао...

И кад се та месирача отетура, да ју Невидишани више не могаше очима пратити, повратише се опет у биртију – да пију за сретна пута славном Мајзеру.

*

Ви још не вјерујете, да има на земљи село Невидиш.

Питајте фотографа Јозефа Мајзера – он ће вам казати. Штета, што га није фотографирао, ал’ зато сам ја овдје њега и Невидишане.

Србобран, 1887.
Сретен ДАНЧИЋ

Малиша

*Од кад ше, мајко нисам видео,
Никаква добра нисам видео...*
Ђ. Ј

Где један незастрт прозор – хајде за завиримо унутра.

Соба, у коју смо завирили, доста је пространа, чисто намјештена – па опет је тужна, сјетна ... баш као што тужно и сјетно по њој просипа мала свјетилка своју свјетлост. Ох, још тужнија – још много сјетнија.

Петеро их бијаше у соби; али ни гласак се није чуо, владала је мртва тишина. Тек по каткад, откинуо би се по који тешки уздах, по који загушљиви јецај – а по каткад је нарушио мир сићани гласић малише, који се играше дрвеним коњићем, вукући га по столу кончићем. Малиша је гледао само свога коњића, свога зеленка – и као да му се понајвише свиђаше сићано зврчање котачића, намјештених под ноге коњићеве...

На другој страни сједио је просијед човјек од својих четрдесет и пет година, главу наслонио на руке и тужним замишљеним очима проматрао веселого малишу – гледао га је, али као да га није видио... Тек по који пут оте му се из болних груди: “сиротанче моје”, а те би ријечи пропратио тешким, очајним уздахом... Поглед тога болника, оца породице, био је непомичан, укочен – и би човјек рекао да у том погледу нема осјећаја, да је то поглед мртваца – да му није чешће искочила крупна суза на трепавице – на трепавици затитрала, па се онда низ упале образе скотрљала.

До оца сједила је дјевојчица од четрнаест година – малену главицу, коју је покривала коврчаста злаћана косица, спустила је на руке; на њеним раменима видјело јој се, како тешко дише, а час по час изгуби се у загушљивом јецању.

Полеђушке на дивану испружио се младић, биће нешто старији од плавокосе дјевојчице. Очи му пуне суза, цакле се спрам свјетилке, а на уснама му се одмара бол што му из груди продире. Лијепо то момче изгледало је тужно, као што је тужан мирис свенула босиљка...

Тамо опет пребацила се немарно преко кревета друга дјевојчица – једва ако је имала десет година и тврдо је спавала, савладана од умора и плача. Образе јој је покривала самртна бљедоћа, а затворене очи су јој се готово слијепиле од осушених суза. Само тешко дисање одавало јој је живот...

— А гдје је мамица, Никице?, пита малиша младића.

— Отишла је тетке, одговори овај, а крупне му се сузе стадоше низ образе котрљати.

— Па хоће л' скоро доћи?, упита опет малиша.

— Да, да ће скоро доћи – већ сутра.

Дјевојка, што је за столом сједила, зајеца горко.

— Ти плачеш, сејо?, повика малиша. Зашто?

Дјевојка још јаче зајеца. И дјечак, што је на дивану лежао, стаде горко плакати – чврсто затиснув очи рукама.

Малиша заборави на свога коња и пружи се преко стола дјевојци и стаде је по коси гладити својом ручицом.

Некако незгодно гурну лактом коњића и обори га на земљу.

Малиша се тргну – скочи са столице на којој је стајао и потражи свога зеленка.

— Ајао, мој коњ!, стаде га јаук, кад виђе, е му се коњићу нога сломила.

Јадни коњић пребио ногу и отпали му котачи, на којима је по свијету ходио.

— Не плачи, рано – утишаваше га отац. Мајка ће ти из вароши још лепших играчака донијети – само буди добар.

— Па хоће ли ми и кола донијети ?, запита малиша, нешто сумњивим погледом гледајући оца.

— Дакако, и кола, тјешо га је.

— И два велика коња ?, упита опет малиша.

— Дакако – и два велика коња.

— И кочијаша?

— То се зна – и кочијаша...

— Ах, само да скоро дође!, подвикну весело малиша и стаде скакутати по соби...

Оцу су сузе текле – дјечак и дјевојка су горко јецали; а малиша је весело по соби скакутао.

Веселио се доласку мајчину... Радовао се новим играчкама...

Али је дуго, врло дуго залуду чекао ...

Босанска вила, 1887.

Сретен ДАНЧИЋ

Видосава Голубовић

Прејиска између Вилка Геџана, Маријана Миџа и Љубомира Миџића

У обимној, али делимично сачуваној преписци Љ. Миџића има пар писама и једна дописница Вилка Геџана. Нашавши се 1924. године у Америци са супругом Анком, бивши Миџићев сарадник обраћа му се одатле, окружен у почетку тешкоћама и неизвесностима у страниј и непознатој средини. Обрео се тамо из практичних разлога и из жеље за путовањем, али га то није спречавало да се и даље бави сликарством. Специфичност његовог каснијег приступа животу у Америци може се открити у критичком односу према земљи-домаћину, и у заокрету према филму: особито га је привлачило да стекне што бољи увид у амерички филм, одређујући се према путевима његовог претходног развоја.

Преписка између Геџана и Миџића неједнаких је тематско-формалних особина. Типична је за однос некада присних сарадника и пријатеља, који се због разних околности постепено удаљавају један од другог. Најпре, знаке поштовања и захвалности за охрабрење и пружање подршке несигурним почецима у Америци, подржава свест да се просторно и временски раздвојено пријатељство сачува и одржи, па је тако преписка и једини доказ да оно и даље постоји. Но, увек је претила опасност да његова снага ослаби. Тога је Геџан био свестан, када је настојао да преписку подигне на виши ниво. Видне промене разазнају се након што је у Паризу посетио Миџића и Пољанског. Тамо се нашао 1928, у време вишемесечног прекида свог боравка у Америци.

Преписка живо и динамично слаже представе о америчком и балканском менталитету, проткане повремено хуморним и комичним ефектима. Она најмање додирује сликарску тематику. Године 1925. сазнајемо за податак да је закупио атеље са једним Американцем, и да за пролеће 1926. озбиљно припрема изложбу пејсажа и композиција. Геџаново пејсажно сликарство тога раздобља условљено је типичним америчким начином живота. Поглед сликара са њујоршке вишеспратнице дочарава предметни свет америчких кровова и водених танкова, обогаћен описима брзог смењивања визуелних и чулних утисака.

Још те 1925. Миџићев дијалогски партнер заузима изоловану позицију странца не само својим изгледом и навикама – упоређују га са Грком или Пољаком – него и због уобичајеног односа Американаца према дошљацима: “И гадан је Нујорк – гурају вас странца, отићи одавде, што пре. И тако се у Вама вечно нешто бори.”

Такво уметничково виђење света из “птичије перспективе” и “са стране”, разликује се од кратког и сажетог увида у сувремену америчку филм. Био је уверен да је дошло до смене филмских жанрова, актуелних почетком двадесетих година, а за које је у Загребу одушевљење делио заједно са зенитистима. Реч је да је скоро на начин доброг познаваоца увидео значај глумца за афирмацију појединих филмова. Зенитисти су, пак, своје процене давали на основу филмова приказаних у загребачким биоскопима, па отуда не чуди што је за њих типично одушевљење вестерном.

Временом Геџан је у преписци постао прагматичнији. После путовања у Европу, његову пажњу све више привлаче политичка питања. Тај прагматизам, несхватљив аполитичним и материјално и економски заокупљеним Американцима, односи се на реалну и конкретну политичку стварност у Југославији. Стога је потпуно логично да се о томе распитује код Миџића. При том је склон да о сложеним односима у држави доноси строге критичке опаске, које заодева дијалектицима и турцицима, или оперише алузијама које функционишу по принципу басне. Самоуверено говори када размишља о релацији између облика владавине, чланова владе и народа; успоставља аналогију са политичком ситуацијом у Грчкој, верујући да је она погодна за доношење радикалних предлога и решења.

Миџић, пак, остаје и даље у домену уметности и свог књижевног рада. Због неистоветности тематике преписке, њен први замах је некако спласнуо, ни приближно није доведен до нивоа који би омогућио размену уверења, идеја. Уместо било каквих коментара и исказа у писму-одговору, Миџић шаље свој роман објављен на француском у Паризу. Све то води ка томе да многе ствари остају неразјашњене, чиме је сврсисходност дијалогске природе преписке доведена у питање.

Личности идеје В. Гецана испољавају се на оним местима где преписком превладавају исповедни тонови: одушевљење данима проведеним са брачним паром Мицић у Паризу, снажно изражена меланхолична жеља да се они поново доживе, склоност критичности према личностима и појавама, уз недовољно профилисану аргументацију, неретко испољену везаност за Мицића, коју уздиже на ранг пријатељства. Реагује Гецан на крајње неповољну ситуацију у којој се нашао **Зенит** у београдској фази излажења и сугерише његовом уреднику да нарасте тешкоће савлада одласком у Америку. Може бити да је о вредностима и манама Мицићевог романа било говора у Паризу, али преписка оштро дели његову чисто књижевну од материјалне стране, будући да адресанта ова друга искључиво занима.

Преписка између Маријана Микца и Љ. Мицића могла би се узети као поуздани доказ да су они имали личне контакте и у Београду, после Мицићевог повратка из Француске. Она једним делом осветљава Микца као динамичног пословног човека, али ускраћује могућности да се открију неке појединости о Мицићу. Вредан је ипак податак у вези са судбином Мицићевих сандука са књигама и **Зенитом**. Она, према неким сведочењима, није ни касније расветљена и повољно решена.

В. Геџан – Љ. Миџићу

(1924, 1925, 1929)

New York 17/IV 924

Драги госп. Миџић!

Опростите ми што Вам се тако дуго не јавих. Ја знам да ме прате Ваше најбоље жеље и хвала Вам. Да ли⁰¹ ће се испунити оно што ја желим још је тешко рећи, али гура се полако напред.⁰² Посла се нађе увек – макар и мало тежег. Живот добар и здравље а то је главно за сада. Писаћу Вам опширно чим стигнем.

Много Вас и госпођу поздрављам
Ваш Геџан

<Дописна карта; латиница.

На карти је фотографија Њујорка, са зградом Whitehall Building; снимак је из 1912. године.>

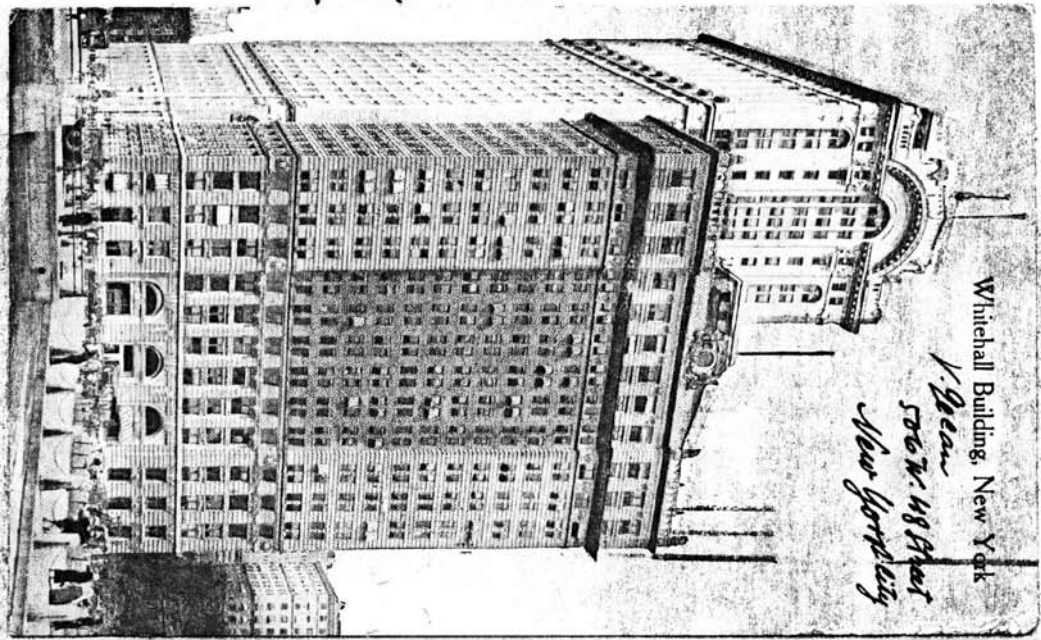
<Адреса> Мр
Љубомир Миџић
Београд
Књаз Михаилова ул. 42
Yugoslavia
Europe

<Адреса пошиљаоца>
В. Геџан
506 W. 48 Street
New Yorkcity

01 Да ли – написано спојено.

02 гура се полако напред – Геџан је отишао у Америку са супругом Анком почетком 1924. године, у време када је Љ. Миџић већ био преместио редакцију *Зенита* из Загреба у Београд. На тај пут пун неизвесности Миџић је испратио Геџана пријатељским жељама, којих се он овде са захвалношћу сећа.

Whitehall Building, New York
 1.9 years
 506 W. 48 Street
 New York City

Whitehall Building

The Whitehall Building, on Battery Place, between West and Washington Streets, is the largest single office building in the world. The original building, 20 stories, 254 feet high, was finished in 1903 at a cost of \$1,000,000; the new addition of 32 stories, 416 feet high, was finished in 1911, and cost \$4,600,000. The building covers 21 city lots. Home of the Weather Bureau and of the Millionaires' Club.

Copyright, 1912, by Geo. P. Hall & Son, New York.

New York 17/IV. 1924

Bratji moj kucic!
 Oprostate mi tu kam k tasto
 kuzo ne j'arib. ja znam va me
 usate kaze najkaze taze i kveda
 kam bali ce se ispuniti ono sto
 i os zelim ja i se letko neci ali
 gura se polako napred. Toda
 se nade svet - notar i mate
 tazej. Zivat dober i zivotu
 a to je glavno za sada.
 Pisanu vam oporo čim stignem
 Namojo van i proutin do odanije
 Vao Elean

Mz

Lubonir kucic

Beograd

Ulica Mihailova ul 42

Yugoslavia

Europe

ЗЕНИТИСТИЧКО ПИСМО ИЗ АМЕРИКЕ⁰³

.....

Пред месец дана узех ателе са једним Американцем, те се сада озбиљно спремам на пролеће, за изложбу. Пејсажи и композиције. Замислите – пејсажи: њујоршки кровови а на крововима водени танкови. Радим са крова свога ателеа – у 13 спрату. Срећна висина! Грозна ларма надземних и подземних железница – и свих других прометних средстава од ZR III (Los Angeles) до јата аероплана сваког типа (или амерички “тајпа”). Ове дане, баш су биле велике “Pulitzer Rads” у ваздуху (трке) – 2 мртва а брзина 300 миља и 12 на час. Бре! Кад пројури над главом као гром – осећате здравље ове нове расе и кратак јој живот у будућности. Такав дојам имам ја. Величина њихова је у томе, што су изоловани и немају јачих суседа. Американац мало мисли – више ради јер овде нема кафана. Он и не једе с уживањем. Он трпа у себе калорије. Он ждере. Јак је, само мало туп, или много – како хоћете. Мрзи странце – и сам је то био. Он броји свој национализам на проценте. Напр. 100% american. Не дозвољава да му се говори, како и у нас тога или онога, има. Нико нема што Србин имаде – вреди и овде. Још до данас не нађох човека, који би ми знао протумачити, зашто се роог чита: пур а доог чита: дор! Едукација је овде проблем. Код нас је упитник. Интелектуалац је овде непотребно зло а у нас је то зло потреба. Музику овде слушају на ушеса – ми је слушамо главом. Они једу устима – ми стомаком. Они сликају кичицом – ми кичмом. Они воле уметност у музеју. Ко није тамо обешен, нека се “беси на прву криву грану” – ич па не вреди. Музеје воде жене, а децу – мужеви. Позориште посећује женско – а муж пере чарапе. Овде је женски рај и зато је досадан: тај рај. Интересантна је Америка – не људи! Они су у толико интересантни, што су – најнеинтересантнији. Жена се облачи фино и добро – муж иде на улицу обучен толико, да нејде наг – или што се данас мора да иде обучен. Досадни су у стандардизирању свега. Американац свако јутро пружи главу кроз прозор – хоће ли или неће падати киша. Идете у воз: кишно време ће стане то.⁰⁴ Ви у вагон или Бус или на улици. Каљача! Сваки, од Кинеза па до Негера и кроз све друге ниансе – на нози има “Rubbers” каљаче. Проклетство – као да се договорише? Или сламењак на глави, од 15. маја до 15. септембра – слама на главу! (По моме мишљењу, и у глави је носе од рођења – Г-ђа Геџан.)⁰⁵ Стандарт – па да га бар метне на главу. Не – него наврх главе. Онако, како му га је трговац метнуо. - - - - - Што ме највише чуди – да футбол играју у Енглеској. То је ипак темпераментна игра и лепа. Али, немогуће је замислити Американца с

- 03 Зенитистичко писмо из Америке – пошто не располагамо изворним текстом овог писма, преносимо га у оном облику у којем се појавило у 37. броју *Зенита* (новембар-децембар 1925). Текст је у целини објављен ћирилицом писмом, изузев неких речи и израза, штампаних латиницом.
- 04 ће стане то – дијалектизам.
- 05 По моме мишљењу, и у глави је носе од рођења – Г-ђа Геџан – напомена уз претходну реченицу.
- 06 Треба да стоји: *aus dem Zentrum Wien* – из средишта Беча.
- 07 Љ. Мицић је у београдској фази часописа наишао на различите тешкоће: финансијске, полицијске забране. Но, и поред њих, успео је часопис да одржи у животу. У том погледу нарочито је карактеристична 1925. година по успореном ритму излагања: појавила су се само два броја, и то 36 и 37.
- 08 Псеудоним Мицићеве супруге Анушке.
- 09 Мисли на Глорију Свансон (1897-1983); она је почетком двадесетих година била на врхунцу популарности. Једна је од главних представница мелодрамског филм-

ског жанра, у којем преовлађује сентименталност. Према Владимиру Петрићу, овај жанр био је нарочито развијен између 1915. и 1925. године (**Развој филмских врста 1970: 156.**). Тога је био свестан и В. Геџан када говори о глуми Г. Свансон. – **Имена свих америчких глумаца у овом тексту писана су курзивом.**

- 10 Лон Чени (Lon Chaney, 1883-1930), амерички филмски и позоришни глумац, животно убедљиво тумачио јунаке-богаље, улоге чудовишта, монструма, дијаболских ликова. Геџан овде, вероватно, алудира на филмске жанрове у којима је глума Лона Ченија дошла до пуног изражаја: филм страве, највише негован у Америци; био инспирисан стваралаштвом Е. А. Поа, и криминалистичких филм. **Фантазматичну атмосферу филмова страве Геџан је могао упознати неколико година раније литерарним путем преко филмова-романа, које је у преводу објављивао Бранко Пољански у ревији Кинофон (1922): Бијесна љешина и Дневник доктора Хедерсона.**
- 11 Односи се на Едгара Алана Поа.
- 12 Браћа Миџић су веома ценила амерички филм. Љ. Миџић је поводом

тима. Он воле baseball – досадну, до зла бога, игру. Ту се узрујавају, да ти странче пуца глава од муке, јер не знаш због чега. Имају шампионате за играње кликерима – шампиони лепих ногу, ножног палца, цуцки, мачке, птице, ходање и т. д. Занимљив је једино ножни.

Лепе су Американке – најлепше жене – али без израза у очима. Ви кокетујете и уживате у њеном погледу, а она међутим гледа, како вам кравата није на месту – што и не може да буде, јер смо Балканци. Бријање је дневно и без тога не иди на улицу, јер ће те гурати и газити. Чућеш Greek (Грк) или Polack – што су овде погрдна имена. Сад разумем разне ступце о нама, у њиховим новинама. Веле, замазана земља – или – “мислио сам да ћу доћи у земљу хероја, а нађох одрпанце и цигане” – пише један од тих, из Будимпеште у Београд стигавших и кроз Балкане путујућих Американаца. Дабоме, сигурно је дошао у четвртак. А ко се код нас брије у четвртак? Господин Министар? No sir! И зато, једино зато он нас називље замазаном нацијом – ради бријања – верујте. Згодно је читати у нашим новинама што се опет о Америци пише. Саме немогућности! Наше новинске информације долазе aus dem Zenter Wien.⁰⁶ Ослобођење. Наши су новинари мртва дувала, који знају материни језик, мало немачки и мало француски. Ви знате 7-8 језика – Ви сте за њих глуп. Тако је бар самном било. У мом случају, не мислим баш само новинаре, већ моје колеге. Оне, управо из Париза. Сињорели, онај у Паризу је бољи него онај у Берлину или Рубенс, јер је у Паризу, и т. д. Доиста, човек мора овамо да дође па да постане човек, који ће моћи, да сам крчи пут кроз оно море наших интелектуалаца – који су једино само то.

А Ви Госп. Миџићу? .... Видим из “Зенита”, да страдавате и крчите. Борите се!⁰⁷ То је добро али и тешко. Дођите овамо, бар је борба плаћена. Како Нина-Нај?⁰⁸ Тешко би ко тако издржао – јунак је! Не пишете ми о себи тако мало. Иначе о себи, што да Вам пишем? Исељеник, дошао па радио, верујте, и тешко продирем тамо где ми је место, помало, али ипак иде се напред. Диван је Нујорк (не Њујорк, то је енглески изговор!) и Hudson над којим баш ми станујемо у 82ој улици – West.

Ах, јутра у Нујорку – незаборављива. Оне лађе, оно димљење и сирене. Тешко је од тога растати се, тешко. И гадан је Нујорк – гурају вас странца, отићи одавде, што пре. И тако се у Вама вечно нешто бори, већ према томе, у ком сте делу града. Ја живим у делу, где се остаје и воле Нујорк.

Још о филму. Филм је помало у декаденци. У њега се је почео увлачити интелект, а не здрав мозак. У том су почели пропадати, но треба се родити бистрим. Глорија⁰⁹ је стара фрајла која хоће да буде млада госпођа. Lon Chaney,¹⁰ ваљда је прешао у читаоце Поа,¹¹ јер нема више онога Микеа (Мајкија), цела гарда “наших”, помало вене.¹² Хоће америчанске дрипце

да гледају, ала Валентино.¹³ Rajmond Griffith, Mewou, Cole Moore, одлични. – Изврсна је и Заса Pit – има их још неких.* Wallace Berru и брат Noah уз Torrinsa, колосални¹⁴ – и Baster Keaton, чији сте филм “Хоспиталити” сигурно гледали.¹⁵ Чаплин је још увек мајстор – његов “Goldrush” (Копач злата) је наша трагедија.¹⁶ У том филму ви плачете, а не смејете се. Американци се смеју! Они се смеју још, како Chaney умире. Ух – камени блокови уместо глава. Биволи (Buffalos). Јавите се јопе. Пишите много и запевајте који пут:

“Пројђо ли, пројђо, кроз горјо.

Дика је моја...

Бићеш моја дјевојкој...”

Нујорк, 23. октобра 1925.

Вилко Геџан

* А где је “наш” William Shakespeare Hart, Harry Carrey, Wesley Barry?¹⁷

Chicago 26/III 929

Драги госп. Миџић и госпођо и Пољански¹⁸

Вани тако красан дан – сунце – и први топли дан па се сјетих Meudona и Вас и сунца у Паризу,¹⁹ па ме спопаде носталгија нека за Паризом и чини ми се да ми је Париз “дома” и да ћу тамо живјети чим само будем могао.

Како сте драги пријатељи. Писао сам Вам једноћ али ми се не одјависте ваљда се штогод на мене љутите. Немојте. Ја увек на Вас мислим као на једне, од мојих бољих, пријатеља, па ми је жао да се љутите. Како Ваша књига госп. Миџић. Јесте ли скоро при штампању и желим Вам сваки успех у том.²⁰ А Ви госпођо – како се живи. Кад ћемо опет једноћ на пијацу у Meudon – знате тако ми се данас Парис²¹ и околица чине дивнима, да би волио, да сам тамо, само макар на час.²² Поздрављамо Вас све. Ви г. Пољански – како Ваше сликарство – Јесте ли и Ви већ код изложбе и знате да Вам желим успех и материјални и морални.²³ Дабоме! Кад ћемо се опет провађати о томе бићу најсретнији.

Какве су прилике у Југовини. Боље и ова диктатура него онај лоповлук од пре. Али стање мора да је страшно. Шта Ви о том знате пишите ми. Нама овде је тешко што стварнога дознати јер Американци све гледају са трговачке стране – шта се њих тиче политика “Балканска” и Балкана. Паре брате и јест тако – колико можемо увести и учинити business²⁴ то је у факту

приказивања филмова Тајна пустиња и Јунак пустиње у загребачким биоскопима, писао: “Амерички филмови (од којих има више категорија) битно се разликују од свију европских. Према европским филмовима без разлике, вредност америчког филма, уколико не познамо још руски – досада је ненадмашива.” Оно што издваја амерички филм од осталих су, по уреднику **Зенита**: етички момент, “човечне врлине”, уметнички израз и начин његовог уметничког дејства, одлични глумци (**Зенит**, бр. 23, 1923). – Пољански у **Кинофону** указује на велику разлику која постоји између квалитета америчких филмова и њихових лоших копија, уврштених у репертоар загребачких биоскопа: оне су фрагментарне и дотрајале. Он, у поређењу са немачким, даје предност америчком, будући да поседује неодрживи шарм природности и оригиналности. Ипак, Геџан, у директном додиру са филмским стваралаштвом у Америци средином двадесетих година слаже једну сасвим другачију слику (“Филм је помало у декаденци”), уз напомену да цела “гарда” глумаца и филмова којима су се он и зенистисти одушевљавали, полако “вене”.

- 13 Рудолф Валентино (1895-1926) припада групи филмских глумица и глумаца који су били оличење љубавног сентиментализма и идеализованих љубавника.

главно а што Ласица подваљује Патку а Патак Мраву и све те животиње народу то,²⁵ кога то брига? Грци су то боље једноћ удесили. Они своје министре пред суд и испред суда пред пушке и то је што је требало оним нашим министрима – Мравима и Патцима.

Море какав Поганинац, какав Мија Јагодинац аман у contaг бас, да ги видиш како свира. Сас леву руку. Море остав.²⁶

Па молим Вас јавите ми се молим Вас и будите поздрављени

- 14 Геџан овим потврђује да га привлаче неке друге личности: Raymond Griffith (1895-1957), Adolphe Mewou (1890-1963), Colleen Moore, Zasu Pitts (1894-1963), Wallace Beery (1885-1949), Noah Beery (1882-1946), Pip Torrens.

од Вашег оданог

Геџана

/: Vilko Gecan
717 N. Michigan Blvd
Chicago, Ill<inois>
U.S. Amerique

- 15 Buster Keaton (1895-1966), глумац, редатељ, сценарист и продуцент; велики комичар у време немог филма. Он је своје “комично деловање заснивао на принципу реакције ‘залеђеног лица’, које никада не мења израз ма шта се догодило” (В. Петрић. **Развој филмских врста** 1970: 65). Геџан подсећа Миџића на филм Б. Китона **Наше гостопримство** (Our Hospitality, 1923), у којем се дејство гега заснива на следећој ситуацији: јунак се налази у кући својих непријатеља који чекају погодан тренутак “па да изврше над њим крвну освету”. (В. Петрић: Исто).

<Писмо писано руком, латиницом.>

Chicago 17. V 929

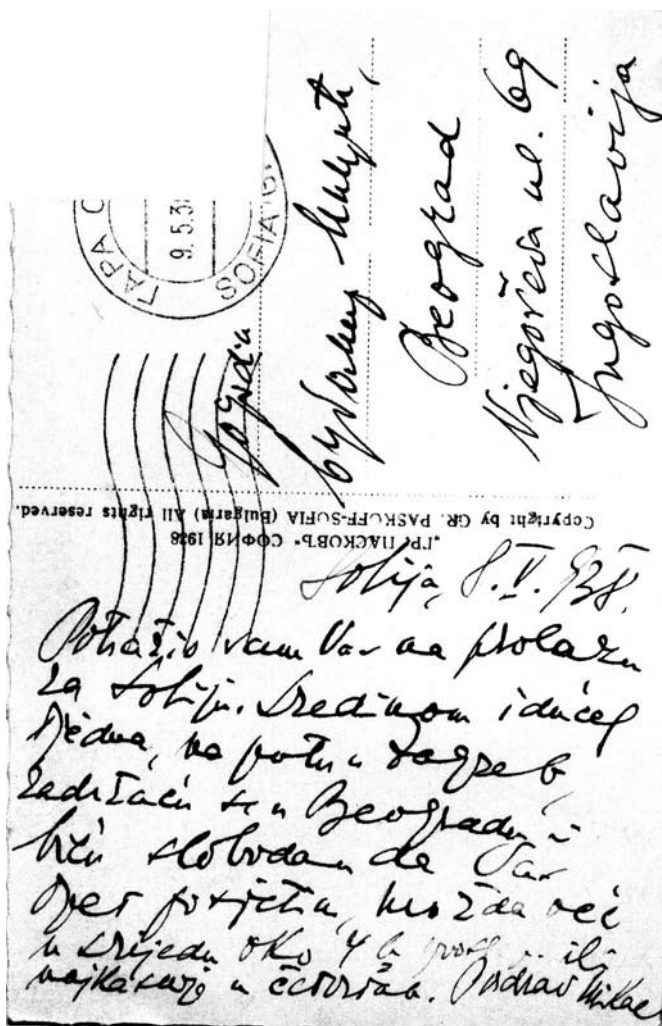
Драги госп. Миџић!

Много Вам хвала на посланој књизи²⁷ и новинама. Било би ми исто драго, да сте се јавили са пар речи. Да знам како је прошла књига (материјално) и Ви како сте са госпођом. Пољански?²⁸ Књига ће бити ударац нашим “Биједницима” у држави. Мислим на наше литерате у СХС. Некоје ће “шлаг” да **триви**. Добили сте добре критике како видим из “Comoedie” и “L’Intrana”.²⁹ Ај,³⁰ да сам у Паризу опет. Једва чекамо да скупимо пар гроша па да се и ми тамо населимо. Пишите ако збиља што за мене пријатељства имате иначе никад више Вам се нећу јавити. Знајте много Вас и гђу поздравља Геџан

Пољанскога илустр<ације> ми се свиђају особито.³¹

<Писмо писано руком, латиницом.>

- 16 Чаплинов филм **The Gold Rush** (Потера за златом) потиче из 1925. године.

- 17 Напомена редакције Зенита на запажање В. Геџана о савременом америчком филму. – Све битне особине вестерна као највише негованог филмског жанра у Америци обликују се двадесетих година. Звезде вестерна поставиће William S. Hart (1870-1946), створивши "лик неустрашивог и праведног каубоја Рио Џима" (В. Петрић: 220), и Harry Carey. Зенит је о овим вестерн-јунацима писао у позитивном осветљењу, судећи на основу филмова који су се налазили на репертоару загребачких биоскопа: Тајна пустиње (Олимп-кино), Јунак пустиње (Метропол-кино; бр. 23, 1923), и Два тешка противника (Олимп-кино; бр. 24, 1923). – Wesley Barry (1907-1994), глумац и продуцент. Бавио се филмом од 10-их до 40-их година прошлога века.
- 18 У преписци са Мицићем, Геџан се обраћа Мицићевој супрузи Анушки и његовом брату Бранку Ве Пољанском.
- 19 За време изгнанства у Паризу, Мицић се најпре настанио у хотелу Кедар, да би се касније преселио у Медон.
- 20 Геџан у писму наизменично користи ијекавске и екавске облике говора.

- 21 Реч Париз написана је двојачко: Париз и Paris.
- 22 Почетком марта 1928. Геџан напушта Америку и након кратког боравка у Загребу прелази у Париз, где је провео неколико месеци (Звонко Маковић Вилко Геџан 1997: 236-237). У париској средини среће Миливоја Узелца, али и Љубомира Миџића, на шта упућује ово писмо. Ослонац уметничког носталгичног сећања почива на времену проведеном у Медону.
- 23 У Паризу, Пољански се посветио сликарству. Приредио је две запажене изложбе: једну у Галерији Торо (јуни-јули 1929) и другу у Галерији Зборовски (јануар-фебруар 1930). Учествовао је 1929. на изложби сликара и скулптора Париске школе.
- 24 Треба да стоји business.
- 25 Алузија на актуелну политичку ситуацију у земљи; служи се помаком према језику басне.
- 26 Алузије на политичку тематику овде потискују дијалектизми и турцизми.
- 27 Вероватно се ради о Миџићевом роману **Hardi! A la Barbarie**, некој врсти поеме у прози (М. Павловић. Српске теме у француском роману XX века 2000: 64), објављеној у Паризу 1928. године.

М. Микац – Љ. Миџићу

(1938)

Софија, 8. V 938.

Потражио сам Вас на пролазу за Софију. Средином идућег тједна, на путу у Загреб, задржаћу се у Београду и бићу слободан да Вас опет посјетим, можда већ у сриједу око 4 х посл. п. или најкасније у четвртак. Поздрав Микац

<Дописна карта; латиница.

На карти је фотографија једне улице у Софији; снимак је из 1938. године.>

<Адреса> Господин
Љубомир Миџић,
Београд
Његошева ул. 69
Југославија³²

MARIJAN MIKAC • ZAGREB
PANTOFČAK BR. 128

ROMANI • NOVELE • STRIPOVI • REPORTAŽA • FILM
ZNAOST • MODA • KOZMETIKA • KUĆANSTVO • HUMOR

Zagreb, 27. maja 1938.

Dragi gospodine Mičiću,

Iskreno mi je žao što mi je bilo apsolutno nemoguće da Vas posjetim prije svoga odlaska. Nažalost, poslovi su bili jači od moje vruće želje da budem s Vama. Nadam se da ćete to uvidjeti i izviniti.

Škorpih dana otputovaću u Karlovac da uredim grob svojih roditelja, pa ću tom prilikom potražiti u Turnju Vaše sanduke. Uspjelo mi je da u Beogradu dobijem preporuku g. Uroša Ilića za g. Svetozara Ilića, njegova bratića, koji je u Karlovcu naslijedio moga brata.

Vas i Vašu gospodju, zahvaljujući Vam iskreno na Vašoj velikoj gostoljubivosti, srdačno pozdravlja

Vama iskreno odani

Marijan Mikac

28 Геџан се писмом поново јавља Миџићу да би га обавестио да је примио књигу и новине. Пошто је Миџићево писмо-одговор и овога пута изостало, Геџан, ипак, истрајава на жељи да настави разговор са својим сабеседником и то у индиректној форми, интересујући се за неке моменте, везане за појаву књиге и за лични живот Миџићевих и Пољанског.

29 Треба да стоји: L'Intransigeant-a

30 Ај – накнадно дописано преко речи Ex.

31 Пољанског илустр<ације> ми се свиђају особито – реченица написана на левој маргини. – Мисли на илустрације за књигу *Hardi! A la Barbarie*.

32 Адреса је написана латиницом; једино су подаци о примаоцу адресовани ћирилицом.

33 па ћу том приликом потражити у Турњу Ваше sanduke – У време избеглиштва у Паризу, Миџић је Микцу, као оданом и доследном зенитисти поверио на чување sanduke са књигама, односно "sanduke Зенита". Они су се најпре налазили код Микца у Београду, а после их је он пренео у Карловац. Од 1928. године смештај, чување тог

n. 7521/81

KING FEATURES SYNDICATE, INC., NEW YORK — PANTON PRESS SERVICE, BUDAPEST — NEWSPAPER FEATURE SERVICE, INC., NEW YORK — INTERNATIONAL NEWS PHOTOS, NEW YORK — CENTRAL PRESS ASSOCIATION, NEW YORK — INTERNATIONAL FEATURE SERVICE, INC., NEW YORK — CENTRAL PRESS ASSOCIATION, CLEVELAND — INTERNATIONAL ILLUSTRATED NEWS, INC., NEW YORK — Opera Mundi, Paris.

материјала и покушаји да се он поврати честа су тема разговора и преписке Мицићевих са њиховим дугогодишњим сарадником и пријатељем. Сведочење уредника **Зенита** (И. Суботић. "Сећања на сусрете са Љубомиром Мицићем". **Књижевност**, бр. 7-8, 1981) и Владимира Скерла (М. Недић. "О Љубомиру Мицићу, **Зениту** и зенитизму". **Љетопис**, св. 9, 2004) не доводе у сумњу да материјал није враћен власнику. То, уосталом, потврђује и ово писмо. Последице су се могле предвидети: Мицић је остао без комплета свога часописа (И. Суботић: Исто).

Загреб, 27. маја 1938.

Драги господине Мицићу,

Искрено ми је жао што ми је било апсолутно немогуће да Вас посјетим прије свога одласка. Нажалост, послови су били јачи од моје вруће жеље да будем с Вама. Надам се да ћете то увидјети и извинити.

Скорих дана отпутоваћу у Карловац да уредим гроб својих родитеља, па ћу том приликом потражити у Турњу Ваше сандуке.³³ Успјело ми је да у Београду добијем препоруку г. Уроша Илића за г. Светозара Илића, његовог братића, који је у Карловцу наслиједио мога брата.

Вас и Вашу госпођу, захваљујући Вам искрено на Вашој великој гостољубивости, срдачно поздравља

Вама искрено одани
Мар. Микац

<Писмо куцано на писаћој машини; латиница;
лист са одштампаним именом фирме у заглављу:>
Press MM Service
Маријан Микац Загреб
Пантовчак бр. 128

Душан Маринковић

Нове спознаје о Владану Десници*

У своме бих излагању о новим спознајама о Владану Десници хтио да интерпретирам тек неколико аспеката оних садржаја што се навезују на личност и дјело Владана Деснице, а о којима се до сада знало мало или готово ништа. Будући да тог “материјала” има подоста, овом ће приликом бити најмање ријечи о ономе по чему је постао незаобилазно име културе, а то је његов литерарни опус, односно она грађа која се обухваћа садржајем традиционалног појма књижевности: његова романескна и приповједна дјела. Разлога за такав поступак је више, а централни је садржан у претпоставци да углавном сви познајемо Десничина дјела и да се о њима већ формирао мање-више чврст и препознатљив интерпретацијски оквир па га није потребно елаборирати те да се о њима нема битно новог ништа рећи. Зато се излагачу чини адекватним да не обнавља добро познате и провјерене увиде у појединачна дјела, него да из ширег контекста евентуално дијалогизира с досадашњим увидима те да скрене пажњу на нове спознаје о Десничину раду и животу до којих је дошао радом на два тома **Хотимичног искуства/Дискурзивној прози Владана Деснице** те садашњем писању велике **Биографије Владана Деснице**, дакле, углавном грађе која се открила проучавањем ауторове заоставштине, архивске грађе похрањене у архивама културних, научних и друштвених институција те архива појединаца с којима је Десница за живота био у пријатељском, професионалном или било каквом другом односу итд.

* Овај текст настао је на основу излагања што сам га у поводу 40 година од смрти Владана Деснице одржао у Библиотеци СКД “Просвјета” у Загребу у новембру 2007. године.

Из такве оријентације могу се излучити три централне теме: 1. нови елементи у конституирању знака Десница у књижевно-хисторијском дискурсу/искуству, 2. грађанска и стваралачка биографија писца и 3. интерпретација ауторове заоставштине с посебним нагласком на литерарној грађи из те заоставштине.

Желио бих да се подсјетимо на Владана Десницу и да укажемо на његов мање познат лик, јер је због бројних разлога био прекривен непознавањем – с једне стране свјесном одлуком аутора који није волио говорити о себи, али и због свјесног “заборава” књижевне историографије која због свог конформизма неке теме није хтјела систематично да истражи, избјегавајући на тај начин укључивање низа тема у јавни дискурс. Ово излагање бит ће због тога дијелом усмјерено управо у том правцу – да се артикулира неколико нових спознаја до којих се дошло истраживањем првенствено његове заоставштине па је омогућен и нов увид како у биографију самог аутора, не само грађанску него и стваралачку његову биографију, тако и у она рубна подручја књижевности и књижевних дјела, а што их опет тражи и налаже сагледавање које своју позицију конституира с нивоа познавања ауторова литерарног опуса у цјелини. Већ досадашњи увид у ту проблематику тражи од тумача његова литерарног опуса да га у цјелини интегрира у интерпретацију која не може избјећи а да није у одређеном аспекту и ново сагледавање. Стајати пред опусом који и до данас на одређени начин јест отворен значи стајати пред опусом за којим се континуирано трага, јест континуирано трагање за оним уписаним, означеним тим опусом, јер ауторски опус није тек његова библиографија него и све оно што је учествовало у његову конституирању, означавању. Утолико је врло важно и како сам аутор мисли своју стваралачку производњу и како разумијева опће смисао умјетности у цјелини а не само књижевност.

А ради се о писцу који види литературу као можда оно ријетко прибјежиште помоћу којег, као што каже и сам, аутор континуирано опомиње себе и друге да својим стваралачким радом ради на никад оствареном “очовјечењу човјека”. Смисао те митске приче о ољуђењу човјека коју Владан Десница након свих својих искустава како стваралачко-умјетничких тако и егзистенцијалних саопћава сам себи и другима као темељну спознају о умјетничкој производњи, првенствено је конституирана његовим целокупним стваралачким радом, али је јавно осмишљена и артикулирана у једном од његових кључних интервјуа, а о чему ћу касније рећи нешто више – интервјуи су, наиме, у једном периоду били готово једина могућност непосредног јавног комуницирања с другима. Десница је био један

од оних аутора који је имао довољно снаге и умијећа да изнесе и пронесе своју индивидуалност у времену када није било лако, кад је било понекад и по цијену грађанске храбрости, тешко говорити у своје персонално, у своје лично име и из времена гдје се својим дјеловањем није дијелио од колектива, није дистанцирао од њега, иако своју литературу није писао за колективистички ми.

Ето, четрдесет година од ауторове смрти подсећамо се на његово дјело и живот, што је сигурно симболички чин, као што човјек јест некаква својеврсна симболичка животиња, или некакво симболичко биће, па се окупљамо очигледно око једног симболичког знака перпетуирајући тако још једном то дубље искуство људске заједнице у потреби да одамо почаст појединцу којега дјело увјерава како ти симболизирани облици људског окупљања нису испражњени од оног смисла због којег су и настали. Овом приликом ради се о 40 година од смрти аутора, и опет у контексту уоквирених бројева, дакле, када култура реагира присвајајући изабране моделе културних производа како би на тај начин “оправдала” своје властито културно искуство, значи због својих потреба у контексту цјелине искуства друштвене заједнице. То се ради и са значајним ауторима, то се ради такођер и с ауторима од далеко мањег значења неголи што је Владан Десница. У овом случају ради се о аутору потврђене умјетничке вриједности коју легитимира и провјера у бројним другим културама и језицима: преводи његових текстова и њихова књижевно-критичка валоризација такођер упозоравају на аутора високо изграђене свијести о томе што је вриједан умјетнички производ. Или као што би он сâм казао: “Књижевна дјела можемо ипак, сумарно подијелити на двије категорије: у пуном смислу вриједна – и више или мање невриједна.” Овако ригорозан став, готово аподиктичан, указује с каквом ригорозношћу је процјењивао и властите текстове држећи под контролом свој стваралачки нарцизам. Књижевно дјело је или умјетност или то није.

Полазећи од истих или сличних ставова, сматрам да његов литерарни опус и његово литерарно дјело јест вриједност и да јест један од оних опуса који још увијек провоцира спознајну свијест не само професионално него и приватно. Поготово што опус Владана Деснице егзистира истодобно као књижевно-историјска грађа у двије културне и књижевно-научне парадигме, у много чему сличне и у понечем тек различите. То је првенствено парадигма хрватске књижевности и хрватске књижевно-историјске акције и с друге стране српска. /Наравно, питање његове позиције у контексту културе и књижевног рада Срба из Хрватске посебно је питање

које бих овом приликом оставио по страни, иако се полако и та позиција артикулира и осамостаљује./

Да би било јасније што желим интерпретирати у том контексту, потребно је направити глобалну пројекцију о томе што је ново на плану опуса Владана Деснице што се тиче хрватске и српске културне и научне парадигме, јер постоји разлика, односно успоставља се разлика управо након овог ужасног искуства што га пролазе ови простори и њихове културе унатраг скоро пуна два десетљећа и гдје се снажно измијенило разумјевање или презентирање или интерпретација Десничина опуса. С једне стране Десничин је опус био зарана интегриран у хрватску књижевну и културну свијест и традицију као један од кључних књижевних опуса и ту се битно нова ништа није догодило и не догађа. То се потврдило и у најрецентнијим тумачењима у Хрватској. Додуше, релативно је ријетко и у специјалним поводима писано у посљедњих двадесетак година о Владану Десници у хрватској књижевној историографији, понајвише при издањима појединих дјела за потребе обавезне школске лектуре у облику предговора или поговора. Међутим, битно се измијенио однос српске књижевне историографије и с обзиром на тумачење његова опуса и с обзиром на њега као личност.

То сагледавам с ове позиције: аутор и његов књижевни опус не постоје сами по себи него и по књижевно-историјском раду на њему, јер нема тога текста који задобија своју позицију у некој култури трајно и непромјењиво. Култура, свака појединачно, и ако хоћете, људска култура у цјелини функционира на тај начин да бира своје репрезентативне текстове, она их присваја, конституира те текстове, те опусе итд, јер због својих потреба за учвршћењем и артикулацијом властитог трајања, па можда и његова оправдања, из тих опуса преузима, узима за себе управо оно што јој треба и чиме се јавно легитимира. Утолико, наравно, мислим да и Десничин опус управо због ове измијењене друштвене, и, ако хоћете, политичке парадигме на овим просторима у много чему тражи ново ишчитавање, јер студијем тога опуса можемо пратити и смјену идеолошких концепата књижевне критике и науке о књижевности у односу на себе саме као друштвену праксу у обје културне и научне средине те у односу на Десницу. И не само због описа њихова међусобног односа, прије свега кроз цијели 20. вијек, неовисно о томе што је опис тог односа вишеструко провокативан и на дијакронијској и на синхронијској равни. Подсјетио бих само на неколико чињеница: 1995, неовисно о томе што је била 90. годишњица ауторова рођења, практично није било нити једне манифеста-

ције којом би се обиљежио на одређени начин тај датум. Ни у хрватском ни у српском културном простору. Међутим, 1997. реализиран је поводом 40-годишњице изласка романа **Прољећа Ивана Галеба** и 30-годишњице од ауторове смрти симпозиј о Десничину књижевном дјелу у организацији СКД “Просвјета” из Загреба и Катедре за српску и црногорску књижевност те Одсјека за кroatистику Филозофског факултета у Загребу, симпозиј који је био и емоционално напрегнут, јер се по први пута говорило на начин које је вријеме тада омогућавало, о увјетно рецимо теми: српски аутор из Хрватске у науци о књижевности. Бар су ту интонацију формирали и посебно нагласили медији.

Прије те манифестације изишла су, додуше, **Изабрана дела Владана Деснице** у четири књиге⁰¹ у редакцији Станка Кораћа и Јована Радуловића 1993. године и то издање бит ће дуго једино комплексније презентирање Десничина дјела у српској и хрватској средини све до почетка новог миленија, 2005. године, кад ће бити објављене двије занимљиве књиге с којима ће се отворити нови погледи и на плану студија његове поетике и на плану есејистичко-полемичком: Јован Радуловић објавит ће књигу полемичких текстова Владана Деснице **Прогутане полемике** 2001. године, углавном необјављених, затим избор из Десничиних интервјуа **Умјетничко дјело настаје даље од писаћег стола**,⁰² а Радомир Ивановић најкомплекснију студију о естетичким и поетичким погледима Владана Деснице **По сунчаном сату. Естетички погледи Владана Деснице**.⁰³

Ипак, тек ће 2005. година бити та преломна година гдје ће се догодити и то да аутор добија једну интерпретацију с позиције свих репрезентативних носилаца научне свијести у најистакнутијим интелектуалним средиштима Хрватске и Србије. То се поновило и лани и то се поновило и ове године. Улазимо већ у један период када се тај опус без икаквих додатних рубно литерарних оптерећења, него начелно књижевно-друштвених, проматра и покушава да се осмисли научно и стручно. Наиме, у том контексту морам споменути и ово: 2005. године имали смо у Задру један симпозиј, гдје је једна од подтема тог симпозија, били су то први Задарски филолошки дани, био управо литерарни опус Владана Деснице. Био је међутим и у Загребу један симпозиј што га је организирано СКД “Просвјета” и Друштво хрватских писаца и гдје се чуло неколико врло релевантних реферата о опусу, а поготово о појединим аспектима тога опуса.

Међутим, онако како је реагирао Београд у обиљежавању стогодишњице од ауторова рођења – било је апсолутно нестандартно, на просто фасцинант-

01 Београдски издавачко-графички завод Панорама/Издавачка делатност “Јединство”, Београд, 1993.

02 Београд, 2002.

03 Београд, 2005.

04 Нолит, Београд, 1983; проширено издање изишло након Деретићеве смрти 2002. године.

но: практично се Београд као књижевна и културна средина позиционирала као културна заједница која хоће да обухвати цјелину његова стваралачког рада и да дефинитивно потврди интеграцију Десничина опуса у простор канонизираних књижевних опуса српске књижевности и културе те на тај начин додатно “надокнади” оно што је временом српска књижевна критика и наука пропустила. Више књижевна историографија, без обзира на **Историју српске књижевности** Јована Деретића,⁰⁴ који га укључује у корпус историје српске књижевности, него књижевна критика која је пратила Десничин рад и промптно реагирала на излазак сваког његовог дјела. Организирана је велика, репрезентативна изложба у Библиотеци града Београда, цијели је септембар био практично у знаку Владана Деснице: говорило се о њему на радију у више наврата, на телевизији, одржан је у организацији Библиотеке града Београда научни симпозиј, први пута су се чуле његове композиције у изведбама реномираних умјетника, пројциран је филм **Концерт** и тумачило Десницу као сценаристу, расправљало се о Десници као критичару, али и о рецентној књижевној критици у Србији итд, дакле, отворени су на адекватан начин сви простори ауторове стваралачке активности, поготово они који су били запостављени у опћој литератури о њему.

То је онај реалан контекст формирања моје позиције сагледавања онога што је измијењена историјска пракса учинила са Владаном Десницом и његовим дјелом. Индикативно је то да ова два тома поново штампаних или досад нештампаних текстова Владана Деснице, о чему је био говорио професор Секулић, а то је **Хотимично искуство/Дискурзивна проза Владана Деснице** до данас на примјер у Хрватској нису реципирана уопће. Али ни у Србији, осим на Радио Београду и опет с посебном сврхом и у посебном контексту. Према томе, с једне стране имамо стваран интерес и потребу да се о Десници говори, а с друге, кад се понуди повод за тај разговор, настаје шутња, иако се у тим томовима нуде заинтересираним тумачима Десничиног опуса бројни непознати текстови тог аутора: у објема књигама налази се реално једна цијела књига необјављених његових есеја, врло индикативних, занимљивих и провокативних есеја који налажу научну и стручну провјеру до сада знаног па можда и својеврсну рedefиницију, иако је мало преоштро рећи рedefиницију, али сасвим сигурно траже наново ишчитавање комплетнога периода између негдје 1950. и 1957. или 1960. године гдје је Десничина позиција с једне стране као грађанскога ја, односно интелектуалца у времену и с друге стране резултат његових дјела у много чему друкчији него што је књижевна историографија о томе до сада мислила и мисли. Што је то што је до сада с једне стране

признато, али још није адекватно и цјеловито интерпретирано, односно није итерпретирано на начин као што то тражи објективан увид управо у тај хисторијски културни период? То су прво Десничина есејистика, а у том контексту посебно његова полемика, затим његова критика (филмска, казалишна, ликовна, књижевна), његови интервјуи и разговори.

Дакако, о томе се може тек данас цјеловитије мислити када се прочитају сви пронађени текстови и дио објављених из заоставштине и његови интервјуи. Јер је досадашњим увидом у ту грађу прије изласка тих књига била сагледљива у принципу само његова есејистика и то доминантно навезана на интерпретацију поетике његових приповједних текстова, романа и приповиједака, а до комплетног сагледавања његове дискурзивне прозе није се могло допријети. Понајмање је познат његов полемички ангажман, јер се није познавала цјелокупна Десничина интервенција у друштвену и интелектуалну праксу времена не само у Хрватској него уопће у Југославији оног времена. Говоримо на примјер: 1952. година, па Конгрес у Љубљани, па по први пут се јавно говори како је Партија или марксистичка идеологија као власт одустала од контроле над правом аутора да слободно реализурају свако своју индивидуалну поетичку праксу.

Десница демонстрира од почетка не само својом примарном стваралачком, фикционалном праксом, дакле формирањем својих фикционалних текстова него и полемикама, него и фељтонима него и есејистичким текстовима слободу јавне ријечи и право аутора на слободан избор поетичког модела који му треба за његове стваралачке намјере. Није се устручавао да предлаже и нуди облике дјеловања од којих су други бјежали у настојању да разлабави окошталу, стерилну, хладну и монотону презентацију књижевности и појава око књижевности, да отвори дијалог о смислу књижевности и умјетности у друштву, јер је сматрао да о том не постоји никакав консензус, већ да су мишљења различита, дијалошка и утолико подложна научној и стручној провјери. То разбијање илузије о монолитном схваћању умјетности, то указивање на индивидуално у умјетности, то пледирање на другачије мишљење о питањима која нису научно “ријешена” био је кримен који је скупо платио, јер се дрзнуо да укаже на научну и стручну некомпетенцију институционално високо позиционираних појединаца. Идеолошка дисквалификација Деснице била је тек ефикасно средство за елиминацију полемичког ја који поставља компетентна питања. Оно што се очигледно још до данас провлачи на одређен начин као садржај који није претресен или озбиљније означен, а због којег је Десница био са породицом и те како означен, јест јавно проказивање њега као друштвено

неприхватљивог појединца, појединца којег треба као стигматизираниог изолирати. Механизам је функционирао беспријекорно. Реално је то значило ово: иако је имао широк круг пријатеља и знанаца, он се убрзано осипао тако да је убрзо спознао што значи друштвена изолација, да је незаштићен било каквом друштвеном котеријом или било каквим друштвеним удружењем, осим чланством у Друштву књижевника Хрватске, да је без могућности објављивања у највећем броју часописа у Хрватској па је био присиљен да зарађује на пословима реализацију којих узнемирена рука насилника у култури није могла да спријечи: прекуцавањем туђих текстова, селективним продавањем часописних раритета домаћим и страним библиотекама из породичне библиотеке итд. Књижевна историографија није о томе још увијек рекла своју пуну ријеч, неовисно о томе што ће о том дугу први проговорити Влатко Павлетић 1987. године када објављује у београдским **Књижевним новинама** текст **Правда за Десницу** и гдје позива на ново читање Деснице, поготово у оном контексту који је ту најзанимљивији и што књижевну историографију би морало да обавезује, а то је сагледавање Десничина ангажмана у контексту напросто отварања, ширења јавног простора утјецаја индивидуалног ја стереотипним јавним моделима понашања успркос, а што је Десница у своје вријеме нештедимице радио, нештедимице, дакле – у свакој прилици која му се указала.

Срећом није то предуго трајало, јер су ипак постепено наступала нова времена на трагу оних процеса који су донекле закашњело, али неумитно, услиједили након конфронтације са стаљиновским моделом 1948. године. Није ни адекватно ни право рећи “срећом није то предуго трајало”, јер ће га до краја живота пратити репови јавних и особито тобоже анонимних прогонитеља. А да су ти процеси текли споро, опрезно и да се на њих будно пазило, свједоче и ситуације у којима се Десница налазио. Наиме, радило се о својеврсном псеудопарадоксу: да Десницу подржавају књижевне институције – свака његова књига бива награђена (награда Друштва писаца Југославије за збирку приповиједака **Олупине на сунцу** 1952. године; награда за збирку приповиједака **Ту, одмах поред нас** Друштва књижевника Хрватске 1954. и Змајева награда за роман **Прољећа Ивана Галеба** 1957. године) с једне, а да га истодобно жестоко нападају и оспоравају утјецајни, високо институционално позиционирани појединци с друге стране.

Тај се псеудопарадокс огледа и у ситуацијама кад му се отворе странице младих књижевника. Наиме, Десницу су врло брзо препознали млади људи као онај стваралачки ја којега позивају и призивају хтијући имати као

подршку аутора од угледа у тренутку кад улазе у књижевни живот, јер су већ били свјесни како се њихови погледи на књижевност и умјетност разликују од јавно прокламираних и подржаваних. Међу најближима по погледима био им је Десница, неовисно о томе што иза Деснице стоји релативно скроман опус. Када се покрећу **Кругови** уредништво зове Десницу да сурађује у **Круговима** на што се он промптно одазива. Шаље им, као што нам је свима познато, у оно вријеме провокативне есеје/записе који излазе под заједничким називом **Записи о умјетности** што је занимљиво и у једном другом контексту – да је радио на објављивању књиге есеја, једине књиге коју никада неће објавити, иако ју је планирао и на њој радио још пред 2. свјетски рат, а почетком петог десетљећа имао и договорену.⁰⁵ Међутим, чим се јавила оштра, идеолошки дисквалифицирајућа критика тих његових погледа, сами **Кругови** аутоматски одустају од даљњег објављивања и то без икаквог објашњења, што Десницу толико чуди да каже, да не може да разумије да часопис који је објавио његове текстове и објавио нападе на њега због гледишта у тим текстовима “неће да објави и моју обрану”. Дакле, радило се о једној ситуацији која јасно осликава судионике у културном животу као грађанске личности с обзиром на однос према књижевној “власти” и угроженом појединцу. Радило се с једне стране о позиционирању Владана Деснице као индивидуалнога грађанскога ја у односу на јавни колективни ми и као таквога га препознају па га зато млади ствараоци који тек наступају, стављају као својеврсну перјаницу испред себе, неовисно о томе што ће врло брзо, као што то ова анегдота о краткотрајној љубави између **Кругова** и Деснице демонстрира и без имало скрупела и обавеза према јавној ријечи одустати од њега. Све то додатно открива каква је била позиција Владана Деснице у ономе времену и како су се легитимирали други у односу на њега. Редакције му често одбијају да објаве наручене текстове, углавном без икаква објашњења.

То прешућивање и немогућност да брани своје ставове прати га још од 1950. године кад се оспоравао његов роман **Зимско љетовање** тако да је на крају био потпуно свјестан да своје тек благо полемички интониране одговоре на почетку, а потом и све жешће и личније стилизиране полемике на крају, пише узалуд, јер их нико или не жели или не смије да објави. Па ни часописи у којима су напади угледали свјетло дана и који су били дужни да их објаве. Те ће своје необјављене, нереализиране полемичке одговоре похранити у фасциклу и насловити их **Прогутане полемике**. Проћи ће практично пола вијека од времена кад су настајали, а да се појаве у књизи што ју је приредио Јован Радуловић 2002. године кад се по први пут јавно открива сва полемичка компетенција Владана Деснице, иако у књигу није ушла сва ауторова полемичка грађа.

05 Са Николом Павићем, тадашњим тајником Матице хрватске, договорно је књигу есеја, критика и фељтона 1954. године под насловом **Есеји и критике**, да би на крају, кад је постало потпуно јасно да од договорене књиге неће бити ништа, књизи дао адекватнији наслов **Наличја**.

Међутим, било је институција које су могле реализирати своје планове и у том смислу дати безрезервну подршку аутору под континуираном “контролом”: када Радничка библиотека у Загребу покреће 1955. године касније најутјецајнију јавну, најприје књижевну, а онда књижевно-културну трибину у Хрватској, која и данас траје неовисно о томе што више нема онај ранг и ону функцију, а то је **Књижевни петак**, од свих књижевника, од свих јавних личности као свог првог госта и промотора позива Владана Десницу, што је већ говорило о томе да се ради о неким новим временима која су омогућавала “слободније” јавно дисање, да је контрола јавне ријечи и јавног дјеловања очигледно попуштала и гдје су снаге које су радиле на том попуштању опет практично позивале Владана Десницу да јавно подржи и јавно демонстрира њихове властите интенције.

Неовисно о тим ријетким знаковима подршке све то вријеме он пак јест усамљеник који достојанствено подноси ту усамљеност, он је, рекао бих чак, појединац што је и те како за хонорирати – можемо замислити човјека 1948. године који одлучује да напусти једно, за оно вријеме сасвим сигурно високо мјесто шефа правне службе у Министарству финансија Народне Републике Хрватске и да иде у слободне умјетнике, а има породицу са четворо дјеце, има мајку и сестру које је требало издржавати, има једно огромно имање које је требало одржавати да не пропада итд. – имао је довољно самопоуздања и грађанске храбрости да брани своју властиту егзистенцију и егзистенцијални избор. Дакле, радило се о једној самосвијести која је могла тако нешто на неколико планова да издржи и поднесе, поготово и зато што је био јавно проказан одмах већ 1950, односно 1951. године као идеолошки противник, као класни и политички, као што би се данас рекло носталгичар, монархист. Уз то, оптужен је и на трагу сократовске кривње, да “квари” омладину па ће му се запријетити како љевица зна што ради Десница. Он је био, дакле, очигледно једна посебна позиција која се неовисно о свему томе није могла да утаји свој властити ја, да компромисно прилагођава стајалишта у односу на друге; то није могао утајити ни кад расправља о језику, ни када расправља о слободи стварања, када говори о темељним књижевнотеоријским питањима која су се тада јавно претресала, а то је онај познати сукоб између реалиста и модерниста што се највише у ствари и најтемељитије водио на страницама књижевних часописа у Београду, то не може ни у ситуацијама кад безуспјешно пише своје одговоре-полемике, јер је сигуран да неће бити објављене, кад га се жели придобити за једнонационални културни и књижевни модел на мотиву припадности аутора итд.

Дозволите ми да о овој теми више не говорим, јер вријеме иде врло брзо а стало ми је да обликујем неколико детаља из ауторове биографије који су мање познати или непознати и који у много чему рефлектирају оно што и ми познајемо као елементе или темељне спознаје у вези са његовим дјелом у цјелини.

На примјер: сви добро знамо што мисле књижевни критичари када говоре о Десници као интерпретатору једне од можда кључних ријечи, ријечи која се провлачи у високој литератури, а то је тема смрт. Мотив смрти као мотив је опсесивна тема која није настала искључиво на плану искуства зрела човјека, него тема која се код Деснице формира зарана и потом провлачи од раног дјетињства, тема која ће навезати многошта на себе и формирати високо сензибилизовани механизам регистрације њезиних манифестација, а то је искуство што га је понио након нагле, изненадне смрти старије сестре Олге која умире у 12. години живота у Српском интернату за дјевојке у Загребу. Владан има осам година.

Она ће поново бити узнемирана, активирана очевим и стричевим хапшењем 1919. године кад оца талијанске власти због његова ангажмана у обрани славенства Задра на страницама **Новог листа** интернира на скоро пуну годину дана у средњу Италију.

Та траума нестанка је, и то неповратног нестанка, садржај који ће пратити Десницу готово до краја 60-их година, да се не упуштам у неке симболичке пројекције, до краја живота и у много чему учествовати у конституирању ауторове карневализоване слике свијета. Наиме, та спознаја о неповратном нестанку и губитку је искуство што ће се драматично показати већ 1940, односно у новом контексту 1941. године; тај страх од губитка слуги рат – 1940. шаље двије књиге Геци Кону у Београд. У литератури налазимо код неких да је то била књига приповиједака, неки кажу књига пјесама, а и сам Десница оставља могућност различитим тумачењима – а бит ће готово 100% сигурно да се ради о двјема књигама – о књизи приповиједака и књизи пјесама – које ће онда крајем 40. године тражити од Геце Кона натраг, али које ће, као што знамо из ауторова свједочења нестати у украденом коферу за вријеме путовања из Сплита бродом за Задар 1942. године и чиме ће се отворити та додатна траума навезана на прву. Међутим, још је једна ситуација која говори о ауторовој судбини као онога који континуирано бива суочен с губицима, а касније и са грубим прешућивањима. То је искуство отпочело с оперним либретом **Аделова пјесма**.

Наиме, он је с композитором Ивом Параћем потписао уговор 1932. године у Сплиту, двије године по предаји либрета што је видљиво с обзиром на датирање 1929/30. довршеног либрета, и практично заједно раде на тој опери, да би тек 1940. године дошло до могућности реализације готова дјела. Јаков Готовац који је тада равнатељ опере ХНК у Загребу и који је био изузетно заинтересиран да пласира једно оригинално домаће оперно дјело у наредној сезони, крајем 1940. године отпочиње у ХНК с оркестарским пробама **Аделове пјесме**. Пробе се убрзавају, формира се и пјевачки ансамбл, а да носилаца главних ликова није било па је ангажиран чак и Владан Десница како би приволио неке оперне прваке и диве да се прихвате тих улога. Но, негдје од фебруара, марта 1941. године више нема кореспонденције између Владана Деснице и Јакова Готовца, између Јакова Готовца и Ружичке или Иве Параћа гдје би се спомињао Владан Десница итд. што говори о томе да се највјероватније Десница одазвао на мобилизацијски позив и више га у том процесу припремања опере за изведбу нема. Међутим, та **Аделова пјесма** је први пута изведена, није истина да је изведена тек 1951. године у Риједи, него је изведена 1941. године у ХНК, односно ДХК чини ми се, одмах је 1941. преименовано, изведена је у шестом мјесецу, али Владанова имена као либретисте на плакату нема.

Тај континуирани нестанак властито града, дакле, ти осјећаји бесповратних губитака, ненадокнадивих губитака се настављају. Онда се као трећи појављује тај губитак гдје је готово више од 10 година мукотрпног рада гдје се губе двије књиге, књига приповиједака и књига пјесама, а по неким његовим писмима и записима може се говорити како је имао у плану или готово у цјелини завршену књигу есеја и књижевних критика. Једина књига коју жанровски неће успјети да реализира никада, а на њој ће радити кроз до под крај шестог десетљећа прошлога стољећа, што је такођер једна изузетно занимљива прича у том контексту. Дакле, код Владана Деснице се ради о томе да га континуирано прати и развија се свијест о бесповратном губитку, да се производи свијест о тим фантомским удовима и што он након рата настоји да компензира и ублажи покушајима реконструкције тих текстова. Нема реконструкције, каже он, човјек увијек наново пише нови текст, књиге су бесповратно потонуле са кофером.

Исти се синдром појављује и у периоду првих жестоких напада по изласку **Зимског љетовања** и **Записа о умјетности** кад покушава да брани своју књигу и да се ограда од идеолошких дисквалификација, јер му одговоре нико није хтио штампати. А он их је уредно слагао у картонску фасциклу и именовао је **Прогутане полемике**. Нешто слично догодило се

и с покушајем прешућивања његова удјела у ријечкој изведби **Аделове пјесме** 1951. године, али ће то успјети да спријечи, односно да се избори за потврђивање властита стваралачког ангажмана у реализацији тог музичког дјела. Као што на том трагу реагира у ситуацији кад брани своје учешће као сценаристе за филм **Концерт**. Да за сам крај овог мотива споменем једну коинциденцију: Гау, преводилац **Прољећа Ивана Галеба** на енглески, готов је превод романа, а уложио је у њ више година преданог рада, изгубио. Више се никада није хтио вратити покушају новог превођења.

Што се његове биографије тиче мислим да је он прошао ту конфронтацију са друштвом о чему би се дало јако пуно и надугачко говорити, ако некога нешто занима ја бих оставио времена на крају да можда на нешто одговорим, међутим, хтио бих да укажем на то континуирано праћење или онемогућавање управо Владана Деснице као највјероватније изабраног појединца преко којег се којешта преламало. Наиме, он схрван оним грандиозним напором што га је реализирао од негдје лета 1949. па негдје до 1957, изласком **Прољећа Ивана Галеба**, гдје је у тих 7-8 година готово завршио комплетан свој литерарни опус.

Каже се, и то је један од стереотипа, Десница је мало објавио, мало је писао. Није истина. Треба погледати у ком временском периоду је што написао и одједном ћемо се наћи пред чињеницом да је написао два незаобилазна романа **Зимско љетовање** и **Прољећа Ивана Галеба**, двије збирке, двије незаобилазне збирке приповиједака **Олупине на сунцу** и **Ту, одмах поред нас**, збирку поезије **Слијепец на жалу**, филмски сценарио **Концерт**, а да уопће не говоримо о његовој преводилачкој активности,⁰⁶ есејима и критикама итд. те да се ни не спомиње да готово добар дио тога времена мора трошити у једном повећем временском периоду живота на прекуцавање туђих текстова, као што сам каже, на нашем језику за 12, а на страним језицима за 15 динара по страници, јер није имао других материјалних извора. Због притисака друштва и високо институционално позиционираних појединаца који не само да му нису дозвољавали да елементарно зарађује у оквиру својих активности него су га у томе спречавали и онемогућавали. Хтио бих да вам мало илустрирам за сам крај и оно што је сасвим сигурно непознато или мање познато, јер дио тога је и објављено. На примјер, у задњем броју овогодишњег **Љетописа СКД "Просвјета"** објављена је **Аделова пјесма**, дакле, његов оперски либрето па се може видјети на који начин је Владан Десница практично као 25-годишњак судјеловао у тој грозничавој жудњи да се пронађе као

06 1938. године објављује малу књижицу изабраних **Сросеових** есеја и критика, а послије рата: роман **Крух и вино** нобеловца **Ignazia Silonea**, публицистичку књигу која је имала снажан одјек **Повратак из СССР. и Допуна мом повратку из СССР** **Andrea Gidea**, значајну књигу **Lionella Ventura** **Од Giotta до Chagalla**, седам новела **Jeana Polana**, **Сросеов** есеј **Леонардо филозоф**, неколико прича за дјецу **Marcela Autea**, приповијетку **Послије плеса Л.Н. Толстоја**, бројне талијанске пјеснике итд.

стваралачки ја, јер је својим професионалним активностима као правник, најприје као студент, а онда као правник био очигледно, не бих рекао незадовољан, али сасвим сигурно нереализиран до краја.

Почетак његове стваралачке активности, неовисно о томе што пише континуирано и неуморно чита домаће и стране ауторе, он ипак изгледа да се највише бави музиком, гдје је рад на либрету само један од тих знакова. Кад се погледају његове композиције сачуване из тог периода, први трагови сежу у вријеме кад је још гимназијалац у Шибенику и из тог периода датирана је прва записана музичка идеја, затим 1922, 1923. година и томе слично, тако да у основи оно што је до негдје 1932/33. године, прије него што ће прихватити да уреди два броја **Магазина**, да ће се првенствено бавити музиком. То нам показује објективни увид у материјал, неовисно о огромном читању и томе што интензивно пише и што незадовољан написаним не објављује, ипак, највјероватније, можемо сматрати према материјалу што је пронађен да је он био, што ће казати једној новинарки касније: ја сам можда ипак погријешило, можда би било боље да сам наставио бавити се музиком, а не литературом, јер је двојио у тренутку кад се одлучивао што наставити након гимназије: да ли да иде на студиј музике или на право на што га је на крају отац приволио. Из тог контекста гледано, из те нове димензије разумијевања онога што је иначе познато као особена карактеристика његове нарације – то је музикалност или што кажу лиричност његове прозе, односно његове нарације. Десница је брусио, градио ритмомелодијску конструкцију своје реченице практично од младих дана, односно постао с тим нивоом структуре приче задовољан тек онда кад је била “пронађена”, односно освојена. Његова реченица није настала спонтано одједном негдје непосредно после 2. свјетског рата, него је резултат дугог и континуираног трагања о чему свједоче и они ријетки трагови у периоду између два свјетска рата.

Посебно је занимљива грађа пронађена у ауторовој заоставштини, јер је пронађено неколико изузетно занимљивих текстова различитог нивоа довршености и различитих жанрова што указује на стваралачке идеје и планове аутора. А они су се тицали и рада на драми (недовршен драмски текст Гњусни мали гном) и рада на филмском сценарију (Вјечити путник) и рада на формирању књиге есеја и критика и рада на књизи приповиједака итд.

Можда да укажем на грађу која се тиче филма као медија, а не тиче се само чињенице да је зарана био фасциниран том умјетношћу покретних

слика, јер је пронађено неколико текстова гдје је рад на филму или његов студиј филмске поетике, поетике филма био интензиван и разнолик: оставио је неколико занимљивих радова и теоријских и интерпретативних било као критике било као есеје било као студије чак, на примјер, расправљао је о разлици између функције дијалога у литератури и на филму, феномену сликовности у књижевности и на филму итд. У то бављење спада и огледање у писању филмског сценарија па завршава сценариј за филм **Концерт**, неовисно о томе што је **Концерт** као идеју филма имао и дијелом сценаријски обрадио сам режисер филма Бранко Белан. Касније ће из те сарадње произићи једна посебна прича и развити се полемички однос између њих двојице са незаобилазним порукама на страницама ондашњих часописа. Ради се о 1954. години.

Био је изузетно занимљив реферат Бориса Мунитића у Београду 2005. године гдје говори о томе како је настао сценариј тога филма, па је нешто слично говорио један млади колега, филмолог из Загреба и обадвојица се слажу и сматрају да је то и за поетику самог режисера Белана, али и за уопће писање сценарија оног времена, сматрају они сценарио који је барем 10 година уранио што се тиче обликовних захтјева, јер ће такви сценарији у хрватској кинематографији бити реализирани седамдесетих година. Он ће у том покушају да одређене поступке који су карактеристични за филмску поетику примијенити и у својој прози. О томе немамо превише свједочења у истраживању његове прозе, па ће се и то морати једном учинити: фрагментарност, монтажа, брза смјена мотива, брза смјена перспектива итд. То је видљиво у његовој новелистици, и не само у новелистици. Међутим, он интензивно покушава осмислити двије велике теме: једна од великих тема Владана Деснице је био Петар II Петровић Његош и Доситеј Обрадовић.

У заоставштини имамо један нацрт филмског сценарија, тек дијелом развијеног, који је назвао **Вјечити путник**. То је филмски сценариј или покушај формирања једног цјеловитог филмског сценарија који би тематизирао Доситеја Обрадовића као личност у односу на његов психограм како га он види⁰⁷ и у том смислу, наравно, да се може и те како видјети како они ставови које је заступао још као млад 28-годишњак, када пише о Доситеју Обрадовићу у **Магазину** 1934. године, да ту на одређен начин наново актуализира исте идеје. И данас тај есеј није до краја деактуализиран и исцрпљен с обзиром на оно што у себи носи. Обликована је само шпица филма у функцији оквира којим се симболички сугерира централна идеја - Доситеј открива пут и начин изласка српске културе из конзервативног

07 Са великом вјероватноћом настанак тог сценарија можемо приближно лоцирати у раздобље кад пише и сценариј за филм **Концерт**, дакле, у годину 1954/55.

и непродуктивног модела: влак пролази кроз тунел и постепено се приближава изласку из њега. Након те симболичке шпике развијена је само једна сцена са Доситејем у неком бечком грађанском салону гдје се обликује идеја о Доситејевој смјерности итд.

Други, далеко развијенији и готово завршен, морамо, наравно, знати да тај филмски сценариј није писан као изведбени сценариј, јер је писан у оновременој манири као литерарни сценариј којим се симболички сугерира централна идеја. И тај други је писан практично као литерарни сценариј – такав је био и сценариј **Концерта** – и насловио га је **Златна медаља** са темом политичке манипулације с мотивом патриотизма. Један сценариј којег би, надам се да неће протећи превише времена, требало објавити, јер у много чему објашњава и тај круг тема које су под крај заокупљале Владана Десницу.

Међутим, оно што је за мене било велико откриће је један велики број исто такођер различитог нивоа довршености, новелистичких текстова и то је једна готово нова, озбиљна нова књига. Морам упозорити на то да свако онај који ће се прихватити објављивања таквих текстова мора врло добро да рашчисти и јасно се позиционира на сам став Владана Деснице у односу на ауторске заоставштине, гдје каже да због самог аутора понекад није добро да се објави баш све што је у заоставштини сачувано, јер је ниво довршености тих текстова у настајању стварно различит.

Да се ради о планираној новој књизи новела свједоче не само текстови у раду него и попис наслова тих текстова на листу папира који је стављен као својеврсни садржај испред свих текстова који на својим кошуљицама носе бројеве с тог пописа. Теме су разнолике, а приче смјештене у омиљени Десничин простор, медитеранско-загорски.

Међутим, имамо један текст који је ту посебно интригантан и означава онај круг тема које су га провоцирале и које ће дијелом реализирати у драми **Љестве Јаковљеве**. Ради се о тексту, драми **Гадни мали гном**. То је недокончан текст: у цијелости је формиран први и добрим дијелом је завршен и други од планирана три чина. Очигледно је да аутор тога текста није проналазио начина како да сценски увјерљиво разријешити једну актанцијску ситуацију на самом крају 2. чина. Трећи чин својим фабулацијским захтјевима вишеструко је отежавао изналажење адекватног рјешења, али то овом приликом не треба актуализирати. Цијела та два прва чина су завршена нити у пуних мјесец и пол при чему је у неколико наврата преки-

дао са радом радећи нешто друго. То документарно потврђује начин како је Десница радио: “Књижевно дјело настаје даље од писаћег стола.” Он би сједао писати тек онда кад је већ довршено имао у себи и онда настаје прва варијанта и онда слиједе бројна читања, бројна надописивања, мијењања мотивирана потребом да се оптимално изрази па је у том хтијењу проводио бројна надописивања што није ништа друго него потреба да континуирано пропитује властити текст, пропитује могућности властитог текста на бројним плановима његове структуре. У том тексту **Гадни мали гном** тема је оно што закупља Десницу непосредно прије **Љестава Јаковљевих**, а то је тај етички проблем, етичко питање које он као аутор хоће да наново уведе у литературу, готово на свјесно ангажиран начин.

Наиме, **Вјесник у сриједу** донио је извјештај по завршетку суђења једном француском доктору/зубару који се у вријеме окупације Париза у 2. свјетском рату насмагао огромног блага. Радило се о томе да је он убијао ињекцијама Жидове које је тобоже спашавао и те несретнике покапао у једном огромном подруму, а откривен је у тренутку кад је био присиљен да у року 15 дана отклони све трагове па је почео спаљивати лешеве.

Онда касније, након рата, убија на исти начин једног нацистичког пуковника гестаповца и његову пријатељицу, прикључује се француском Покрету отпора па га Покрет отпора хоће након ослобођења Француске да преузме некакве функције итд. Имамо једну реалну, једну историјски провјерљиву причу о једноме искуству и Десница то узима, очигледно да је њему то толико фантастично да не може вјеровати. Врло је занимљиво колико држи до тог документа о француском доктору који усмрћује да би стекао па је антисемитски садржај у цијелости потиснут. Тај трећи чин је требао бити чин који ће разријешити ту дилему права на туђи живот и које право било као лијечник било као идеологија било као индивидуални патолошки психички склоп појединца, ма како да се дефинира, о чему дубински практично ова драмска прича свједочи.

Можда за сам крај: што би то било што из данашње перспективе би било, те неке нове спознаје о Владану Десници? То је да Десница не вјерује у историју, да не вјерује у мит наде, у мит искупљења. Постоји човјек и његова индивидуална етичност која је увијек довођена у бројне ситуације у којима се пропитују и ја бих за сам крај покушао да формирам једну слику о томе што аутор који је био прихваћен као што је био прихваћен, је мислио о том позвању бити писац, који је ризикује егзистенцијалну сигурност прихваћајући неизвјесност симболичког организирања власти-тога разумијевања свијета и себе у томе свијету.

Пред крај његова озбиљног стваралачког дјеловања у једном разговору на Радио Београду са Николом Дреновцем и то је једини сачувани фонозапис на жалост његов, пита га на крају тог интервјуа: “Будите добри па нам реците: која вас мисао у последње време нарочито занима, хоћемо да кажемо шта вам се намеће као неки проблем, ваш, или из живота око вас?” Одговорио је овако: “Видите, недавно у једном разговору с публиком постављено ми је слично питање. Оно је гласило: које је најснажније искуство Вашег живота? Замислите тако широко питање, некако неодређено. У први мах, признајем, учинило ми се питање апсурдно, доконо, овако – више измишљено, а нешто касније увидио сам да је то управо онај проблем који ме мучи и лупа по глави већ дуље времена, и у кругу којег се врте готово све моје новије замисли и радови у току настајања, и тако. То је питање спочетка, налазило израза тако у једном збиља немоћном и тупом питању без одговора, питању које је било више усклик него право питање: наиме, одакле и зашто то да су оне провалије нељудског, они грдни квантуми нечовјештва, оне непрегледне хекатомбе људске које смо доживјели прије самих пар деценија, оставиле, у ствари, тако плитког и површног трага у нама, у нама свима? Одакле то да се нешто што смо с пуним увјерењем могли сматрати мemento, опоменом за читава стољећа, показало као не баш нарочито моћан мemento ни за самих пар деценија? И одакле уопће, проширујући то питање, јел те, одакле уопће људско искуство па и најкрвавије тако кратко траје и тако мало важи. То је питање доста дуго остајало без одговора, онако флукутирало ми у глави и најзад се почео помало да оцртава одговор, наслућујем га бар некако у овим границама: више-мање читаво наше искуство ми доживљавамо као историјско искуство, што се каже, као политичко, као социјално, ако хоћете као техничко, па чак и као војничко искуство и како год хоћете, а не или тек врло мало, врло мало као голо људско искуство, као етичко искуство. Ето, мислим, да је одатле то.”

Тај етички садржај као тема коју управо издваја као централну тему свога свеукупног искуства варираће у неколико својих интервјуа о којима до данас није нико ништа рекао, осим за два-три више разговора, него интервјуа, а управо су интервјуи били један од оних ријетких облика комуницирања са јавношћу који се нису могли тако лако контролирати, па је аутор могао да артикулира далеко слободније оно што жели неголи у каквом другом облику – додатно и због тога што му је јако дуго било готово онемогућено да јавно дјелује. Ја бих сад тај етички комплекс који на крају изузетно потенцира једним ставом о којем до сад у литератури нисмо били у прилици да уочимо. Дакле: “Ствар увијек почиње одатле:

човјеку се чини да има да саопћи нешто што је вриједно тог труда. Често то поприма интензитет једног императива. Понекад вид једне етичке дужности. Открити и формулирати неке истине о човјеку и око њега, и тиме, у коначној линији, од своје стране нешто допринијети вјечитом циљу: очовјечењу човјека – у томе је крајња сврха и дубљи смисао сваке књижевне дјелатности. А незамјењива вриједност књижевности, која одређује њену функцију и њено мјесто у сфери духа, лежи у томе што нам открива о човјеку истине оног реда које нам ни историја, ни социологија, ни научна психологија, ни ма која друга духовна дјелатност не могу да пруже. Све оне посматрају човјека у неким уопћењима, у неким ширим оквирима, у неком скупном кретању: у одорама неких митологија, у оклопима неких идеологија, у униформама неких заједничких исповиједаних мишљења, вјеровања морала, животних ставова, погледа на свијет. Ствар је књижевности да нам покаже конкретно индивидуално у крилу универзално апстрактнога, да нам открије голог човјека, пулзирање његовог конкретно појединачног бића под оним одорама и оклопима и униформама. И да нам приповиједа о положају и о ‘субјективном осјећању’ оног конкретно појединачног у загрљају оног опће апстрактног, о њиховим међусобним трвењима, сукобима, антиномијама – о свему ономе о чему нам ни најминуциознија историографија никад ништа није могла да каже.” И сам крај тог интервјуа – изјаве из 1960. године затвара неуобичајено за реторику оног времена: “Велики умјетници данашњице још су увијек велики гробари једног дотрајалог реда ствари, једног свијета на умору, не носиоци једне позитивне афирмације, објавитељи једног новог животног принципа. Најзначајнија умјетничка остварења данашњице имају углавном вриједност бритке негације, рушилачку и полемичку вриједност. Сви ми још увијек чекамо Месију.”

То чекање пророка очигледно да је оно крајње мјесто Десничине потраге за својим властитим одговором: чиме се бавим и што то ја хоћу? То отварање, као што видимо, и велика литература није ништа друго, него једна глобална негација. Да ли ћемо ту тражити Nietzschea и враћати се на Nietzschea, дакле, не на Crocea, као што се упорно понавља, иако је у више наврата сам говорио колико је Croce својом концепцијом превладан и колико се од њега удаљио.

Ана М. Зечевић

Музичко стваралаштво Владана Деснице

(Краће музичке форме)

*

01 У области филмске уметности, Десница је аутор сценарија за филм “Концерт” (1954); потом, по његовом сценарију снимљен је филм “Правда” (1962), као и филм “Пред зору” (1974), на основу истоимене новеле. Према новели “Флоријановић” снимљена је истоимена ТВ-серија (1974).

02 Приликом прикупљања података и упоређивања оригиналног поетског текста са коришћеним у композицијама, користили смо *Сабрана дјела Владана Деснице*, “Просвјета”, Загреб 1974.

03 Овом приликом захваљујем проф. др Душану Маринковићу на позајмљеним рукописима, као и на низу корисних информација у вези са темом рада.

П

ознат као полиграф и веома плодан писац и стваралац у различитим областима уметности и духовних делатности, Владан Десница (1905-1967) је занимљив за истраживање не само са становишта посебних естетика (књижевности и музике), него и са становишта компаративне естетике. У својим песмама, поемама, новелама, кратким причама и приповеткама он је оживео, на првом месту, лепоте родног краја, Далмације. Међутим, овај свугде у свету поштован књижевник оставио је значајан печат и у другим уметностима, пре свега филмској,⁰¹ док је посебну љубав гајио према музичкој уметности. Резултат те љубави и тежње ка синкретизму двеју и више уметности представљају неколике композиције, у којима су приказани његова имагинација, као и вештина комплексног прожимања и синтезе поезије и музике.⁰² У овом раду, коришћени су необјављени ауторови записи – рукописи.⁰³ Имајући у виду до сада сакупљене нотне записе у којима се Десница јавља као песник или композитор, можемо их груписати у три круга композиција краћих музичких форми:

I круг композиција чине вокално-инструменталне композиције у којима текст није написао Десница, него је користио већ постојећи текст, па се Десница јавља искључиво као композитор. Овој групи припадају четири композиције: “За *Spirite*”, “*A se stesso*”, “Вечерњи напјев” и “Еј, пусто море!...”.

II круг композиција чине инструменталне композиције, у којима се Владан Десница јавља искључиво као композитор. То су: “Capriccio”, “Успаванка”, “Melodie”, потом кратки инсерт означен темпом “Allegro”, на почетку, као и композиција “На ноћишту” (посебан, гранични случај).

III кругу композиција припада једна соло-песма – “Бубица”, чији је текст написао Десница, док је музику компоновао Ivo Lhotka Kalinski. Ово је једина до сада пронађена композиција инспирисана Десничиним поезијом.

04 Академик Радомир В. Ивановић, *По сунчаном сају (Поеџика и естетика Владана Деснице)*, монографија, ИТП “Змај” Нови Сад, Задужбина “Петар Кочић” Бања Лука – Београд, 2001, стр. 67.

I круг композиција

“За Spirite”

Приповетку “Спирити (Јеремијина сирочад)”, са аутобиографским елементима, Владан Десница је објавио у часопису “Књижевност” 1954. године, док смо у овом раду користили приповетку објављену у његовим *Сабраним дјелима*. Назив приповетке потиче из породичног призивања духова – “спирита”, односно из “обрета” коју су имале обичај да једном недељно чине Владанове тетке. Међутим, у том називу приповетке садржане су успомене на све духове прошлости, драге и мање драге људе, као и животне успомене везане уз њих. У поменутој приповеци писац се враћа на догађаје из детињства, на описе атмосфере и утисака и од тих меморијских фрагмената прави слојевити колаж. Академик Радомир В. Ивановић, у монографији *По сунчаном сају (Поеџика и естетика Владана Деснице)* о томе пише:

“О процесу фрагментације интегралне или интеграције фрагментарне прозе, о конструкционој и композиционој схеми наративне прозе, свједоче и стваралачки и епски субјект. У *Сиријшима* субјект дефинише многе стваралачке проседе, без обзира на то да ли се ради о импресијама и експресијама, дигресијама и регресијама, односно о догађајима и асоцијацијама који захтијевају ретроспекцију, интроспекцију и проспекцију. Слиједећи пишчеву замисао – о причама као низовима ђинђува, закључили бисмо да је *џричање* процес који не утиче само на умјетност него и на егзистенцију у свим њеним еманацијама, што значи да писац увелико прекорачује уобичајене границе дејства књижевне умјетности”.⁰⁴

У приповеци “Spiriti” аутор излаже разнолике “ђинђуве” – о главном мушком лику, његовим родитељима, родбини, пријатељима породице, сећањима на тешка времена у којима је растао све до одласка у поправни

05 У нотном примеру није уписана година његовог настанка. Међутим, у књизи III *Сабраних дјела*, на страници 394, Владан Десница присећа се игре прерушавања из детињства (а која је претходила призивању духова које су сваке недеље обављале тетке у одабраном породичном и пријатељском кругу), док је ујак Gaetano певушио сестри управо тај стих. Десница пише да је овај стих "вероватно био стих рефрена из неког куплета који је у својој младости слушао по морнарским борделима" ујак Гаetano. Тако да се може закључити да је сећање на ујакову песму из детињства Десница нотирао и на тај начин је донекле овековечио. Притом, имајући у виду да је Десница цитирао текст који памти из детињства, намеће се идеја двоструког тумачења мелодије: 1. да је и она део запамћене прошлости, или је – 2. сасвим оригинална, али је резултат импресије догађаја из детињства.

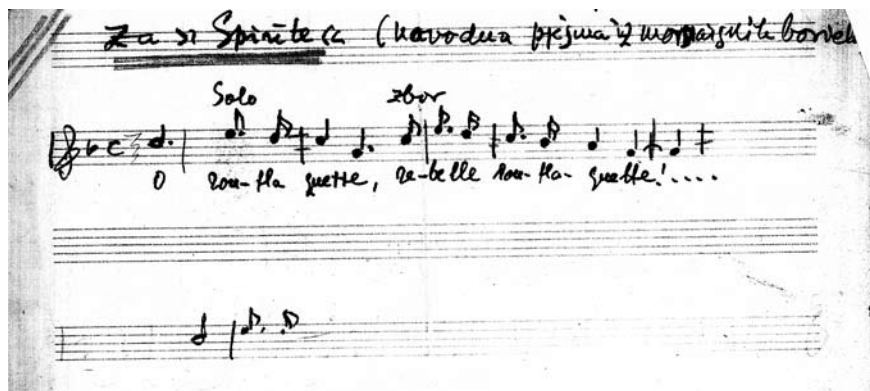
06 Приложен нотни пример је све што имамо од овог музичког материјала.

завод. Оставши рано без мајке, али и оца (који је волео чашицу, па се убрзо после њене смрти преселио у кафану Маре Сетекули), дечак и његова сестра Кармела одрастали су под окриљем пажње две тетке и ујака. Због одрастања без реално живог оца, оца "у комшилуку", децу су суседи по мало иронично звали "Јеремијина сирочад". Управо један од важнијих личности њиховог одрастања и креативног сазревања је ујак Gaetano који је службовао у морнарици, те је много путовао и сачувао успомене на најразличитија искуства и сазнања. У истоименој музичкој минијатури, у нотном рукопису, иза наслова, аутор Десница је у загради написао да је у питању "наводна пјесма из морнаричких бордела", док је у оригиналној приповеци навео да је ову мелодију певушио ујак Гаetano, приликом прерушавања Кармеле, а током припрема за сеансу призивања духова.⁰⁵ Ујак Гаetano, који је заменио деци оца Јеремију, певајући овај рефрен и посматрајући свечано и маштовито обучену Кармелу, увек је падао у очински занос. Певани текст гласи:

"O ronfla quette, rebelle ronflaqueble!..."

Цитирани текст В. Десница записао је у форми кратке музичке мисли, музичке реченице од четири такта, у Ф-дуру.⁰⁶ Медитерански дух осликан је силазним покретом вођице Ф-дура (тзв. медитеранска вођица), односно, тона е. Мелодија је записана у такту 4/4, а у ауторовом запису су уочљиве нотографске исправке приликом обележавања граница тактова.

Такође је приметно да је текст подељен на два дела: први део, "O ronflaquelette" намењен је солисти, док је други део текста, парафраза "rebelle ronflaquelette!..." намењен хору (збору) – могуће је да је у некадашњој игри прерушавања ујак започињао песму, а Владан и сестра су заједно настављали. Следи ауторов запис:

“A se stesso”

Једно од најранијих композиционих остварења В. Деснице је соло-песма “A se stesso”. Ово дело за соло тенор уз пратњу клавира Десница је компоновао на текст Ђакома Леопардија (Giacomo Leopardi) 1923. године. У рукопису је назначен текст песме на италијанском, а за потребе музичког дела, текст са италијанског на српскохрватски превео је сам В. Десница.⁰⁷ Текст песме Г. Леопардија на италијанском гласи:

“Or poserai per sempre, stanco mio cor...”⁰⁸

Peri l'ingano estremo, ch'e terno io mi credei...

Peri, ben sento! In noi di cari inganni non che' la speme,

Il dersiiderio e spento posa per sempre, assai palpitast: ahime.

Non valcosa nessuna i noti tuoi ne di sospiri e' degua la terra.

Amare e noia la vita, altro mai nella, e fango e il mondo!

T'acqueta ormai aspeta l'ultima volta,

al generostro il fato non donno' che il morire!

Ormai disprezza te la natura,

il bruto potete ascoro a comandanno e l'infinita

Varita' del tutto”!

У преводу, наслов песме гласи: “Самоме себи”, а преведен текст у целини је неримован, али стилизован у поетском маниру, и гласи:

“Сад ћеш се завјек смирит, уморно срце!

Већ паде посљедња варка што вјечном сматрах је ја, то ћутим јасно!

За обманана драгим нит више жудиш нити им се више надаш.

Почини завјек, ох, већ дуго куцаш!

Баш ништа није врједно куцаја твојих нити је уздаха достојна земља.

Празан је живот, и горак, и ништа друго, а свјет је благо!

Преplави груд још једном очајем пустим.

Људскоме роду судба само мржње је дала!

Још једном презри природу, себе, грубу силу што скрита

свјетом свемоћно влада

и неизмјерно ништавило свега”!

Соло-песма “A se stesso” има мозаичну музичку форму, прилагођену, пре свега, поетском тексту датом у слободном стиху, потом дужини и смислу стихова, као и самој атмосфери коју они описују. Композиција почиње у спором темпу – *Grave* и х-мол тоналитету. Без уводног инструме-

07 Током израде овог рада нама су били доступни 2 верзије ове композиције. Обе су писане 1923. године. У питању су два рукописа која се разликују по томе што је у једном од њих текст песме дат само на италијанском језику, док је у другом записан текст и на италијанском и на српскохрватском језику. Друге разлике тичу се варијација музичког материјала, претежно мелодије и ритма вокалне деонице, јер су те промене уследиле као неизбежне због третмана два различита језика. Такође запажамо да је у партији клавирске пратње, у верзији на два језика, клавирска деоница нешто богатија него у верзији на италијанском језику. Претпостављамо да је прво настала верзија на оригиналном, италијанском језику, а да је потом В. Десница превео текст, потписао га у новој верзији испод текста на италијанском, и због тог текста спрвео и незнатне варијације у вокалној деоници (док је остале измене направио произвољно, у складу са својим композиторским укусом).

08 У оригиналу је коришћена синтагма “per sempre”, док је у композицији изостављен везник “per”.

09 Поређењем оригиналног текста и превода, као и текста коришћеног у композицији, у овој реченици, као и у наставку песме, уочавају се разлике у тексту који се добија дословним превођењем оригинала, и понуђеног текста у нотама, а који представља скраћену верзију оригинала, јер је тиме Десница прилагодио оригиналан превод својој композицији. У овом случају, он је, пак, додао синтагму “свој бол”.

10 И ова реченица у композицији разликује се од реченице у оригиналном преводу. У оригиналу она гласи: “Баш ништа није врједно куцаја твојих нити је уздаха достојна земља”, док је у композицији: “Ништа није врједно куцаја твојих, нити је уздаха достојан свијет”.

нталног одсека тенор започиње песму у тихој динамици – *ii*. Први стих, “Сад ћеш се зајвек смирит, уморно срце!” заправо представља увод песме, и у текстуалном и у музичком смислу. У питању је стих који даје генерални став песме, односно, разрађује филозофске идеје које ће уследити у наставку. У музичком смислу, ова реченица дата је у такту 2/2, а обликована је у једну двомотивску музичку реченицу. Након њеног излагања следи инструментални део који представља увод пред даљи, нов одсек нумере.

У новом одсеку долази до промене такта, из 2/2 у 6/8, а такође се мења и темпо, из лаганијег темпа *Grave*, у покретнији темпо *Con moto*. У тихој динамици изложена је реченица “Већ паде последња варка што вјечном сматрах је ја”, док је њен остатак, стих “то ћутим јасно!” дат још тише, у *ii*-динамици, у “пола гласа” и у такту 3/4. Фактура става клавирске деонице ове реченице је полифона, клавир има улогу хармонског фона, излажући симултане акорде, претежно у горњој деоници пратње.

Након застанка (назначеног короном), следи нова реченица: “За обманама драгим нит више жудиш нити им се више надаш”, која је обликована у музичку реченицу у којој се, према природним акцентима речи и дужини и логици текста, мења врста такта – из 6/8 у 9/8, па у 5/8, са повратком у 6/8. Ова вокална музичка реченица је ритмички покретљивија од претходне, клавирска деоница хармонским контратаном кореспондира вокалној мелодији у њеном првом делу, док је у другом и удваја, а такође и хармонски обogaђује целокупан аранжман. Драматика поетског текста умешно је истакнута динамичким крешендом, чак до гласне, фортединамике, да би у завршетку поетско-музичке реченице наступио декрешендо – драматуршко смирење. Коначно смирење садржано у поетском тексту доноси мисао у непосредном наставку, дата кроз реченицу: “Почини зајвек, ох, дуго већ куцаш свој бол!”.⁰⁹ Ту је дошло до промене тоналног плана – модулира се хроматским путем из *x*-мола у *a*-мол. Међутим, цела поетско-музичка мисао дата је у тихој динамици, дискретној клавирској пратњи, а текст, заправо, разрађује мотивски материјал првог одсека.

Нов одсек, означен бржим темпом *Poco agitato*, дат је у комбинацији тактова 6/8 и 9/8. а презначењем је модулирано у цис-мол тоналитет. Изложен је текст. “Ништа није врједно куцаја твојих, нити је уздаха достојан свијет”.¹⁰ Поетска драматика садржана у идеји животног ништавила осликана је гласном, форте динамиком, затим мелодијом која кроз покрет хармонског мола достиже висок регистар (до тона $\bar{1}_2$), потом, веома покретном клавирском деоницом полифоног става, у којој су дати разложени и симултани акорди (трозвучи и четворозвучи), као и хроматиком у тој клавирској пратњи. У наставку, након клавирског интермеца у трајању од једанаест тактова, изложен је текст: “Празан је живот, и горак,

и ништа друго, о свјет је блато!", чији садржај представља наставак пласирања идеје о незнању и недостојности живљења.

Нов одсек, означен темпом *Con moto*, представља завршни одсек композиције, дат назначењем у полазном, х-мол тоналитету. Одсек пласира остатак поетског текста, који гласи: "Преплави груд још једном очајем пустим, људскоме роду судба само мрење је дала! Још једном презри природу, себе, грубу силу што скривена// свјетом свемоћно влада// и неизмјерно то ништавило свега!"¹¹ Овај одсек пласира наведени текст музичком фразом која почиње узмаком, текст је дат веома згуснуто, претежно силабично. Мелодијска вокална линија је развијена, и за разлику од ранијег, већином поступног покрета, овде мелодију карактеришу чести скокови. Клавирска пратња контратаном излаже симултане акорде и местимично удваја вокалну деоницу. Динамичко-агогијске ознаке су присутније него у претходном току композиције, чиме се инсистира на већој изражајности музичко-текстуалне мисли. У том смислу, драматуршко-музички врхунац представља последњи стих: "то ништавило свега!", певан јако гласно, односно у фортисимо-динамици (ознака *ff*), уз динамичке ознаке – *sforcato* (*sf*) и крешендо (*cresc.*), као и артикулациону ознаку – *marcatissimo*.

Након овог завршног текстуалног одсека композитор даје инструменталну коду која у најгласнијој динамици (ознака *fff*), темпу *Grave*, и такту 2/2 пласира мотивски материјал са почетка композиције и тиме тематски заокружује музички ток. На тоналном плану уочава се тонална несталност, варирање од полазног х-мола ка субдоминантном тоналитету, е-молу, с тим да композиција завршава у е-молу. Цео описани одсек изграђен је од акорада, а модални призвук добијен је акордима као што су мали молски септакорд на тоници х-мола у вези са малим молским четворозвуком на његовој субдоминанти, или молска доминанта х-мола у комбинацији са субдоминантним трозвуком (како је, помало неочекивано, завршила композиција).¹² Следе нотни прикази самог финала композиције, прво у верзији на италијанском, а онда у верзији на српскохрватском језику:

11 У последњој реченици песме Десница у нотном запису додаје показну замицу "то" да би текст што боље адаптирао музици.

12 На овом месту потребно је истаћи упадљиву разлику у завршетку композиције, имајући у виду њихове две различите верзије. Већ смо поменули да су разлике током целе песме незнатне, али у финишу, у претпоследњем такту, јавља се веома битна разлика – у верзији композиције чији је текст песме на италијанском, у предзадњем такту, дата је хармонска веза са дурском доминантом х-мола и затим у последњем такту, разрешење у х-мол тонични акорд. У верзији која има оба језика, у претпоследњем такту дата је молска доминанта х-мола – у коначном разрешењу у субдоминантни акорд х-мола, што прави у тексту поменуто, неочекивано скретање у е-мол тоналитет на крају композиције.

The image shows a handwritten musical score for piano, consisting of three systems of staves. The first system includes a vocal line with the lyrics "tat-to!" and a piano accompaniment. The second system is marked "Solenne" and features complex piano textures with triplets and dynamic markings like "ff". The third system includes a bass line labeled "8. Bassa" and continues the piano accompaniment with dynamic markings like "ff".

Финале из верзије на италијанском језику

The image displays a handwritten musical score for a finale, organized into three systems of staves. The key signature is two sharps (F# and C#), and the time signature is common time (C).

- System 1:** The first staff is marked "Grave". The second system includes a piano part with a forte dynamic (*ff*) and a "Ped" (pedal) instruction. The third staff has a "Grave" marking and a "Subito" instruction.
- System 2:** The piano part features a "Cresc." (crescendo) marking and contains several triplet markings over the notes.
- System 3:** The piano part concludes with a series of notes marked with "ff" and "p" dynamics, ending with a double bar line and a fermata.

Финале из верзије на италијанском и српскохрватском језику

13 Током анализе ове композиције, осим коришћеног рукописа завршеног 24. јула 1931. године, биле су нам доступне још две Десничине верзије исте композиције. Од њих две, једна верзија је започета али није довршена, док је друга верзија довршена, а разликује се од коришћеног рукописа само у местимичним ритмичким променама, непрецизнијем ритмичком запису и у мало сиромашнијој клавирској пратњи.

14 Могуће је да је Десница или записао текст онако како се певао у његовом завичају или у Котару, или га је ипак прерадио за потребе своје композиције.

“Вечерњи напјев”

Композицију “Вечерњи напјев” В. Десница је написао 1931. године и наменио је за извођење сопрану и алту уз пратњу клавира.¹³ Текст песме преузет је из познате призренске народне песме “Ој, голубе”, а у композицији је прерађен и по строфама гласи:

1. строфа: “Ој голубе мој голубе! Не падај ми на малине. Ој!”
2. строфа: “Кад малине зреле буду и саме ће опадати. Ој”
3. строфа: “Баш ко’ сузе у дјевојке кад јој драгог земља крије. Ој!”¹⁴

У савременој народној певачкој пракси користи се текст који са мањим варирањима има следеће строфе:

1. строфа: “Ој голубе, мој голубе! Ој голубе, мој голубе!
Не падај ми на малине, горо зелена.
Не падај ми на малине, ружо румена”.
2. строфа: “Кад малине буду зреле, кад малине буду зреле,
И саме ће опадати, горо зелена.
И саме ће опадати, ружо румена”.
3. строфа. “Кано сузе девојачке, кано сузе девојачке,
Девојачке и момачке, горо зелена,
Девојачке и момачке, ружо румена”.

Поређењем ова два текста учава се да В. Десница не само да је прерадио – скратио текст у прве две строфе, него је и прерадио трећу строфу. Тиме је он потпуно променио суштинско значење оригиналне народне творевине: у призренској верзији песме виђење живота је оптимистично (енергија Ероса), док је у Десничиној композицији – трагичано (енергија Танатоса). Наиме, познато је да је народна песма “Ој, голубе” заправо еротска песма. У њој је млада, неискусна девојка представљена као румена ружа, младић – као голуб и зелена гора. Нетакнуте женске груди упоређене су са малинама које ће саме опадати када дође време бербе, односно, када љубавни пар достигне полну зрелост. У овом контексту, песма “Ој, голубе” представља једну од најпоетскијих народних творевина нашег поднебља.

Са постављањем новог стиха након друге строфе, текста “Баш ко’ сузе у дјевојке кад јој драгог земља крије”, Десница је дао нов смисао целокупној песми. Трагичан печат уткан мотивом смрти драгог мушкарца ствара од песме поетску целину која описује животни циклус, како човека као појединца, тако и љубави која почиње од невине младости и траје све до смрти, након које један актер остаје да оплакује другог. Метафорично о

том одласку живота латентно говори и наслов “Вечерњи напјев”, који може да симболише залазак сунца, односно гашење живота.

У музичкој надградњи прерађеног народног текста опажа се складна комбинација сетне двогласне мелодије и остинатне пратње. Цела композиција има форму песме вариране строфичности. Песма је дата у умереном темпу, тонални центар је ф-мол и такт је 4/4. У тихој динамици, над пратњом која комбинује равномеран покрет четвртина које пласирају трозвуке – са дискретним контратаном, изложене су прве две вокалне строфе песме. Обе строфе су по свом мотивском материјалу дељиве на следећи начин: након два такта са поетским текстом следи један такт клавирске пратње и онда још два такта строфе. Затим следи један инструментални такт, после чега је изложен двотакт са припевним рефреном, узвиком “Ој!”. Деонице сопрана и алта певају симултане двогласе у паралелном кретању најчешће интервала терце, а затим и кварте, квинте, сексте или унисоно, текст је третиран силабично и хоморитмично. Припевни рефрен, узвик “Ој!” изведен је са секундним силазним предударом на основни тон тонике ф-мола и траје скоро цела два такта. Тонални план у прве две строфе је стабилан, хармонски језик једноставан. Занимљиву појаву на хармонском плану представља Наполитански секстакорд који се јавља на крају прве две строфе и који се тек у припевном рефрену везује за тонични трозвук.¹⁵

Према драматургији проистеклој из текста, прве две строфе песме представљају уводну основу песме, стабилан експозициони део. Стога није чудно што је текст изложен у строфичној форми, без било каквог типа макроформалног варирања. Међутим, трећа строфа доноси драматуршки крешендо, самим тим и промене у музичком ткиву. Прва уочљива промена тиче се форме – након првог стиха “Баш ко’ сузе у дјевојке” текст строфе је раздвојен клавирском епизодом од девет тактова (означена са *Agitato*). Тиме је сва пажња усмерена на остатак текста, стих “Кад јој драгог земља крије.” Осим ове формалне промене, уочава се да је тонални центар промењен, из ф-мола у ас-мол тоналитет. Овим је померено симболичко чвориште, јер се и драматургија текста померила са првог на други, драматуршки крешендирајући стих, а такође је тоналном нестабилношћу подвучена поменута драматика. Међутим, припевни рефрен, узвик “Ој!” дат је у полазном тоналитету, ф-молу, којим и завршава композиција (последњи акорд је тонични акорд ф-центра са пикадијском, дурском терцом). Исплаконе сузе за људским губитком, падање вечери, смирај музике која надграђује описани поетски текст и атмосферу, дочарани су клавирском деоницом која оживљава почетак песме и која се све више губи, постепеним раслојавањем гласова, удвајањем гласова у унисоно и извођењем у све тишој динамици:

15 У класичној науци о хармонији познато је да се Фригијски квинтакорд (трозвук у основном облику који се налази на сниженом другом ступњу тоналитета), везује за трозвук на првом ступњу тоналитета. Његов први обртај, Наполитански секстакорд, по правилу се везује за Доминантни акорд. У Десничном запису видимо да је Наполитански секстакорд везан за акорд првог ступња.

- 16 У рукопису нема назнаке које године је дело написано. С друге стране, композитор је назначио да је трајање песме пет минута.

“Еј, пусто море!...”

Композицију “Еј, Пусто море!...” В. Десница написао је за глас и клавир.¹⁶ Текст коришћен у овој композицији преузет је из II чина драме *Максим Црнојевић* Лазе Костића и гласи:

“Еј, пусто море” Еј, пусти вали!
 Поносни бељци, срчани ждрали!
 Ви ми сву радост моју пренесте,
 и опет зато уморни н’јесте!

Који је од вас блажени ђога
 што ј’ одн’о морем драгана мога?
 Ил’ није један тако сретан?

Пена вас бела сва подузела,
сви сте га ваљда трком пренели,
зато сте бесни, коњици бели!
Ал' да вам пустим на леђа гојна
тугу кад драга изгуби војна,

тај терет не би пренети прегли,
сви би ко јањци морем полегли,
туга би моја у море пала –
ал' би и мене собом одзвала!”¹⁷

У Костићевој драми *Максим Црнојевић* ову песму пева Анђелија која чезне за својим драгим, Максимом, не знајући да он болије од богиња.¹⁸ Цитирани љубавни текст Десница је уобличио у соло-песму спорог темпа, *Lento*, и наменио је женском солистичком гласу, уз клавирску пратњу. Деоница клавира је током целе нумере сведена на симултане акорде дате у хомофоној фактури или дате над лежећим педалом у левој руци тј. басовој деоници. Према тумачењу текста, али и музичко-формалној организацији у Десничиној композицији, текст смо поделили на четири дела која су у музичкој творевини обликована у четири музичке целине. Први део текста чини поетски катрен који гласи:

“Еј, пусто море” Еј, пусти вали!
Поносни бељци, срчани ждрали!
Ви ми сву радост моју пренесте,
и опет зато уморни н'јесте”!

Овај катрен песме дат је у мало покретљивијем темпу, *Andante lento*, такту 4/4, и обликован је у једну музичку реченицу. На овом месту треба напоменути да је у предзнацима прве странице нота изостављена друга снизивица – ес, иза виолинског кључа (има је у бледој назнаци само у 1. реду, али с обзиром да током мелодијског тока композитор назначавача јасно разрешилицу испред ноте е, намеће се закључак да је поменута снизивица случајно изостављена на почетку песме иза виолинског кључа и да је полазни тоналитет – г-мол¹⁹). Поетски текст је третиран силабично, мелодија се креће у малом амбитусу, али комбинује тонове г-мола и г-балканског мола.

У даљем току песме, песник Костић се бави најтананијим осећањима девојке, разрађује њене идеје и психолошко стање, те је овај поетски и музички део нешто дужи и има улогу развојног дела. Поменути текст смисаоно и формално обликован је у секстину:

“Који је од вас блажени ћога

17 У рукопису нота није написана година нас-танка ове композиције.

18 Костићев стваралачки опус инспирисао је многе композиторе, резултат чега су многобројна дела, претежно инспирисана његовим стиховима. Драма *Лазе Костића*, *Максим Црнојевић*, није инспирисала само В. Десницу. Један од најчувенијих примерака музичког руха поменуте Костићеве драме свакако је опера *Кнез од Зеће* Петра Коњовића, компонована 1929. године.

19 У уводном одсеку клавирске деонице опажамо лествични покрет г-мола балканског, који се повремено јавља и касније.

што ј' одн'о морем драгана мога?
 Ил' није један тако сретан?
 Пена вас бела сва подузела,
 сви сте га ваљда трком пренели,
 зато сте бесни, коњици бели”!

И у композицији Деснице, пред цитирану секстину, такође је направљен кратак клавирски увод од два такта, промењен је такт – у 12/8, темпо је сада умерен, *Andante*, и тоналитет је нов – д-мол, а поменута секстина обликована је у две музичке реченице: прва два стиха чине једну музичку реченицу која завршава аутентичном каденцом д-мола, док друга музичка реченица садржи 3. и 4. стих, завршава аутентичном каденцом након чега следи спољашње проширење – текстуално, са 5. и 6. стихом, у трајању од још четири такта.

Након клавирског интермеца у трајању од девет тактова, у којем се композитор вратио у почетни, г-мол тоналитет и варирао такт из 5/8 у 3/8, асоцирајући тиме на народни ритам, уследио је један кратак одсек, одсек реминисценције. Заправо, на самом почетку овог, трећег музичког одсека, композитор користи технику сличну оној у сонетном венцу: он нови одсек, строфу почиње последњим стихом претходне секстине. Тај стих почиње великим словом и обликован је у формално незаокружену целину, двотакт, и то у новом такту – 12/8 и тихој динамици – *pp*:

“Зато сте бесни, коњици бели”!

Затим композитор даје наставак поетског текста, односно два стиха:

“Ал' да вам пустим на леђа гојна
 тугу кад драга изгуби војна”.

Овај дистих обликован је у четворотакт који завршава плагалном каденцом. У мелодијској линији запаже се осциловање г-мола балканског и г-мола, међутим ни на крају дистиха, ни након два инструментална такта у наставку, осим плагалне каденце нисмо нашли другачију потврду тоналитета.

Следи последњи катрен песме који гласи:

“Тај терет не би пренети прегли,
сви би ко јаџци морем полегли,
туга би моја у море пала –
ал’ би и мене собом одзвала”!

Композитор је ознаком *Tempo I* истакао да се на овом месту враћа у почетну атмосферу песме, односно враћа њене претходне карактеристике: спор темпо, г-мол тоналитет, такт 4/4, чак су и прва два стиха катрена уобличени у потпуно исту музичку реченицу као што је на почетку песме, уз минималне разлике у деоници клавира. Последња два стиха овог катрена односно песме варирају музички материјал претходне текстуално-музичке реченице. Друга реченица завршава плагалном каденцом г-мола, након чега су поново изложени мотиви инструменталног увода, дати у балканском г-молу. Следи одломак из ове соло-песме.²⁰

20 Сачувани нотни запис, рукопис соло-песме “Еј, пусто море!...” на неколико места није читак – замрљан је мастилом, потом, неке ознаке су изостављене (као што је поменути снизивица *es* на првој страни, која се појавила у мелодијском току у последњем, музички репризног катрену), док су неке ноте, па и акорди повремено танко прецртани. Међутим, како поред није дата варијанта уместо прецртане, нисмо то узимали у обзир.

tu - gu kad dra - ga iz - gu bi roj - ma

Tempo I.

Taj te-ret ne bi

calmo

pre - ne - ti mo - gli svi bi ko ja - ci mo - rem po - le - gli

- 21 Приликом израде овог рада биле су нам доступне две веома сличне верзије рукописа ове композиције. Како ни у једном нотном предлошку нема назнаке која верзија је прва настала, може се само претпоставити да је прва она мање савршена, тј. она у којој има мање агогичких ознака, ознака за трилере и украсне тонове.

II круг композиција

“*Capriccio*”

Композицију “*Capriccio*”, В. Десница написао је 1927. године. Дело припада подручју инструменталне музике. Како у рукопису није записано којем инструменту је намењено, анализом нотног садржаја може се установити да је написано за соло-инструмент (највероватније за виолину или виолончело) и клавир.²¹

У највишем систему налази се дурска мелодија, полазног Ес-дур тоналитета, док средњи и доњи систем чине обједињену клавирску деоницу која има претежно улогу хармонског фона.

Форма композиције је троделна и може се означити схемом: aba_1 . Иако је у овом комаду Десница инсистирао на изражајној агогици (ознаке: *deciso*, *marcato* итд.), односно на експресивном изразу мелодијске линије, уочава се, заправо, веома једноставан композиторски језик, мелодија је развијеног, високог амбитуса, али је ритмички скромна, сведена на равномеран покрет нотних вредности у трајању, најчешће, јединице бројања.

Начин промишљања и обликовања инструменталне музике у овом делу асоцира на касније Десничине вокалне творевине у којима је вокална мелодија распевана и развијена, док је клавирска пратња дискретна, искључиво у драматуршкој функцији дочаравања замишљене атмосфере. Следи одломак из ове композиције:

Capriccio

Niccolò Paganini

The image displays a page of handwritten musical notation for a piece titled "Capriccio" by Niccolò Paganini. The score is written on multiple staves, likely for a violin and piano. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and dynamic markings. Key performance instructions visible in the score include:

- deciso* (decisive)
- rit. molto* (ritardando, very much)
- grave* (slow)
- trillo* (trill)
- accelerando* (accelerating)
- a tempo* (at tempo)
- rit. molto* (ritardando, very much)
- allargando* (ritardando)
- Allegro* (lively)

The handwriting is in ink on aged paper, and the overall appearance is that of a historical manuscript or a reproduction of one.

“Успаванка”

Композицију “Успаванка” В. Десница написао је за соло клавир, 6. 8. 1953. године, дакле двадесет шест година после дела “Цаприцио”. Када се летимично, “на блиц” погледа партитура једне, па друге композиције, може се установити да је и после две деценије Десница задржао једноставан композициони језик, јасноћу форме и афинитет према лаганим темпима и троделним тактовима. У овом раду нама је било доступно више редакција, а ми смо користили и анализирали једину довршену, тј. ону на чијем крају је записан датум настанка: 6. 8. 1953. године. Остале редакције нису довршене, али су занимљиве због података који говоре о тренутној инспирацији композитора, о тематици, о особи која га је надахнула: на пример, на шмустикли једне од недовршених редакција Десница је записао испод наслова, у загради, поднаслов – “Златна рибица”, а потом на првој страници нота, у загради написао: “По пучкој пјесмици *Плакала мала рибица*”. Такође је у једној од верзија написао, уместо наслова “Успаванка”, следећи наслов: “Berseuse за Гагу (Златна рибица)”.

На шмустикли коришћеног нотног записа аутор је напоменуо да је планирано трајање ове композиције укупно пет минута. “Успаванка” је изузетно поетично клавирско дело, написано у троделној форми чија је схема $аба_1$. Темпо извођења је спор – *Lento*, такт је 3/4, а тоналитет Ф-дур. Композиција почиње тихо, у високом регистру инструмента. Широка дурска мелодија, дата у дужим нотним вредностима, дискретни двозвуци – као њена хармонска подршка, чине да атмосфера музике буде прозачна, кристална, све до каденцирајућег обртаја на крају дела *а*.

Нешто покретљивији је наставак, односно део *б* (*Poco piu mosso*), у којем се наставља спровођење теме у мутационом, ф-молу. У овом одсеку јављају се имитациони елементи, пре свега мотива теме, на релацији највишег и средњег гласа. У завршници развојног дела, упорним пулсом тона доминанте, местимичним удвајањем теме у октави и враћањем дурском тоналном центру, наслућује се повратак почетној идеји, односно, репризи (у схеми форме то је део $а_1$, у нотама означен као *Tempo I*).

Но, та реприза је доста варирана – прво тонално, због модулације у амол, а потом и у теми – мелодија је варирана мелодијски и ритмички (фигуром квартоле). Током дела *б*, у доњем регистру леве руке јављају се симултани акорди и пасажии у дуолама и квартолама, а у поновљеној репризи, $а_1$, разложени акорди и хроматика под удвојеном темом. Цео овај развијени мелодијско-ритмички ток нипошто није агресивног звука, напротив, истанчаним нијансама *riano*-динамике, све до најтишег звука подвученог ознаком *ppp* – на крају композиције, подвлачи се комешање свести пред одлазак у сан, у свет снова. Следи одломак ове композиције:

Росо рн *molto*

Handwritten musical score for piano, consisting of three systems of staves. The first system has two systems of staves. The second system has two systems of staves. The third system has two systems of staves. The music is in a minor key and includes various musical notations such as notes, rests, and dynamics.

22 Овако је насловљено на почетној шмустикли рукописа.

“Melodie” – “Largo cantabile” (за чело)²²

Композицију “Melodie” Десница је за извођење наменио виолончелу, уз пратњу клавира. Назначени темпо на почетку је *Largo cantabile*, што се преводи као “широко расијевано”. Управо тако се и развија солистичка мелодија чела (виолончела) – почиње у ниском мелодијском регистру (у 1. октави писаног опсега), да би током композиције достигла и 3. октаву (тон *ас3* писаног опсега).

У питању је лепа, развијена мелодија заснована на једноставном ритму. Упадљиво је да у рукопису нотног записа скоро нигде нису уписане ознаке уобичајене за гудачку партитуру (понегде их има – у развојном делу, на пример), а такође су већином изостављене агогичке, динамичке ознаке (осим легато-ознака), тако да је “распеваност” музике, у овом случају, у већој мери остављена извођачу на вољу.

Први одсек композиције чини мелодија обликована у две велике реченице, вариране мелодијски и хармонски, при чему прва реченица завршава аутентичном каденцом терцног положаја тонике, док је друга реченица проширена и завршава потпуном аутентичном каденцом ас-мола. Прву реченицу такође одликује равномеран ритмички покрет, док се у другој реченици појављују, на трећој четвртини у такту, украсне групе шеснаестина са хроматиком на почетку групе. Деоница клавирске пратње је скромна, базирана на педалном тону у басу, октавама које удвајају соло-мелодију, двозвучима и ретким акордима који хармонски боје целину.

Други одсек је дат у нешто покретљивијем темпу, означеном *Piu mosso*, мелодија почиње у Е-дур тоналитету, да би, уз многобројне хроматске промене, како у мелодијској линији тако и у деоници клавирске пратње (разноврснијој него у претходном одсеку), дошло до иступања у фис-мол, потом у д-мол, тоналитет који је и на крају записа. На овом месту би требало констатовати да је овај одсек тематски веома неповезан и не делује тематски заокружено, посебно што до каденце на крају није доведено хармонски поступно и није довољно јака да би потврдила нов тоналитет убедљиво. Сам мотивски материјал у соло-деоници, мелодија која је препуна хроматике, не пружа звучни утисак тематски заокружене мисли. Стиче се помисао да је композиција незавршена, да је ово одсек иза којег би требало да следи реприза почетног одсека или неки нов одсек којим би се повратила композициона и тематска равнотежа. Следи приказ почетка описане композиције:

Cantabile

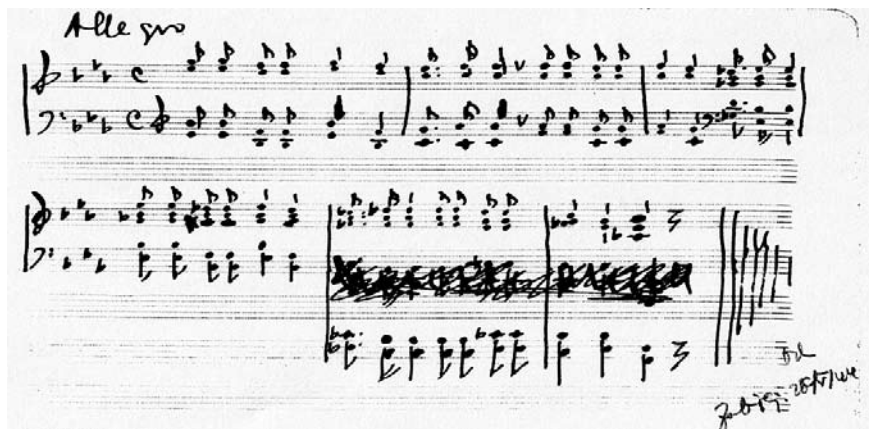
Handwritten musical score for *Cantabile*. The score is written on multiple staves, showing a melodic line and accompaniment. The tempo is marked *Cantabile*. The notation includes various note values, rests, and dynamic markings such as *p* (piano) and *pp* (pianissimo). The score is organized into measures, with some measures containing multiple notes or rests. The handwriting is clear and legible.

- 23 Испред датума, Десница је записао још нешто, што почиње са “Од...”, али наставак нисмо успели да одгонетнемо.

“Allegro” – инсерт

Вероватно осмишљавајући неку већу музичку целину или, пак, музику за одабрану атмосферу или пригоду, Десница је, како је и сам датирао, овај инструментални фрагмент записао 26. 5. 1944. године:²³

У питању је реченица од шест тактова који почиње у Ес-дуру, а завршава у ас-молу. Реченица почиње у виолинском систему, тј. у вишим регистрима, четворогласно, да би се, у развијању свог тока, хармонски став ширио и прерастао из четворогласног у петогласни. Фактура става је хомофона, хоморитмична и све заједно, осећа се свечани, донекле маршевски карактер музике.

“На ноћишту”

Композиција “На ноћишту” намењена је соло-извођачу и клавиру. Композитор је начинио две редакције ове композиције – старија је непотпуна, док се у новој уочавају “дотеране” динамичке целине и уреднији нотни запис. На шмустикли новије редакције, као и у њеном нотном запису, није наведено којој врсти извођача је намењена солистичка деоница, мада може да се претпостави да је у питању гудачки инструмент. Клавирски увод је експресиван, у ф-молу, комбинује тактове 4/4 и 3/4, састављен је од седам тактова базираних на комбинацији двогласне тужне (*lamentoso*) мелодије, као и симултаних и разложених акорада датих прво гласно (*sf*), а потом тихо, као ехо (ознака: *quasi di eco*).

Занимљиву појаву представља први двотакт у соло-деоници (8. такт композиције), изложен одмах након уводног инструменталног одсека. Солистичка мелодија је постављена изнад субдоминантног акорда ф-мола у клавирској деоници, а мотивски материјал соло-мелодије је делив на два такта, при чему други такт карактерише силазни покрете триола. Оно што је заиста интригантно јесте јединствена појава текста у овој композицији – испод мелодије првог такта двотакта. Текст гласи: “На небу звезде”. Ове речи третиране су силабично, мелодија је силазног покрета, а на последњем слогу речи “звезде” композитор је написао корону – знак да се застане и одмори. У клавирској деоници је на почетку тог такта дат субдоминантни акорд ф-мола, уз ознаку *strappato*, што значи “трзајући”, те упућује на то да поменути акорд треба да се изведе разложено и нелегато. Испод речи “звезде” нема клавирске пратње, чиме се још више подвлачи карактер застанка, одмора. Већ у другом такту поменутог двотакта нема појаве поетског текста, клавирска пратња удваја покрет триола и обогаћује мелодију написану у соло-деоници. Намећу се две претпоставке: да је јединствена појава текста нека врста мотоа, показатељ укупног карактера композиције, или, пак, да је композитор имао у виду одређени поетски текст за целу композицију, али га није потписао у целини, него само у наведеном једном једином такту.

У наставку првог одсека композиције, Десница дијалогизира деоницама, излажући материјал час само у клавирској, час само у соло-деоници, местимично их даје заједно, како је нпр. на страници 3 рукописа. Он често потписује и ритмичке варијанте у соло-деоници (ознака: *opp.* од *oppure*, што значи на италијанском “или”). Ипак, већи део првог одсека изводи клавир, а одсек завршава пикадијском терцом у деоници клавира.

У развојном делу композиције (од 2. такта 2. реда 4. странице), над једним разложеним акордом у сваком такту, пласирана је мелодија од 8 тактова, у б-молу. При завршетку те мелодије, У деоници клавирске пратње разложен је трозвук молске доминанте, и тај акорд је послужио повратку у полазни ф-мол тоналитет.

Од ознаке *Agitato* почиње трећи, последњи одсек композиције, базиран делимично на варираном мотивском материјалу из клавирске деонице првог одсека, док је у соло-деоници постављена мелодија дужих нотних трајања која својим материјалом час кореспондира, час се удваја са клавирском деоницом. У овом одсеку, на 7. и 9. страници нотног записа уочавају се ознаке за гудачки штрих, те овде може да се реално посумња да је соло-деоница намењена неком гудачком инструменту. Композиција завршава у б-молу, при чему након каденцирајућег обрта композитор проширује каденцу за четири такта у којима даје пулс симултаних акорада, у хармонској вези: VII варијантни – I ступањ.²⁴

24 Композитор Десница даје 7. и 9. страницу у две варијанте, при чему је неважећа прецртана, тако да смо у овој анализи користили ону важећу, непрецртану..

На крају се треба осврнути на старију редакцију ове композиције. Она се не разликује музички битно од нове, осим у ретким динамичким нијансама. Међутим, у старој редакцији, у 3. реду 7. странице нотног записа, са почетком атмосфере означене са *Squillante* (значи “звонко”), мелодијска линија солистичке деонице је ритмички незнатно промењена, а изнад ње је песник Десница написао текст: “Дођи ми” (истовремено у клавирској деоници записана је ознака: *passione* – значи “страсно”), након чега следе три такта скоро иста као у новој редакцији, потом два нова такта у наставку и затим још четири прецртана такта којима је у први мах требало да се заврши композиција, а који се, очито, ипак нису допали композитору. Следи одломак из новије редакције, део у којем се једини пут појавио текст:

Handwritten musical score for voice and piano. The score is in G major (one sharp) and 4/4 time. It consists of four systems of staves. The first system shows the vocal line with lyrics "na nelni zipe - zde" and the piano accompaniment with the instruction "stappato". The second system continues the vocal line with a fermata and the piano accompaniment with "fz". The third system shows the vocal line with a fermata and the piano accompaniment with "contra". The fourth system shows the vocal line with a fermata and the piano accompaniment with "ribato". The score is written in a cursive, handwritten style.

III круг композиција

“Бубица”

Стваралачки сензибилитет В. Деснице, његов креативни замах остварен је кроз поетски опус који се, према речима академика Радомира В. Ивановића, базира на сложеним “лирским и филозофским рефлексима (logos)” ствараоца. Он о томе пише следеће:

“Десничину лирску слику свијета најчешће карактерише хедонизам, панкализам и перифраза. Све наведене особености показују се у невеликом броју лирских минијатура, у којима пјесник економише изражајним средствима, појачава експресивност сваке импресије и илуминира оне детаље помоћу којих се стиче цјеловита слика. И сам цијенећи *ианџеистичко назирање на свијет*, пјесник помно брине о вишезначности пјесме, а нарочито о елементима који припадају *сликовитости, тоналитету* и драмском *интензитету*. То значи да је склон синкретичкој форми изражавања, тј. оним *кашторијама креативне природе* до којих му је, поред *рефлексивности*, највише стало”.²⁵

Управо у Десничиној лирској песни “Бубица”, могу се пронаћи све особине ауторовог лирског света, које је у поменутој књизи навео академик Ивановић: песник “сликовито” пореди тишину која остаје после одласка бубице – са дискретним присуством драге особе, потом сензибилитет драге особе – са безбрижним карактером птице шеве, а осмех драге особе му је утеха и призива сећање на очински дом. Тамни “тоналитет” и “интензитет” огледа се у градационом поређењу песника, у којем се из тишине бубице, преко прскања кише, стиже до драматичне “буке наказних гнома”.

Оваква психолошко-поетска минијатура инспирисала је савременог композитора 20. века, загребачког музичара Iva Lhotku Kalinskog, да напише композицију на описане стихове. У питању је соло-песма “Бубица” – за глас и клавир.²⁶ У одштапаним нотама песник Десница је написао својеручно да је песма настала 2. 7. 1956. године. Поетски текст гласи:

“Ти си од бубице тиша,
безбрижна малена шева,
плаха ко прољетња киша,
ведра ко дијете кад пјева.

25 Радомир В. Ивановић, *По сунчаном сашу (Поешика и естетика Владана Деснице)*, *ibidem*, стр. 25.

26 Ivo Lhotka (уметничко име Ivo Lhotka – Kalinski, 1913-1987), био је композитор и певачки педагог. Највећи успех остварио је на подручју вокалне музике, на првом месту, опере. Његова дела инспирисана су стваралаштвом Марина Држића, Бранислава Нушића, Мирослава Крлеже, Тина Ујевића и многих других писаца тадашње државе (СФР Југославије). Као и В. Десница, био је љубитељ филмске уметности, тако да се опробао као композитор музике следећих филмова: “Нису знали јер су мали” (1960), “Погреб Штефа Халачека” (1960), “Луда граја због трамваја” (1962) и “Три јунака” (1962).

- 27 "У другој строфи композиције примећујемо разлику у поетском тексту. Наиме, у оригиналном поетском тексту, строфа почиње речима "Осмјех твој", док у композицији пише "Твој осмијех". Такође у композицији пише "сред буке" уместо "сред цике".
- Осмјех твој често ми сине,
сред буке наказних гнома,
ко призрак сретне тишине
ко спомен очинског дома".²⁷

- 28 Др Слободан А. Јовановић, *Речник књижевних израза*, БИГЗ, Београд 1972.

- 29 У првој строфи песме, на завршетку 2. стиха, у речи "шева", на првом слогу речи је дугоузлазни акценат, док је на завршетку 4. стиха, у речи "пјева", на првом слогу речи краткоузлазни акценат; иста ситуација је и у другој строфи: на крају 2. стиха, у речи "гнома" је дугоузлазни акценат, док је на крају 4. стиха, у речи "дома" – краткосилазни акценат.

- 30 Миливој Солар, *Теорија књижевности*, "Школска књига", Загреб 1984.

- 31 Дејан Деспић, *Мелодика*, Универзитет уметности у Београду, Београд 1986.

Песма је сачињена од две строфе, које су у форми катрена. Сваки катрен састављен је од четири лирска осмерца, чији су стихови подељени на две риме, стихови су *укршћени*, односно, римују се по схеми: *абаб*.²⁸ Стихови строфе дати су у *нечистијој рими*, јер се у завршецима 2. и 4. стиха прве строфе, не подударују сви нагласци.²⁹ Такође примећујемо да су стихови компоновани према *женској* рими, у којој се подударују по два слога (тиша – киша, шева – пјева итд.).³⁰ Укупно посматрано, ова врста римовања стихова веома је погодна за мелодијску обраду, те није случајно што је ова песма инспирисала Iva Lhotku Kalinskog да је музички оживи и обликује.³¹

Композитор Ivo Lhotka осетио је лирску нит песникове идеје, те је песму уобличио у у дводелну форму *аб*. У споријем темпу, *Adagio* (значи: озбиљно), валцеричном такту 6/8, након молског увода у цис-мол тоналитету, прва текстуална строфа пласирана је у виду једне музичке реченице у Е-дур тоналитету – у схеми форме, то је део *а*. Над дискретном клавирском пратњом датом у тихој, пиано-динамици (коју чине педални акорд тонике Е-дура – у левој руци, и једноставни трозвуци и двозвуци – у десној руци), дата је лирска нежна мелодија, третирана силабично. Музички материјал реченице разрађује два музичка мотива, при чему је посебно занимљив други мотив – покрет медитеранске вођице (силазни покрет). Ова, медитеранска особина у мелодији Lhotke, може се у више наврата наћи у неким музичким остварењима В. Деснице.

Друга текстуално-музичка строфа – у схеми форме то је, део *б*, подељена је на два дела: прва два стиха обликована су у музичку реченицу у цис-мол тоналитету, затим је наставак текста одложен интерполираним инструменталним уметком у трајању од једног такта, да би, затим, уследио наставак, последњи стих строфе, изложен у Е-дур тоналитету, а обрађује мотивски материјал са почетка прве строфе. Такође је овде разрађен и материјал претходне музичко-текстуалне реченице, тако што је тај материјал вариран, пре свега, ритмички – скраћивањем материјала и ритмизацијом помоћу фигуре дуоле. Следи нотни приказ ове композиције у целини:

BUBICA
STIHOVI: VLADAN DEBNICA

Adagio (♩ = 54) MUZIKA: IVO LHOTKA-KALINSKI

mp. espr. *p*

Ti si od du-bi-ce ti sa bezbrizna ma-le-ra se-va
 pi-ara ko pro-jat-na ki-sa, vsi-ara ko di-jeta ka-d-ri-va. Osmijeh tvoj često mi si-ne, svedo-
 žu-ke na ka-zni-š gno-ma ko pri-zrak sre-će u ti-ke
 ko spom-en o ži-vota-š do-ma.

- 32 Добро васпитање и образовање које је стекао живећи у Далмацији, окружен италијанском културом, допринели су да развије љубав према трима гранама италијанске културе: 1. љубав према књижевности и естетици, 2. љубав према сликарству и архитектури, као и – 3. љубав према музици и филму.

Анализирано музичко стваралаштво В. Деснице упућује на његову велику љубав, познавање музике и потребу да се музички изрази, пре свега, на подручју вокалне и камерне музике. По хронолошком распону настанка композиција (1923-1954) евидентно је да је Десница већи део живота самоиницијативно и предано посветио музичком образовању и истраживању техника компоновања, као и симболичком и донекле филозофском настојању да повеже реч и тон, визуелну причу (идеју) и тон, атмосферу – импресију и тон, осећања – експресију и тон.

Имајући у виду да је већина инструменталних композиција намењена гудачком инструменту уз пратњу клавира, може се закључити да је Десница у свом детињству, научио да свира на гудачком инструменту и клавиру, да се упознао са њиховим основним звучним карактеристикама и извођачким могућностима, те да то знање пренесе и у нотни запис. Познато је да је Десница током целог живота посећивао концерте и радио на свом музичком образовању. Његова уметничка инвенција огледа се у лепим и питким мелодијама, дискретној и пробраној клавирској пратњи и веома описном, текстуалном тумачењу агогике извођења, увек на италијанском језику.³²

Превасходно опредељење за литературу дало је и најснажнији печат у његовим вокалним композицијама – соло-песмама уз пратњу клавира. Видимо да писца Десницу, за његов приступ музичком обликовању, привлаче песме као што су, између осталих: “А се stesso” и “Мој голубе” (обрађена народна песма “Вечерњи напјев”), односно песме које имају изражену психолошку драмску радњу и припадају “филозофским рефлексима” Десничине имагинације, док његова поезија “лирских рефлексима” каква је нпр. песма “Бубица”, привлачи друге ствараоце, по изворном опредељењу, композиторе.

На крају треба истаћи да је Десница желео да прелика пролазност живота (личног или општег, литерарног) са свим његовим комплексностима – на подручје уметности, односно да свакодневне догађаје који су “зачињени” аматерским костимираним представама и музичким секвенцама, преточи у поетско-музичке или само музичке целине. Чак су и његове личне импресије и експресије добиле своје рухо у виду краћих инсерата, као што смо имали прилике да видимо у инсерту “За *Spirite*”. Необјављивањем свог музичког опуса, Десница је указао на донекле личну потребу да се музички изрази, без веће амбиције да свету покаже и објасни своје стваралачке идеје и замисли. С друге стране посматрано, песник

најбоље разуме песника, те је Десничина текстуална и музичка надградња изворног поетског предлошка значајна како у тумачењу поетског оригинала, тако и у отварању нових тумачења, стварању нових визуелних представа и, посебно, јединствених звучних представа, због чега би било пожељно објавити ову заиста значајну Десничину заоставштину.³³

³³ Мимо овога рада остао је Десничин однос према музици у филмовима снимљеним на његове сценарије, на пример, у филму "Концерт".

Миланковић или лако је тенију

У својој *доследности индиректним поднасловима* Ђорђе Оцић је ово своје дјело, у којем се Миланковић први пут јавља у литератури под својим правим именом, назвао неоренесансним играчком. Овај поднаслов дугујемо чињеници да је ријеч о сусрету двојице људи ренесансних ширина, Милутину Миланковићу и Милану Кашанину, а у тај оквир одлично се уклапа и Милутинова супруга Христина.

Ријеч је о драматизацији приповијетке *Јашо*, из књиге *Сувенири*, с тим да је, сукладно законима жанра, уведен један нови лик – Тинка Миланковић а и Милан Кашанин је добио активнију улогу него у причи. Свјестан да је прича у форми Миланковићевог монолога (што *Јашо* у суштини јесте), иако погодна за драматизацију ипак искупише статична, Оцић помјера почетак радње и уводи нови лик. У причи се све дешава *in medias res*, одмах креће директни разговор научника и књижевника а у играчку тече брачни разговор Милутина и Тинке, врло животан и духовит. Они који су Миланковића замишљали живог, на основу *Успомена, доживљаја и сазнања*, имају прилику да га виде у овом драмском комаду. Оцић, изванредни познавалац завичајног менталитета, мајсторски ваја Миланковићев лик. Посебно вјешто изграђен је лик Тинке која, у разговор двојице мушкараца који се спремају на суочење с крупним темама, уноси неопходна зрна соли и дахове свјежине.

Ђорђе Оцић

*Миланковић
или
лако је тенију*

– неоренесансни игроказ –

Л И Ц А

МИЛУТИН МИЛАНКОВИЋ, научник

ТИНКА, његова жена

МИЛАН КАШАНИН, књижевник

ПЕВАЧ, с гитаром

*Уместо пролога – соні-увертира: њесма Ђорђа Нешића
РОДНА КУЋА МИЛУТИНА МИЛАНКОВИЋА У ДАЉУ,
из збирке ПРОЗОР КРОЗ КОЈИ ДУНАВ ТЕЧЕ.
У позадини, на плаћну, фоотографија ње куће с
ојусшошеном башшом и јединим бором.*

ПЕВАЧ (с тишаром):

Давно је све избледело
И завезало се у чвор.
Од свега што је вредело,
Преостао је бели бор.

Некад су стизале лађе
Из царствујушче Вијене;
Сад само скитница зађе,
С понизним репом хијене.

Мичу се ледене капе
И пуца Земљина кора;
Пишу се нове мапе
По кожи белог бора.

Твоја се распада соба:
Долази ледено доба.

*Чује се, или види, ПРОЗОР КРОЗ КОЈИ ДУНАВ ТЕЧЕ,
како би “ћрозор” из наслова збирке био најава “сценског
ћрозора” – ћризора који следе, а шшо “шеку” у
контрасшу с шоном и садржајем соні-ћролога.*

* * *

*Научников београдски дом, у јолушми.
МИЛАНКОВИЋ у кућном ојршачу, лежи на софи с
ћрекршшеним рукама на ћрсима.
У позадини (на плаћну?) осветљена панорама Београда
с Калемејданом и Мешшровићевим “Победником”.
Тишина. Зашим из групе ћросторије гоиуре ллас
ТИНКИН.*

ТИНКА (*из даљине, умилно*): Ми-лу-ти-неее!

МИЛУТИН се не помера.

ТИНКА: Милутине, мили мој, време је да устанеш.

Пређајање: ишчезава панорама Београда у позадини, а осветљава се салон.

МИЛУТИН и даље мирно лежи. Зајим ТИНКА улази, прилази мужу и нежно га дрмуса.

ТИНКА: ‘Ајде, молим те, нема смисла да те гост затекне оваквог, поготово што први пут долази у посету. А он слови за правог господина и у држању и у писању. Париски ђак, Сорбона! (*Пошом креће у последње дошеривање себе и салона, али наставља да “цвркуће”...*) Сигурна сам да је и до њега стигао глас да сам се школовала у Женеву... Такав гост очекује да ће га дочекати отмен домаћин који је изашао из “бечке школе” а и у Београду задржао манире стечене у царском граду.

МИЛАНКОВИЋ: У мојој кући бечка школа узима балканско усмерење.

ТИНКА: Боже, баш си неозбиљан. Такав ћеш и остарети.

МИЛАНКОВИЋ (*иречански расипежући*): Наш Стева би рек’о: “Каки се риђо ојдребио, таки је и оседио.”

ТИНКА: Ти последњег даљског кочијаша уважавааш више него неког београдског професора.

МИЛАНКОВИЋ: Стева није био последњи кочијаш него...

ТИНКА: ...први међу парадним фијакеристима... Знам све твоје хвалоспеве Даљанима, морала сам да их упамтим јер их непрестано понављаш.

МИЛАНКОВИЋ: Али никако да упамтиш: не каже се Даљани него Даљци.

ТИНКА: Добро, Даљци, Даљци, и Даљкиње, а не Даљанке... А Даљкиња није била она лепа гувернанта, твоја прва љубав, која је знала да се умили твојој мајци... Кад год би нешто лоше учинио, она те не би грдила, него тешила речима твоје матере: “Нека, ко зна зашто је то добро.”

МИЛАНКОВИЋ: И твоја мати је исто говорила...

ТИНКА: Али, твоја гувернанта није додавала оно што су наше мајке: “Знаћемо шта је добро, само ако не буде, не дај Боже, болести и рата.” А за тебе је увек све добро, да боље не може бити.

МИЛАНКОВИЋ: Шта ћеш боље, кад је могло и горе...

ТИНКА: Било је и горе, и страшније од горег...

МИЛАНКОВИЋ: “Било, па прошло, а боље је дошло...”

ТИНКА: Рекли би Даљани, пардон, Даљанци, партон, пардон – Даљци:

Богу хвала што Кашани нису из Даља.

МИЛАНКОВИЋ (*лицем према жени*): Кашани су из Белог Манастира којег од Даља дели само Драва.

ТИНКА: Истина? Значи, била сам у заблуди кад сам мислила да се ти и г.

Радивоје разумете по вашем, тајном споразуму из више математике, који сте склопили и пре него што сте се лично упознали. Сад ми је јасно да је и због завичајне блискости једино он био за то да из Беча дођеш на београдску “Технику”. За остале професоре “техничаре” био си сумњив и као аустријски шпијун.

МИЛАНКОВИЋ (*сиушића руке и мало подиже главу*): Њима могу само да захвалим што сам се нашао на “Филозофији”.

ТИНКА: Тада ниси тако мислио.

МИЛАНКОВИЋ: Ништа ја нисам мислио, али је тако испало.

ТИНКА (*иронично*): Да не може бити боље!

МИЛАНКОВИЋ: На Техници се држи само обична Механика, земаљска, а ја сам на Филозофији добио Небеску...

ТИНКА (*иронично*): Добио си и за најбољег пријатеља водено божанство –

Мику Аласа, ту математичку величину, филозофску ширину феноменалних размера, а највише неограничену боемчину – тог главног кривца што си се, изван факултетског амфитеатра и балских дворана – узгред, у којима се све ређе појављујемо – у кафани и кући сасвим попростачио...

МИЛАНКОВИЋ: С Миком сам научио како да се човек окомоти, опусти...

ТИНКА: ...раскомоти, разгаћи, распусти... А ти га ниси научио ни да плива... Мика Алас, савска легенда, а не уме да плива, само што то од своје рибарске братије крије као змија ноге. Сâм си ми причао да си га водио у Даљ, да би у Дунаву научио да плива, а онда сте отишли на Планину – планина, а брдашце! У виноградској кући сте се запили. Утопили сте се у вину и заборавили на Дунав и пливање, па се Алас вратио на Саву и остао вечити непливач...

МИЛАНКОВИЋ: Па, шта!

ТИНКА: “Шта онда!” И то си научио од Мике Аласа. Мудрост, велика! Он

је за тебе толико велики да си му и песму певао. Ти – песник! Ха, ха.

МИЛАНКОВИЋ: Знаш и сама да је то пошалица у стиховима.

ТИНКА: Знаш, али сам морала да је научим напамет.

МИЛАНКОВИЋ: Ниси морала.

ТИНКА: Добро, хтела сам.

МИЛАНКОВИЋ: Да би нас исмевала.

ТИНКА: Па, шта онда! (*Зашићим њародира ионако њародијски садржај њесме, шћио њеџа, који се налакћио на софи, орасћоложује, увесељава – “разбућује”. Уз музићку ѡрашћу, из даљине.*)

Док ТИНКА рецћићује, у ѡзадини се неко време смећују фотћограф­ије рибарења на реци и шабла с маћемаћичким формулама, да би ѡред крај рецћићовања фотћоси ишћезли.

Од свих наших научника
Најјачи је мајстор Мика
Кад се тиче крканлука
И математичких наука,
Другим реч'ма, гозбе, вина
И “егзактних дисциплина”.

Како ли се роштиљ жари,
Како ли се “интеграли”,
Како ли се шаран пржи,
Како ли се кува штука,
Његова је све то струка.

Руковање мередова,
“Конвергенција редова”,
Све проблеме тому сличне
И “функције елиптичне”,
Он разуме те послове
И зато се мајстор зове.

Што загризе он то скрка
Био проблем, било штука.
Он не мари за почаст,
Сем када му доћу с масти,
Јер је Мика рибар прави,
У науци и на Сави.

Ситну рибу он не пеца,
Ни буцова ни гречца,
Већ аловом вата рибу,
“Теореме” и “системе”
Њима пуни барке, књиге.

На богатој софри Мике,
 Пуне књиге и кечиге,
 Има увек добра вина,
 “Интегралних једначина”,
 И “Размака” и “Спектара”,
 Сома, смуђа и ајвара,
 Разноврсних “феномена”,
 Мезетлука, шунке, рена.

Ту хранимо своју душу
 И квасимо своју гушу.
 Што ј’ за јело, појешћемо!
 Што ј’ за пиће попићемо!
 Све ће лепо да се свари,
 Ал’ ће још и нараштаји
 Који стигну кроз векове
 Хранити се са софре ове.

МИЛАНКОВИЋ (*седнута на софи, ајлаудира*): Браво, браво!

ТИНКА: Хвала, хвала. (*Клања се и кокетно оглази. Затим се брзо враћа*):

Још ниси устао. Није нимало чудно што се по Београду говори да цео дан спаваш, а да ноћу радиш.

МИЛАНКОВИЋ: Ти најбоље знаш шта радим ноћу.

ТИНКА: Хоћеш да се по чаршији прича још и то како проводимо наше ноћи?!

МИЛАНКОВИЋ: Ако ти желиш...

ТИНКА (*привидно уозбиљено и љуштићо, оглазећи*): Никад нећу разумети да је један озбиљан научник и отац породице тако неозбиљан супруг и неуљудан домаћин.

МИЛАНКОВИЋ и даље седнута, заједан у даљину.

ТИНКА (*гласом из друге просторије узвикује, истински стројо*): Милутине, стиже гост!

МИЛАНКОВИЋ лајано устаје, прошеже се. Затим улази КАШАНИН. Домаћин се поздравља с гостом ошменом држањем, елегантно одевеним. Седају за стоичић на који КАШАНИН ставља подебљу фасцилу.

МИЛАНКОВИЋ: Надам се да сте се успели извући из ове камаре мојих умотворина.

КАШАНИН: О, напротив, све сам са неизмерним задовољством ишчитао, а почео сам чим ми је брат донео...

МИЛАНКОВИЋ: Стрепим да чујем ваше мишљење.

КАШАНИН: Усуђујем се, господине Миланковићу, да одмах кажем: немате ни најмањи разлог за било какву бојазан...

МИЛАНКОВИЋ: Уверен сам, господине Кашанине, да сте исправили све неправилности у језику и поравнали неравнине у стилу. Разумећете ме, живећи дуго у Бечу, и пишући на немачком, отуђио сам се од нашег језика, и нисам могао без тешкоћа да пишем на српском...

КАШАНИН: Ако сте имали тешкоће, ви сте их успешно савладали, јер се оне у готовом делу и не примећују. Штавише, чини се да сте с лакоћом постигли потпуну лексичку и синтаксичку исправност, јасност мисли и чистоту стила. Ови рукописи нимало не заостају за писмима што сте их слали с ваших лагодних путовања кроз простор и време. А она су једнако љупка и допадљива као и Пријатељица која их је примала...

МИЛАНКОВИЋ: Морам да вас прекинем (*сумњичаво, али учиниво*) – да мало не претерујете у похвалама?

КАШАНИН: Нимало! Мени је, штавише, непријатно да вам о рукопису говорим оно што сам рекао брату, јер би то могло да личи на ласкање, иако за тако нешто не постојни ни разлог, ни место... Сад не могу да не признам... Радивоју сам предложио да вам пренесе моје скромно просуђивање, али он је то одбио. Бићу стога слободан да, с вашим допуштењем, изложим...

МИЛАНКОВИЋ (*шаљиво*): Ако је мој пријатељ тако наредио, не смем да будем лажно скроман... Нема ми друге него да вас саслушам и отрпим и највеће похвале.

КАШАНИН: Упоређујући неке од ваших текстова с оригиналом, непрестано сам се изненађивао, наравно, пријатно, томе како један математичар и, смем ли рећи, “природњак”, преноси тврде немачке склопове у реченички ток српског језика и београдског стила. Истовремено, уживао сам уочавајући списатељске врлине које се не срећу често ни код писаца од заната... (*Гледа “мимо” научника, говори “шрећем лицу”, као да му је иако лакше него да похвале упућује иприсушном аутору.*) Писац на задивљујући начин сложену материју егзактних наука излаже тако што је не само лаичкој публици чини блиском и схватљивом, него притом остварује високе књижевне вредности. Научник који је до својих, у свету признатих теорија из

области астрофизике, геологије и космичке метеорологије, дошао математичким путем, успео је језиком лепе књижевности занимљиво испричати, да, *испричати*, не само своја научна достигнућа већ и теорије и открића највећих умова у астрономији, математици, физици, хемији... Успео је у оном најтежем – да споји сложеност и једноставност, дисциплину мисли и слободу казивања, стаменост идеје и мекоту реченице. Да сједини истину и лепоту! И ја сам се, на крају, више задивљен него зачуђен, запитао: како је успео? Како?!

МИЛАНКОВИЋ: Ваше је питање, ако се не варам, упућено мојој маленкости?

КАШАНИН (*враћа поглед према аутору*): О, не, ја сам питао – себе...

МИЛАНКОВИЋ: Па, јесте ли нашли одговор?

КАШАНИН: Нисам му се ни приближио.

МИЛАНКОВИЋ: Тражили сте га у оном што сам ја написао...

КАШАНИН: Свакако.

МИЛАНКОВИЋ: Можда би било боље и корисније да сте тражили међу странама и између редова које сте онако блиставо написали...

КАШАНИН (*искрено изненађен*): Ви сте...

МИЛАНКОВИЋ: Да, ја сам прочитао све ваше што ми је Радивоје дао.

КАШАНИН (*у неверици*): Не могу...

МИЛАНКОВИЋ: Не сумњате, ваљда, да нисам ваљано *прорачунао* коме ћу дати да разгрне ову гомилу хартије (*удара шаком по фасцикли*).

КАШАНИН: Захваљујем на поверењу и указаној части...

МИЛАНКОВИЋ: Но, немојте ни помислити да вам узвраћам комплименте само зато да бих избегао одговор на ваше питање о успешном сједињењу науко неспојивог...

КАШАНИН: Немојте се, молим вас, осећати дужним одговора...

МИЛАНКОВИЋ: Није реч о дужности него о мојој жељи да на ваше “Како?”, одмах узвратим: “Лако, сасвим лако!”... Ваше питање *како сам успео*, уистину ми је добро дошло, да бих свој одговор – *лако*, објаснио некоме коме вреди објашњавати, или, рекосте ви, испричати.

КАШАНИН: Радо ћу да чујем...

МИЛАНКОВИЋ: Зато *лако*, што све те разлике и супротности које побројасте већ су сједињене одавно, одувек. И више, све је то – једно. Јединствено. Исто. Истинито и лепо, сложено и једноставно, тачно и маштовито, канонско и слободно, научно и уметничко, нужно и случајно, трудољубиво и доколично... Чудите се, видим, што у то велико Једно, Исто, убрајам и труд, рад, и доколицу, опуштање. Чудиле су се, знајте, и моје колеге не само мом спекулисању о једнакости рада и доколице, поготово уздицању опуштености над

трудом, него и, увек изнова, мојој научничкој, нимало спекулативној, слави, а њима, трудољупцима, недоступној. Чудили су се највише зато што су ме обично затицали како лежим овде, на софи или у баштенској мрежи. Питали би ме кад ли сам стигао да урадим толико *шоја*, а стално се излежавам. Одговорио бих да сам све *шо* урадио док сам се излежавао. Моје речи су схватили, како друкчије, као шалу којом желим да забашури свој тајни, ноћобдијски труд. Ако би ме ухватили на раду у факултетском кабинету, говорио бих да *шо*, то за радним столом, јесте једини прави труд, мануелни рад и рачунска радња, али да ми не пада тешко не само зато што ми математика иде од руке, него и зато што њоме *шако* само дорађујем и дотерујем, израчунавам и доказујем, оно *лавно* што сам *направио овде*, на софи и у лежаљци. И ово би, наравно, примили као шалу, далеко, у васељенским размерама удаљено, од збиље радне доколице...

КАШАНИН: Не чудим се...

МИЛАНКОВИЋ: ...Нећу, ипак, да се огрешим о неколицину колега што схватаху да нема шале с мојим објашњењима правога научничког позвања. Овима су она била блиска и нису им у позвању сметала научна звања. Мом најбољем пријатељу, Мики Аласу, нисам морао ништа да објашњавам. Он ме је и сам забављао риболовачким причама, а ја сам им потпуно веровао разумевајући њихову истиниту поруку, док их је већина колега узимала само с њихове шаливе стране. Њима је истинитост Аласове и моје приче била далеко од “рада у доколици” зато што им једнако далеко беше збиља и истина оног Једног, Истог. Далеко, високо. У врху, до ког не могу да догледају: на врху јединствене Планине, Олимпа с ког се Једно, Исто, спуштајући се ка подножју, шири, раздваја и разбија, а на најнижим подручјима, у долини, разбијени делови међусобно се сударају, да би се онда, силом што избија из судара, поново спајали и, вођени сјајем искре која севне услед једнаке жестине обостраног удара, враћали првобитном Врху. Тај Врх је Врх свеколиког Ума. Искра је одсјај Идеје у идејама сукобљених честица Једног, семе Истог великог Ума, посејано у долини малих умова. Да би идеје заискриле и одсјајем узвратиле сјају Једног, да би семе исклијало, честице морају да својим мајушним умом осете величајни Ум, да Му вољом теже, да наумом Врх досежу. Честици с разумом, човеку, може разум којим се он толико горди, да помогне, али само посредно, јер мали ум до Врха лакше и брже стиже пречицом, путем тананих осећаја и јаке воље, будног ока, снажног инстинкта, осетљиве коже, преко неког органа у утроби, у корену, у петельци, у перају... свих бића што обитавају на падинама, на обронку,

у подножју – Планине. Нагон и воља, осећања и разум, и у одржању голог живота и у тражењу смисла живљења, и у научној спознаји и у уметничком доживљају, указују се умовима нишчих бића као средства којима се она дижу из подножја Олимпа према Врху: Врх указује на пут и пружа им лестнице којима ће се пењати, како би их свеколики Ум вратио себи – спасао из тамне шуме и мутних вода у долини... Јер, све је Ум, и Све излази из Идеје Његове. Кад Идеја дотакне мали ум, он је спасен. Друкчије речено, кад срце и воља мајушног бића приме Идеју великог Ума, оно је избављено, јер му се отвара пут ка Врху. У причама о малим умовима којима се посрећило да постану велики – велики у размерама Подножја – тренуци додира Великог и малог обично се називају или изненадним и случајним проникнућем Разума у законитости Природе, или Просветљењем којим је човек наслутио Тајну Света. Каже се, тако, да је плод јабуке случајно пао на главу Исака Њутна док је седео и дремао под њеном крошњом, а он се пренуо и тад му је синула идеја о закону силе теже. Али, откуд то да јабука падне баш на Исакову главу?! Та, падале су јабуке, и не само јабуке, на многе главе, па те главе ништа, осим мање или више бола, нису осетиле, а камоли нешто велико откриле. А можда је сам Њутн, иначе познат по томе што у Парламенту, као његов члан, никад реч није прозборио – један једини пут је само послужитељу дошапнуо да отвори прозор јер је загушљиво – причом о јабуци проговорио зато да би неком лаику одшкринуо капак на прозору према тајни свог, епохалног открића. Ако ништа друго, мене је том причицом дотакла *идеја* – да студентима испричам басну о гускама и да је искажем у отвореном писму љупком лаику, Драгој Пријатељици: да, пријатељици Истине и заљубљеници у божанствени Ум отворим књижевни прозор према Њему. Кажем *књижевни* зато што је мени, осим *умешности* математике, најближа *наука* речи. Као што је Ајнштајну поред његове уметничке, наглашавам *уметничке* теорије што обухвата физику, математику и философију, била најближа *наука* музике. А то доказује Албертов, наоко немушт, изговор – изнуђен одговор на тражење многих лаика: они су га молили да им поједностављено, на приступачан начин изложи своју, њима недокучиву теорију, а он им је рекао да је слаб на језику, али теорију може да *изрекне* тако што ће је одсвирати на виолини. Различити су, значи, путеви и “подручна” средства у Подножју, а циљ, Врх Истог, стално је исти. Умешност и уметност тачног и верног, умског превођења из једног подручја у друго, из мисли и осећања у речи, слике, ноте, цифре, и идеја у формуле, као и њихово међусобно претакање “из пуног у пуно”, све је

то ствар узајамне присности различитих исказа, питање дара малог ума и, надаре, оног срећног тренутка који се обично, а погрешно, назива случајним, кад се у једном уму подручја различитих исказа споје, не кратким већ трајним спојем, да би се потом мале идеје слиле у веће, и веће, у току ка великој Идеји највећег Ума. А после – све иде лако. Лако се међусобно претапају искази блиских подручја, лако се она уливају у матицу која брзо тече навише, према Врху врхова... Да је заиста тако, потврђује и моја истинита прича о гускама које, заједно с мојим малим умом, подиже и лаички и гушчији ум до – врховног Ума... Извините, занео сам се... (*Устаје.*)

КАШАНИН: Та прича о гускама...

МИЛАНКОВИЋ: Управо желим да је чујете целу, у овој камари је донекле, у назнакама... Само, претходно је потребно да одслушате нешто из мог бечког живота. Али, о томе не могу да говорим без луле, па макар у њој не било “ни по луле дувана”.

Улази ТИНКА. Доноси послужење, чула је последње сујругове речи о Бечу и лули.

ТИНКА: Беч, Беч! Ко о чему, мој муж о Бечу. Једино о чему више воли да прича, то је његов Даљ. Толико сам се наслушала о Бечлијама, нарочито Бечлијама, и о *Даљ- ци-ма ...* да ћу вас оставити насамо. Али, најпре ћу замолити Милутина да се пресвуче и седне с вама како доликује... па, макар држао и празну лулу дувана... Знате, лекар му је забранио дуван... (*Ојомињући*): Милутине!

МИЛАНКОВИЋ устаје и одлази. Устаје и КАШАНИН.

ТИНКА: Зашто ви устајете?

КАШАНИН: Непријатно ми је, госпођо Миланковић, да седим док дама стоји.

ТИНКА (*враћајући ја на столицу*): Само ви седите. Ја ћу да стојим, као и увек кад Милутин прима своје госте. Тада сам само домаћица, и више, боље рећи, ниже – слушкиња. Дама сам једино кад смо у гостима, или на некој свечаности, на балу, концерту, у позоришту. А жена – то сам кад нико не види. Тако професор Миланковић, а мој супруг Милутин, има супругу и жену за сваку прилику. И, њему је баш тако, и увек, добро и лепо... Но, да ме не бисте погрешно схватили – ја се не жалим! Мени није ништа ни лоше, ни ружно. Он ме је од првог дана нашег брака учио тим мојим улогама, а ја сам била одлична ученица. Он

каже, било му је *лако* да од мене начини изврсну ученицу, јер сам, каже, *лако* учила *како* да будем његова жена, а он је од мене брзо и лако учио како да постане мој савршени муж. А могло је да буде све тако лако, и лепо, и добро, зато што смо учили у љубави и од љубави. Тако каже Милутин, а ја му у томе, углавном, не противуречим.

КАШАНИН: Госпођо Христина, то је заиста тако лепо и добро...

ТИНКА: Ето, и ви кажете... и, зовите ме Тинка, као и сви...

КАШАНИН: Тако нешто племенито, и дивно, и, чему не рећи, узвишено, нисам никад чуо. О томе ћу, наравно, с вашим допуштењем, морати да пишем...

ТИНКА: За то вам, господине Милане, није потребно ничије допуштење, ни моје, ни Милутиново. Ми ништа не кријемо, чак радо говорио о свему што се ионако зна и види, што се и не може сакрити, осим, разумљиво, о оном интимном (*кокејно срамежљиво*) што скрива ноћ... Разумећете?

КАШАНИН: Разумем, разумем...

ТИНКА: Мој муж није скривао ништа ни о свом лакомисленом животу што га је водио пре наше веридбе. Говорио је, боље је да од њега чујем чисту и голу истину него да је видим упрљану злим језицима и оговарачки накинђурену. Ја сам, као и његови пријатељи, нарочито Мика Алас и ваш брат Радивоје, упозната са свим појединостима Милутинових провода по бечким салонима и унтерхалтовањима с лаким фрајлицама... (*Смеје се.*) Господин Радивоје уме да прави тако смешне досетке на рачун тих лаких љубави, да се морам смејати кад год их се сетим... Милутин ме је уверио да такве “љубави” нису никакве љубави, и да је истинску љубав доживео у браку са мном. А доказ моје љубави је и то што без љубоморе слушавам о његовим забављачким авантурама, којима се и сама забављам. Ја сам му чак дозвољавала да пише писма некаквој, сигурна сам, измишљеној Пријатељици, а не мени, рођеној жени. Па и зашто да се љутим на Милутина, кад знам да је измислио и та путовања “кроз васиону и векове”, са којих је слао љубавна писма.

КАШАНИН: Видим, поштована госпођо Тинка, да сте потпуно упућени у писање господина вашег мужа, чему се посебно радујем.

ТИНКА: Упућена? Па, ја сам прва све читала, и германштину посрбила како сам знала и умела.

КАШАНИН: Сада ми је јасније...

ТИНКА: Милутин и не крије моје заслуге за своје успехе – у свему.

Питајте га о чему год пожелите, па ћете чути...

КАШАНИН: Мене највише занима – мада ће ми ипак бити непријатно да

пита г. Милутина – како то да је, већ као признати и тражени стручњак и одлично плаћени градитељ, пристао да из великог Беча дође уз мали Београд, где ће бити професор са, тако рећи, сиротињским примањима... И најнедобронамерније гласине морале су одати признање тој жртви, положеној на олтар отаџбине.

ТИНКА (*и њак сега*): Драги господине, нема говора о жртви... Охладиће се пита, изволите, немојте чекати Милутина, он и онако сме само к'о птица... знате, лекар... Морам бар овде да пазим на њега, кад већ претерује на њиховим рибарским вечерама професорског колегијума, чији је главни организатор, ко други до – Мика Алас... Послужите се, слободно (*ишо јоси и чини*)... Занима вас “жртва”... (*Уозбиљено*) Истина је да је било жртвовања, али до тога је дошло неку годину након Милутиновог преласка из Беча у Београд, кад је с колегом, историчаром Станојем Станојевићем отишао у балкански рат. Ваш брат, господин Радивоје, прослављени Солунац, и шаљивџија, “чиновничко службовање” у рату Милутиново, Станојево – па и Мике Аласа који није био у истој јединици с њима – крсти “учествовањем у стварању ратне историје херојског српског народа”. Тиме највише пецка историчара Станоја. А кад Милутин и Мика препричавају своје ратне доживљаје, псују ко последњи кочијаши и рибари. Кажу “без псовања нема војевања”.

Док ТИНКА говори, у позадини се повремено јављају (“севају”) слике раиша, најкриљене поришрејима цара Фрање Јосифа и краља Пејра I Карађорђевића.

ТИНКА (*и даље*): Први светски рат – то је било више моје него Милутиново жртвовање, јер је он пао у заробљеништво а ја сам добровољно с њим тамо остала. Ми смо после венчања отишли у Даљ, да тамо проведемо медени месец и кренемо на свадбени пут у Беч, па у Женеу код моје сестре Данке. Али, то наше путовање потрајало је пуних пет ратних година. У току горких месеци заточеништва, ја сам помагала ујка-Васи, његовом поочиму – и Милутин и ја рано смо остали без очева – да га ишчупамо из осечког казамата, у бољи – карловачки логор, па из Карловаца у најцрњи, нежидерски логор, где је једва жив остао. Најзад смо га одатле извукли и – ми се нађосмо у Пешти. Тамо нам је сунце синуло. Муку и горчину логорских дана ја сам му блажила доносећи ручак и мирбе-питу, исту ову којом сам вас послужила. Милутин мирбе-питу није волео. Кад сам је донела у осечку Тврђу, у затвор, рекао је, боље би било да си ми донела парче

сланине. А од тада па све до дана данашњег само ту питу тражи... Једино је у Пешти нисам правила, није ми допуштао да губим време у кухињи. Имали смо преча посла и лепших забава. (*У њозадини, накрајко, њанорама Будимљешће.*) Преко дана, он је радио, писао, ја га пратила на клавиру, а увече – ‘ајд у посластичарницу, оперу, у друштво конфинираних Срба који су уживали пуну слободу кретања по Будимпешти, осим одласка из града. Последње године рата биле су наш медени месец. За то је најлепши доказ долазак на свет нашега сина Васка, рођеног Пештанца. Васко и Пешта бацили су у заборав и Осек, и Карловац... и Беч! (*У њозадини се смењују слике Будимљешће, Беча, ња њоново Београда, а све – с Дунавом.*) Пешта је најмање личила на жртвовање, као што ни Милутинов некадашњи одлазак из Беча у Београд није био никаква жртва. Супротно. Да је остао у Бечу, ко зна кад би постао професор универзитета, можда и никад, а у Београду је одмах заузео место за катедром. Само у Београду, а никад у Бечу, не би по свом укусу пројектовао и саградио овакву кућу. Само у Београду је могао да му један угледни професор и његова предивна супруга, поименце господин Станоје Станојевић и госпођа Олга, проводацише и ожени се једном поштенем миражциком која говори француски и свира клавир, и добије домаћицу за овакву кућу, а не да доведе из Пратера неку успијушу у изнајмљени бечки станчић... Да је остао у Бечу, сигурно би прекршио завет својих предака... Мајка га је молила и заклињала да се ни случајно не ожени Швабицом, па макар она била из најбоље куће... Али, ето, све је, хвала Богу, пошло по добро смишљеном плану и великом животном пројекту, које је могао да оствари једино и само у малом Београду, никад у Бечу...

Слике градова у њозадини, ишчезавају.

МИЛАНКОВИЋ улази; у елетантном је сакоу који личи на смокинџ, с лејшџир-машином и лулом.

МИЛАНКОВИЋ (*узимајући лулу у руку*): Само у Београду, никад у Бечу, и нигде на свету, овај Милутин не би нашао најбољу, најоданију, највернију, најпаветнију, најречитију и најлепшу жену на кугли Земљиној, и најслађу гушчицу у целој Србијици. (*Кавалерски јој љуби руку, она њега у образ, усњаје, усњају му столицу. Одлази.*)

МИЛАНКОВИЋ (*госпођу*): Ваше књижевно чуло није могло да не запази како птица, а нарочито гушчија врста, заузима високо место у хијерархији свих живих бића на Кугли...

КАШАНИН: Јесте, ваша прича о гускама...

МИЛАНКОВИЋ: ...на челу с гусаном, мојим кућним љубимцем, којег је до стојно заменила моја слатка љубимица Тинчица. Само, немојте помислити да у мом комплиментирању Тинки има имало шале или ироније. Та моја птичица летела је за мном и била уз мене у најтежим данима мог заточеништва у Аустрији, а умела је кад је устребало, да буде и лавица... Док вам је причала цвркућући, а сигурно је причала о томе, није вам ни приближно дочарала своја мољакања код надлежних власти у Загребу и Бечу, свој вапај за мој спас, вапај који је снажнији од лавовског крика. И данас, кад чујем њено цвркутање у њему чујем и то мољакање за мене и онај вапај... Али, чујем и мог гусана који ми даје знаке што ме упозоравају или на нешто лоше и ружно, или указују на добро и лепо. Неупућеном може Тинкино цвркутање да личи на женино звоцање мужу. А, верујте, да није њеног гласа, ја бих на овој софи заспао или бих буљио у плафон празна погледа. Тај глас ми је постао толико неопходан, да сам постао његов зависник. Кад би се дешавало да Тинка с Васком отпутује из Београда, мене ништа није могло да задржи у кући и софа је постајала напуштена и бескорисна. Али бих насилу прилегао, одмах бих заспао, и тиме дао за право онима који верују да цео дан у кући преспавам. А ја сам, у ствари, велики радник. Како бих иначе постигао да већ у Бечу постанем признати инжењер и научник. После дипломирања на Техници, пројектовао сам вијадукт у Алпима, водовод и канализацију у градовима К und К Монархије, докторирао под сводом Технике, који је обновљен и ојачан према мом систему армирања бетона... Узгред, иако сам свој систем патентирао, касније су га други користили под својим именом...

КАШАНИН: Недавно сам видео да је чланкописац у једном загребачком недељнику ауторство приписао – Руђеру Бошковићу!...

МИЛАНКОВИЋ: Чуо сам... Као да је том нашем и светском научнику потребно ојачати значај мојим армираним бетоном.

КАШАНИН: Имали сте судбину сличну оној коју је у свету доживео својим епохалним проналасцима наш великан Никола Тесла. Ваљда је то судбина великих људи који потичу из малог народа.

МИЛАНКОВИЋ: Ваљда. Али, поређење с Теслом је неоправдано. За разлику од њега, који је у једном Њујорку живео испосничким животом, као прави монах у манастиру-лабораторију, ја сам у Бечу – уживао. Уживао сам у свим благодетима које пружа тај град – колико у признањима толико и у погодностима од материјалне добити. Вредно

сам радио али сам се и лепо проводио у ресторанима, приватним и јавним салонима. Но, што сам више успевао и боље се забављао, у души сам све незадовољнији бивао. Јер, то ређање успеха у послу, низање звања и титула, новчаних примања, угођаја у јелу, пићу, отменом одевању и лаким љубавима, све теже сам подносио: то је низање у бескрај, ударање плусева унедоглед, корачање путем који, водоравно испружен, води – не видех куд... И, све чешће сам се питао докле може бројаница да досегне, до кад ћу рецкати по рабошу добитака, има ли краја путовању... Ипак, слутио сам, при том, веровао и надао се да мора постојати одговор на питања о крају низа, о *циљу* путовања. Мора, и то један одговор! Један, јединствен, једноставан, јасан, чист. Као што је чист и прост одговор на свако сложено, и најтеже, питање. Одговор што стаје у један исказ, знак, белег, лик, израз – Формулу, Реч, Став, Слику... И, оно што сам дуго само слутио у Бечу, јавило ми се сасвим јасно, у једном трену, у родној кући – објавио ми се одговор на питање о крају пута, *мој* пута, *мој* одговор: *мој израз*. А сигнал за Објаву даде ми глас – кућног љубимца.

КАШАНИН: Гусана?!

МИЛАНКОВИЋ: Да. Већ тад сам у Објави *израза* назрео и поруку: Иди из Беча Зигмунда Фројда у Београд Мике Аласа, иди од западних страна према балканским источницима, одакле ћеш с калемегданског гробена и атинског Акропоља Платоновим оком боље видети све стране света и из цариградске Патријаршије и Аја Софије, својим Новим календаром тачније мерити време, а најбоље и најтачније – пронаћи израз Свега у овом свету и изнад њега: Свет Идеја и Врх Ума.

У позадници, накрајко искрсавају и смењују се – калемегдански гробен с “Победником”, изнад ушћа Саве у Дунав; Пирејски залив и рив с “Ајолоном”; Златни Рој с Аја Софијом...

КАШАНИН: Опростите, а гуске...

МИЛАНКОВИЋ (*као да га не чује*): Свачијем *изразу* претходи бар на часак, као што је мом претходио, звучни знак који сваком – рекао би владика Раде – *умном чувству* најави макрокосмички Ум своју Објаву. Међутим, у тренутку “међувремена”, велики Ум усмерава Објаву малом уму преко, да кажемо, средњег *ума* који је заједнички свакој врсти бића. У ствари, средњи се *ум*, на неки начин, дели на мале умове јединки дотичне врсте. А сваки поједини знак, *израз* јединачног бића, једноставан по изгледу и мали по обиму, сажима у себи невелику суму

подзнакова – слова, бројева, црта, нотних знакова, рефлекса... И, сваком појединачном бићу даје се могућност да од свеколиког Ума, преко средњег ума, у свој мали ум прими властити *израз*. Способност тог примања код свих створења, живих и неживих, неоправдано разврстаних у виша и нижа бића, усађена је у срж њиховог постојања и умског опстајања. У бићима која је човек, сам себе уздигавши изнад њих, прогласио нижим, у њиховом уму, стопљеним с умом властите врсте, непосредно, без разумског израза, пулсира сâм макрокосмички Ум. Он се њима напосто *гаје*, док човеку *загаје* да напрезањем свог ума препозна, открије и разумски протумачи израз ума људске врсте, кроз који се изразио свемоћни Ум. Но, знак, као лични *израз*, човеку се не јавља одмах и цео него најпре, разумљиво, првим подзнаком – “предзнаком”, првим словом, бројем... а онда он, напором ума, дубином чувства и снагом воље, мора – ако жели и хоће! – да препозна остале подзнаке и дода их првом подзнаку. У том препознавању најважније је да се уоче *односи* између подзнакова, јер се једино тако може открити, тачније успоставити ред који даје значење целом знаку, пуном *изразу*. У *однос*у је кључ за Тајну скривену у бескрајном Уму. Ако је неки срећник нашао тај кључ, а откриће је, по мерилима људског ума, значајно за људски род, онда се оно назива Човековим открићем... Кад се мом уму указао предзнак, у звучном виду а у облику слова С, истовремено су се јавиле многе и многе речи с истим почетним, великим словом, али с различитим редоследом и распоредом малих слова. Срећом, одмах ми сини идеја о кључу – да је и у мом *изразу* словни ред успостављен према *однос*у који влада међу подзнацима. Али, који кључ, какав однос?, питао сам се док сам стајао, тачније, седео на клупи пред Објавом, збуњен, запањен, притиснут тежином *заданог*, али у исти мах и озарен, обасјан Њоме, осокољен и испуњен вољом да нађем – жељом да ми се укаже – кључ “за седам брва”, (*занесено*, “*узнесено*”) “иницијација за проникнуће” у однос међу подзнацима мог Знака, како би се јавио један једини *израз* и засветлио само мени, а потамнео све друге знаке с почетним “С” и с другачијим следом *иза* њега: С–вет, С–елена, С–унце, С–ветлост, С–лобода, С–азнање, С–нага, С–ујета, С–уноврат, С–ибир, С–омнамбулизам, С–ан, С–лавонија, С–рбија, С–езам, С–ам, С–упруга, С–ин, С–абирање, С–авијање, С–агињање, С–евање, С–тарост, С–мрт, С–амилост, С–пиритус, С–траст, С–ијање, С–рж, С–рце, С–дух, С–аслук, С–иктање... С–јај, С–мисао – Смисао!..., чим се појавило С–иктање, ја чух *сик* мог гусана, а мени се јави у пуном Сјају – *Смисао*, и обасја ми срце свом својом снагом светлост Сунца: Мој *израз*!

(*Задихан, сшаје, одахне, њрихваћи се чаше.*)

КАШАНИН: Величанствено!

МИЛАНКОВИЋ (*смирено*): Тако је и неком другом уму, у његовој родној кући, на некој обали – Саве, Висле, Медитерана, Атлантика – гласом неке птице, звуком неког звона, хуком неке простоприродне појаве, стигао сигнал за први подзнак Објаве – позив – да пронађе кључ за решење загонетке о *односу* који влада међу подзнацима властитог *израза* – од Аустрије до Андалузије, од Бретање до Барање, од Саксоније до Славоније, од Сибира до Србије, од Хаоса до Симфоније, од Рата до Мира, од Злочина до Казне, од Фауста до Мефиста, од Космоса до Матице, од Чукундеде до Мајке... Матере Твоје...

КАШАНИН (*и сам понесен, уздахне, танушо*): Мати...

МИЛАНКОВИЋ (*сјуштиа погледа на КАШАНИНА, а сад је овај заљеган у даљину*): Тако сте уздахнули и онда... онда, кад вам се јавила Мајка у витражу прозора, сунцем обасјане катедрале, на северу, у Шартру, далеко од Матице. И тамо вам, с блеском *Бојородице од лејој сшагла* – како сте блиставо дали у *Случајним открићима* – стиже глас...

КАШАНИН (*сејшно*): Умрла је кад сам био мали... Нисам упамтио црте њеног лица... Никад се није сликала, били смо сиромашни... Од лица матере упамтио сам једино... озареност. Светлост! И, тада, у светлости *Бојородице*... познадох лик матере своје и чух глас њен: “Сине!”

МИЛАНКОВИЋ: А из Вас, уздахом: “Мати”, објави се на лицу Матере, у Лику њеном, на осунчаном прозору – који је сад и прозор цркве у родном Манастиру, Белом: МАТИ. И *маши* постаде ваш *израз!*... А после, после све беше, зар не, *лако*.

КАШАНИН: Заиста, заиста...

МИЛАНКОВИЋ: У тренуцима Објаве – Ви стајасте на каменом поду, у хладној романској цркви, тамо, на Северу, безмало код Хиперборејаца, а ја бејех ногама у леденој води нашег Дунава... Његовом смо се току обојица – претходно отишавши горе, Ви до Сене, ја до горњег Дунава, затим се вративши, Ви на бачку, ја на славонску страну – на крају препустили, и река нас, ево, донесе до обале калемегданске... (*У позадини, Дунав.*) Било је лето, али вода беше хладна. Ледена. Јер, док се Дунав, на моје очи, изливао у панонска прострaнства, на мојој обали се ледио. Тамо се ширио, овде се дизао, а ја се претварао у санту леда. Али, од тренутка кад је гусан сикнуо, и моје Сунце синило над морем Панонским, почех и ја, глечер, од главе према ногама да се отапам. И, тад се у мом уму заче идеја о осунчавању Земље и смени ледених и међуледених доба, а због нагиба земљине оси и, отуд, преобликовања троугла, с врхом у Сунцу и базом на Земљи – аналогно троуглу што га образује кретање гусака на

Дунаву, које сам с клупе, као из небеске скамије, осматрао. Кад је клица идеје, изникла у даљској скамији, израсла у баштенско стабло испред моје београдске куће, а његова крошња се разгранала до Универзе, и с њене математичке гране пао зрео плод на мој радни сто у факултетском кабинету, плод је могао, мирне душе, да буде прекрштен у – теорију... А ето, моје колеге, и то пре него лаици, склони су да сматрају како сам до теорије дошао случајно, тргнувши се из беспосличарске, дремежи – Ви бисте згодно рекли – случајним открићем... Изабрали сте прави назив за своја открића: *случајна!* Јер, “случајно” у споју, *односу* с “открићем” звучи толико иронијски да се умало не чује: “*нужно*”. Ово не говорим зато да бих Вам открио нешто што и сами знате, него због тога да бисте од мене нешто, мало, чули *како* сте и Ви *успели*...

КАШАНИН: То није мало, то је све...

МИЛАНКОВИЋ: Мени је успевало да ме не ометају чак ни непријатељски авиони док су надлетали наш град, ни бомбе које би сручили на нас. Мирно сам, опуштено а усредсређено, за кухињским столом справљао доказе за идеје што ми се беху јавиле на лежају. (*У њозадини “севне” слика бомбардованој Београда.*) Чуо сам доцније да се на сличан начин Иво Андрић, у центру града, “склонио” од бомби.

КАШАНИН: Он је имао срећу да му ни ранији рукописи не нестану у ратном вихору, за разлику од ваших списа који су пропали у срушеном Институту, и мојих рукописа што изгореше у запаљеном стану. Ипак, ни нас срећа није потпуно мимоишла – сачувасмо живу главу.

МИЛАНКОВИЋ: А то је било довољно да смо могли без великих тешкоћа оживети, реконструисати, оно главно што, склоњено у уму, никакве бомбе не могу сравнити са земљом.

КАШАНИН: Идеје не пропадају! “Рукописи не горе”...

МИЛАНКОВИЋ (*сетно*): Није, нажалост, тако са свим драгоценостима... Тешко ми је да преболим пропадање очинског дома, и у рату и у миру...

*У њозадини фотос из “црлола”; њреко њета њорџреџи:
А. Хиџлера, А. Павелића, Ј. В. Штаљина, Ј. Б. Тиџа;
музичка џрашња џакође из “уверџире”; заџим се све
џосџейено џовлачи.*

МИЛАНКОВИЋ: ...прозори разваљени, кров прокишњава, намештај разнесен, вредне старе књиге нестале, породични архив уништен, портрети драгих предака изгубљени... баштенски павиљон срушен, од

целог парка остао је један једини, усамљени бор... И, мени једино остаје да године моје даљске младости и векове наших предака похраним у писаним сећањима, одакле ће светлукати као пламичак кандила које се не гаси... (*Мање сејно*): А баш тај пламичак улива ми наду да ћу лакше зацелити ране нанесене очинском дому и мојој души... (*Ведрије*) Лако је нама било да после “случајних открића”, уз незнатан напор којим се, штавише, радосно троши снага воље, за радним столом, на хартији повлачимо линије, слова и бројеве, да ове спајамо, Ви у речи и њих у реченице, ја у речи, па у једначине, као неко други своје “речи” у музичке фразе или потезе кичице, а сви – до заокружене приче, теорије, композиције, и свако по сопственом дару, личном укусу и властитој потреби...

КАШАНИН (*желећи да га враћи гускама*): Чак и гуске...

МИЛАНКОВИЋ: Гускама и њима сличним створењима никакво, ни случајно, откриће није потребно. Они доласком на свет примају умни кључ за откривање тајне као и њену примену у свом окружењу. Гушчићи, чим се излегу, без по муке запливају, летачице и певачице радо и без морања показују своје генералије, мрави и пчеле, радилице, пркосно носе атрибут марљивих... А њихове су креације не само недостижни узор нашим прегнућима у послу, спорту, уметности, него човеку штедро помажу да открива како тајне света тако и самог себе... Не могу да заборавим ону спасоносну гушчију помоћ, кад сам, вапећи за једним одговором на сва битна питања – Шта, Куд, Докле, Како, Зашто, Чему? – међу толиким знацима могућих одговора издвојио оне с почетним “С”, и, зачас се ослободивши свих, па и “Старости” и “Смрти”, открио “Смисао”. Хвала гусану и његовим гускама!

КАШАНИН: Гусан је, несумњиво одиграо главну улогу у тој васељенској представи!

МИЛАНКОВИЋ: Боље је рећи, улогу предводника гушчијег јата, која му по природи ствари припада. А како је од мог пратиоца постао главни идејни подстрекач, о томе ћете тек да чујете.

КАШАНИН: Претворио сам се, како се згодно каже, у уво.

МИЛАНКОВИЋ: Кад год бих стигао у очински дом, мој гусан би ме дочекао на дворишним вратима. И, куд год бих из куће кренуо – у башту, парк, до обале Дунава, чији би ми ток пружио доказе да се нисам превише удаљио од Беча – он би ме у стопу пратио. Не знам да ли би ме више радовало да су ме дочекивали и пратили пас, мачка или неко друго живинче, који лавезом, мјаукањем и другим знацима љубимци изражавају приврженост својим власницима. Јер, ја се, наине, нисам осећао власником свог гусана, него његовим гостом, и

његов глас ми је био драг једнако као што гак и сик беше милозвучје оном Драчком, господичићу “који се, ето, из свијета враћа” у родно село. Гусан није сиктао на мене већ мени, и једино онда кад је хтео да изрази одушевљење мојим доласком или да ме опомене на нешто значајно, било то лепо и пријатно, било ружно и опасно – да ми скрене пажњу на купачицу што се скрива у хладу врбове крошње или змију која вреба из траве. Било ми је такође драго што мог гусана нико од укућана није мазио нити по нечем издвајао од остале живине. Ни ја нисам то чинио. Он се сам издвојио из домаће менаџерије и мене одвојио од осталих укућана. Истина, кад би прескочио ограду и мени се придружио, нико га не би враћао у преграђени део економске авлије. Није ми сметало ни то што сам имао на уму да се иза његове привржености крију чисто егоистички мотиви: за време мог боравка код куће, он је уживао привилегије искакања из затвора и кретања на слободи, не чекајући одређене сате у којима је његовом јату било дозвољено да изађе на пашу, да се брчка, плива. Посебно сам код њега ценио то што је остајао са мном – стајао уз мене! – и кад је његово јато излазило у ограничену слободу, па чак и ако би оно стизало да, у оквиру одобрене сатнице, преплива реку. Видите, у границама такве сатнице догодило се оно услед чега је и настала моја прича о гускама.

ТИНКА (*из грује Ђорђевића, не кријући да ђраши разговор – да их “ђрислушкује”*): Побогу, Милутине, доврши напокон своју басну!

МИЛАНКОВИЋ: Видите да ми је потребна опомена моје слатке гушчице.

КАШАНИН: Видим.

МИЛАНКОВИЋ: На клупи, с рукама иза леђа, пребаченим преко наслона, ногама испруженим до саме ивице баира, докле је допирао наш парк, седео сам и гледао у широки ток реке, у линију друге обале, у паралелне црте песка, траве, шуме, хоризонта... А, уистину, нисам видео ни воду, ни земљу, ни небо, јер сам гледао *на што* све, као и на *оне* рецке на бечком рабошу успеха, на *ону* ниску од резултата, признања, новца, унтерхалтунг-љубави... Као да сам погледом ређао, набрајао, слагао – згртао – и воду, и песак, и траву, и шуму, и облачке, и зраке сунца на заласку. Али, мој поглед је у ствари лутао, шарао око себе, и затварао зачарани круг који сам, смотавши водоравну ниску, око себе опасао: тренутно сам, с вечним питањем о Крају, упао у замку страха од смрти... Тад гусан сикну. У први мах ми се учини да он мени даје знак неког упозорења, а онда крајичком ока спазих да се огласио гускама које су, спустивши се до реке, окренуле вратове према свом предводнику, ваљда очекујући да сиђе па да и оне за њим уђу у воду. После вођиног знака којим је, очито, одобрио покрет гушчије чете,

она се бодро и весело отисну од обале. А ја сам, можда зато што сам осетио да гусан није упутио глас само својим дружбама него, ипак, и мени, скренуо поглед с поремећеног хоризонта на белу чету и, сад без имало страха, пратио како она у троугаоном реду, на челу с гуском ни по чему различитом од својих другâ, плива “преко”, право према бачкој обали. Зашто се баш она поставила на чело чете и заменила челника који је чукао поред мене, то може да зна само њихов, гушчији ум. Кад су гуске избиле на другу обалу, око километар низводно, успоставиле су другачији распоред – колону по један, бели белег – изгубише се у зеленој траци густога, уронише у траву и шуму. Ми смо, гусан и ја, ћутке напрезали очи – он можда погледом није могао да допре до друге обале, али јесте неким другим чулом – чекајући да колона белих тачкица изрони из дубине зелениша у ком се, морабити, растрчала. Пошто и то дочекасмо, могли смо пратити покретну ниску како се беласа на сивкастој пешчаној врпци. Кад гуске, крећући се узводно, стигоше до одређеног места, замишљене тачке – два километра од места на ком бежу изашле на обалу – загазише у реку и запливаше поново у троугаоном распореду. Јато је пливало у смеру који је с правцем обале чинио прав угао, али га је вода носила према тачки од које је започело свој пут. И, увећавајући се у нашим очима, гуске испливаше тачно на почетној тачки. Изађоше, стадоше и, поређане уз ивицу обале, сложено, као једна, погледаше према нама. Гусан се усправи, засикта, а оне журно одоше стазом уз баир, да би на време стигле у живинарник, на оброк и спавање...

ТИНКА (*улазећи*): Заборављаш да понудиш госта...

МИЛАНКОВИЋ: Извините, да се домаћица не увреди... Ово се мора почистити, зато ћу вам помоћи... (*Прихватила се њише.*)

ТИНКА: Увек нађеш изговор... (*КАШАНИНУ*): Како бих могла пред вама да га спречим!

МИЛАНКОВИЋ: Тинка је нашла изговор да ме – не спречи...

ТИНКА: Кад сам чула да говориш о оброку за гуске, знала сам да су ти се уста напунила пљувачком, па би још више развукао басну...

МИЛАНКОВИЋ: Увек си у праву, никад у криву...

ТИНКА (*оглазећи*): У праву сам и што вас остављам...

МИЛАНКОВИЋ: Бићеш и кад се будеш вратила...

КАШАНИН: Усудићу се да приметим – диван сте пар... из којег зрачи светлост... то је немогуће изрећи.

МИЛАНКОВИЋ: Мрак се полако спуштао, тишина је завладала, гусан се шћућурио уз моје ноге, али ја сам и даље слушао његов глас који ми је ширио и подизао ум – сагледавао сам непогрешивост гушчијег

прорачуна и његову савршену реализацију: оне су знале у метар тачно да одреде ону раздаљину између “излазне” и “улазне” тачке коју сам ја одока проценио на два километра, као што су умеле тачно у минут да крену назад, којом снагом да пливају, кад и где да стигну, и још штошта о чему можемо само нагађати. Правци њиховог кретања, два у троуглу по води и један у колони копном, склопили су, на крају, у тачно измерено време, потпуно правилан троугао. Оно излажење из троугла и нестајање у густој, само је доказ да имају осећај за временско трајање, што, у јединству с осећајем за простор, чини право знање које може да буде само умско – дар свемирског Ума. Тумачити тај дар способношћу нагона да се избори за опстанак, резултатом обуке – навикавања, дресуре – или било чим сличним, значи: не знати ништа о моћима животињског ума, а истицати човеков разум испред онога што је изнад њега – највиши Ум, који је истовремено и у разуму и у уму људском. У свему. Јер, Он се у сва бића, што се крећу у координатама видљивих и сазнатљивих хоризонтала и вертикала, спушта *вертикалом* која не може да се види простим оком, сазна здравим разумом и измери тродимензионалним умом. Нису погрешили они што *ову* вертикалу назваше четвртом димензијом *нашеј* света, којом макрокосмички Ум делује на човеково *умно чувство*, води га, а оно се њом, као *лучом* у мраку *микрокосмоса*, руководи... И кад пливачице прорачунато иду у провод, а лавице плански опкољавају газеле, и док трагачи упорно трагају за благом, уловом, пленом, истином, правдом, бесмртношћу... сви се они оријентишу према невидљивој Вертикали. Нагон, чула, разум, само су добра или лоша помагала, “десна појачала” или “лева сметала”, на правом путу или у скретању на стрампутицу. Јер, свако такво *средство* Ума, а нарочито разумско, може се уз Вертикалу привити, како би човеков ум, нашавши властити *израз*, по хоризонтали боље напредовао и лакше се, свако према својој сврси, дизао, а може се од Вертикале одвојити и, оставши без властитог знака, препустити се насумичном тумарању по хоризонталама и косинама до у бескрај, у мрак и бездан...

Из друге историје се чује звонак звук ударања по чаши – знак ујозорења домаћину да понуди тоста пићем – чајем? – што ја је домаћица донела приликом пређашњеј уласка. МИЛАНКОВИЋ се смешка и показује руком на пиће, а и сам ја узима.

КАШАНИН (*и он се смешка, разумевајући знак звука из групе њросџорије*):

Хвала.

МИЛАНКОВИЋ: Мрак је већ пао, а ја сам тек сад могао да дигнем поглед изнад воде и шуме, изнад хоризонта, према Вертикали, и да видим како ме на *крају* мог *низа* и *џуша* не чека ни Суноврат, ни Смрт, него да иза великог С следи *мисао*, мој пуни *израз* – Смисао. А *мисао* је, у исти мах, изазвала и *сећање* и *предвиђање*: Ако се послужим истим оним средством којим је бескрајни Ум обдарио мој ограничени ум, и чијом заслугом сам постигао све успехе и добио све резултате – даром за математику – досегнућу и Смисао... И, устадох с клупе, не, скочих, тако да се мој гусан, већ дремљив, пренуо и сикнуо на мене, овај и једини пут, увређено и непријатељски, да би се онда покајнички умиљавао, саплићући ме док сам, опоменут његовим сиком, и успораван саплитањем, лагано корачао према кући, решен да већ ујутро одем “горе”, до царствујущче Вијене, али да се одмах спустим “доле”, низводно, па да се, и не задржавајући се у родном Даљу, усидрим у Белом, стоном граду мале Србије, где ће ми бити подарено...

КАШАНИН: Тако се, дакле, то збило...

МИЛАНКОВИЋ: Кад сам учинио што сам наумио, заиста ће ми бити даровано: да предајем на Универзи, да пројектујем канализацију на савској падини, и своју кућу за своје – супругу, сина и – кућу у којој ћу гусаново сиктање стално ослушкивати... Док лежим на софи или у мрежи, сиктаве сигнале прима мој ум који ће се, привијен уз *верџикалу* Ума, винути у Селену и спознати делић Закона што владају Небом и Земљом, копном и водом, Сунчевим жаром и жаром у средишту Земље, по чијем Шару ходају, пливају, лете толики умови; да Закон Ума Небеске механике приземљим – препишем у Канон Осунчавања и преведем на Теорију ледених доба, а при том да их, све, чврсто повежем и прецизно докажем; и да препустим колегама на свим странама света, да са својих грана научног стабла, телескопом гледају у небо, ашовом копају земљу, роне до дна океана најновијим апаратима, буше стене, или ласером продиру до ледених језгара, да мере и експериментишу – проверавају своје претпоставке и, наравно, потврђују моје, сигуран сам, необориве теорије; да, најзад, могу мирно да се излежавам, помало пишем и, понекад, ево, говорим своје успомене, доживљаје и *сознања* свега “*штоа*, чуда невиђеног”, како би рекле моје уважене, вредне колеге; а да, при том, све *што*, мирно и, Ви рекосте, лепо искажем – да достигнем и довршим свој *израз*: Смисао!

КАШАНИН: Сад ми је јасније: у вашем писању теку речи по истим законима по којима теку реке, и по којима је, онда, гушчије јато препливало Дунав, и по којима ројеви небеских тела круже и “застају”...

МИЛАНКОВИЋ: ...као што су звезде, онда, стале: да бих их гледао с клупе, у мраку, у тишини... Беху то моја јата звезда, истоветна са звездама изнад Кенигзберга Имануела Канта, и исто – звездано небо нада мном а морални закон у мени – у мом малом уму, као и у уму тог великог мудрољупца и звездознанца који је схватио границе моћи нашег здравог разума и чистог, “средњег” ума, и немоћ у спознаји Тајне Света, у уму тог мудраца са севера, што *историјом природе и теоријом неба*, не макавши се из родног града, дојезди – пегазовским летом, тачним као његове шетње по којима су суграђани навијали часовнике – до прапочека космоса насталог из хаоса... Моје звезде, међутим, не беху сасвим исте с онима које је величајни амерички рапсод Витман, после једне згоде-незгоде, скрасивши се у савршеној тишини једне ноћи угледао – он се лутајући, којекуде, затекао међу слушаоцима у неком факултетском амфитеатру, али је усред професоровог предавања устао и изишао у тишину ноћи, и одмах, у свом *изразу*, опевао инцидент, зачудо, тако као да је мене, астронома, питао... Не бих могао тачно да наведем стихове...

КАШАНИН: Дозволите... ја их се добро сећам, управо недавно сам поново читао... (*Уз клавирску пратњу из групе просјорије.*) “Кад сам слушао ученог астронома, кад су се докази, бројке, ређали у колонама преда мном, кад су показивали карте и дијаграме, да их сабирам, делим, мерим, кад сам седео и слушао предавање и буран пљесак у сали, како сам брзо постао необјашњиво уморан и слаб – док нисам устао, извукао се напоље и одлутао у тајанствени влажни ноћни ваздух и, с времена на време, у савршеној тишини гледао у звезде...”

МИЛАНКОВИЋ: И ја сам донедавно могао да изрецитујем многе редове из ненадмашног *Фауст*а и већину из премудре *Луче*, а сад бих једва успео и с молитвеном – *Santa Maria de la salute*. Него, да се вратимо Витмановој поуци... Мени је још онда, у скамији, с поруком у Објави, стигла заповест: не буди преучени професор, али ни преосетљиви поета, буди, ако хоћеш бити, проналазач *израза* о истинама Васељене, и морај, ако можеш, бити човек витмановске звездане маште, теслинске визионарске усредсређености, кантовске дужности, гусановске лежерности... Јер само тако ћеш се приближити Једном – истине, лепоте, врлине... Уосталом, сети се предака, држи се Библије!... И, већ сам тада, из скамије, у Поруци наслутио речи што ће ми се јавити на Акропољу, а које ћу написати тек при крају овоземаљског пута... пењући се...

ТИНКА (*после клавирског знака који је дала у групој просјорији, улази са чашом лимунаде, мужу*): Пре него што кренеш узбрдо, одахни и освежи се!

МИЛАНКОВИЋ (*жени, која одлази*): У прави час! (*Госпо*) Од мене се научила математичкој прецизности. (*Пије лимунаду, зајим настјавља*) Док сам се пењао на Акропољ, све ми се чинило познатим. Још на бечкој Техници бејаш употребио два семестра да нацртам Партенон и Ерехтеон и упознам њихове мере и пропорције. Сад сам упоређивао оне планове и слике Акропоља с овим што се налазило преда мном. Пропилеји и храм Нике Аптерос изгледали су тачно онако како сам их замишљао. Идући лагано новоположеним степеницама Пропилеја, приближавао сам се Партенону. Одједном стадох. Схватих да о њему ништа нисам знао. Ни о Акропољу, ни о Хелади. Ни о себи. Светлост што је обасјавала Партенон осветли и мој живот – младе године пуне наде, и зреле испуњене радом: сад видех да је све то било само чекање, ишчекивање и тражење нечег што се може само слутити, стремљење нечем узвишеном, вечном а недоступном... Сад оно стоји преда мном у својој пуној стварности!... Све оно што сам мислио да знам о Храму, били су само бројеви и геометријске фигуре, оно што сваки математичар може да схвати. А ово дело је нешто несравњиво више: створење! Оно има душу, срце – живот. Огрнуто небеским плаветнилом, загрљено сунчевим зрацима, оно се руменило нежним бојама живог бића. Ни сурова рука рушитељева, ни топовски меци, нису могли да га унаказе, штавише, ране које су му нанесене учинише га дражим и удвостручише нашу љубав... А љубав и лепота, сједињене, објавише ми Истину бесмртности... Од тада сам другим очима гледао и на свој рад. Увидех да нисам одмакао тако далеко као што ми се чинило. Јер, показа се да сам о свемиру писао, уистину, језиком књига староставних. Ослањао сам се на дела отаца наука, а онда много од тога нађох у легендама и на страницама такозваних преднаучних и ненаучних списа... Уверавао сам, тако, слушаоце и читаоце у универзални склад који умно, тачно и лепо, прожима цео космос, од Кумовске сламе, и сваке галаксије до свих живих бића и последњег атома материје. А онда сам се одједном сетио да је мој предак Урош у *Weltorganismus und System des gesammten Leben* написао и ово: “Како се развитак живих облика врши по законима који обухватају целу васиону, сваки делић мора стајати у општој хармонији са целином, и у тој хармонијској законитости почива сва лепота природе.”... Излажући свој увид у свеопшти дивотни склад, истицао сам да он није само чиста питагоровска хармонија сфера него да происходи из хераклитовске опште ратне ватре између елемената, његошевске борбе непрестане, гетеовског рвања са силама Лукавога... А онда

нађох код мог панонског земљака, “ма’нитог” Лазе, словце о *Основама леиоше* у ‘армонији, што се рађа из љубавног укрштаја завађених, опречних силница... Изучивши општу и посебну теорију релативности, нађох изречити релативитет међу давнашњим погледима са Земље у Небо и, отуд, у именима које људи наденуше свемирским телима, примерице, Венери: Сунчева планета; звезда Даница, Земљина; Зорњача, првих петлова; Вечерњача, првих гусака. Звездане путоказе за следе код очију, звезде водиље за завођене, митског бога Марса, паганско божанство Сунце, песничку Луну у надахнутом срцу, и толике друге релативитете – одмах сам разазнао али о њима нисам превише размишљао јер нису били у орбити мојих истраживања... (*Устаје, шећа*) Писао сам у уџбеницима и говорио студентима: “Векови су пролазили, а од ужареног мора у ком беху истопљени и усијани сви минерали који данас чине Земљину љуску почеше да се хладе и претварају у камене стене. Бело усијање стадоше да шарају жуте и црвене мрље које постајаху тамније и тамније, док Земља не утону у густу тмину”.

*Застаје, леда изнад љублике, праши ја одговарајућа
мелодија из групе просјорије; у позадини сцене –
одговарајући сликовни и светлосни ефекти. Завршна
слика: њоршреш МИЛУТИНА МИЛАНКОВИЋА.*

МИЛАНКОВИЋ: А одавно је записано: *Земља беше без облича и љуста и беше шама над безданом...* Предавао сам о томе како су први Сунчеви зраци пробијали ваздушни омотач Земљин и како је отпочела смена дана и ноћи... А одвајкада се проповеда: *И би светлосћ, и расшави се светлосћ од шаме. И би вече и би јушро, дан први. (Гледа у љублику, љовори као да љредаје):* Кад се копно оделило од воде, из прамора се издигоше континенти...

КАШАНИН (*устаје и љидружује се Миланковићу*): *И сабра се вода шшо је љод небом на једно месту и љоказа се сухо... И би добро...*

МИЛАНКОВИЋ и **КАШАНИН** (*заједно, љрема љублици*): *И би добро.*

ТИНКА (*улази, љрилазећи им*): Добро, добро...

СВИ: *И добро ће биши...*

ТИНКА: Ако се жарко жели!

МИЛАНКОВИЋ и **КАШАНИН:** *И снажно хоће!*

ТИНКА: И верује, верује...

МИЛАНКОВИЋ и **КАШАНИН:** *И дубоко, безмерно...*

ТИНКА: *...воли, воли, воли...*

Мирела Страхинић

Лициџарски занат (из породичног уџла)

1. Увод

01 Завршила је Вишу туристичку школу у Београду; радила је као козметичарка.

Колико да су деведесете године двадесетог века биле тешке и ружне свима нама и углавном желимо да их заборавимо, ја сам захваљујући начину живота или, боље речено, проналазећи разне начине да се скромна примања на неки начин повећају, упознала велико богатство остављено у наследство од стране мог деде, оца моје мајке, Влајка Недића из Аљмаша. Да смо имали “нормалан” живот, знала бих о деди да је био медичар и воскар, да је правио свеће, медањаке, бомбоне, сладолед и лицитарска срца. И то би вероватно било то. Али, по ономе да у сваком злу има и неко добро, упознала сам тајне и лепоте једног старог заната, који је данас и нашим родитељима првенствено само успомена на детињство.

У Београд смо дошли 1991. године. Мама није радила и није могла поднети да ништа не ради. Почела је да се присећа заната, са којим је мислила, 1976. године, када су затворили дућан, да се више никада неће срести, а камоли да ће га самостално обављати. Она није учила занат,⁰¹ то што је знала научила је помажући деди. У почетку је био проблем набавити сировине и присетити се рецепата. Али, мама је била упорна. После првих неуспеха са тестом, прво што је направила, била су мала срца.

Током деведесетих ја сам обилазила галерије и продавнице поклона и ситница по граду, нудећи мамине рукотворине. Неки су се понашали као да је то далеко испод њиховог нивоа, неки нису знали шта би с њима, а наравно да је било и људи који су се одушевили и који су рекли да су

Svjedočtvo

Dole potpisani ovim posvedočenim,
 Daje. Vlastko Kvedić rođen 1914 godine.
 U selimašju, te daje kod mene.
 Tručijo Licitarški ranab, od 15/V 1933.
 Pa do 15/V 1935. Vlastanja je bilo dobroga
 u poslu bezpresorom.

U Dalju 31/XI 1935

Karpo Popović
 Licitar

02 Године 1997. деца која су учествовала на манифестацији Радост Европе понела су кући по једно лицитарско срце, а са сигурношћу знам да су слана и у Аустралију, САД, Холандију, Немачку, Француску, Чешку, Аустрију, Грчку... Чула сам да су се у Њујорку, на врху Twin Tower-а, у продавници сувенира, налазила и лицитарска срца – Бранислав Марковић

03 Деда то никако није намерно направио, једноставно није веровао да ће после престанка његовог рада неко наставити “да ради занат.”

04 Тачније, Аљмаш се налази 25 километара југоисточно од Осијека, 27 километара северно од Вуковара, или, најтачније, 2 километра низводно од ушћа Драве у Дунав.

лицитарска срца задњи пут видели на неким вашарима... Била сам, и још увек сам, разочарана најчешћим питањима: “Шта је то? А да ли се то једе?”, али, и увек неизоставан коментар: “Јао, баш је слатко!”

А шта су уствари лицитарска срца?

Првенствено их можемо назвати народном рукотворином. Иако медичарско-воскарски, односно, популарније, лицитарски занат потиче из градске средине, пре стотињак година је као културни прежитак потиснут на село. Због облика, мотива, колористике, и јасне симболике, првенствено срца, а затим и осталих лицитарских облика, сеоска га је средина лако примила и у њој овај занат наставља свој живот.

Лицитарски су производи имали значајну функцију у невербалној комуникацији села, а сваки је производ био намењен одређеној групи купаца. Лутке су куповане девојчицама, коњи дечацима, а лицитарско је срце била изјава љубави које су младићи поклањали девојкама.

Желела бих, делом што сам непоправљиви носталгичар, делом због наше заборавности, површности и устаљеног схватања да је туђе боље; да тамо негде у белом свету имају нешто боље и лепше него ми,⁰² откријем што сам, радећи занат са мамом последњих пар година, научила о једном неправедно запостављеном занату.

А сваки је занат злата вредан и сваки занат има своје тајне. Мама често у шали зна рећи како је њен мајстор био толико тајанствен, да јој није открио ни основе, а камоли тајне заната.⁰³

2. Положај и кратак историјат Аљмаша

Аљмаш је једно помало нетипично славонско село. Налази се на падини према Дунаву, а куће се од саме обале степенасто нижу до подножја брежуљака. Ти су брежуљци природно залеђе селу, а ако се изађе на врх, налазимо се на рубу славонске равнице, можда и на рубу једног малог света. Преко Дунава и Аљмаша отвара се поглед на Бачку, Барању и ушће Драве у Дунав. Ту је Аљмаш.⁰⁴

С обзиром на такав периферан положај, у село се долази само намером, или, грешком. Они који дођу први пут грешком, сигурно ће доћи, бар још једном у животу, али сада са намером.

Први пут се село спомиње у списима мађарских властелина као 1237., а затим кроз цео средњи век у поседу фамилије Корођ, као значајно и велико трговиште. Када је Гашпар Корођи умро без потомака, једно је време био у поседу других властелина, а око 1480. Аљмаш долази у власт новооснованог будимског каптола. На основу таксе коју је село средином

16. века плаћало Корођима може се закључити да је спадао у важнија места.⁰⁵

Пре и за време Турака село се звало Nagumas и било је значајно трговачко-занатлијско насеље. Осим неколико турских богомоља у насељу су и Срби имали своју дрвену цркву. Након ослобођења Славоније од Турака, 1687. године, група породица са допуштењем команданта осјечке тврђаве населила се на тада опустелу земљу, селиште Аљмаш. Ново село звало се АЛМА (латински – земља са плодним тлом или мађарски – земља на којој добро роди лук, али и јабука). Од Алма и Nagumas настало је име села Аљмаш. Село се налази на попису становништва из 1697., а затим и 1737, где се поред имена појединих становника налази и њихово занимање, а забележено је и које су жене удовице. На овом се попису налази и име Недић Лазе.⁰⁶

После Другог светског рата број становника нагло почиње да опада, посебно од када је, 1967, аутобусном линијом село повезано са Осијеком, и све више млађих се запошљавало у граду, а временом се тамо коначно и преселило. Године 1966. село је имало 1300 становника, да би на попису из 1991. тај број опао на 800. Данас у селу стално живи око 400 људи, а све више добија карактер викенд-насеља.

а) Аљмаш – светиште Госпе од Уточишта

Положај села, односно одвојеност од главних путева, условили су, како начин живота становника, тако и сам развој села. Људи су посвећени себи, за све се има времена. И да нема своју “причу”, Аљмаш био би само једно обично село. . .

У селу се до 1992. налазила католичка црква, која је била значајно и поштовано светиште од 18. века. Након уништења цркве у рату, на њеном је месту 2004. године саграђена нова.

После ослобођења од Турака у Славонију долази католички ред Исусоваца, у циљу ширења вере на новоосвојеном подручју. У барањском селу Лугу подигли су једну од својих црквица, за коју је у Осијеку израђен кип Мајке Божје – у десној је руци држала малог Исуса, у левој краљевско жезло, а на глави је имала позлаћену круну.

То је било и време превирања између католика и следбеника покрета реформације, који нису поштовали Мајку Божју на начин на који су то чинили католици.

Католичка црква поштује Мајку Божју, али је не ставља на исти ниво са Богом. Она јесте мајка Исусова и мајка свих људи; она је у цркви средиште љубави, благости, сажалења и опроштења; њој се моли за заштиту и помоћ у невољама.

05 Bösendorfer J., Цртице из славонске повијести, Осијек, 1910, стр. 414.

06 Душан Поповић, Срби у Срему до 1736/37, стр. 36.

07 За званичне податке о цркви користила сам књижицу у издању аљмашког жупника Шимића из 1966. *“Аљмаш ходочасницима”*.

08 Опћа енциклопедија, ЈЛЗ, Загреб, 1978, 3, с. в. ходочашће.

Да би спасили кип из Барање, где су калвини почели придобијати све више присталица, Исусовци су га спустили чамцем, низводно, у Аљмаш. Тада се почиње називати “Госпом од уточишта”, јер је село постало уточиште за протерани кип. Године 1708. почела је изградња цркве, и већ тада су ходочасници који су пре одлазили у Луг почели долазити у Аљмаш.

У пролеће 1846. у пожару је изгорео део села, али и црква и кип Госпе. Због значаја светих места за овај крај изграђена је убрзо нова црква за коју је из Апатина наручен и нови кип. Међутим, пошто је видео скромни и грубо обрађен кип, бискуп Ј. Ј. Штросмајер је 1857. наручио нови кип из Беча. Тај се кип и данас налази у селу.

Село је у 18. и 19. веку било имање Исусоваца, па се у њиховим дневницима налазе забележена чуда или “милости”, а разликују се она намењена целом селу и “око 200 великих милости и оздрављења, које је Мајка Божја од Уточишта поделила појединим поштиваоцима.”

Папа Пио Х поделио је 08. 04. 1904. свој папински благослов цркви Аљмашке Госпе, а свим ходочасницима опросте:

1. потпуни опрост свим ходочасницима, који посете аљмашку цркву и у њој се помолe на дане Велике Госпе, Мале Госпе и Имена Маријина.
2. сто дана опроста свим ходочасницима, који било који дан у години побожно походе Госпину цркву.
3. ови опрости се могу заменити за душе у чистишту.⁰⁷

б) Ходочашће

Ходочашће је поклоничко путовање до неког места из религиозних мотива. Позната су још код старих народа, Египћана, Персијанаца, Индијаца, Грка, Римљана.

Ходочасти се месту где је неки чувени храм, кип, пророчиште, па се верници надају да ће им тамо молитва бити пре услышена. Хришћани од најстаријих времена ходочасте у Јерусалим, а муслимани од појаве ислама у Меку.

У средњем веку у католичкој цркви су била уобичајена ходочашћа цркви св. Петру у Риму, св. Јакову у Сантиаго де Цомпостела и на Божји гроб у Јерусалим. Крајем средњег века многа Маријина светишта циљ су локалних ходочашћа.⁰⁸

Ходочастити значи видљиво, заједнички, јавно и с дубоким уверењем показивати своју веру у Бога и Цркву. Ходочашћа имају за циљ да освесте веру и то у време хода, путовања. Ходочашћа призивају у памет вернику-

ходочаснику привременост и крхкост људске егзистенције, заједништво свих људи, земљу без граница.⁰⁹

Свуда у свету позната су светишта Мајке Божје, која окупљају вернике из свих крајева света: Лурд, Фатима... Нема католичког народа где не постоји неко светиште посвећено њој. У бившој Југославији то су били Марија Бистрица, Сињ, Текије, Међугорје.

На ходочашће се иде да би се показала част Мајци Божјој, да би се изразила захвала за неку милост или да би се замолило за духовну или телесну потребу.

Вера Милутиновић у чланку *Култи везан за цркву на Текијама* пише: “Ретка су насеља, која, осим цркве, не би имала још неко место за вршење култних радњи. То су обично извори који су данас и пресахнули, или бунари, потоци, јаруге уз које се најчешће налази, или се некада налазило, и неко дрво. Оваква се места најчешће називају “Водице”.”¹⁰

Између брежуљака који се уздижу изнад села налазе се удолине, “доле”, а у више њих су и извори. Готово у селу налази се један такав извор, поред кога је однесен стари, “апатински” кип Госпе.¹¹ Због бројних стабала липе, ово се место у терминологији мештана једноставно назива “Липа”, док је то за ходочаснике, и уопште све који долазе у село, Водица.

На Липу су ходочасници обавезно одлазили, пили су воду са извора, а носили су ту воду и кући.

Друга, “права” Водица се налази пар километара источно од села и она је православно светиште. Походе је највише становници Даља. Црквица је вероватно изграђена по доласку патријарха Чарнојевића, када му је, “године 1706., уступљено велико добро Даљ код Осијека”.¹² Црква на Водици слави Преображење, 19. 08.

Исто као што је био случај са црквом на Текијама, и у Аљмашу су се иза и са страна олтара налазиле камене плочице на којима је текст захвалности због испуњених жеља или оздрављења. Текстови су били и на немачком и на мађарском, а уз велики број ових плочица налазиле су се и фотографије, било оних који су их поставили или оних којима су намењене.

Света места су одувек окупљала вернике; без обзира која и каква вера била, од почетка религиозних осећања код људи. Око таквих места, посебно у средњем веку, формирају се насеља или само трговачка средишта јер је човек рано научио да се из духовних средишта може извући и материјална корист.

Осим што су ходочасници долазили у потрази за духовном храном и окрепљењем, очишћењем у духовном смислу, морали су нешто да поједу и негде да преноће, бар под неком надстрешницом. С друге стране био им

09 Анте Маркић, жупник у Аљмашу од 1974. године.

10 Опћа енциклопедија, ЈЛЗ, Загреб, 1978, 3, с. в. ходочашће. Вера Милутиновић, *Култи везан за цркву на Текијама*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 1956, сепарат, стр. 1.

11 средином деведесетих тај је кип једноставно нестао.

12 Владимир Ђоровић, *Историја српског народа*, књига II, Београд, 1991, стр. 405.

- 13 Занемарило се да је сам Исус протерао трговце из храма.
- 14 Општа енциклопедија Larousse, стр. 389, с. в. протуреформација.
- 15 М. Кус-Николајев, Хрватски сељачки барок, стр. 60.
- 16 М. Кус-Николајев, о подријетлу лицитарског срца, стр. 4.

је потребан и неки материјални доказ да су тамо уистину и били. Зато би носили биље или камење, било шта што би пронашли у непосредној околини светишта, носећи тако себи и у свој дом делић чудотворне моћи.

Спојивши добро са корисним, али и да би привукли народне масе себи у борби против аскетских начела реформаторских вођа, у светиштима се, у време великих празника, организују и вашари.¹³ Они су били део новог програма цркве, усвојеног на Тридентском скупу, који је назван протуреформацијом.

Под протуреформацијом се подразумева напор поновног духовног освајања, управљен према маси верника, чија је ревност могла бити обесхрабрена злоупотребама цркве, затим према јеретицима, јер су желели да их поврате вери. Главни носиоци, духовни вође и идеолози, били су доминиканци, капуцини и посебно исусовци.¹⁴

Црква је свим силама форсирала формирање нових уметничких карактера, стављајући уметност у службу своје религијске пропаганде, која је добила у задатак да идеал побожности, у изражајним формама традиционалног значења, доведе до изражаја. “Барок је извршио посебно јак утицај на сељачку уметност. Готика и ренесанса, по свом психолошком оквиру нису дубље продирале у уметнички живот села. Он је унео у сељачку уметност западних народа богатство и шароликост својих форми, преузете са градске барокне архитектуре и сликарства.”¹⁵

Сматрам да је то контекст у оквиру кога треба посматрати настанак, развој, и нестајање једног заната какав је воскарско-медичарски, или једноставније, лицитарски.

РЕЛИГИЈСКО - ДРУШТВЕНИ АСПЕКТ ЛИЦИТАРСКОГ ЗАНАТА

1. Симболика лицитарског срца

Лицитарска срца, по Кус-Николајеву, представљају елементе паганског веровања које је римско хришћанство изменило и надопунило својим сакралним култом (култ Срца Исусовог; код светаца такођер налазимо примену срца, које представља љубав према божанству).¹⁶

Лицитарско се срце може сврстати међу обредне хлебове, познате свим европским народима, који својом суштином и обликом представљају континуитет предхришћанских традиција, и у којима је човек покушао магијским путем да осигура своје подухвате. Основна првобитна функција обредних хлебова била је да обезбеде плодност, здравље, обиље и општи напредак заједнице. Ови стари предхришћански елементи, иако нису били формално преузети од римске цркве, ипак су под новим обликом, изменивши своје значење, задржали претежни део своје симболике...

Присутни на проштењима, ходочашћима и другим црквеним окупљањима, ови “обредни хлебови”, сада производ занатлија, а не домаћица, и под црквеним утицајем, у прерушеном облику, имају исту функцију – хлеб у облику лутке се купује девојчицама, али дарује и младенкама на венчању¹⁷ и има за циљ да обезбеди плодност жене, у даљој или ближој будућности. Ако би се куповале као новогодишњи поклон, симболизују плодну годину. Коњи и пиштољи, супротно лутки, симбол су мушкости и куповани су увек дечацима. Од свих облика, срце је најкарактеристичније, и оно је, на неки начин, симбол целог заната.¹⁸ Мирко Кус-Николајев сматра да су се у пролеће приређивали обредни хлебови у облику срца, у време црквеног Ускрса.

Данас лицитарска срца нису више временски везана, али су задржала своју пролетњу симболику, бар у том што изражавају младост, те и јесу сада искључиво симболи за заљубљене.¹⁹ Уопште, срце се много више користи у метафоричком значењу. У духовном животу срце има средишњу улогу: оно мисли, одлучује, прави планове, потврђује своје одговорности. У Библијској предаји срце симболизује унутрашњег човека, његов афективни живот, седиште интелигенције и мудрости. Срце је унутрашњем човеку оно што је тело спољашњем.²⁰ Пријашње антидемонско деловање срца сада је метаморфозовано, и оно се дарује у случају када се хоће стећи неузвраћена љубав. Аутор такође наводи да употреба огледала на лицитарском срцу има по свој прилици своје симболизирано значење у неком “спознај самог себе”, и има да делује као љубавна понуда.²¹ Огледало се у нашем народу употребљавало у апотропејској магији; ухваћени у огледалу зли су демони губили своју моћ.²²

Мирко Кус-Николајев сматра да су наша лицитарска срца у вези са симболиком крви. “Позната је изрека “да из крви цветају руже”, као што и јесу црвени цветови симболични за љубав, чије је седиште у “срцу”.

Црвено, боја ватре и крви, најдубље повезана са принципом живота. Премазивање црвеном бојом такође има апотропејско дејство; она прати све народне светковине, посебно пролетње, венчање и рођење, за децу се каже да су румена када се жели рећи да су лепа. Као симбол љубави која ослобађа, црвено постаје Дионисова боја и, у хришћанству, боја Светога Духа.²³ Руже, којима се срца украшавају, такође можемо представити као део хришћанске иконографије, она је симбол Христових рана и препорода (препород католичке цркве у протуреформацији). У светим текстовима ружа је често уз зелену боју, што потврђује такво тумачење. Уједно је и симбол љубави.²⁴ У новијим предањима срце је постало симбол профане љубави, милости у смислу божанске љубави, пријатељства и исправности.²⁵ Срца су данас поклон намењен и деци и одраслима, немају више искључиво

17 Ирис Бишкупих-Башић, Лицитарска умијећа, стр. 37.

18 Налази се увек на таблама медичарско-воскарских радњи, Ирис Бишкупих-Башић, Лицитарска умијећа, стр. 84, 85.

19 М. Кус-Николајев, О подријетлу лицитарског срца, стр. 6.

20 Исто, стр. 6.

21 Исто, стр. 4.

22 Душан Бандић, Народна религија Срба у 100 појмова, Београд, 1991, с. в. огледало.

23 Рјечник симбола, Загреб, 1987, с. в. црвено.

24 Исто, с. в. ружа.

25 Исто, с. в. срце.

26 Клаић, Рјечник страних речи, Загреб, 1989, с. в. лицитар.

27 Ирис Бишкупих Башић, Лицитарска умијећа, Етнографски музеј Загреб, Загреб 2000, стр. 12.

љубавну симболику, него представљају знак наклоности и симпатије ономе коме се поклањају.

2. Медичарско-воскарски или лицитарски занат у јужнословенском културном простору

Шта овде подразумевамо под занатом или, боље, ко је био и шта је правио један медичар и воскар, или, краће, лицитар? У зависности од простора наше бивше државе, али и аутора, јавља се мала збрка у терминологији. Због најпопуларнијих производа ових мајстора, лицитарских срца, они се најчешће и називају лицитари, иако је пуни назив медичар и воскар. Он потиче од основних сировина за рад – меда и воска, пчелињих производа. Наилазимо и на назив лицитер, лицидер и лецедер. Сама реч лицитар потиче од немачке речи *Lebzelter* у значењу колачар, медичар, занатлија који се бави припремањем медених колача и играчака од теста.²⁶ “*Leb* је изведеница из германског корена и значи хлеб печен у тави, а *Zelt* из корена *Teld* што значи ниско прекрити или широко прострти.”²⁷ Осим овога, *zelt* (*celt*) на немачком значи шатор, па је сасвим логично да је карактеристичан начин продаје производа ушао и у назив заната. С обзиром да су први лицитари били странци, Немци и Аустријанци, нормално је да су са собом донели и терминологију коју су преносили шегртима, које су они прихватили у недостатку домаћих термина. Још од 14. века у манастирима, “расадницима културе”, у Немачкој, постојали су појединци који су се бавили како узгојем пчела, тако и прављењем производа на бази меда. Били су то медањаци – колачи од раженог брашна са додатком зачина и меда, и свеће, потребне за свакодневне ритуале и расвету. Појединци из народа, образовани у манастирима, износе ове вештине међу народ. И тако се то знање чувало и преносило са колена на колена.

Развој индустрије, првенствено појефтињење шећера, утицало је на проширење палете њихових производа, па ови мајстори на неки начин постају претеча посластичара: праве бомбоне, шећерне шипке, а неки и сладолед. Мед се релативно дуго одржао у производњи медањака, папрењака и медичарских пића – медице и гвирца.

Саставни, а опет посебан део овог заната чине лицитарски производи. Могли би се дефинисати као металним калупима рађени колачићи обојени црвеном бојом и китњасто украшени.

Некада је број ових занатлија био много већи. На основу статистичког пописа свих занатлија према плаћању пореза на приход, без обзира да ли су чланови цеха из 1862., у Вараждину је било 11 занатлија, у Загребу 4, а у Осијеку чак 36. Лицитарство се у то време убраја у имућније занате, што

је видљиво из плаћања пореза, у односу на друге занатлије, и због чињенице што су улазили у исту групу са млинарима, месарима, пекарима, тапетарима и кожарима.²⁸ И на попису становништва Осијека из 1736/37. други по реду је уписан Paul Kosta, Lebzelter.²⁹ Lebzelter се јавља и као презиме.³⁰ Поређења ради, у Земуну је у периоду од 1784. до 1799. на 908 кућа колико је тада било пописано, радило 3 лицитара, 3 месара и три пекара.³¹ Еснафи медичара и воскара готово да никад нису постојали као самостални због недовољног броја занатлија, па су се удруживали са занатлијама сродних, прехрамбених струка (пекари, млинари).³²

Да ли је периодична продаја производа, односно приход, могао да осигура живот на селу, у првој половини 20. века? Зашто се уопште деда определио за овај занат?

По томе што су сва три сина дали на занат, породица Недић је била имућна. Најстарији, Славко, био је пилот,³³ Никола је био месар (и брица), а деда, готово као у оним бајкама где је најмлађи син главни јунак, имао је помало необичну причу о одлуци за занат. Са десетак година се разболео од тифуса, а као последица му је остала краћа десна нога, због чега је шепао.³⁴ Због тога су за њега тражили неки лакши занат. Деда је хтео да буде шустер, то је волео да ради и готово свим укућанима је поправљао, али и правио обућу. Међутим, положај у коме би требало да ради је био за њега тежак (седећи положај, рад на колону), па је на очево одговарање и одустао. У суседном селу, Даљу, радио је медичар и воскар кога су познавали, а с обзиром да су сматрали да је то добар занат, и лак и чист, а да се од продаје може лепо и зарадити, убрзо је склопљен уговор и деда је пошао на занат.

По причи сам закључила да одабир овог заната није био присила патријархалне заједнице, већ дедина самостална одлука. Колико је ово тачно, вероватно никада нећу сазнати, али могу тврдити да се овај занат не може радити аутоматски, махинално, без пажње и љубави. На занат је деда кренуо 1933, у мају. Школовање је трајало две године. Села су међусобно удаљена 6 километара, па деда није стално боравио у Даљу, него је одлазио по потреби, када се радило. Након две године, када је завршио са учењем медичарског, још је годину дана учио воскарски занат, исто у Даљу, али код другог мајстора. Мајсторски испит је полагао пред комисијом, 29. 04. 1941. године, у Осијеку. По завршетку школовања, 1936, деда се оженио. Због ноге је ослобођен војске па је почео по мало и да ради, свеће за потребе села, а медичарске производе би носио недељом пред цркву.

Међутим, то је било време пред Други светски рат, и, из чисто економских разлога, почео је да се бави штављењем коже. После рата је политичка

28 Либуше Кашпар, Лици-тари – одраз времена и друштва, Зборник радова XXXII конгреса савеза удружења фолклориста Југославије, I, Сомбор, 1985, стр. 597.

29 Душан Поповић, Срби у Срему до 1736/7, Историја насеља и становништва, САНУ, Посебна издања, књига CLVIII, ЕИ, књига И, Београд, 1950, стр. 232.

30 Viktor Lebzelter, Eingeborenenkulturen in Südwest und Sudafrica, Leipzig, 1934., бр. 3038 – на презиме сам случајно наишла претражујући картице у библиотеци одељења за етнологију.

31 Ратко Мамузић, Занатлије Срема друге половине 18. века, Рад војвођанских музеја, 1956/7, стр. 81.

32 Ирис Бишкупих-Башић, Лицитарска умијећа, стр. 19.

33 Погинуо је по завршетку Другог светског рата на повратку кући из заробљеништва.

34 Постоји још објашњења зашто је деда шепао. Једно је да се није вратио кући на ручак, а обећао је. Оно интересантније је да је на обали Дунава нагазио на вилин ручак, па га је она ударила врућом варјачом, и да га је, бацивши чини, обележила за читав живот.

- 35 Либуше Кашпар, Лицитарари – одраз времена и друштва, стр. 599.
- 36 Иако је занат уско везан за цркву, ни деда ни бака нису били посебно религиозни, али се у кући увек све обележавало, па сам имала и два Божића и два Ускрса, славу, и све црквене празнике које је католичка црква славила на нивоу села. Док су радили, бака је говорила да нема времена да иде у цркву, увек је морала направити нешто за кућу или за радњу. Тек када је дућан затворен и када је мама презузела већину обавеза у кући, почела је недељом да одлази у цркву. Никаких ритуалних радњи, нити веровања о томе шта се треба, а шта не, није било везаних уз занат. Бака нам је као деци увек одбијала причати бајке, јер су за њу то биле “измишљотине” ; могли смо чути неку стварну причу из живота, али нас то није интересовало. Зато је дедина машта била неисцрпна. Најпричаније и најкласичније приче су сваки пута биле другачије, модернизоване, а ликови су из једних бајки прелазили у друге и заједно одлазили у авантуре.

ситуација имала великог утицаја на занат. У неким су крајевима лицитарима, 1948. године, биле одузете дозволе за рад.³⁵ Били су забрањени црквени скупови и продавање вашарске робе, тј. улична продаја. Мама се сећа да је средином педесетих вршен најјачи притисак. Фотографија на којој деда, мајка и тета стоје у пуној, уредно сложеној радњи снимљена је 1958. године, када се овако нешто и догодило. Аљмаш је увек био прича за себе и оно што нигде даље није могло, у Аљмашу је могло. Углавном, мало по мало, већ од почетка педесетих, деда је почео да ради занат.

3. Друштвено-социјални аспект

Иако се занат радио у оквиру породичне групе, она, у односу на сеоску заједницу никада није била затворена. Са свима у селу су били у пријатељским односима, помагали су другима када је требало, а заузврат су и сами добијали помоћ. То је и најважније у сеоским заједницама, а посебно ако је она мала, као је што је случај у Аљмашу. Када се радило, односно када су се припреме за кирбај у Аљмашу приводеле крају, када су се резале сличице и када се паковало, кућа је увек била пуна деце. Деца из комшилука су помагала, а остала зато што им је било интересантно и зато што је деда знао свима поделити бомбоне. Више пута сам покушала добити одговор од маме да ли су се разликовали од других сељана због тога што су радили један такав занат, да ли су волели то да раде и да ли се она осећала повлашћеном, посебно међу децом, што је одрасла међу бомбонима и шареним сличицама.

Супротно од очекиваног, и тета и мама се детињства и рада везаног за тај период сећају са истим објашњењем – никада нису биле сасвим слободне, никад нису имале као друга деца времена за игру. Код куће је увек требало нешто помоћи, или, када су биле веће, урадити самостално део посла. По њеним речима, то је једноставно био посао и то се морало радити. Можда је моја слика њихове свакодневице када се радио занат идеализована, зато што ми је тешко да то прихватим као било који други посао, који, без обзира колико волели да радимо, када постане обавеза и нешто што се мора, више нам и није тако драг.

Послови између баке и деде су били подељени. Деда је месио тесто за медањаке и лицитарске производе, пекао их, припремао је шећерну масу за шипке и бомбоне. Он је правио и свеће на рину и цифунгу. Укратко, обављао је све физички теже послове. Бака, а после и тета и мама, су шарале лицитарске производе, обликовале су шећерну масу у шипке, паковале су медањаке и бомбоне у кесице, а лицитарске предмете у целофан. Оне су излевалe и свеће у калупима, а бака је уз мамину или тетину помоћ, резала свеће са цифунга. Деда јесте све надгледао, с

обзиром да је он био мајстор, али у породици није било строгог патријархалног поретка.³⁶ Није кажњавао уколико неко у раду погреша и нешто упропасти. Када је било више посла и нешто је требало брзо завршити, и деда је учествовао у шарању, али, једноставно, када их је научио како се ради, са пуним поверењем им је препустио тај део посла, и са слободом у иновацијама и стилизацијама шара. Деда, иако је у претежно хрватском селу био готово једини Србин, био је поштован и омиљен члан заједнице. У малим срединама људи се цене због карактера и својих особина, а националност никада није имала битан значај. Људи из села су му се обраћали и за савете и за помоћ, јер осим што је био медичар и воскар, био је и добар виноградар. Настојао је да буде у току са свим достигнућима из ове области и да осавремени своје пољопривредно имање.

Умро је 1984. године и на сахрани су били и православни и католички свештеник. Првих година је свим укућанима било тешко када би дошли људи из неких околних села и једноставно су тражили Влајка, а то је најчешће било за кирбај. После смо навикли, али како су пролазиле године, све више смо се чудили да га се људи сећају и да још нису чули да је умро.³⁷ Деда је био члан Удружења занатлија³⁸ у Осијеку, јер удружење лицитара није постојало. Осим тога, био је активан у готово свим друштвеним организацијама које су у селу постојале: био је члан Управног одбора Месне заједнице, Народног фронта – организације при месној заједници која је бринула о чишћењу и уређењу села, односно о његовој комуналној инфраструктури, секретар Црвеног крста и редовити добровољни далаца крви, члан ДВД-а Аљмаш и члан пољопривредне задруге, па чак и члан Друштва Наша деца, иако је то по карактеру била више женска организација. Углавном, посебно у послератном периоду, било какав одбор да се оснивао, деда је био члан. Вероватно је хтео на овај начин да допринесе добробити заједнице кад није учествовао у рату.

4. Улога жене у занату

Лицитарски занат је сушта супротност народном схватању о улози мушкарца и делу посла који он при подели на мушке и женске треба да обавља. Занатлија највећи део радног времена проводи месећи тесто, пазећи да се колачи добро испеку и украшавајући готове производе ружицама, огледалцима и китњастим шарама. Потребно је много стрпљења, прецизности и осећај за детаље, што баш и нису особине већине мушкараца. Знамо да жене уназад сто година нису имале права ни могућности да се школују; њихово је место било у кући. По ономе да иза сваког успешног мушкарца стоји успешна жена, већина супруга ових

37 Рекорд држи један господин који га је дошао посетити шеснаест година након смрти.

38 Прославе или забаве занатлија су биле најчешће организоване у Осијеку, и мама каже да никада нису одлазили, јер у време када су се организовале, они су већ били "старији". У Даљу је једном годишње организована "Обртничка забава", где су знали отићи. Обавезно је била организована и томбола на којој су награде биле производи или услуге занатлија, у зависности од тога ко се чиме бавио. И у Аљмашу је била организована "Бербена забава", у октобру, после берби винограда и сакупљања свих осталих усева и плодова.

39 Либуше Кашпар, Доминанција жена у медичарству Хрватског загорја и Подравине, Етнолошка трибина 4-5, Загреб, 1983, стр. 105.

мајстора искористила је занат који су им мужеви донели у мираз, да изрази своју креативност и маштовитост, и на тај начин, иако анониман, оставе свој индивидуални траг у народном стваралаштву.

Бака је завршила кројачки занат. Шила је одећу за готово све жене у селу све док нису почели да раде занат. Касније је шила првенствено за породицу и рођаке, или нешто више зими, када није било посла као у летњој сезони. Никада није радила само тесто и печење, то је био искључиво дедин део посла. Њено је било бојење и украшавање, израда ситнијих предмета. Можда и најважније, она је набављала потребне сировине и материјал за рад, индустријску робу коју су продавали у дућану, али је одржавала и контакте са другим занатлијама. Највећи део сировина је доносила из Сомбора, од породице Јановић, који се и данас активно баве овим занатом, сада већ трећа генерација. Део сировина је набављала у Осијеку, у продавници робе за занатлије, где су биле великопродајне цене. У таквом занату две кћерке су биле више него добродошле, али је њихов однос према занату потпуно различит. Обе су од малена биле укључене у све послове. Починале су са најједноставнијим, као што је скидање сувишног брашна са испечених облика, помоћ при паковању, изрезивање сличица. Временом су добијале све важнија задужења, али увек из бакине области посла – бојење, украшавање, паковање – сви ситни и прецизни послови. Тета се удала почетком шездесетих, а потом се запослила и преселила у Осијек, баш у време “златног периода”. Једноставно каже да није хтела да ради, да није волела и да је запослење у Осијеку доживела као спас. Осим повремене помоћи искључиво викендима, њена веза са занатом ту и престаје. Данас се мами и чуди и диви на упорности да ради занат. Мама каже да је бака често указивала на бесмисленост овог заната, односно количину уложеног рада и стрпљења, док је довољан тренутак да дете пред њеним очима уништи још неплаћен предмет. Тек почетком деведесетих, када је мама покушавала да погоди прави омер састојака за тесто и масу за шарање и да се сети неких појединости, питала је баку за помоћ и уопште да јој каже чега се све сећа. Изненађујуће је било: “Ма шта ме то питаш, нисам волела да радим ни кад сам морала.”

Либуше Кашпар³⁹ у свом раду о улози жена у овом занату закључује: “Медичарство овог подручја прелази на жене, и то не само удовице, које из нужде преузимају тај посао, већ и на жене чији су мужеви живи и раде занат. Не само да те жене помажу при неким лакшим пословима и продаји, већ су оне својом стрпљивошћу и креативношћу стално присутне у послу, те настоје побољшати своје производе. Те, готово непознате жене постају својим креацијама истински уметници. Њихови производи, особито срца, плод су маште и стваралаштва, својствених само женској руци, па такво

стање не можемо сматрати назадовањем, него чак напретком.” Чињеница је да, због квалитета мајстора које овај занат захтева, по неписаном правилу, у највећем броју случајева настављају га жене, било супруге или кћери мајстора.⁴⁰

Без обзира колико занат лако изгледао, он то никако није. Страдају зглобови шака које су често у згрченом и незгодном положају (мешење и шарање), страдају и ноге због потребе за сталним стајањем. Највише посла има преко лета, и роба се, да би била свежа, тада и припрема. Није лако проводити најтоплије дане у години поред рерне. Саставни део посла су и путовања – одласци на кирбаје и вашаре, где се по цео дан стоји на отвореном, без обзира на временске прилике. То није занат од кога се, мислим на сеоске занатлије, могло обогатити.⁴¹ Поред заната, сви су они били и пољопривредници и сточари. Треба свакако нагласити периодичност заната, а количина производње је зависила од броја вашара и проштења у крају у коме је занатлија живео.

5. Савремене тенденције

Данас су производи који се продају на вашарима све мање рукотворине, а све више индустријска роба, из ко зна ког дела света. Затекне се ипак и по неки штанд са свећама, бомбонима и пар срца, до невероватних детаља прилагођених захтевима савременог тржишта.⁴² Некада су лицитари одлазили само на православне и католичке црквене зборове и вашаре, а у послератном периоду су показали изузетну прилагодљивост, те одлазе на првомајске прославе и на неке дане везане уз НОБ.⁴³

Данас, осим код много мањег броја мајстора које можемо срести на вашарима, лицитарска срца су се преселила у продавнице сувенира и поклона, популарне “гифт-схопс”.

На селу је занат наставио да живи јер је ту било купаца за њихове, кондиторске, производе. Индустријски су слаткиши стигли на село тек средином двадесетог века, потиснувши сасвим лицитарску робу. Индустријска је производња ове мајсторе пре пар деценија готово сасвим потиснула, а политичке прилике – комунизам са пропагирањем атеизма, забрана црквених окупљања, утицала је посредно да се потенцијални наследници некадашњих мајстора упуте ка другим начинима привређивања. Сваки је добар мајстор увек пратио захтеве тржишта и смишљањем нових форми уносио свежину у устаљену палету производа. Тако на старим дрвеним резбареним калупима имамо мотив сабље, а у новије време, одговарајући је метални калуп у облику пиштоља. Исто тако, код појединих мајстора, коњаник је добио конкуренцију у виду бицикliste, мотоцикliste или аутомобила. Уствари, са мало маште, небројено је много облика који се могу урадити у лицитарској техници.

40 По закључцима истраживања Ирис Бишкупих-Башић, Лицитарска умијећа, Загреб, 2000.

41 Карловчанин Едо Лукинић је основао у другој половини 19. века “Прву хрватску парну творницу воштених свијећа и медичарских производа М. Лукинић”, која је касније прерасла у “Унион”, али то су била нека друга времена. Ирис Бишкупих-Башић, Лицитарска умијећа, стр. 25.

42 На луткама и срцима се налазе сличице ликова из популарних шпанско-мексичких серија, Цупер Татјана.

43 Либуше Кашпар, Лицитари – одраз времена и друштва, стр. 600.

- 44 Након што су престали са радом, бака је великодушно поделила део прибора. Осим што су ситнији облици добро примљени код купаца, то је један од главних разлога зашто мама не ради веће предмете.
- 45 Сладолед није никако нешто што је уобичајено да лицитари производе, али сам овде навела да бих приказала палету производа који су деда и бака радили.

Мама данас ради искључиво ситне предмете. Купују се највише као украс за јелку, али и као украс за зид или само знак пажње. Осим традиционалних срца, папучица и луткица и трешњица, већина предмета које израђује је резултат њене маште – венчићи, ускршња јаја, облик цветића украшен само разноврсним цветићима, минијатурни коњи, а за божићне и новогодишње празнике то су звоно, јелка, поткова и чизма. Од већих предмета ради само срце и коња, без јахача.⁴⁴ Данас навику куповања имају старији, који знају симболику лицитарског срца и којима је оно успомена на детињство, а остали производи потиснути због индустријских слаткиша.

ЗАНАТСКИ ПРОИЗВОДИ

1. Медичарско-воскарски производи

Негде се говори да медичари производе лицитаре, што би било тачно, а негде је лицитар назив за занатлију који их производи, и не прави ништа друго осим њих. То је новија појава у овом занату да се смањује палета производа, јер периодичан рад карактеристичан за овај занат тешко да би осигурао егзистенцију мајстору. Престанком рада одређених, а у овом случају карактеристичних производа, губи статус таквог занатлије.

На основу *главних сировина* за поједине производе, можемо издвојити четири групе производа:

- брашно и шећер, тестени производи – лицитарски колачи, медањаци, патрице
- шећер – бомбони, шипке, ораснице, фигурице од шећера
- парафин, восак – свеће, вотиви
- млеко, јаја – сладолед⁴⁵

Од производа рађених од теста, најзаступљенији су били лицитарски. Деда је радио срца у шест величина, коње са и без коњаника, лутке у пет величина, папучице и трешњице, мотоцикле и велики и мали пиштољ. Од теста су рађени и медањаци и патрице – патрице од белог теста, са шећером, обојеног жуто и роза, а медањаци од меденог теста. Медењаци су правили у више величина и облика: ситни су паковани у кесице, по сто грама или дугољасте по пет комада, док су средњи и већи продавани на комад. Осим класичних, округлих, прављени су и медањаци дугољастог облика и у облику машинице.

Производи на бази шећера чинили су велики и значајан део палете производа. Од бомбона су правили карамеле, љуте, ментол бомбоне, и

46 Свећница је дан када је Марија малог Исуса први пут однела у храм.

47 Леденица се налазила у кући у којој је прво био изнајмљен локал. На дубини већој од подрумске, наизменично су слагани ред сламе па ред санти леда које би током зиме биле ухваћене на Дунаву.

слатке, а међусобно су се разликовали по бојама – жути, роза, црвени. Продавали су и неке индустријске бомбоне. И шипке од шећера су правили у неколико боја и величина. У ову групу производа убрајамо и ораснице.

Иначе, ораснице, сусамнице, више врсти алве и ратлук нису медичарски производи, они су стигли са Оријента и у северозападним крајевима, Војводини и Хрватској, никада нису били омиљени као медањаци и шипке. Фигурице од шећера у облику животиња нису били роба која се носила на кирбај, њих су продавали у дућану, и увек су прављени у малим количинама. Свеће и вотиви су саставни део ходочашћа и уопште црквеног живота. С обзиром на чињеницу да Алмаш има електричну расвету од 1948., у време када их је деда правио више нису биле намењене кућној расвети. Правио је свеће разних дужина и дебљина, као и од воска и од парафина. Свеће су паљене у кругу цркве, за услышење жеља, за здравље и оздрављење, за спасење душе, али и за мртве. Свеће купљење на ходочашћу ношене су и кући, па би их палили о црквеним празницима и у тренуцима значајним за живот појединца. Осим за кирбаје, свеће су се продавале и за празник Свих Светих, 01. 11. и за Дан мртвих, 02. 11. Од све робе, једино су свеће откупљивали од деде и продавали их, поводом Свих Светих и у Осијеку.

Католичка црква 03. 02. слави Светог Блажа подгрлаша (или Светог Влаха), када је жупник, посебно деци, прелазио свећом испод грла да не би обољевала од грлобоље. За Свећницу,⁴⁶ 02. 02. бака је украшавала свеће сличицама светаца и тракицама од станиола.

Радила је тако што би претходно намазану парафином задњу страну станиола у бојама загревала изнад петролејске лампе и тада лепила на свећу. Исто је тако лепила и сличице. Тета каже да је то новији начин украшавања, а да су пре свеће шарали тако да су на њих лепили претходно направљене цветиће од парафина у бојама, али и осликавањем цветова и гранчица помоћу киста отопљеним обојеним парафином. То је једино што је по престанку рада и затварању дућана радила, чак и после дедине смрти. И дан-данас, иако је прошло сигурно петнаест година од како је то последњи пут радила, мене мирис петролеја асоцира на њу. Сладолед је био бакин део посла. Научила га је правити код једног мајстора у Сомбору. Он је прављен првенствено за продају у дућану, и то суботом за недељну продају. Прављен је у машини за сладолед, а улогу данашњих замрзивача вршио је лед из сеоске леденице.⁴⁷

2. Израда медичарско-воскарских производа

а) Лицитарски производи

За израду лицитарских производа потребан је одговарајући прибор за рад:

- Велики стол, на коме се меси, слажу извађени облици, затим печени, а на њему се и шарају готови производи. Деда је имао три метра дугачак, а метар широк стол који је био у просторији иза дућана. Испод радне површине било је спремиште за прибор и сировине. Једна страна радне површине била је намењена производњи колача, а друга за израду свећа, па се по потреби окретала. Деда га је звао “тофла”, вероватно од немачке речи за стол, Tafel.
- Пећ или рерна у којој се колачи пеку. Деда је сам сазидео пећ. Била је правоугаоне основе, леви део је чинила рерна, која је била два до три пута већа него што су данашње. Испод ње је био отвор где су стајала дрва. Десни, ужи део пећи је био шпорет и он је био нижи од дела који је чинила рерна, тј., врата рерне су била у нивоу са вратима ложишта. Пећ је била окречена бојом као и просторија у којој се радило, где се пећ и налазила.
- Оклагија или воглер, од дрвета, помоћу које се тесто растањује.
- Метални калупи, од бакра или неког нерђајућег метала – њихови облици, од чега умногоме зависи коначан изглед производа, плод су маште и вештине самих мајстора, који су уз учење заната морали савладати и обликовање калупа. Калупи, за сваки поједини облик који се израђивао, су били у више величина.
- Тутле су метални модели за украшавање лицитарских колача. Купастог су облика, а у зависности од тога како је метал при врху нарезан, добија се различит украс. Ако шпиц има само мали отвор, њиме се раде једноставне линије; ако су два пљоснатија отвора, њиме се раде бордуре; ако је метал при врху зарезан дубље, добија се облик ружице.
- Штаницле или туљци од пергаментног папира се користе тако што се у њих ставе тутле, а затим се пуне смесом за шарање.
- Пуно посудица, кашичица, и другог иначе кухињског прибора.
- Дијамант за резање огледала на потребну величину, у зависности од величине срца.
- Четке за скидање брашна, наношење желатине и боје.
- Маказе за резање станиола, целофана за паковање и сличица. Сличице је бака доносила од Јановића из Сомбора или их је куповала у Осијеку у продавници са материјалом за занатлије. Јановићи, с обзиром да су се бавили истим послом, сами су цртали главе за лутке, коње, целе ликове јахача или заљубљених парова који су се лепили на велика срца, а уз

поједине овакве сличице писали су и симболичне љубавне текстове. Најлепше сличице, које чувамо и данас купљене су у Немачкој. Која је њихова првобитна намена, односно да ли су штампане за овај занат, тешко је сазнати.

Основне сировине за израду лицитарских производа су шећер, брашно, вода, лицитарски квасац, желатин, и прехранбене боје. У сируп који се кува од одређеног омера воде и шећера додају се лицитарски квасац и брашно, “колико прими”. Све се то лагано меси док не добије жељену чврстину. Тесто се затим оставља да “одлежи” на хладном месту од 12 до 24 сата. Пре почетка рада се тесто премеси и дода се потребна количина брашна да би лакше радило, да се не би лепило за руке. Ако је претврдо, додавањем шећерног сирупа тесто омекша. Дебљина на коју се тесто разваља зависи од облика који ће се радити – ако је тај облик већи, тесто се мора разваљати на већу дебљину, док је за ситније калупе довољна дебљина од око пола центиметра. Облици се ваде металним калупима и одмах слажу у плех за печење, да би се приликом пребацивања са стола на плех смањила могућност деформисања облика. Пре стављања у пећ би се још једном прегледали, а потом би се пекли петнаестак минута. Савремени шпорети, односно рерне, поред миксера, представљају готово једину иновацију у овом занату. Представљају у сваком случају олакшање јер пажња мајстора не мора, као некада, бити усмерена на јачину и одржавање ватре. Након вађења плеха из рерне колачићи треба на њему и да се прохладе, јер и док су топли склони су кривљењу, а од њиховог правилног облика зависи и коначан изглед. Са њих се четком скида сувишно брашно, да би се боја једнолично примила за тесто. Али, пре бојења, или слепљивања, потребно је да одстоје бар један дан.

Ситнији облици, мала срца, трешњице, лепе се два по два растопљеном желатином, а између се ставља кончић да би се лакше могли обесити, првенствено да би се олакшао поступак бојења ових ситних предмета, а касније и да се као готови производи могу негде обесити. И након лепљења пожељно је да се суше бар један дан.

Пре бојења, ситни се предмети нижу на металне шипке и један по један умачу у посуду са отопљеном желатином у коју је додана црвена боја. Морају бити довољно размакнути да се влажни од боје не би међусобно полепили. Умакање у боју се понавља у зависности од нијансе која се жели постићи, али и сјаја. Остали, већи облици – велика срца, лутке, папучице, коњи – премазују се бојом помоћу четке, или се на њихову предњу страну лепи станиол, тако да се облици од теста премажу само отопљеном желатином.

И опет је потребно најмање дванаест сати да би се приступило даљњем раду, сада украшавању. Ако нанесена боја није сува, облици се лепе за прсте, а приликом украшавања сваки поједини комад прође по неколико пута кроз руке, или се боје са нашараних украса мешају са црвеном и то више није предмет за продају на коме су приказани стрпљење и вештина мајстора. Маса којом се лицитарски колачи украшавају је мешавина шећерног сирупа, отопљене желатине и шкроба у праху (густина) и зове се ајз и вероватно потиче од немачке речи Еис, лед. Она је бела, па се прво раде украси белом бојом – обрubi на срцима, луткицама, папучицама, витице на чизмама... Ради се тако што се у врх штаницле која се направи од пергамент папира стави тутла, штаницла се напуни масом за шарање, а притиском на штаницлу се цеди танак млаз смесе. Након тога се на срца овом масом лепе огледалца, али и сличице на велика срца, ликови на лутке, ликови јахача на коње. Следе ружице, па украшавање зеленим витицама и на крају се додају тачкице. У новије време лепе се на срца и разни папирићи са љубавним изрекама или стиховима популарних песама. И наизглед најједноставнији и најситнији производ од почетка до краја израде мајстору прође кроз руке између десет и петнаест пута. Завршени производи се остављају на радном столу да би се сасвим осушили најмање десет сати, а потом се или пакују у целофан или се непаковани послажу у картонске кутије и спремни су за изношење на тржиште. На дединој спецификацији за израду лицитарских колача означен је рок трајања од пет година.

б) Медењаци

Основни је прибор за израду медењака исти као и за лицитарске производе, али је она овде много једноставнија, па треба и мање прибора.

Оно што је специфично за медењаке су:

- метални калупи – округли и дугољаст
- четке за nanoшење топљеног шећера, глазури
- кесице за паковање

Медењаци су прављени готово на исти начин као и тесто за лицитарске производе, само што је овде, уместо шећера, долазио мед. У скувани сирупи би се додавало брашно, такође по принципу “колико прими”. Тесто је морало да одстоји бар дан, а потом су се пекли медењаци. Облици су вађени металним калупима, округлим, дугољастим, већим и мањим. Од овог су се теста правили и коњи и лутке и то тако да је непечени облик, извађен калупом, стављан на влажну крпу, а потом се стављао на измрвљено бело тесто, оно за лицитарске колаче. Мрвице би се залепиле

48 Вера Милутиновић,
Обредни хлебови у
Војводини, сепарат,
Гласник ЕИ САНУ,
књига XVI — XVIII,
1971.

за влажно тесто, а готови колачи су били браон са белим тачкицама. Овако рађени облици коња и лутке су само добијали белу бордуру у облику коврцица од ајза, а затим се коњ украшавао тракицама од колаж-папира, шалангама, и само једном ружицом. Лутке од овако рађеног теста су добијале на средини једну ружицу, шаланге и сличицу лица. Вера Милутиновић⁴⁸ указује на култ медених колача и чињеницу да се не месе било кад, да су они култно средство па се према томе употребљавају у одређене дане у години, а посебно за Божић и Нову годину када треба да осигурају плодност и напредак у кући. Она и божићну чесницу премазану медом назива медањаком који има за циљ да прибави породици богатство и напредак.

с) Бомбони

Прибор за рад

- посуде за кување шећера
- мермерна или камена плоча на коју се скувани шећер сипао
- шпахтле за окретање масе
- ножеви или маказе за резање делова масе
- метални калупи
- машина са ваљцима за бомбоне
- целофан за паковање
- маказе

Израда бомбона и шипки је била бакин посао, али би углавном груби део посла, припрему шећерне масе, урадио деда. Шећер се кувао са водом и мало киселине или сирћета, а у њега су додаване и жељене прехрамбене боје. Када би маса била готова, морало се брзо радити, да би се лако обликовали жељени облици. Шипке су рађене ручно, одвајањем мањих комада шећерне масе који се потом обликовао у шипку на дрвеном столу, док су се бомбони правили машински, то јест, шећерна маса се провлачила између два ваљка, који је у шећерне табле утискивао облик бомбона. Затим би се те табле ударцем од стол разбијале по отиснутим облицима. Бомбони би се просијали кроз решето да се очисте од танког слоја шећера који се задржао на прелазима из калупа у калуп. Потом би се готови бомбони прелили са сирупом и добро измешали. Ова глазура се правила да се бомбони не би лепили. Осим шипки, које можемо поредити са данашњим лизалицама, правили су и бомбоне који су и били праве лизалице. Гипку шећерну масу би обликовали у жељени облик, најчешће паприка и петао, и у масу су убадали чачкалице. Кад се маса убрзо стегнула, лизалица је била готова. Све је било обојено прехрамбеним

бојама, да би изгледало што привлачније (паприка је била црвена, док је при чачкалици – петелци била зелена). Излевали су од шећера и облик луле, гуске, патке, петлови, зечеви – најчешће црвене и жуте боје. Шећер се улије у калуп, а затим брзо излије, тако да се ухвати само танак слој, а не пуна фигура. Ови су облици били веома лагани и деца су их, прича мама, изузетно волела. Правили су и карамеле, за које је карактеристично да се преко обликоване масе пређе оклагијом која је имала по површини урезане линије, па је остављала водоравне пруге, као украс.

d) Воскарски производи

Прибор за рад:

- парафин, восак
- фитиљи разних дебљина, зависно од дебљине свеће
- посуде за отапање парафина
- грабилице за налевање
- калупи
- цифунг
- ринг
- даска којом су се свеће ваљале и тако равнале
- ножеви и маказе за резање свећа и фитиља
- боје

Пре увођења електричне расвете, значај ових мајстора је био огроман.

Свеће представљају виши степен развоја у довијању људи да након заласка сунца задрже мало светлости у својим домовима. За осветљавање су се користили биљним и животињским мастима, ланеним, бундевиним, уљем репице и говеђим и овчјим лојем, па и свињском масти. Воштане свеће су, због компликоване, па и скупе израде биле, пре свега, намењене паљењу у црквама. Осим воштаних, израђивале су се и свеће од лоја, које су биле лошијег квалитета и могли су их приуштити и шири слојеви. Следећи ступањ су биле стеаринске свеће, почетком 19. века, које смењују парафинске, средином 19. века.⁴⁹

Деда је свеће правио на цифунгу и рингу. На цифунгу су прављене тање свеће, до дебљине прста. Цифунг се састојао из два дрвена ваљка, промера 80 цм. Они су стајали на пет метара дугачком дрвеном столу у чијој се средини налазила уграђена посуда са воском. То је била метална посуда испод које се налазило грејно тело које је одржавало восак у текућем стању. Раније се овде постављао ужарени угаљ, а деда је у последње време користио електрични решо. Радило се тако што се на

49 Ирис Бишкупих-Башић,
Лицитарска умијећа,
стр. 70.

један ваљак намотао фитиљ, а затим премотавао на други повлачећи се кроз текући восак. Пре посуде, фитиљ је пролазио кроз шублер, металну плочу са профилима који су одређивали дебљину свеће. Док почетни део фитиља не би дошао до другог котура повлачило се руком, а затим се премотавало помоћу ручица које су се налазиле на оба ова ваљка. Поступак се понављао до жељене дебљине свеће, с тим да се при сваком новом прематању, фитиљ провлачио кроз већу рупицу на шублеру. Када би се постигла жељена дебљина, фитиљ обложен воском би се мало по мало отпуштао на радну површину на којој су биле уцртане дужине свећа, у зависности од дебљине (тање су краће, а дебље дуже). Иако није било обавезно, најбоље је било ово урадити док је све још било топло, и свеће су се могле лако обликовати. Ако се радило са хладним, а с обзиром на брзину хлађења воска, то је било неизбежно, изрезане свеће су се спуштале у млаку воду и потом су се обликовале, и то тако што су се ваљале за то намењеном даском. Ове је свеће деда израђивао углавном по наручби од стране православне цркве у Даљу и црквице на Водици, а они су обезбеђивали и восак. На рингу (немачки, Ring = круг, прстен) су се израђивале дебље свеће и то налевањем парафина на фитиљ. Ринг је био дрвени круг на којем су се са спољне стране налазиле веће и мање металне кукице. На веће се стављао фитиљ на чијем је врху била везана омча. Помоћу металне грабилице на фитиљ се налавао парафин, сваки пута по један слој, до жељене дебљине. С обзиром да се парафин цедио, а и сваки пута нови топао парафин је отапао горњи део па је свећа у горњем делу била ужа, а у дољњем шири. Зато се при дну везао чвор, који се качио на мање кукице и свећа се окретала. Налевањем слојева парафина са супротне стране, постајала је целом дужином равномерне дебљине.

И на овај начин израђене свеће су се спуштале у млаку воду и помоћу даске се изравнавале. Да би добиле зашиљени врх, истовремено док су се ваљале равном даском, поред ње је постављана даска са једом закошеном страном, помоћу које се обликовао врх. Маказама би одрезали вишак фитиља, а дно ових великих свећа избушили да би се лако могле поставити на свећњаке. Због своје величине, оне су биле намењене за цркву и деда их је по наручби сеоске, католичке цркве и израђивао. Ове свеће су се продавале и на кирбају, а људи су их куповали као заветне дарове и остављали у цркви. Правили су и свеће у металним калупима. Кроз калуп би се провукао фитиљ, а затим би се текући парафин улевао у отвор на калупу. Када се парафин стегне, дводелни или вишedelни калуп би се отворио и свећа је била готова. Оне су биле првенствено за продају у дућану, а биле су спирално увијене, у облику бора, гљиве, лопоча. Калупи за опфере су по изради били једноставни, дрвени, и из два дела, између

којих се улевао врућ парафин. Затим се калуп спусти у хладну воду. Када се парафин охлади, та два дела су се раздвајала и фигура је била готова. Иако би због жртвене намене више по карактеру одговарао восак, фигуре су се правиле од парафина.

Вотиви или опфери (немачки *Opfern* = жртва), негде и заговори, имају јасан жртвени карактер, а циљ им је да постигну остварење неке жеље или исцељење неког оболелог дела човековог тела, као и оздрављење стоке.⁵⁰ Болесник је код лицитара, пише Вера Милутиновић, куповао једну овакву фигуру, или неко од његових ближњих, односио је у цркву или на оближњи извор и ту остављао уз молитву за оздрављење. Уз воштану фигуру је остављао и неки предмет, платно, цвеће, крпицу. Међутим, мама каже да је био обичај да се фигурица здоби и остави на олтару или код одређеног свеца, што је симболизовало приношење жртве. По свом пореклу, супституирани жртвени принос, остало је, наравно измењено у духу хришћанства, као заветни дар или вотив. Иста је генеричка веза између вотива и нашег лицитарског срца, само су вотиви временски старији.

50 Вера Милутиновић, Лецедерски калупи у музејима Војводине, Рад војвођанских музеја, 1977.

3. Продајна места

Дућан

Деда је 1952. изнајмио локал у центру Аљмаша недалеко од саме цркве. Године 1956. купују кућу у центру, поред цркве у којој отварају свој дућан. Дућан је имао велика дрвена врата и прозор према улици. На зиду насупрот улаза налазио се дугачки пулт, на чијем је крају стајала витрина са фигурицама од шећера. На пулту су стајале и тегле са бомбонима, “авзац” (нем. *aufsetzen* – ставити на), сталак са шећерним шипкама, разне чоколаде и свеће. Иза пулта, уза зид, стајала је полица са клизним стакленим вратима и ту су били само лицитарски производи. Испод ње је била полица са претинцима у којима су били упаковани медањаци, папир за паковање и остале потрепштине. Поред пулта је лети стајао сандук за сладолед. У дућану су била и три стола са по три столице, а сав намештај је био обојен резедо зеленом бојом. Иако нису имали прави излог, у прозору су висиле свеће, а у зависности од доба године или празника који је долазио, бака је прозор знала пригодно украсити њиховим производима, како мама каже, “само да подсети жене да се ближи Божић или Ускрс... “ Изнад улазних врата висила је табла на којој је писало “медичар и воскар”, дедино име испод и у једном углу лицитарско срце, а у другом свећа. И на забату куће, испод прозорчића, налазила се ознака чиме се власник бави – у контури срца уписани су иницијали В и К Н. Дућан је био отворен само недељом, али су сви у селу знали да ако им шта затреба увек могу доћи.

51 Клаић, Рјечник страних ријечи, Загреб, 1989, с. в. кирбај.

Кирбаји

Једна од основних карактеристика овог заната је његова периодичност и везаност за вашаре и кирбаје (немачки, Kirchweich – проштење, црквени скуп)⁵⁴ који су опет везани првенствено за црквене празнике. Као што ми данас са неког пута шаљемо пријатељима разгледнице и доносимо на поклон сувенире, људи су пре са вашара и ходочашћа, јединих излазака ван уског круга своје заједнице, доносили медичарске и воскарске производе – свеће, медањаке, патрице и китњасто украшене лицитарске производе. Производња је почињала са Ускрсом када су правили лицитарске производе и у лицитарској техници производе са пригодном тематиком: зеца, јаје и фигурице од шећера – пилиће, пачиће, гуске. Те су фигурице биле бакина специјалност. Отопљени шећер би излевала у за то намењене калупе, а на крају би их украшавала. Први кирбај на који су одлазили био је у Бијелом Брду, 11 километара од села, поводом летњег светог Николе, 22. 05. Деда би и недељом пре подне знао са малом количином производа отићи у Бијело Брдо. Идући и први велики кирбај био је у Осијеку и Вуковару поводом светог Ангуна, 13. 06. Увек уз помоћ неког од комшија деда би одлазио у Вуковар, а бака у Осијек. Ишло се коњем и колима, али деда никада није имао ни једно ни друго, па их је свуда возио први комшија. Мама каже да се сећа сандука са робом, корпи са “опферима”, вотивима, и неке посебне атмосфере. Посебно много вотива су продавали на овај дан што је у вези са свецем Ђсвети Антун испуњава жеље и помаже да се врате изгубљени предмети... Сви који су на кирбај долазили, ходочасници, обавезно су куповали вотивну представу куће, коња, краве, кокошке, јер се то морало заштитити и сачувати да би живот и напредак сваке породице био могућ, а у случају болести куповани су вотиви који су представљали делове тела – очи, уши, шаке, стопала, ноге, торзо, цело тело – мушко, женско, дечје.

У току лета деда је одлазио и у 20-ак километара удаљена села Веру и Боботу, али се мама не сећа поводом ког свеца, и у Ердут, 10 километара од села, поводом свете Ане, 26. 07. Централни, најзначајнији по броју посетилаца, а према томе и по заради, била су два кирбаја у Аљмашу: Велика Госпојина, 15. 08., и Мала Госпојина, 08. 09. Почетком јула почињали су са припремама прве количине робе. Радило се по целе дане и то је био период када породица није могла сама, него је била потребна и помоћ са стране.

Деда никада није имао правог шегрта, нико од њега није “учио занат”, јер једноставно нико није био заинтересован. Једино је у том периоду интензивног рада имао свог помоћника који је слагао облике извађене из теста у тепсију, пазио је да се у преношењу не искриве, и да се добро

испеку. Осим баке, маме, и тете повремено, шарала је још једна жена из села, која је данас чувена по прављењу и украшавању колача. Покушавајући да стекнем неку слику како је то све функционисало, разговарала сам са суседима и људима из села за које знам да су били блиски са дедом. С обзиром да је моја представа формирана на ономе што се о деди и занату прича у кругу породице, хтела сам да видим како то изгледа “извана”. Интересантно је то да су баш сви, и они са којима смо били више познаници него пријатељи, помагали и радили код деде, била је то ствар престижа.

Највише је помоћи требало око патрица, или бројаница, које су се правиле од жутог и роза теста у облику кружића. Помоћу игле и конца низало се наизменично, жута па розе, али тако да су паралелно исте боје. Због тога су пазили да се “не запричају”, јер ако се са једном погреша, квари се читав низ. При дну тог низа везао се чворић, затим још два кружића један изнад другог, а у самом дну везао се, исто од теста, крст, срце или звезда. Патрице су готово сви куповали и док су присуствовали служби у цркви или обилазили светиште, носили су их око руку или врата, а потом су их носили кућама, себи или на поклон. Мама објашњава да су привесци били различитих облика јер “ниса могао некоме ко је био у партији однети крст.” Људи су из околних села долазили пешице, из Бачке и Барање колима, пут кући је био дуг, па су ове патрице од слатког теста биле укусна ужина. С друге стране, продаване су испред цркве, ношене су на службу и тиме су бивале “посвећене”. Осим њиховог симболичног изгледа, и њихово једење може имати обредни значај. Помагачи су били добродошли и у прављењу, односно, мотању шипки од шећера, изрезивању сличица, али највише око паковања готових производа. Шећерне шипке, ораснице и велике лутке и срца паковани су у целофан, а бомбони и медањаци у кесице. Производи су се паковали да се у транспорту не оштете, али и по налогу санитарне инспекције. Деда је током 1954. године похађао петодневни течај “хигијенског минимума”, након чега је полагао и испит, а током 1975., такођер петодневни, “течај из хигијене намирница и особне хигијене”, опет са испитом. Санитарна инспекција је долазила и у село, а дућан је био у складу са тада важећим прописима.

У послератном периоду, када су црквени скупови забрањивани, деда је могао да продаје робу јер је имао пријављен и регистрован локал, а уредба о забрани продаје вашарске робе важила је само за уличну продају. Због овог монопола није било проблема од стране колега. Они су се трудили да бар у околини села продају ходочасницима нешто своје робе, а било је и покушаја да се роба прилагоди комунистичким властима. Тако је једне године мајстор из Даља, нашарао огромну звезду. Пресвукао ју је у црвени станиол, ставио на средину велико огледало, и сву је украсио ружицама,

као право срце. Међутим, присутни органи реда се нису обрадовали овом поклону, па су му запленили сву робу.

Ходочасници су током педесетих и шездесетих долазили у највећем броју возовима, до жељезничке станице у Даљу, а потом би морали пешачити три километра. Педесетих, кад су забране биле најстроже, органи реда су једноставно враћали читаве композиције возова и спречавали улазак ходочасницима у село. Већина би се увек снашла откривајући путевке, или, чак, пробијајући их. Ако би их пустили, људи би се разбили у мање групице и у тишини и без икаквих обележја би силазили у село. Од 1704., када је у селу почела да се слави Госпа од Уточишта, па ни за време Другог светског рата, није било прекида, све до 1991., када је село буквално исељено. При завршетку мировне мисије UNPROFOR-а, 1997., хрватско становништво је почело да се враћа у ове крајеве. Те су године, 15. 08., мештани под пратњом “мировњака” први пута и дошли у своје село, да би, пред разрушеном црквом, на Велику Госпу, одржали симболичну мису.

Кирбај је увек био централни догађај за село у години, а људи који се сећају сматрају да је, првенствено по количини робе и броју трговаца, у периоду пре Другог светског рата био много већи него када је деда радио. Осим продавнице у селу, људи су се робом снабдевали из Осијека, али се у град одлазило са неком конкретном потребом, а не да се види шта има. Исто тако нису сви себи могли приуштити одлазак у Осијек по нешто од одеће или потрештина за кућу. Тако се већина робе за домаћинство куповала на кирбају. Долазили су ковачи, ужари, колари, грнчари, опанчари, корпари, ременари, ситари, качари, али и трговци посуђем и са одећом и обућом.

У послератном периоду, када се све већи број становника запошљава у Осијеку или Борову,⁵² и успостављањем редовне аутобуске линије, град постаје ближи, а кирбај губи на свом економском значају. Број трговаца је мањи, а осим пластичних играчака и бижутерије, продаје се и индустријска одећа и обућа, посуђе, репродукције слика. Од старијих заната, осим медичара и воскара, настављају да долазе корпари, са осавремењеном палетом производа (корпе за веш, столови и столице) и столари са дрвеним прибором за домаћинства (даске, чекићи за месо, варјаче, оклагије).

Број ходочасника из године у годину је све већи, а по жупниковим речима, од 2000. године Аљмаш за Велику Госпу посети око педесет хиљада ходочасника. После рата поново је постало популарно ходочастити у правом смислу речи, ходајући. Трговаца је много мање, а нема више ни основних обележја кирбаја – ни рингишпила, ни механа (из којих је по

52 Индустрија обуће и гуме, текстилна индустрија “Вутекс” – Вуковар.

53 Тандлери – од нем. Tandler – продавач половне робе, трговчић; Клаић, Рјечник страних рјечи, Загреб, 1989, с. в. тандлер.

54 Мама прича да шездесетих година ти трговци нису доносили своје тезге, него само робу у торбама. Онда би зашли по селу и тражили од људи врата и столице, па би од тога склопили своју “трговиницу”. Кад је кирбај био готов, они би своју робу покупили, а после је свако ишао да тражи своје ствари.

два дана без престанка трештала музика). Роба која се нуди је оно што се задњих десетак година налази на свим пијацама: разне пластичне посуде за домаћинство, козметика и гардероба. Лицитарски занат представљају један или два мајстора са минимализираном количином производа.

Ходочасници долазе за Велику Госпу дан пре, 14. 08., али и на сам дан, 15. 08. Шатори са робом су се намештали већ од поподнева, па је око цркве одзвањао звекет металних шипки које су чиниле основну конструкцију тандлерских⁵³ штандова.⁵⁴ Цело је село било у великим припремама и сви су били ангажовани око нечега, било у задњим припремама код куће, за дочек гостију, било да су помагали око коначног уређења цркве. Пре рата је вече уочи Велике Госпе била, на неки начин, прослава за село, јер су сви гледали да тада оду у цркву, а на сам дан Велике Госпе цело се село препуштало ходочасницима. Традиција је остала задржана до данас.

Када се улази у село, калдрмисани се друм спушта низбрдо готово један километар. Обронке обрасле багремовом шумом убрзо почињу да замењују куће, уредно послагане са обе стране главне улице у коју друм прелази. У самом дну главне улице, а стотињак метара од обале Дунава, налази се црква. Штандови су се низали са обе стране главне улице, све до самог улаза у цркву. По доласку у село ходочасници би прво посетили цркву, и у порти запалили свеће. Потом би одлазили на “Липу”, где су се такође палиле свеће и где би попили и наточили воду. Обавезан је и одлазак на обалу Дунава, али првенствено да би се уз воду мало расхладили. У тој шетњи и обиласку села, односно ходочасничких одредишта, неколико су пута морали проћи кроз шпалир шатора препуних робе, који су посебно мамили децу. Иако лицитарски производи нису могли постати конкуренција индустријским, куповина медањака, бомбона и шипки је обавезна, то је навика и традиција, без њих се не враћа кући. Некада једини, у другој половини 20-ог века постају, свакако мање омиљени слаткиши који се купују само на проштењима и вашарима.

Трговци су своја продајна места плаћали општини, и то пар дана пре кирбаја, а људи из општине би означили места, тако да није могло доћи до препирки. Осим тога, доласком из године у годину, трговци су знали које је чије место. Старији су имали места ближе цркви, односно самом средишту кирбаја. Деда, с обзиром да је био из села, имао је шатор поред самог улаза у цркву, а двадесетак метара иза шатора била је и кућа са дућаном. У једном од разговора са мамом прокоментарисала сам како је ту сигурно била велика гужва и како ја никада не бих купила на првом месту. Она се насмијала и кратко рекла: “И други је био наш.”

Почели су са малим шатором, димензија 4 x 4 метра, а касније су купили већи, 5 x 5 метара. Шатор је био од белог импрегнираног платна, на четири воде, подигнут на четири дрвена ступа. Предњи су ступови били виши, 1,80 м, од задњих, 1 м, тако да је приступ штанду био слободан, док је задњи део био заштићен. У задњем се делу налазио сандук са робом која је изношена пошто би се она са штанда продала. Штанд су чиниле даске послане на дрвене ногаре, а у задњем делу се налазила степенаста полица, такође од дасака. Те су даске по димензијама одговарале величини лицитарских производа који су на њој стајали, па су служиле и за шарање. У центру су стајала највећа срца и велике лутке, а околне, по величини сложени, остали лицитарски производи. Увече би се даске које су чиниле степенасту полицу скинуле и послале испод ногара, преко сламе, а на њих се распостирала постељина. Потом би се спустили предњи ступови шатора и све би било спремно за спавање.

Само пар дана после Велике Госпе, деда је одлазио на Водицу, 19. 08., где је био кирбај поводом Преображења. То објашњава и потребу за спремањем великих количина робе месецима унапред, јер је за готово све производе потребна вишедневна припрема. Разлике између католичких и православних скупова није било, осим што се на православним црквеним скуповима продавало нешто више малих жутих свећа.

Мала Госпојина, 08. 09., некада је била и већи догађај од Велике. За ту се прилику правило оно чега од лицитарских производа није преостало, а пазило се да шећери и медањаци буду свежи. Називала се и “циганска”, јер је тада долазило много Цигана из Бачке. Трећи кирбај у Аљмашу је Име Маријино, обележава се у прву недељу после 12. 09., али у односу на претходна два је много мањи. Долазили су традиционално ходочасници из Суботице. Свети Димитрије, 08. 11., у Даљу, је био следећи и последњи кирбај у току године на који се одлазило. После тога је производња готово престајала. За дућан би можда преостало лицитарских производа, а прављене су мање количине слаткиша, по потреби. За Светог Николу је бака правила пригодне пакетиће, у којима се налазило по неколико комада њихових производа и чоколадице, а саме је кесице украшавала сличицама, опет са пригодном тематиком.

Пред Нову Годину би бака правила салон-бомбоне. За њих је правила фондан који је излевала у калупе. Бомбоне је уматала у бели папир који је на крајевима био нарезан, а затим још сам бомбон у станиол разних боја. На њему је био завезан и кончић тако да се могао и обесити. Салон-бомбонима се украшавала јелка. Осим бомбона, жене су јелке, уместо данашњих куглица, украшавале и орасима умотаним у станиол или обојеним златном бојом. Слушала сам више пута приче како деца нису

55 Лицитари су ишли на “обртне” изложбе на којима су се поносили својим производима. Тако је Лукинић 1906. излагао на Хрватско-славонској земаљској господарској изложби у Загребу, а 1911. на међународној изложби у Торину, као представник Аустро-Угарске у тој струци. Године 1913. и 1915. примио је Папинске дипломе. Либуше Кашпар, Лицитари – одраз времена и друштва, стр. 598.

56 Мислим да имамо право назвати га “нашим”, јер, иако су овај занат у наше крајеве донели колонизовани Немци, он живи уназад два века у рукама домаћих мајстора. Они су их обогатили својом маштом и прилагодили укусу домаћих купаца.

дочекала Божић да им се дозволи да поједу бомбоне, него су кришом, један по један, извлачили тако да се не примети, а станиол би обликовали како је и био, или, да крађа буде мање приметна, тета каже да је стављала корицу хлеба уместо бомбона.

ЕПИЛОГ

Један је мајстор рекао да љубав према овом занату тешко може да се стекне; она се учи од малена. Другачије га се воли кад се упозна изнутра, када се од детињства полако прати процес претварања блокова парафина и воска у свеће, и када се сваки пута поново изненадите, гледајући процес трансформације белих, испечених, облика од теста у китњасто нашаране колачиће.

Мора се признати да је медичарско-воскарски занат изгубио борбу за опстанак на тржишту.⁵⁵ Неки су мајстори још средином века престали радити медањаке, бомбоне и лицитарске производе, и баве се само израдом свећа.

Да ли се лицитарским производима може удахнути нови живот? Вашара, кирбаја, проштења и осталих народних скупова све је мање, бар у оном традиционалном облику, а понеки мајстор са својим производима готово као да је дошао из неког прошлог времена. Поред свих играчака и модерних техничких достигнућа које данашња деца имају, тешко да ће нека девојчица пожелети лутку од теста или дечак једног шареног коња.

Али, чисто да се не заборави још један део нашег народног стваралаштва...⁵⁶

И да не заборавимо богатства боја, облика и мотива која још увек живе у народним рукотворинама, да не заборавимо ко смо у овој трци да што пре постанемо део света, део глобализоване, униформисане масе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бишкупич-Башић, И., Лицитарска умијећа, Етнографски музеј Загреб, Загреб, 2000
2. Bösendorfer, J., Цртице из славонске повијести, Осиејек, 1910
3. Ђоровић, В., Историја српског народа, књига II, Београд, 1991
4. Кашпар, Л., "Лицитарци – одраз времена и друштва", Зборник радова XXXII конгреса саваза удружења фолклориста Југославије, I, Сомбор, 1985
5. Кашпар, Л., "Доминација жена у медичарству Хрватског загорја и Подравине", Етнолошка трибина 4 – 5, Загреб, 1983
6. Клаић, Б., Рјечник страних ријечи, Загреб, 1989
7. Кус-Николајев, М., Хрватски сељачки барок, Етнолошка библиотека, Загреб, 1929
8. Кус-Николајев, М., О подријетлу лицитарског срца, Загреб, 1928
9. Мамузић, Р., "Занатлије Срема друге половине 18. века", Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 1957/6
10. Милутиновић, В., "Култ везан за цркву на Текијама", Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 1956
11. Милутиновић, В., "Лецејерски калупи у музејима Војводине", Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 1977
12. Милутиновић, В., "Обредни хлебови у Војводини", сепарат, Гласник ЕИ САНУ, књига XVI-XVIII, 1971
13. Опћа енциклопедија ЈЛЗ, Загреб, 1978
14. Општа енциклопедија Larousse, Београд, 1971
15. Поповић, Д., Срби у Срему до 1736/37, Историја насеља и становништва, САНУ, Посебна издања, књига CLVIII, ЕИ, књига I, Београд, 1950
16. Рјечник симбола, Загреб, 1987

Боривој Чалић

Молишва Господња Спиридона Алексијевића

1.

01 Горан Максимовић, *Сйоменак Милорадов синђе-ла Спиридона Алексијевића*, (у) ауторској књизи *Српске књижевне шеме*, Слободна књига – Романов, Београд – Бања Лука, 2002, 76–77.

02 Милорад Савић, *Сликарство у српским црквама Сјеверне Далмације од краја XIV до почетка XX вијека*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско културно друштво “Зора”, Београд, 2000, 144. О Алексијевићу у наведеној књизи на више места. В. и М. Савић, *Сликарство у српским православним црквама Далмације*, (у) *Љешојис двије хиљаде четвртве*, СКД “Просвјета”, Загреб, 2004, 534.

“Љ

убведостојног карактера, и као што његова веселост духа, особито у младим лџетама, која га и до смрти није оставила, свуда радост распрострашаше, тако му је искреност и сердечност његова многе пријатеље и почитатеље придобила” – записао је далматински

епископ Стефан Кнежевић на првом свеску аутобиографско-мемоарског рукописа *Сйоменак Милорадов* Спиридона Алексијевића, сачуваног у три књиге у библиотеци манастира Крке.⁰¹

Спиридон (Милорад) Алексијевић, по мајчином роду назван и Милорадовић (Житомислић, 14. децембра 1769. – Задар, на Ускрс, 11. априла 1841), имао је занимљив животни пут. Учио је у манастиру Житомислићу и у Мостару. За ђакона је рукоположен 1785. у манастиру Завали, боравио је, затим, у Имотском, па у манастиру Драговићу. На Крфу је 1789. намеравао да учи иконопис, али манастир није могао да плаћа износ потребан за школовање. Траг тог сликарског интереса су и подаци о иконама које је сликао у Драговићу, те чини се, престоне иконе у цркви Светог Николе у Врлици⁰² где је, од 1790. до 1792, био учитељ. Потом је, до 1795, био учитељ у Скрадину, а затим у Дрнишу. Године 1801. је у Шибенику, а од 1802. до 1808. поновно ради као учитељ у Скрадину. Школу и учитеља издржавали су родитељи ученика, па је у Дрнишу и Скрадину своје приходе допуњавао сликањем икона. Сликао је, како је сам рекао, “по виду греческом”, што ће значити у духу позног византијског сликарства.⁰³ Лечио се 1804. од

туберкулозе у Трсту. Ту је упознао Доситеја Обрадовића и његов круг. Сигурно су много разговарали о Далмацији, а Доситеј му је могао поклонити и своју, нетом објављену *Еџику*. Познанство су наставили кроз преписку. Познато је једно писмо које му је Доситеј упутио 1805. године.⁰⁴ У доба француске управе основане су школе на талијанском језику па Алексијевић остаје без посла.⁰⁵ Вероватно је и то утицало на његову одлуку да постане свештеник. Рукоположен је 1808. у Дрнишу, 1809. је капелан манастира Крке, а од 1810. парох у Дрнишу. Током француске управе у Далмацији постављен је за економа епископског Капитола у Шибенику. Од 1817. је парох у Задру, а од 1823. до 1829, до доласка Јосифа Рајачића за далматинског владику, обавља и дужност привременог епископског викара. Касније се замонашио, а епископ Пантелејмон Живковић произвео га је 1835. у чин синђела. Забележено је да је умро од срчане болести. Сахрањен је у Смоковићу.⁰⁶ С руског је превео *Малиј катихизис*, штампан 1811. код Пане Теодосија у Венецији, у којем је објавио и своју песму *Пасшурка Цешинска*. У рукопису су остали преводи с руског: *Пройведи* Гедеона Криновског⁰⁷ те *Пред свјатим причешченијем* и *Хронологија достојамјатних дел и прикључениј њо Рождестџу Христџовом* Илије Мињатија. У Будиму је 1830, уз помоћ пренумерације, штампано свој превод с талијанског *Руководство човеческој живоџи*, избор из популарних *Писама сину* Филипа Стенхопа лорда од Честерфилда. Књизи је додао и свој прозни састав *Увеселенија или Забаве*. Поводом посете цара Франца I Далмацији, испевао је тринаестерцем *Оду на пришестџвије еџо имџератџорскаџо величестџва Францеска Перваџо у Далмацију*,⁰⁸ чиме је оставио и траг о свом солидном познавању поезије. У *Србско-далматинском маџазину* штампано је 1839. прозну цртицу *Прави блаџодеџељ добро чини и мучи*, а 1840. *Жиџије блаженџоичџишеџ Никанџора Боџуновиџа Скочиџа, архимандрџиџа манастира Крке*. Спиридона Алексијевића и његов књижевни рад поменуо је Иво Франо Јукић у прегледу српске књижевности у Далмацији.⁰⁹ Главно Алексијевићево дело, аутобиографско – мемоарски спис *Сџоменак Милораџов*, написан у епистоларној форми, објављен је више од шест деценија након његове смрти у задарском *Гласнику Православне далматинске цркве* (1904-1906).¹⁰ Његове успомене, њихова документарност и сведочење о унијаћењу далматинских Срба у доба Венедикта Краљевића, уз *Жиџије* Герасима Зелића и *Авџиобиџтрафију* Кирила Цвјетковића, драгоцен су принос “потпунијој историјској реконструкцији озбиљних и далекосежних повијесних догађања у Далмацији с краја осамнаестог и у првој половини деветнаестог вијека.”¹¹

- 03 Рајко Л. Веселиновић, *Умешностџ у Срба Северне Далмације у XVIII стџолеђу*, (у) *Зборник за ликовне умешностџи*, Матица српска, Нови Сад, 1982, 18, 204.
- 04 Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1961, 3, 281-2.
- 05 Рајко Веселиновић, *Срба џод млеџачком влашћу*, (у) *Истџорија срџпскоџ народа*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 4/2, 62.
- 06 D. [Dušan] Berić, *Aleksijević, Spiridon*, (у) *Lexikon pisaca Jugoslavije*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, 1, 40; Станко Кораћ, *Прељед књижевноџ раџа Срба у Хрваџској*, Просвјета, Загреб, 1987, 86. Захваљујући иконописном делу заступљен је у *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig, 1907, Erster Band., 272. *Народна енциклопедџија срџпско-хрваџско-словеначка*, Загреб, 1925, књ. 1, А-3, 43, доноси о Спиридону Алексијевићу, један за другим, чак два чланка. У првом, Радослав Грујић пише о свештенику и писцу, док је други, Павла Вујевића, посвећен сликару. Иако су оба аутора навела да је Алексијевић био парох у Задру, што је, осим имена, и једина додирна тачка оба чланка, то очигледно није било

довољно да буде примећено приликом редактуры. У сваком случају, необичан енциклопедијски куриозитет.

2.

- 07 Рукопис Гедеоновић *Пройоведи* пронашао је и Шафарик, помињући, уз знак питања, Спиридона Алексијевића као могућног преводиоца. Уп. Павел Јозеф Шафарик, *Историја српске књижевности*, <за штампу, према рукопису, приредила, напомене и поговор написала и регистар сачинила Мирјана Д. Стефановић>, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд – Нови Сад, 2004, 326. Да ли би то могло да значи да је Алексијевићев превод кружио и у преписима? Шафарик (*Исџо*, 324) помиње још један рукописни превод Спиридона Алексијевића: “Г. Кардинала Бонна *Философија илиџи руководсџво к небесем*”.
- 08 *Новине србске*, У Виени, 8. маја 1818, Чло. 37, 287-288.
- 09 I. F. Jukić, *Hristjani u Dalmaciji i njihova književnost*, (y) *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, Zagreb, 29. svibnja 1847, br. 22, 88.
- 10 Прештампано: Истина, Книн, 1990.

Занимајући се књижевним радом, Спиридон Алексијевић сакупио је и властиту библиотеку. Колика је она одиста била, данас је тешко реконструисати без сигурнијих архивских потврда. Та библиотека, не зна се, засад, у ком обиму, када, ни како, доспела је временом у манастир Крку. Према његовим записима и потписима може се поуздано тврдити да су му припадале књиге:

Православноје ученије или Сокрашченаја христџијанскаја боџословија Платона Левшина (Беч, 1784),¹²

Православноје исџоведаније (Москва, 1796),¹³

Еџика Доситеја Обрадовића (Венеција, 1803),¹⁴

Кључиџ у моје земљеоисаније Павла Соларића (Венеција, 1804),¹⁵

Руководсџво к францусџеј џраматиџце Јоакима Вујића (Будим, 1805),¹⁶

Согружесџво гревних боџов Јеврема Лазаревића (Венеција, 1810),¹⁷

Поминак књижески Павла Соларића (Венеција, 1810),¹⁸

Пуџ у рај Георгија Поповића (Будим, 1815).¹⁹

У манастирској библиотеци сачувана су и два примерка *Поученија* Илије Мињатија (Санктпетербург, 1760).²⁰ Једним од њих можда се у свом преводилачком раду користио Спиридон Алексијевић. Онда се такође налази и седам примерака *Малоџ кџихизиса* (Венеција, 1811),²¹ те тринаест примерака књиге *Руководсџво џеловеческоџ живоџа*²² (Будим, 1830). Није тешко претпоставити да су то нерастурени примерци књига које је сам Алексијевић превео и издао и који потичу из његове оставине.²³

С књигама Спиридона Алексијевића у Крку је стигао и примерак Доситејевог *Собранија* (Беч, 1793), послан у манастир Драговић, с Доситејевим власторучним записом и препоруком да свака црква у Далмацији набави превод руских синодалних проповеди *Собраније [...] џоучениј*, објављених у преводу Јована Рајића у Бечу исте године. Вероватно је Спиридон Алексијевић књигу добио из Драговића на позајмицу, али је никада није вратио.²⁴ На страници насупрот насловној оставио је непотписани запис о епидемији куге у Мостару и Далмацији 1813. – 1815. године.²⁵

Зна се и за неколико рукописних књига које је поседовао или преписао. На рукопису *Толкованије десетџ зайоведи Божија*, с почетка 18. века, затеченом у манастиру Крки, записао је: “Из књига Спридона Алексијевића”,²⁶ док је други рукопис, такође *Толкование Декалоџа*, из манастира Драговића, на којем се потписао 1794. у Скрадину, можда његов аутограф. Поред главног текста, у књизи су записани још и део катихизиса, проповед Јована Рајића у Сремским Карловцима на Божић 1759, те духовне песме Христу и Богородици.²⁷ Да ли су то могле бити песме Спиридона Алексије-

- 11 Г. Максимовић, *Ишо*, 67. Том кругу дела може се прибројити и не-објављени, а данас изгубљени (загубљени?) *Љеџојис* Симеона Кончаревића.
- 12 Манастир Крка, Књиге, 98. На полеђини насловне странице је запис: “Сија книга зовојаја Христијанскаја богословија мене Спиридона Алексијевића диакона монастира Житомислића иже на рјечи Неретви близ града Мостара в Херцеговини. Подписа својеју рукоју на 28. фебруарна 180[5?] в Дернишу в Далматии.”
- 13 Исто, 1601. Потпис на насловној страници.
- 14 Исто, 112. Запис на насловној страници, лево и десно од вињете: “И сија Јер. С. Алексијевића”. Уколико није Доситејев поколон Алексијевићу, *Еџика* би могла потицати од оних тридесет примерака ове књиге што их је Доситеј 15. марта 1804. послао игуману манастира Крке Саватију Васиљевићу да их распро-да. В. Д. Обрадовић, *Ишо*, 271-272.
- 15 Исто, 115. Запис на насловној страници, испод вињете: “И сија Јер. Спиридона Алексијевића. 1. Деке(м). 1820.” У истој библиотеци (бр. 114) налази се и Сола-рићево *Ново тражданско землеописаније* (Вене-ција 1804), али је из њега исечен горњи део предњег предлиста с могућним записом.
- 16 Исто, 116. Запис на полеђини насловне стра-нице: “Сија книга мене Јеродијакона Спиридо-на Алексијевића от Ми-лорадовића. На 24. септе(м). 1807.”
- 17 Исто, 133. Запис на на-словној страници, из-над импресума: “Из книг Јер. Спиридона Алексијевића. 2. јанну. 1824.”
- 18 Исто, 135. Запис на предњем предлисту: “На 8. априла 1811. у Шибенику. Сију книжи-цу подаровал мене ниже подписанному висо-копреосвешч. Г. Г. Ве-недикт Краљевић Прав. Еп(с)коп. Далм. [нечит-ко]. Јеро(м) Спиридон Алексијевић”.
- 19 Исто, 143. Запис на предњем предлисту: “Пречестном господи-ну Спиридону Алек-сијевићу, пароху задар-скому, и бившему Дал-матинском викарију Ј. Мостарскиј. Шибеник 6. фебр. 830.” Испод тога: “Сија из книг Спи-ридона Алексијевића пароха задарскога. 12. фебр. 1830.”
- 20 Исто, 59; 1666.
- 21 Исто, 137/1-7.
- 22 Исто, 167/1-13.
- 23 У манастирској библио-теци има, и наћи ће се, несумњиво, још књига Спиридона Алексије-вића. За њихову иден-тификацију и пронала-жење биће потребан поман и детаљан пре-глед. У истој библиоте-ци сачувана је и књига *Свјашченије разјовори* (Москва, 1773), са запи-сом “Из числа книг Ге-расима Зелича архи-мандрита далматинс-кого с[в]јато усп[ен]с[ко]г[о] м[о]н[а]с[ти]р[ја] Крупи. Подписа ју 1789. года”, те *Јесџеџсџвословије* Павла Кенгелца (Будим 1811), са записом: “Из книг Кирилла Цветко-вића, протосингела”. Сачуване су и књиге с потписима и записима Макарија Крнете, Са-ватија Васиљевића и других. Јеромонаси ма-настира Крупе, задарс-ки пароси, Сава Спиро Душанић и Силвестар Вучковић истога су да-на, 1. јуна 1815. у Зад-ру, оставили записе у примерку *Жиџија Пеш-ра Великој* Захарије Ор-фелина. Душанићев за-пис је на првом, а Вуч-ковићев на другом то-му. То ће најпре указы-вати да су комплет књиге купили заједнич-ки. Вучковићевом ру-ком, иначе, записан је 1832. најстарији, данас познати, текст *Свџо-савске џесме*. У истој библиотеци су још три комплета ове књиге. Два од њих припадају варијанти с измењеном насловном страницом, без посветне епистоле и без предговора, те с говором барона фон Блумберга на латинс-ком језику.
- 24 Манастир Крка, Књиге, 101. В. и Душан Берич, *Nov doprinos o Dositeju Obradoviću iz Dalmacije*, (y) *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Arheološki muzej, Split, 1950, 52, 238. Доситеј је истом приликом при-мерке књиге послао још и манастирима Крки, Крупи и Савини, али они данас нису поз-нати. Примерак мана-стира Крупе понео је Ге-расим Зелић 1824. са собом у Будим.
- 25 D. Berić, *Isto*. Уп. и Љиљана Чубрић, *Јеган џимерак Досиџејевој Собранија*, (y) *Ковчежић*, Вуков и Доситејев му-зеј, Београд, 1999, 32-34, 91-94.
- 26 Vladimir Mošin i Milan Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, (y) *Starine*, JAZU, Zagreb, knj. 48, 1958, 197.
- 27 *Ишо*, 206.

- 28 Љубомир Стојановић, *Сџари српски зайиси и најшииси*, Српска краљевска академија, Београд, 1925, књ. 5, 313 (бр. 9227). Рукопис је припадао задарској Богословији.
- 29 Бранко Чоловић, *Необјављени зайиси из књиџа манасџира Драговића, (у) Љешојис дџије хиљаде шреће*, Загреб, 2003, 196 и 199.
- 30 Мирјана Брковић, *Српске књиџе и џериодика 18. века Библиоџеке Маџице Српске*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1996, , 133-134 (бр. 224). Сигн. Р18Ср I 34.1. Нема податка о начину набаве ове књиџе. У инвентар Библиотеке заведена је 1958. године.
- 31 *Исџо*, 190-191 (бр. 321). Сигн. Р18Ср I 49.1. Књиџа је за Библиотеку купљена 1961. од Георгија Михаиловића.
- 32 Помнија истраживања засигурно ће утврдити већи број књиџа на које је Алексијевић био претплаћен.
- 33 *Архивска џраћа о Вуку Караџићу, <приредио Голуб Добрашиновић>*, Архив Србије, Београд, 1970, 133, 140-7. В. и Aleksander Grabianski, *Verbannung seerbischer Heiligen und Festagsnamen aus dem Kalender, (у) Archiv für*

вића? Препис рукописне књиџе *Чин освећења звона* завршио је у Задру 14. октобра 1837. године.²⁸ Своје записе оставио је и на два штампаним књиџама манастира Драговића, пентекостару (цветном триоду) и Беседама Светог Јована Златосутог.²⁹

Бар две његове књиџе данас су у Библиотеци Матице српске у Новом Саду. На Епитому Дионисија Новаковића (Венеџија, 1767), записао је на првој страници предњег предлиста: “Сеј Либер мне Јеромонаха Спиридо-на Алексијевића. На 26. феб. 1813. Коштует f 4.”³⁰ Књиџицу *Правило молебноје ко џресвјатџија Боџородици и џрејодобнеј Параскеви сербској* (Будим, 1798), добио је 8. јуна 1804. у Трсту од њеног аутора Викентија Ракића. На њој је записао: “Викентије Ракић Игумен Монастирја Фенека подаровал мне зде подписанному во Триесте в Месец Јунии 8. 1804го. Спиридон Алексијевић.”³¹

Спиридон Алексијевић оставио је трага и као претплатник на књиџе. Колико се, врло летимично, могло утврдити био је претплаћен на Вуков *Српски рјечник* (Беч, 1818), *Даницу* за 1826. и 1834, четврту књиџу Вукових *Српских народних џјесама* (Беч, 1833), *Народне српске џословице* (Цетиње, 1836), те на сва годишта алманаха *Љубиџељ џросвешџенија*, односно, *Србско-далмаџински маџазин*, од почетка његовог излажења 1836, па све до своје смрти 1841. године.³²

Поводом тужбе архиепископа и митрополита Стефана Стратимировића против Вукове *Данице* за 1826, због народних имена светаца и црквених празника унесених у календарски део, затражено је мишљење и Спиридона Алексијевића, тада далматинског генералног викара. У свом одмереном, дипломатски и пажљиво сроченом, одговору (писаном на талијанском језику 30. августа 1826. у Задру), цитирајући чак и Хердера, Алексијевић се негативно одредио према овом Вуковом поступку, сматрајући да је тиме, у одређеној мери, профанисано оно што припада православном обреду.³³ О овој ствари он се, сведочи у том спису, консултовао и с Лазаром Бојићем, тадашњим војним свештеником у Задру. То је и податак о познанству, а вероватно и пријатељству, ове двојице стваралаца.

Унаточ том неповољном мишљењу Спиридон Алексијевић је сакупио у Задру 1837. претплатнике за књиџу *Црна Гора и Бока Коџорска* Вука Караџића.³⁴ Пише Вуку: “Из више ваши сочиненија сматрам да вас је судба обдарила а чините чест свому роду. О ди би преблаги Бог умножио такве умове у нашем Србском роду.” Јавља му да је имена претплатника послао Димитрију Владисављевићу у Трст, а Вука моли за прве три књиџе народних песама, пошто четврту има: “поташтите се наћи ми их и послати, радо би и желио имати и с благодарностију све што коштују платити.”³⁵

3.

У библиотеци манастира Крке налази се и књига Федора Емина, руског писца занимљиве биографије, *Пути к сјасенију или Разнија набожнија размишљенија [...]* (Санктпетербург, 1780).³⁶ И она је припадала збирци Спиридона Алексијевића, о чему сведочи запис на полеђини предњег предлиста, на супрот насловној страници:

На 3. априла 1802 Дерниш.

Сију Књижицу Ј. Архимандрити Саватиј Васиљевић Г. Ма[настира] Крке. Подарова(л) мне ниже поштанно[м] Јеродиако(ну) Спиридону Алексијевићу

Годину дана касније, док је још био учитељ у Скрадину, на вањској страни истог листа, исписао је *Молишву Господњу*. Свој препев *Оченаша*, основне хришћанске молитве, испевао је парно римованим осмерцима, лепим народним језиком.

Непозната *Молишва Господња* Спиридона Алексијевића значајно допуњује данас познато дело овог скромног, племенитог и даровитог ствараоца.

slavische Philologie, 1909, 30, 223-226; Kosta Milutinović, *Vuk Karadžić i dalmatinsko vladičanstvo u Zadru*, (y) *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, 1965, 11-12, 538-540.

- 34 Душан Берић, *Покушај забране Вуковој "Новој завјешта" у Загру 1847. године*, (y) *Ковчежић*, Вуков и Доситејев музеј, Београд, 1960, 3, 117. Књига није објављена, а рукопис је изгубљен.
- 35 *Вукова преписка*, Прoсвета, Београд, 1993, књ. 6, 141-142 (бр. 60). Писмо од 15. јула 1837. из Задра.
- 36 Манастир Крка, Књиге, 1712.

Спиридон Алексијевић

Молитва Г[о](с)[по]дња`

О наш о(т)че ти кој јеси
На, и над, и под небеси
Прељубезно име твоје
У век века свећено је!
Царство нек нам твоје дође
Кад у земљу пра наш пође.
Како твоју, драги Боже
На небеси ангел може
Свагда вољу да свершива
Тако нек на земљи бива.
Дај нам кру кој душу раани
Теби да смо упитани
Дај нам данас јошт и јело
Које нужно јест за тјело.
Сваки нама дуг опрости,
Кој нам узрок јест жалости
Како што ми тамовамо
Свим дужником опроштамо.
Наводљивог искушења
Осприједи ти с мења
Сад и некад нас избави
От зли прочи и лукави.
Амин.

У Скрадину
1803, 16 августа

A black and white photograph of a village street. In the foreground, a thatched roof of a building is visible. Below it, a white building with dark window frames and a dark door is seen. In the background, two children are playing on a dirt path. One child is wearing a dark coat and a hat, and the other is wearing a lighter coat. A large log lies on the ground near the children. The overall scene depicts a rural, village setting.

Село моје мало

Милош Кордић

Чудо у Комоговини

ако ово иако, ја куда да се девам?

— Димитрије Кантакузин

Село моје мало

По једној од никад провјерених прича, глас о чуду у Комоговини донио је у Комоговину поп Акакије Чампајло. Он је у Комоговину, на Банији, у Војној граници, пристигао двије, или три године, не зна се тачно, послије почетка рада школе. То значи да је Чампајло дошао хиљаду осамсто тридесет и девете, или четрдесете... не зна се, велимо, тачно... А није ни важно. Зна се само да бијаше љетно доба, негдје око Илиндана: ведро, врело... Кад се фркало лишће по дрвећу и кад је из ријеке Суње, која је цмољукала кроз шодер, баздило, и преко Јошика, и преко Чечевице, и преко Лука... баздило, велимо, на рибу без воде.

Бијаше то вријеме послије времена у коме је царица Светог римског царства, надвојвоткиња Аустрије и краљица Мађарске и Бохемије, Марија Терезија, прије шездесет и једну годину, или прије шездесет и двије године... не зна се, велимо, тачно... бијаше то, велимо, вријеме када је она, три године прије него што ће испустити своју светоримску царствујућу душу, укинула манастир у Комоговини. И из њених уста никад се било шта о чуду у Комоговини... у ствари о чуду у шумском кланцу Бадушници. На чијем је пространом улазу, повише утока потока Бадушнице у ријеку Суњу, и свијено манастирско гнијездо у Комоговини, крајем седамнаестог вијека, а двадесет и нешто година прије него што ће Њено... и бити рођено, почетком, дакле, осамнаестог вијека. А она је манастир укинула због слабе економије, јер онај манастир који не може да издржава најмање осам калуђера... а не због некаквог чуда... Јер толико рали земље, толико

мотика винограда, толико стабала шљива, толико акова вина и ракије, толико грла коња, волова, крава... колико је манастир посједовао – није могло да собдржава, како се говорило... а у њеном регуламенту уписано је тако да је испало као да ту нема ништа, па су и Комоговљани још дуго година послџе тога понављали: Нихц дабај... Нихц дабај... јер толико тога што је посједовао, велимо, манастир, а по Марији Терезији то бијаше као да нема ништа, па је у регуламенту јасно назначено како то што се посједовало није могло да собдржава, како се, велимо, говорило, толико свештених манастирских лица колико се бијаше окупило у комоговљанском манастиру... Те је и поред жестоког противљења Синода, и кога све не, она њега, ипак, укинула. За сваки случај.

Бијаше то вријеме када је од боравка човјека који је у потрази за послом магистра и овдје био – прошло година и година. А радило се о Доситеју Обрадовићу. За кога ће и Акакије Чампајло Комоговљанима рећи како га је и он савјетовао да бјежи од монаха као ђаво од куге. Но се не могу било каква закљученија изводити о томе како се он није закалуђерио... јер јесте, казао је поп Акакије. И још је казао да му је казао како би било добро да се окане хватања лептирова по туђим и непознатим њивама и барама. Као што би било добро да престане и да тражи биљке с лијепим именима: калина, орешак, крлић... Јер може неко да помисли да сте шенули, тако му је, вели Чампајло, казао. На шта се Доситеј само брецнуо и погладио млађаног Чампајла по као гак црној коси. Дочим о чуду из његових уста нико, ама баш нико није било шта... Не верујем да није, говорио је Чампајло Комоговљанима. Он је то, онако, заогрнуто, околано... преводећи вас жедне преко воде...

Бијаше то и вријеме када се још ту и тамо могла причути вјерна нит приче о некаквоме шепавом. Са штулом. Који је којекакве ријечи и клетве желио да чује. Па да их и запише. На шта се побунио мјештанин Стојан Дабић – причом о томе како ће он њих покрасти. Такви увијек крену од клетви и као тобоже од некаквих и само њима старих и интересантних ријечи, говорио је Стојан. А радило се о Вуку Стефановићу Караџићу. Испред кога је из Петриње стигао глас о томе како јури на жене као бак на плашће. Па да ко има разлога да се припази, или ма и шта од женскади да сачува, тај нека и припази и нека сачува то што има. Иако су се неки, који су се распитали и о годинама свога госта, чудили... јер како може човјек од шездесет година... Уза све то, тај је скупљао и свакакве народне изразе о томе како се у Комоговини знало још казати за курац и за пичку, пизду... свеједно. Па му Комоговљани, који никад не бијашу ни стидни а ни повучени у се, понабрајаше тога за цијелу књигу. Међутим, у његовом Српском рјечнику наћи ће се печатано тек двије-три што би могле да личе

на комоговљанске, дочуло се однекуда. Да би поднаредник Симеон Трнинић објаснио својим Комоговљанима како то није ни могло да уђе у Рјечник. Јер та књига Вукова печатана је, у Бечу, прије више од двадесет година. Симеон, који је на раменима носио главу јелена и на њој браду јарца, увијек на опрезу, с очима из којих је избијала радосна сунчева питомина, бијаше иначе један од ријетких банијских Срба који је као дерле преживио француске ратове по источним земљама: ишао је чак и до Мале Русије. А у то вријеме бијаше на служби у Костајници и у Дивуши... како када. И који је љубио књигу. Па је и много тога испричао, написао и предао Вуку. Многи се сјећају Вуковог силног папирја које је сваки часак преметао из једне у другу ткану торбу. Док му је штула мировала украј тубасте ноге. А и о ракији је позаписао хрпе ријечи – како у Комоговини тако и по другим мјестима Баније; у Петрињи и у Топуском, посебно. И док су се једни Комоговљани ечили у њега као у чудло и бавили се питањем његове штуле, односно – да ли је он од кољена па надоље у лијеву ногу... дотле су се други гурали у силно његово папирје, припиткујући га и о броју ријечи, Двадесет и шест хиљада, у Рјечнику, смирено је, кажу, он... и дотле је њима, тим другима то била десна, па још и дрвена, и краћа, а штула им не би ни на крај памети. И док су једни, велимо, око тога – о нози, дотле су други и ноћ и дан чували своју женскадију. Чувало се све што бијаше старије од петнаест година. Што је почело да добија гузу и сисе, како је говорио увијек поспрдасти Радошин Драгић. Кога је, а дуго је тако и сам говорио, родила баба с тек напуњених петнаест година. Јер су му мајку напашћаре слаптали, отели и одвели Турци кад је он имао свега седам мјесеци. А мајка му се ближила шеснаестој години... А кад се Вук вратио у Петрињу, за њим је из Комоговине стигла и прича о његовој нози. Али се није знало о којој је нози ријеч. На шта је он казао: Да је мање ракије – знало би се и која је нога. О женскињама комоговљанским није се изјашњавао.

У свему томе тешко се могло, и може, поуздати и у сјећања оних који су тврдили, и тврде, да се запис о хватању лептирова дуго чувао у Петрињи, а по причи самог Доситеја. Док су други били склонији вјеровању у то да је постојало нешто написмено гдје се свједочило о Вуковом хватању лептирова. И да је у Петрињи остао запис баш о томе. Као што је сачуван и запис о томе како је Доситеј у Комоговини боравио прије њега. Будући да је он, Вук наимае, о томе касније и говорио. Па се баш тај запис о томе што бијаше још тада записано – дуго чувао у Петрињи. А ми опет велимо да је он казао, отприлике, ово: Када је господин магистер тадањи изволио трчати за лептировима по Комоговини, ја се нисам ни родио. Осим тога – ја сам се тек неки дан вратио из Комоговине. И не знам због чега бих ја

трчао... и са овом штулом, кад од ње не могу ни коња да јашем... и не знам, велим, због чега бих ја трчао, велим, за лептировима по овој, вашој ћесарији, када их до миле воље има и по моме Тршићу. Као и уоколо манастира Троне. А Комоговљанима су манастир укинули тачно десет година прије него што сам се ја родио... па ако нема манастира, који свилени лептирови... Али, и шездесет ми је година за вратом... Ух... Ух... ти ђаволасти и препредени Комоговинци!

Те, према томе, о чуду у Комоговини, а у шуми, у кланцу Бадушници, није ни Вук... Јер би макар нешто остало записано. А и знало би се. Не бијаше Вук прије два вијека у Комоговини!

И тада, у том времену, а чувши за све то, и прочитавши у књигама цркве Преображења Господњег доста тога о томе – када су у питању Доситејеви и Вукови боравци овдје, као и записивање ријечи, изрека и пјесама, те чување жена, а о пијанчевању да се и не прича, парох Чампајло се закleo да ће он ријешити питање ракије, опијања, као и којекаквих оргијања по селу. Само док се ријешити питање чуда овдашњег.

Оче Ако, ради л се ту о чуду ил о чудовишту? питао је Војислав Драгишић, вртећи ријечи око прста десне руке, који су му се испружали ка најтоплијим сунчевим зрацима. То т неје едно те исто, наставио је он. Чудовиште море бит коњ с људском главом. Море бит чоек с главом седмоглаве аждаје. Море бит нека вила, вилењак, свеодно, с четворим рукама и шесторим ногама. А мордак је оно и нека покарања, нешто попут мрца... Дочим се чудо море дести кад се отвори земља и све пропане. Ил кад се отвори небо да све оде горе. Ки што б цјело село могло да оде. Па да сви ми само одједночке нестане. Да и ми, заувјек, одемо у небо. Ил кад сви наши коњи почну да првају, ки што е и кобла Душана Драгаша почела да прва и измамце е само, из чиста мира, отпрвала у вјечност... Но, попе наш, ми и за пуно велимо чудо. Кад смо Вуку казали за мудрост: Чудо ћенова уједоше вука, он је казо да то већ има уписато, а да су нам ћену оставили Вранцузи. Што не мора да буде тачно... то, о ћени. И нико се не сјећа да су нам Вранцузи остављали било каке ћенове... Пјетлове – да! Све док су они боравли вође, нико се неје смијо усудити па да закоље пјетла. Па се сполок тога годинама, свуда по селу, разљегало несношљиво кукурицање. И што то, Боже и помоз, него што су већ из Боровића, Кнезовљана, из Пастуше, и Доње и Горње, почели да нам кукуричу из својије авлија, кад смо пролазали кроз та села. Има и оније који кажу да су нам Вранцузи оставили и рјечи винанц, патрола, регимента, барака, дезертер, зера... а за које Вук није жеља ни чути, а камол да и упише. Па ти сад види... Не знам. Ки шта не знам да л ће било коме и било кад успјети да види то твое чудо. Ну, ти, попе, мораш да знаш да код нас никад чудо неје правло било како

чудовиште, а ни обратно никад неје било да се десло. Ал се вавјек знало да се из чуда рађало чудло... то – да! А на мјестима ће би се могло дести чудло – из чудла нам се рађало чудо. И, то – да!

Све ће се о свему чути. А да ли ће моћи да се види, не знам. Не верујем у то да ће моћи да се види. Јер то припада Божјој вољи. Једино он све види. А ми, ситни и грешни, а поготово ви, Комоговљани, овакви какве сам вас затекао, у јадном и безбожном стању, шта би то ви могли да видите! говори поп Чампајло. Па је, окренувши се Војиславу, додао: Него, проћи се ти, Војиславе, тих наклапанија и наказанија о чуду и чудовишту, као и о томе, како кажеш, чудлу. И шта ти знаш – да ли је чудовиште некакво можебит биће, или је појава, или је чудо појава, а може да буде и да је баш оно биће. Односно да је то ваше, комоговљанско чудло баш то чудо... Пустити ти то...

И да знаш, попе Ако... ако је иђе био крст наш средишњи, православни, а на Банији, и ако се иђе пострадао за вјеру нашу, и ако су се крвопије иђе напиле крви сербске и православне, онда се то дешавало у Комоговни. Не спирај с нами своја света уста и не грјеш душе, дода Војислав, па се трипут прекрсти и нешто промрмља, себи у њедра.

Отац Акакије се такође прекрсти, погледа Војислава, готово са сажалењем, па и он нешто промрси и погледа у небо.

А бијаше то и вријеме када се манастирска земља већ одавно разарчила, раскрчила и раздијелила. Покретнина манастирска би распродана, а од добијене зараде – сваком манастиру у који су отишла четворица комоговљанских калуђера, а након укидања манастира, додијељена је четвртина. Црква је остала парохилјална, јадна. Као и сиротиња што бијаше у гркавицу стиснута и јадна.

Међутим, о некаквом Гаври, који је са Доситејем приспио до цркве, није се знало ама било шта. Осим да је неко из Комоговине отишао у Беч. По Доситеју – то бијаше баш његов пратилац Гавро. Послије кога ће, тог Гавре наине, остати лажна прича о томе како је Доситеј донио крумбир на Банију. А није. Неки знају да је крумбир на Банију, па и у Комоговину, донесен раније; у ствари, донесен је прије хиљаду седамсто и шездесете године. Што значи да је неко крумбир на Банију, па, велимо, и у Комоговину, донио и много раније него што је Доситеј донио кромпир у Србију. Наводно да га је неко на Банију донио чак из Шлезиије. Иако Стојан Дабић тврди да су га донијели Французи. Из Француске. На шта је Симеон Трнинић казао да је Стојан побркао времена. Јер да су Французи, по својој окупацији Комоговине, прије тридесет година, затекли бијели крумбир. За разлику од њиховог, француског, ирског крумпира. Док је Стојан у праву кад говори о гљивичној медљики, која је упропастила Ирце, и због које се то умало није

догодило и у Француској. А Стојан добро зна, казао је Симеон, да су кромпир у Европу донијели Шпанци у шеснаестом вијеку... па какви Французи да су га у Комоговину... јер да га је он и око Кијева...

А у Комоговини је остала прича и о томе да кад је Доситеј показао кромпир Црном Ђорђу, односно вожду Карађорђу, а и ту је причу оставио тај који би требало да је Доситејев Гавро, овај га опипа, не Гавру него кромпир, па се, ударивши једним од најкрупнијих и најтврђих плодова у главу једнога од својих момака из пратње, увјери да би у недостатку камења и то могло да послужи... а што оста непровјерено... односно, приче као приче... А и они нас смантавају, памте се Гаврине ријечи: Срби у Србији кажу кромпир, јужни Срби кажу кртола, а ви велите крумфир, крупнијер, крумпјер, кумпјер...

Док су Комоговљани добро знали да је и њих, кроз историју и буне, било по Бечу, Трсту, Копру... по царским казаматима. О Гаври и његовом одласку у Беч – није се, дакле, знало било шта. Осим да је Гавро, што може и да буде истина, заиста са Доситејем и стигао до Комоговине. А Доситеј, памти се, бијаше баш прави европски господин... Јер кажу да је се њега и Марија Терезија плашила. Па и да га је једном замолила: Хер Обрадович, дарф их зи ум етвас битен?... Зербијен ист... Идите, човјече, у своју Турску и тамо подучавајте и помажите! И да му је дала и за пут. Мада је Симеон Трнинић казао да су то пусте приче, јер да њему, господину Обрадовичу наиме, нису требали ни дукати ни било шта... јер да он већ тада бијаше некакав зидар, и то – слободни... Што је тек изазвало чуђење – такав господин да буде обичан зидар! Таман посла!

Као што нико жив не вјерује да је Доситеј из Комоговине наставио друмом преко Велебита, преко планине, па – пут Лике и Крбаве. Осим што постоји презиме Велебит, које слави Светог Тривуна, док други Велебити, по Војној граници, славе Димитрија и Луку, нема на Банији такве планине. Као што на Банији нема ни Лике ни Крбаве. А како често бива да се у историји одређени догађаји преокрећу – па оно што је се десило касније – ставља се испред онога ранијег, односно – обрне се, тако је сасвим могуће да је и господин Обрадович у Комоговини био прије него што се отпутио у Европу, а да је се то, с преобртањем европског у раније, прије комоговљанског, још раније заиста и догодило, и као такво стигло с њим и у Комоговину... јер да је и он, велимо, сам написао и оставио, негдје, а то је неко прочитао и упамтио: Љубезни српски народе, немој ти мени за зло примити што ја нека злоупотребљенија обличавам... На шта је не једном Мојсије Кордич, како то, тако: Кордич, Доситеј бијаше и уписао, казао како то није – то. Јер да је господин Димитрије Обрадович, који је у Комоговини боравио око хиљаду седамсто и шездесете... а што бијаше прије уки-

дања манастира... и бијаше коју годину прије рођења вожда Петровича... па оно о кромпиру... јер ће господин Обрадович служити код вожда тек пред крај живота... И шта сере тај Чампајло, кад му у тај вакал још ни ћаћа није закмечо на огњишту! сашаптавали су се Комоговљани...

Јер да је господин Димитрије, Обрадович, велимо, под тим, и тако написаним: Љубезни српски народе... и тако даље, мислио на вјечно осуждавање туђих погрешака а својих да се погрешака љубезни сербски народ клони, да их скрива и о њима да шути; јер од себе да би се требало почети... Па се ни у причу о ономе ко је први донио крumpир на Банију – не смије баш наслијепо поуздавати.

Као што се није знало било шта ни о том чуду. А сви у селу могли би да се присегну на то – да је глас о чуду баш парох Ака и донио. Док је он тврдио да бијаше обрнуто. Односно, да је он дошао за гласом и због гласа. Јер, зна се, одувјек је било да испред војски, болести и осталих похара обавезно крену гласи. Као што су Турци пуштали телале да телале по Херцеговини... и шта ти ја знам, говорио је Симеон Трнинић. А тек онда се деси шта се деси.

Те да ли је то, горе, тај црни шумски кланац, који излази на ово црквиште наше, а и где почињу уста његова, да ли је то Бадушница? питао је Чампајло, Да, то је Бадушница, одговарали су, углас, Комоговљани, Е, па ту се и појављује, казао је Чампајло, и додао: Е, лепшега пева тица нигде ја чуо нисам, као што га овде слушам, јер овај пев је и од Господа нашег, А како то чудо никад нико од нас није видјо... а ни чуло се никад није, до твога доласка, попе? Божје моћи, увјеравао је Чампајло, и додао: Нигде ја овако здраве и ледене воде нисам пио, и, послјије недуге ћутње, за вријеме које се загледа у крст на црквеном торњу као у највишу свету тачку до које може да допре његов грешни земаљски вид, још је додао: Но ће вам то, одатле, једног дана доћи главе, вама или вашим потомцима... само у провиђењу Божјем, велим, то се види, говорио је поп, сав узнемирен и са заиста све видљивијом дрхтавицом, па наставио: Јер је с нестанком манастира, а у њему је радила и иконописна школа, и уметнине су овде стваране, и књиге су стизале с многих страна, јер је, велим, с његовим нестанком... нестала и култура и свако просвештеније, у чему неодговорност ваша беше пресудна, а због културе и вредности светих, православних, којих овде, велим, баш беше пре укидања манастира, и отац Доситеј се беше упутио и до вашег села...

За гласом о чуду ил за чудом самим је дошо?

За тајном о чуду. За истином и добротом људском васколиком. Јер где изумре култура, где изумре језик родни – изумире и њихов народ, нема му спасенија другога... Но, ви то, сада, са овом школом, што јесте Божја

воља, и што је на сваку ползу народу сербском, како би казао мој учитељ, љубими мој Доситеј... А да ми преоремо пут који води кроз црквиште па у Бадушницу? питали су Комоговљани, враћајући се чуду, Па нисте ви Краљевићу Марко, па да мајка са чардака: Море, Марко, не ори друмова... и како то већ иде... А, опет, ми, Срби, ни око тога – како се каже за кромпир: кромпир, крумбир, крупнијер, кумпјер, крумпјер, кртола... не можемо да се усложимо. И да знате – ништа се изван промишљања Христовог не дешава! упозорио је, претећи кажипрстом десне руке, парох Чампајло.

Но се, богами, чудо, из дана у дан, све већма поче увлачити у Комоговљане. На сваки присјет на чудо баца се покоји поглед и у правцу Бадушнице. Гдје би требало да чуми то Чампајлово чудо. Што би могло да буде и сам ђаво, пакао, почетак Судњег дана... ко би га знао, Не море чоек ни зерцу времена да увати па да се брескарно пружи у ладовни и да дане душом, говорио је Стојан Дабић, А и кад угледају свога попа, било гдје и било када, они се такође присјете чуда... Није то због тога што би им поп личио на чудо, чудовиште, чудло... Боже ослободи, то не, него због тога што се о томе његовом... о чуду наине, почело мислити, велимо, све чешће и чешће. Увлачила се у народ, у исто вријеме, и сумња у постојање чуда. Ако постоји отац Ака, постоји и чудо, Без оца Аке – чуда не би ни било, Ну, шта ако је тачно да је он дошо за гласом о чуду?! Док су Комоговљани потпуно сигурни у то – да никад прије ни једне једине ријечи не бијаше о било каквом чуду. И сад, одједном, то: чудо! Једни су говорили о томе како би било добро да отац Ака оде из Комоговине, Па да ће онда и чудо с њим, А шта ако он оде а чудо остане? питали су други, Јер ако је чудо живло у Бадушници и прије њега, а ми нијесмо знали... А ни попу није све за вјероват, закључивали су неки. Најбоље је кад се свако увјери сам. А и таквих је, из дана у дан, бивало све више и више. Јер у провалију чуда вуче и стра! говорили су старији, А не само сумља, објашњавали су, Из свакаковије страхова и породи се сумља... Или се из сумље изроде страхови... нанесе и, моробит, кака учовјест, упогани се све, па се чоеку притуви и ово и оно... и даље су говорили ти, исти.

Па се о томе почело ћућкати и у школи. И то не само на српском језику, него и на њемачком. А да би га, мудраци... ето, шта су ти Комоговљани... отјерали од себе, из себе, не ни попа ни њемачки језик, него чудо, они су о њему, том чуду дакле, почели да се домунђавају на оно мало њемачког што га бијаху с временом научили: по границама, по војскама, по ратовима... Јер ако чудо потпунома сврну у њемачки језик – значи: Да је оно и њиво, аустријанско, немецко, а не наше, српско, говорили су, Ако га нема у нашем, сербском језику, нема га ни у нами, Наш је језик увјек у

нами, А ми, говорећи њиов језик, предајемо им и чудо, чудовиште... шта им је од воље, и кое ће они, кад-тад, однијет са собом, у свом језику, још су говорили. Док је поп Акакије само климао главом. Не бијаше њему до таквих, језичких у ствари – удурми.

Мјештани су попа Аку увјеравали у то како је и њима познато да попове у опустјеле парохије не шиљу ђаволи, него да се то одлучује у Митрополији, у Сремским Карловцима, или у Епархији, у Плашком... Карловцу... ко би га знао гдје тада бијаше њихов епископ... А крај свега тога, у Комоговини се нико жив не сјећа да је њихова црква било када остајала без свештеника. Те откуд сада Чампајлова прича о његовом доласку на опустјело црквено мјесто? питали су се они...

Према томе, до Комоговине је, ваљда, морао најприје да стигне глас о чуду. Па тек онда отац Акакије. А глас да је и стигао, био би и пријављен кнезу Јовану Подунавцу. Кома су се пријављивали и много блажи гласови од овога – о чуду.

Но, истинита може да буде и Акакијева прича о томе како није било онога ко је могао да одашиљне глас. Јер онај ко је знао све о чуду, које је живјело у кланцу потока Бадушнице, у кланцу уклијештеном, с обје стране, шумама горе Шамарице... А мордак је оно и на Вићелу, убацивали су се једни, А моробит да је и испод Ђермановца, додавали су други... а бијаше то, да се ми вратимо ономе ко је знао све о чуду... бијаше то, велимо, давно погребени монах из манастира Комоговине. Кога јесте, у дубокој његовој старости, и могао да упозна млади Акакије. Али се не вјерује да би тај скромни монах могао било шта о чуду... Ваљда би о томе и Комоговљани нешто чули, чудили су се они. Ако неко вршља по тој Бадушници и краде царска дрва, без дознака, онда су то они.

Истинита може да буде и Акина прича о томе да су њега упутили из манастира Месић, испод Вршачке горе, у Банату. У који су, прије шездесет година, из Комоговине, по укидању манастира, упутили калуђера Теодосија Беговића. Родом из Комоговини недалеких Беговића. Чији је предак, поп Дмитар и довео, од Кључа, или од Петровца, у Босни, у Турском царству, прве Беговиће на Банију. И сам је се Дмитар јуначки борио против Турака који су непрестано упадали на Банију... па је Исаг-пашу баш он... и гроб му, у Беговићима, дуго чувао и пазио. Па му је још понад хумке засадио јабуку петровачу. Која је ушла и у народну причу. Она је плоносила тачно стотину тридесет и три године: седам година заредом – све крупније и крупније плодове. А онда поново крене: од најситнијих јабука. И још к томе – и извор у гају у коме је покопан Исаг-паша – прозвали су Беговљани: Исаговац. Јер и Исаг-паша бијаше, говорило се, српскога рода, но се...

Али ће Ака Чампајло, који јесте, по свом казивању, рукоположен у Карловцу... а ми ћемо због мира у кући, као и због мира у овој приповијести, да занемаримо Плашки... и то, рукоположен, лично, у Карловцу дакле, од управо инсталисаног епископа Евгенија Јовановића, дичног Сремца, који је стигао из фрушкогорског манастира Раковац, наслиједивши у епископској столици боема, распикуху и пјесника, како се говорило, Лукијана Мушицког, чију је инсталацију, Јовановићеву дакле, у име државе обавио ђенерао Георг Валдштетен... и кога ће, Јовановића дакле, отац Ака описати као некога ко је изнад свега љубио књигу, и описаће га још и као лијепа човјека, с дубоким залисцима, правилног носа и увијек тужних и брижних очију... али ће, велимо, отац Ака у своју причу убацити и манастир Хопово, на Фрушкој гори. Од кога ће, причао је, и кренути трагом Доситејевим... Све до Комоговине.

А све за чудом? питао га је Стојан Дабич, како је то – Дабич, са ч, једноме од већ покојних Дабића такође уписао Доситеј.

Вазда сам ја на трагу милости Господње. Али трагам и за чудима. Јер њих само благодот и доброта Господња могу да упитомљују, одговорио је отац Акакије, издигавши као мајчи репови густе и потпуно састављене обрве. Додавши и оно око смушенија у вези са руком мученика Теодора. Кад сам дошао овамо, наставио је отац Ака, рука је већ била у Костајници. Под контролом протопрезвитера костајничког – Јована Вујновића. И нико се није потрудио да остави тачан запис о Теодору: где је он скончао? где је погребен? где је за веру хришћанску, православну, спаљен од Турака? где је мучен и убијен од Немаца, Аустријанаца или Хрвата, свеједно? да ли је то рука Теодора Тирона, Теодора Сладића или Теодора-Теше Кијука? Ништа ви не знате. Све сте те Теодоре помешали: и Тирона, који је рођен у Амосаји а спаљен од Римљана, три стотине и шесте године, и Сладића, из недалеких вам Кукурузара, који је спаљен од Турака, под Козаром, осам година после смрти Марије Терезије, и Кијука, који подиже буну, овде, у Комоговини, хиљаду седамсто педесет и прве, и који пострада, или умрије сам од себе или од какве болести – то ви не знате... па сте помешали и Тиронове мошти, и Сладићеву руку с руком Кијуковом... а како тирон значи – регрут, то вама и паше, јер ви сте увек нечији, туђински, а не сербски регрути... Те ваших моштију, руку, ногу... од Франције до Москве, од Шлезиије до Анадолије... нема где их нема. И свако од вас има о руци своју причу. Као што је има и отац Јован Вујновић. А као што је потпунома другачију имају и они у Плашком, у Горњем Карловцу... Дочим само знање Господње може да осветли историју руке и да нас поведе – путем истине – до ње. Те након што чуше све ово, Комоговљани се прекрстише и упиташе: А какве везе, оче Ако, има спаљивање Сладићево од стране

Турака, под Козаром, у Турском царству, с годином смрти Њеног Величанства? На шта се отац Ака смркну, замисли се и рече: Сва су царства иста... И немојте да цепидлачите... А Комоговљани ће: Мислиш на Деклицијана, Клавудија, Нерана, Мурата, Зрињскога, Банвија, Гргуревћа... ил тога... Бранковћа... како се зове... тај... Змај Ватрени Вук, Ерђедија, Вердинанда, Сулејмана, Алескандра, Марју Терезју, Јозева, Бонапатру...

Акакије ће касније, у вријеме Васкршњег поста, и то онога прољећа кад су мразине упочеп стукле шљиву у најобилнијем цвату, довести и два монаха. Једнога који се, како Комоговљани одмах бијаху запазили, препредено смијулио. Док је из другог и мед и млијеко... и свака му из уста дубока и мудра бијаше.

Монахиња, међутим, послије хиљаду седамсто седамдесет и седме никад више у Комоговини неће бити. Јер су и оне распоређене некуда и негдје... А нико није записао – куда и гдје. Осим што је остало у сјећању питање једне од монахиња, која се у Костајници обратила аустријском официру: Ви вајт ист ес цу вус на... И куда су то оне отишле пјешке, велимо, не зна се. Али се зна да је тај официр организовао да се оне превезу, код Слабиње, ниже Костајнице, преко ријеке Уне, уз напомену – да се никад више не враћају на ову страну, с које су отишле. Па су оне даље наставиле пјешке...

Да би један од те двојице монаха, онај други, Софроније Жерајић, донио три саднице дуда. Јер да је то царица Светог римског царства... којој је, у јеку њеног још увијек добродржећства, у ложницу послат, са Баније, једини за кога се зна да је послат, неки Адам Краљ, од Глине, висок, лијеп и увијек упарађени поднаредник царски, који ће је тако добро опслужити и задовољити комплетним ужитком – да ће поднаредник Краљ остати на служби у Бечком Новом Мјесту, покатоличити се, и, то – одмах, и постати Август Краљ... јер да је, велимо, она то наредила... како по Бачкој, Банату, Срему, тако, ето, да се свилена буба закопитне и на Банији; најприје у Комоговини. Из које се, нажалост, никад нико није ни очешао о ложницу Марије Терезије, а камоли да... Тако се прича. А и то су празне приче! сашаптавали су се Комоговљани, јер толки јебачи... толка дјеца... толко царство... толко краљевство, па та Бојемија, како јој веле... Па, јебеш то... Ће то море да стигне! Што не значи... Што не значи и да јој нису били вјерни као пси, и вјерни као најбољи ратници... Богами: јесу!

Убоги ће Софроније Жерајић бити, међутим, неколико година касније, напрасно протјеран из Комоговине. Од официра аустријских. Јер да је он, посадивши три дуда, а измисливши причу о томе да је то наредило Њено... посадио дудове у ствари као успомену на Тешу Кијука, вођу буне у Комоговини. Што је се десила прије осамдесет и шест година. Када је се

банијска сиротиња побунила против пореза, против скувих униформи, против спречавања служења своје православне вјере, против страних официра, против работа, против бездушног батинања... А да су Банијци поштено служили у царским војскама, опет, велимо – јесу. И не само у аустријским војскама. Зар су једном говорили о томе да они ратују за... бране од... стварају и учествују у... у ширењу сваког царства у коме се нађу, или у које их преведу: тако је с Турским, тако је с Аустријским, тако је с Француским... То сви знају. За своје, српско, нико ни не хаје. Осим, ето, што је почео Црни Ђорђе, а свршава Милош... Србија да се роди, говорило се. Но, да се ми вратимо нашем Софронију... А и шта би имала Марија Терезија било шта да наређује некаквом тамо Жерајићу?! Који се из Бачке, готово четрдесет година послје њене смрти, спрема на пут за Комоговину. На позив некаквог Акакија Чампајла. За кога се ни не зна да ли је из Митрополије и упућен у Комоговину. А откуд се онда зна за рукоположење у Плашком? питали су се Комоговљани. Док је он сам говорио о томе како је рукоположен у Горњем Карловцу и да се креће трагом Доситеја Обрадовића. Али је чуо и оно о Вуковом записивању и оних ријечи о пички, пизди... свеједно, као и о курцу, на шта се само крстио и казао да никад није срео већих брезобразника и богохулника, горих дивљака, празнијих празновјераца, горих татина... од Комоговљана. А да ли је Вук успео да зборда коју? питао је, мислећи на комоговљанске женскиње, Е, богами, вође није, одговорили су... Дали смо му рјечи, изреке, пословце, клетве, неколко нашије совки и двије народне пјесме, лијепо смо га гостили и месом, и цицваром, и пачама, и скробом, и љевушом... ки и рајком и вином... и лијепо смо се надиванли... е, мудријег и обичнијег, народскијег чоека, никад ми вође нијесмо ни видли а ни чули, готово за седам другије да вриједи... свака му узлаћена из уста а с језка капље... и ни помислит на оно што је причом дошло из Петрње, а прије њега... ну Из Мира – три ђавла вире... и баш смо га лијепо и људски испратли, и још смо му казали да запише да ми за гујзцу велимо још и пркно и шупак, па смо му казали и нашу мудру: Не испијај свакој чаши данце, изврнџеш у небо прканце, на шта је он реко да то већ има уписато... и још смо му казали да је пркно цјела гујзца, а да је шупак она рупа у пркноу на коју се сере, на шта се он насмијо, А на Чампајлово питање о томе да ли је се, послје одласка Француза, родио који мали Французић, Комоговљани су ћутали као заливени. Да би се послје ћутње отворили: А да су Вранцузи били неки вајни јебачи – то нијесу... Премдак су и они тражили сувије шљива, баш ки Турчин што и је вољо да ждере, прије ну шта би наћеро некога од мушкије да иде на Суњу и да пере и пркно и шупак... Јер ми горије безбожника, вуцибатина, лажова и умишљеника превраћеније од Вранцуза

– видли нијесмо. Ма и наши стари су све оно најљепше од женскиња, а за њивог вакта – облачили у којекакве цоњке... само да се не заокну вранцуским супјетлицама. На шта се поп Акакије поново крстио. И кад је Софроније кренуо из Комоговине – такође се крстио.

Затим је отац Ака причао Комоговљанима о посту. Он живи на овсеној каши, куваној у води. И на води у коју додаје по неколико капи туршије од дивљих јабука. Да би га једне ноћи ухватили како ждрока пржене кленове, велике као подлактица. И испија црно вино које су му Подунавци, одмах, по његовом доласку, даровали... Да му се нађе... И не само због службе, него... А Подунавци су имали огроман виноград. Одмах до Жилићевих винограда, на Огратку. Мада сваки Комоговљанин зна да се уз пржене кленове пије бијело вино, а не црно. Што је и довело до тога да се у Комоговини посумња у Акакијеву причу о томе да је он дошао из манастира Месић и са Фрушке горе. Јер и комоговљански калуђери, који су путовали свијетом, доносили су гласове о непрегледним и родним виноградима тамо – и по Фрушкој и по Вршачкој гори. Те шта он туј нами уз пржене кленове пије црно вино, говорили су поједини сељани. И још му је Стојан Дабич казао: Пустити ти чудо, оче наш. Јер с вином се не само јуначније ратује и лакше подноси самоћа на поуњским чардацима, него се с вином боље и једе и јебе. Мислиш ли ти да је то само онако, у вјетар, прозвато: Комого-вина, Лепа-вина, Мосла-вина, Поса-вина, Подра-вина, Бркише-вина, Вуко-вина, Писаро-вина, Херцего-вина... На шта је парох Акакије стао да се баш добро крсти.

Те ко је видео оца Доситеја да лови лептирове? бијаше једно од наредних питања оца Акакија. А ту причу нисам ја донео са собом. То сте ви...

А риба ест посна, ал шта ћемо с крметином, оче Акакије? питали су сељани.

А и за вас би било добро да се примимо посла и да ово цркве уредимо, на ползу Богу и народу.

Него, да ти смањиш и те своје црквене намете, оче Акакије!

И шта се ви мешате у то – да ли је Њено... наследством или по мужу постало царица Светог римског... и откад се ви разумете у то... бистрите... бистрите...

И окан се ти посланце епископа Јована Јовановћа, кое си се домчо у тим књигама црквенијем. Тај епископ је нашо баш Комоговну па да у њој окупи банијско свештенство и да им овленка прогласи своју десцеплену: вама, поповма, наређује шта и како да носите и како да се понашате, а ондак се окомјо на наше женске, односно на њиве прегаче, зубуне, ћердане... и све то тако да се и сам бански ћенерао Ђулај умјешо и казо да така присила само шкоди.

Сваки странац који бане овамо, ма и најгора протува да је, вама је од памети силне, и с њиме се спетљавате и у љубав свакојаку улазите, до болести сте снисодљиви, а ни за најмудрије Србље не марите...

Не грјеш ни ти душе – клон се и ти ракје и вина, оче Ако!

И шта се ви ватате око тога – да ли је Вуку ова или она нога... Виде вас – та пола вас је без руку и ногу, пола вас је ћораво, глуво... И да ли је Вуков био два и по педља дугачак... Ко да сте га ви мерили...

Мјерле га оне двије удовце кое су га купале. И нами е познато да свако онај ко има краће ноге – има ону ствар баш подугачку... А она ствар није ни лијева ни десна, ну е...

И није он рођен с краћом, него... И да је отац Доситеј имао плаве очи... Све ви то знате. У све пиљите као да је... И вучете се од лада до лада ко кере пуне бува. А кад вас је Вук питао да му објасните пословицу Около кере па на мала врата, ви ни да бекнете. Па сте почели о томе како је то неко ко иде накерен... па улази на мала врата, а не на главна врата, јер иде около... А нисте се сетили па да му кажете како на главна нисте смели, јер код главних врата увек беше завезата кера, односно тај ваш ћено... па сте... А та је пословица стигла од нас, а није се овде... Док ону Добар је стра коме га Бог да понављате често. Мислите да се вас неко боји! А о кери ни да... ..

Клон се ти, оче Ако, очијукања с туђим женама. И због нашије жена склоњено је многије глава с рамена! И то у прави вакат и на правом мјесту. А причу о удављеном вранцуском војнику, у виру, ниже Цигерског млина, причали смо ти – и с вољом и на вријеме. Тај се баш био окомјо на једну нашу сироту чији је чоек дреждо на чардаку код Волиње. И није он, тај њен, стумбо Вранцуза, него се нашо неко. Напили Вранцуза, оче наш... и шта и како – па у воду. Забурло му главу. А вода чиста, нема шта. И ноћ дуга... гута... То смо од Аустријанца научли. Јер кад Аустријанац пита: Кан и етвас вир зи тун? знај да ће нечија да оде. Од Турчина смо у наук стекли ово: Турчин те ни не води у зиндан, него ти комадом кумаша затуши уста, а ондак ти теркију намјести око врата и – готово! И још Турчин дода: Иблис доњо – иблис однијо! Јер кад Турчин за те добје катул-верман у руке, знај да т је дошо кудрет-час, навјешћен је белај... и нема га мајци... Изјутра се у мрца нађе само исплажњени језик и говно у гаћама. Јер оћеш-нећеш – мораш да се улиташ, Шта сам ја урадио па да бих морао да се баш ја улитам!? запрепасти се парох, упиљивши очима у казиваче, И шта... с тим Вранцузом? настављају они, као да нису ни чули оца Аку. Ништа. Бијо је и други Вранцуз који се исто тако заблено у ту нашу баш лијепу сиротњу, па ми о томе да су се они због ње... те, нека нам се Господ смилује, оде вранцуска глава. И нека. И они су се наскидали нашије

најдичније глава и наодводли најљепшије нашије коња. Јеба ти, попе, њиве цесте, мостове, пјетлове... ки и садњу свакојакије дрвета по Костањци, Петрњи, Глини... Скупо смо ми то платли. И шта смо ми имали од тога што нас је Бонапатро фалџо и уздизо ко ратнике до небеса?! И то ондак кад је све, и за њега и за нас, било готово. Фертик! мој брајко!

А што нисте отишли Вожду у помоћ?!

И Вожда су, оче Ако, послали Вранцузи. Он је њив. И то је нека вранцуска будала рекла... то, кад се Бонапатро спремо на Москву, да се Србљи буне по Душановим и Лазаревим сербскијем земљама и да вежу Турке за се, а не да и пуште на Руса... И туј су се сјебали... Вранцузи. Кренли на Москву, а Турке везали за Србију... И ти велиш нами да смо ми вође за страњске... Јок! Сви су Србљи такви. А не само ми, вође. Ко гођ ће да се страњски појави међу нами, ми њега на чело. Води! велимо му. Како и куд?! Ево! Ће су нас довели! И патријарке ко је сврно да нам претке одоздо поведу?! Ко, оче Ако?! Ено се унијаћимо по Жумбреку, по Мославни, па се под римску цркву дајемо ки од шале, канда ови нијесмо никад ни били... Дукат врти – ће бургија неће, мили наш оче. А и ви, црквени, само зажми-рите кад вам га тутну.

Сваштадер ћу ја од вас... коси се отац Акакије.

Именуј за звонара неку сиротњу без земље. Не буд миждало. Буд господн! Ко што т је и Доситеј бијо. А њега се ни ми не сјећамо. А камол ти...

О томе ћу...

А не заборав да су и Вранцузи оставли, прекидају Комоговљани оца Аку, по цјелој Крајни, па и по Бањи, гадније венеричније болести. И дан-данас ми за неке, који су боловали од тога, говоримо да су вранцузљиви. Ал смо ми брзо слаптали ту болест – држали смо се, чим стигнемо с бојишта, задружније контумаца, раштеља... како ће. Нема га мајци да кои море ма и да оњуши своју жену све док се не утврди – болује ли ил је чист ко суза!

И какве ја, сада... с тијем... венеричним...

И оно пост, а ти по крметни, дражајши љубими наш попе, како би казо, а остало је записато, није да није, дражајши твој и наш Доситеј! говорили су Комоговљани своме пароху.

И смекшавао се отац Ака. Свијао се као пусто дрво на вјетру. Свијао се од доброте народне. Свијао се уз народ, око народа и у народу.

Чуда, међутим, отац Акакије није могао да се ослободи. Бирао је најхрабрије и најјаче Комоговљане за одлазак у Бадушницу. И сами су сељани нерадо и без некакве потребе, на коњима и с оружјем, свеједно, одлазили горе, уз поток, у кланац, у мркине густих царских шума. Колико су далеко одлазили, они који су са Акакијем ишли – никад нису о томе...

Потихе су се и причике свијале и разносиле кроз село: те једни су чули, ноћу, глас попа Акакија како се извлачи, као урлик, из Бадушнице; други су видјели како се једног дана, у подне, у бадушнички кланац спустило нешто што није ни коњ, ни во, а има дуге, дуге рокове, и крила – као да су вилењска; трећи су видјели огроман пањ, једне ноћи, на улазу у Бадушницу – пањ свијетли а нешто сједи на њему и пјева... Но се нико није усудио да било шта о томе исприча попу Аки.

Вријеме је и кроз Комоговину текло нетремице. Као што је и вода текла, покрећући млинска кола суњских, бадушничких и јошавичких млинова. Те кад су Комоговљани питали оца Аку: Има л увања у ишта? А он ће: За наду питате?! Нема! Можда тек на ономе свијету. Ако ви икад, такви какви сте, и стигнете до онога свијета.

И бијаше то вријеме... и како то већ бива, и на оном и на овом свијету, а Божји људи ће рећи да Бог удјељује муке и тамо, у животу, као што их удјељује и овдје, у смрти... јер Комоговљани одувјек ово овдје, с ове стране, називају – смрт, спасење, а за оно тамо кажу – живот, мучеништво... Јер ове муке су за све оно како б нам тамо било љепше... а не да муке и тамо и вође... јер да се заслужи, а по заслуги... говорили су сељани, док су пијанци говорили: Дајде ти нами ракана данас, ки што у светим књигама пише ...Дај нам данас... а за оно тамо ћемо – лако... и како то већ бива, велимо, једне касне љетне вечери, кад се све изненада смрчило, кад ни лијаћ није стигао да штекићне и тако да најави свој излазак у лов, курјаци кад се бијашу учопоравали негдје код Павловца, у дубоким шумама Шамарице, у сам смрчај дакле, кад све оно што не излази у лов ноћни – хвата мјеста у ложници, у логи, на легалу, и кад све што заспива – утоњује у први сан, отац Акакије тада, таман кад га је први и најјачи санак ухватио, паде у врућину. Спопаднут знојем од главе па низ леђа... и све до доље... Смрчи се, велимо, одједном од шуме, из Бадушнице. Вије и завија. Хука... шуми, бруји. Меље дрвеће, камење. Небо... небо Акакијево, велимо, смрчно, густо... олујно. И то што вије, ваља, хучи... има тијело, три главе, седам руку и девет ногу. Издиже се у то исто, његово, сновско небо. А онда се нагло спушта. Примиче се чистини на којој је црква. И крупне капи кише и леда ударају по знојноме оцу Аки. Он се окреће, преврће, колута очима, свија се у клупко, попут змије...

Ујутро ведро, плаво, бијело. На изгорјел се осјећају и земља и небо.

Отац Акакије устао рано. Све знојно што бијаше и по њему и у њему – осушило се с првим прозрацима сунца. Јер се још прије сунца дао на воду: да спере из очију оно што је те ноћи у сну гледао. Као и умашћену и од зноја слану браду да измије. И просуши, такође. Какво чудо! помисли парох Акакије Чампајло.

Те се он дјену на пут – кроз село. Теку му пред очима све кућерак по кућерак: у још увијек живој изгорјели... падају му врљике, склепане оградице, дими из стабала воћа... по гумнима догоријевају пласнице сијена, сламе... Нигдје жива створа! Прошао је Цигере и Жолинце, затим ће кроз Драгаше, па ће, попријеко, до Угљеша, Миросављевића... па ће преко Суње, па преко шешћанских и илибашћанских бара – на кордићанску страну. Ни људи, ни стоке. Ни пијетлови се не оглашавају. Не, ни живади нема...

А онда, у једној авлији – у којој је горјело све што бијаше подигнуто у њој – јато бијелих гусака! И по њима поче најприје да пада сумаглица, па магла да се све гушће и гушће хвата... Нешто је и отац Чампајло знао о оним римским гускама... и о магли је такође знао нешто... Али, ово... Па крену да се крсти, крсти... Јер, какво чудло од тог чуда! крсти ли се, крсти поп Чампајло.

Бијаше то, велимо, вријеме у коме су и тако виђени гости стизали у Комоговину... па када је царица Светог римског царства, краљица Бохемије... а како је нико из Комоговине, барем се није, с кољена на кољено, оставило на знање, није задовољавао... те је она тај манастир... а, велимо, ни тај крумбир, кромпир, крумпјер, кртола, кумпјер, крупнијер... ни око њега се Срби никад нису успјели да сложе... Те шта сте ви имали да дочекујете и прогоните Турке! Те боли вас курац и за аустро-угарске, и за хрватске и за турске великаше и паше! не једном је говорио Стојан Дабић. Док је отац Акакије још само додао: А чудо је то у чудлу само гледало. Јер оно не зна на добро да узврати добрим. Него све претвори у своје некакво ново и другачије чудо! За које само драги Господ зна!

А и шта је Вук имао да петља са оним својим ријечима, узречицама и којекаквим брезобразлцима... и он да прави из нашега и нами и њима језик! говорили су Комоговљани. Док су били – гдје су били.

Па су отац Чампајло и онај други монах... не Софроније... не, дакле, онај с дудовима, него онај који се стално препредено смијуљио, како се бијаше учинило Комоговљанима, у почетку, а коме име бијаше Теодосије... те згријешите душу... Комоговљани, велимо... јер Теодосије... и добри, и поштени, и препун мелема у срцу своме, мили наш Теодосије, како су касније говорили... па су њих двојица смотали нешто свога цула... па кад се магла повукла, они ће низ цесту. Оставивши и оно јато гусака у једној од дабићанских авлија.

А да ли си ти, оче Акакије, глас донео или си дошао за њим? упита монах Теодосије.

Ни самоме ми није јасно... све се брзо догодило... а какви то певови птица беху, какав то ваздух бејаше, какве питке, здраве и ледене воде беху,

какво здравље, какво умиваније јутарње, мој Теодосије! завапи отац Ака, па је и додао: Одох а да нисам решио питање чуда... а, опет, мој Теодосије, нека питања су вечна, и никад их нико неће ни успети ни умети да реши...

А куд се денуше Комоговљани? упита Теодосије.

Одлетели, мој Теодосије. Отпрвали, како би они казали. Као да их никад овде не беше. Расуше се ко бисерје с Божје огрлице, мој Теодосије! говори парох Акакије, а све му се причињава да то упоредо с њим корача онај дивни старац, онај мученик, монах Теодосије Беговић, чији се дух вратио, а последије онога када га је Њено светоримско... чак до манастира Месић, испод Вршачке горе... отерало, протерало. Далеко је Месић одавде, мој Теодосије!

Изнад њихових глава августовско сунце отварало се из два дијела. И такво – обадвојно, што казао народ - цврљило је по главама наших путника.

Да би отац Чампајло, окренувши се лицем у лице своје милом Теодосију, кроз двије-три сузе што су... казао како: Ја никад и нигде, а прошао сам толико тога, а опет не колико и мој предобри отац Доситеј... није да нисам прошао... и никад и нигде нисам ни срео ни видео ни паметнијег, ни поштенијег ни лепшег света од тих, нека им је драги Бог у помоћи, дичније нашије Комоговљана... те му још, кроз сузе, које су се сушиле на бради, мада парох Акакије никад не бијаше цмиздро, шану, а по једној од никад провјерених прича, ону народну коју је Вук казивао Комоговљанима:

Чоек зна ће се роди, али не зна куд се годи.

Бранко Чоловић

КНИН

*Граде ако заборавим шебе нека ме
заборави десница моја*

Книн је градић у коме се долажење обавља искључиво силажењем. За тако нешто постоји одабир; жељезницом из правца Босне, надалеко чувеном унском пругом, чувеној не због пруге којој је преко стотину година, већ дивотне ријеке и њеног меандрично засјеченог кањона, или једнако врлетном, оном из правца Лике која се већ од Малована, на вријеме, почиње спуштати у Далмацију, или пак цестом из смјера Загреба која се у камен уклесаним серпентинама Булине стране спушта до првих кућа града, или наставком исте, цестом према Сплиту урезаној у литице на излазу из града пењати се све до Подинарја које је то само по називу, а заправо је поприлична висораван. Па чак и ако из Шибеника долазите у Книн препречиће вам се брдо Коњ са десетпромилским успоном или падом зависно о томе да ли долазите или одлазите, у сваком случају транспорт ће за вас морати обавити једну напорну радњу.

Опет, без обзира на његову доступност, тај град дјелује као полудјели магнет. Она сила која вас једно вријеме држи, чинило се, доживотним заробљеником града већ сутра ће вас, након неке непојамне ротације полова, катапултирати на чудну страну свијета да више никад не угледате мјесто одакле сте потекли. Мада, проклетство дјелује. Мало гдје и мало кад сам доживио да се људи макар на кратко враћају да га виде, удахну јединствени динарски зрак, попију ту хладну воду и потом обећају себи да се више никад неће враћати. До слиједеће прилике и још једног вјероломног завјета. Видјело се то на примјерима дјеце некадашњих војних службеника, уг-

лавном Србијанаца, који су у својим бјесловјесним лутањима по гарнизонима бивше државе од Випаве до Дебра, мало се закачили ове вароши, ту завршили који разред гимназије, стекли доживотне пријатеље, онима који су се из бојазни да не погубе везе с драгом средином окумили са некадашњим пријатељима, како би имали повод за поновне сусрете, а посебно су му се враћали и још увијек се враћају они суграђани, ратом расијани по земаљском шару, и ниједна Аустралија и Канада није се чинила довољно далеко, е да се опет на класични книнско-доколичарски начин, барем накратко, не сједне у кафану, људекне помало, попије и пребаци која са пријатељима и другарима или са сваким оним који је спреман с вама окрстити једну рунду. Сваког љета баште книнских локала изгледале би као аеродромски терминали.

Један од првих градова са простора бивше Југославије који је стекао големи простор на интернету био је управо Книн. Заслугом рата, готово читав град нашао се у избјеглиштву и створио се основни проблем повезивања даљина, некадашњих пријатељских или само познаничких веза, које је само напредна техника била у стању ријешити. Мобилна телефонија и интернет. На препосјећеним страницама освануло је на хиљаде порука и фотографија, нас садашњих и нас бивших, разговора и отворених адреса које траже неког сјетног и сјећајућег спремног да подијели своје успомене. Штавише, створен је посебан кнински рјечник и појмовник. Стопут сам био уво у кога су се слијевали једносатни long distance calling, због којих сам се морао повлачити у релаксирајуће крило наслоњача, и безбројна питања о овоме или ономе у Книну, кога је, где чуда, видио у Бризбејну, ко се оженио, ко је умро, кога је напустила жена или само срећа, ко је стекао новац, кога је убила носталгија завршена у тупилу депресије или алкохолизму. Али чак и они који су отишли да га забораве, пониште у сјећању, који се не би никад више у њега враћали, нити питали за њега, вјерујем да је то било само зато да би га задржали у неокрњеној чистоти успомена. Сви они су патили снагом синдрома љубави за изгубљеним партнером. На том безнадежном медију и стварној носталгији успостављен је Книн као виртуелни град. Као неко који га је зрелим умом упознавао тек неких двадесетак година, онима који су претходили ратној прекретници, ово ће бити покушај да се донекле разумију те чудне привлачности, раздрагане љубави и потајне мржње града и његових становника.

Книн је град с наоко великим бројем зграда, али без јасне урбане структуре. Или град каотичног урбанизма којег је у крајњем опредјелило протежање једне једине улице са почетком на Атлагића мосту с јужне стране и природним завршетком на Гашпаревића мосту, који ако ћемо право и није неки мост. Тек цестовни надвожњак изнад неколико колосјека. И даље

према сјеверу иста се улица наставља, обично под другим именом, као жена која је удајом промијенила презиме, али овога пута овичена новоградњама које су стриктно пратиле њен непотребно изувјани ток. Не треба ни истицати како се та улица све вријеме од 1945. па до деведесетих година звала. Доласком такозваних демократских избора, који су код нас били ништа друго него још један попис становништва, дошао је ред и на преименовање улица. Улица највећег сина наших народа и народности, који је тек једанпут, давне 1953, почастиио град својим фантомским доласком, без цвијећа, пионира и шпалира, постала је улица Петра I Карађорђевића, којему то није било прво појављивање на том простору, будући је у оближњим Црним потоцима, за вријеме босанскохерцеговачког устанка 1878, са увијек на борбу спремним крајишницима, дизао буну против Турака. А главе му замало дошли цивилизовани Аустријанци. Улица пак маршаловог указања названа је *Прилаз* и неке бројке, ако се добро сјећам, ту је стајала 1953. година. Наставак главне улице носио је име Стефана Немање, гдје сам имао стан, и то је у миленијском трајању града био први Немањић који се задесио у Книну. Ослобођење, опет с радошћу користим овијани журналистички жаргон, отпухало је краља Петра с његовим прљавим гаћама пут истока, а главна улица добила је име највољенијег Хрвата, уз то и доктора. Притом и море плавичастих плоча с том ознаком, трајни фестивал националних застава објешених о сваку јавну зграду. Јавних кућа Книн нема, нити их је имао.

Стари град није био скројен по начелима неког логичног урбанистичког поретка и у такво нешто, већ и због посебног положаја, није се дао укалупити. Нови дијелови града садржавају тако нешто само у покушају, док су изглед старог определијелили исконски елементи, брдо и ријека. Као тамна анаконда, Крка је стари град гурнула уз зидове тврђаве, притисла да јечи од бола звонима двију црква над зеленом и поплављеном мочварном долином. Оно нешто преосталих камених кућа једва се држало камених литица тешком муком издржавајући клизање тла, јер ако се раслиће колико-толико одржавало панцама корјења, оне су пуцале, тонуле и урушавале се. И никад се више не би обновиле. Само је још од прастарих времена издржала камена кријеста Тврђаве, круна над градом, основни мотив његових досадних разгледница и главна тачка историјског усуда. Ако ћемо право Книн је био и остао касарна. И садана обокраја града стоје аустријске и старојугославенске – та држава је рођена стара и одмах потом умрла, зградурина у којима су у сретније дане обитавале не само бригаде, него и читаве дивизије. Ко од мјештана не памти оне љетне недељне дане припеке када би се сивомаслинаста бујица излила из двају отвора, умало казах затвора, и сручила једином улицом у многобројне каване и увијек препуњени Дом војске. На кино

представе и игранке. Неки од тих на нулерицу ошишаних фурешти овајдили су се везама са стаменим Книњанкама, поједине су се одласком у друге крајеве спасле пријетеће биједи усидјелиштва, а богами остало је и покоје копиле, кога је на једнократног оца подсјећало само необично презиме или боја пути. Книњанке су, барем у Книну, биле изнимно крепосне жене. А како замислити заједничку фотографију книнских главешина без једног столеша у генералској униформи у првом реду.

Али шта заправо рећи за град с толико војске, поготово што се понекад чинило да има више војске неголи самих житеља који би у дане викенда ионако одлазили у оближња села и одмарали се од исцрпљујућег социјалистичког самоуправног рада. Усуд положаја? Поједини стари писци су га неоправдано крстили *врашима Далмације* која су, додајем, увијек била раскрыљена и кроз која је непрестано дувао пропих из Босне; Евлија Челеби, турски путописац и војник, сматрао га је ништа мање него равним чудесној тврђави Ван; Млечани су га у више наврата и дуготрајно опседање, тешком муком, 1688. преотели Турцима, а 1944. Книн је био поприште једне од највећих борби у другом рату вођених између партизана и Нјемаца, и ту свим претјеривањима не би било краја да у једном тренутку властите егзалтације није доживио врхунац. И како то обично бива, скори пад. Странци, и они понајчешће војници, који су га походили током трајања посљедњег рата нису се могли чудом начудити како град с тек једном улицом бесрамно, ударним вијестима окупира све свјетске медије и како се само као беспризорна жаба надима, прекорачујући своју стварну мјеру. Скромности Книњанима никад није недостајало, мада су сами за себе имали и друге ријечи сем хвале. Па ипак су их, дало се то у разним приликама закључити, презирали сусједи Бенковчани и Дрнишани. Први, чинило ми се, из просте зависти, што су се ови кроз историју показивали као дрчнији и већи Срби од њих, остављајући их у сјени, други зато што су с Книњанима имали нерашчишћене рачуне. Книњани су их редовно млатили по диско клубовима на обалским мјестима, уосталом гдје год би их се дохватили, а поготово зато што је оним дискретнијим, који би петком навече палили кола и одлазили к финим, у католичком духу одгојеним дамама, служио као јебарник. Од њих је, вјерујем, потекла изјава да у Книну никад не мањка буре и будала. Што је, ако ћемо право, жива истина, не да се порећи.

Заслугом сложеног рељефног, распореда планина и близине мора, бура је допустила себи у овом крају свакојаке слободе, чак и преко оних обавезних трију марчаних налета колико јој издашно нуди народна изрека. Колијевка тог лудог вјетра била је планина Динара, сивоплава камена кулиса читаве области, раскрыљени снагатор напетих мишица протегнут источним хоризонтом книнске долине, громада по којој је, уосталом, читав пла-

нински вијенац добио име. У њу се због живиног сребра излазећег сунца не да гледати, а румена боја Динаре заласка природно је чудо, због чега ћу се одрећи сваког даљњег покушаја описа.

Одомаћена је бура најчудеснија у тренуцима када се распојаса. Увијек хировита, понекад бијесна, понекад подмукла, зна се гласати на стотине начина, послужити сваким усјеком, шумом, стаблом, кровом куће, оградом као посебним инструментом за свирање. Што је најгоре у стању је да траје мјесецима, најјачим ударима до бола охлади чело, орумени образе до самог пуцања капилара, а ушне шкољке кадра је потпуно одрвећети избивши из њих и задњу кап крви. Ипак због тога у Книну нису, осим јесењих листова градског дрвореда, летјеле и ушне шкољке. На радост комуналног подузећа ради и прековремено. Одјећа од буре није никаква заштита већ било каква заклоница гдје ће се вас пријатељски топло закрилити сунце, њен стални кавалир. Ето крунског разлога за цјелогодишње дубоко плаво небо над градом и долином. Ноћу од буре нема спаса. Посебно за дугачких зимских ноћи она би грубо таласала тамну, звијездама посуту завјесу, њихала мјесец док му се као пијанцу не заврти у оној дебелој жутој глави и нештедимице, уз страشان фијук, снажним замасима небеског сијача пролијевала студен по земљи. Колико сам пута као дијете замишљао међу рукама и тијелом разапети једра и тако ношен буром винути се и отпутовати негдје далеко. Бура је уједно поуздани одјек промјене времена, јер ако у Лици и Босни пада снијег или киша на ширем простору града одразиће се у виду помахнитале буре. Мислим да управо због буре готово нико у Книну није носио шешир. Сем извјесног господина Луке кога су мангупи, претходно на вјешалици замјенивши шешире, успјели убиједити да му се смањила глава, а овај се упутио доктору да тражи љека тако наглој аномалији. Шјор Лука је иначе био страствен човјек. Не толико према жени колико према другим пороцима. Знао је суботом ујутро с пијаце, натоварен торбом пуном круха, рибе и поврћа навратити у гостиону, засјести на једну партију бришкуле и трешета, потом у жару борбе наставити до касног поподнева, и не примјетити да се екипа супарника потпуно измјенила и да је већ стигла друга смјена, потом остати све до фајронта који су гашењем свјетала наговјештавале густим димом потпуно напушене испаћене конобарице с неумрлим боросанама на ногама, које су се свако мало одмарале на улазу гостионе узимајући спасоносног свјежег зрака, да би се на крају, већ силом прилика, морао упутити својој домаћици и на стол јој истрести јутарње понуде. Она му ионако није имала нешто посебно предбацити, човјек се знао мало занијети.

Као клинци, када нам је бура свакако мање сметала него то чини данас, знали би отићи на брдо Спас, на јужну скровиту страну и ту се онако заја-

пурени и до црвенила ишамарани буром раскопчати, залећи у још увијек високу исушену траву и отворити сунцу. Било је то најугодније могуће зимско сунчање због чега би још у јануару неки од нас знали стећи тамнији тен. Тек да се зна да на истој тој страни брда које гледа на Љубачку страну и лимом покривене војне магацине посложене уз потпуно сјеновиту лијеву обалу ријеке, расту и цвату кактуси. Сунца у граду има цијеле године, неиздрживог љетњег и пожељног зимског. Као и поменутих будала, јер нигдје не видјех толико редикула, ориђинала, јуродивих, психотичара са овјереним свједоцбама, нерегистраних будалетина, фолираната, свакодневних шетача безумника и фаланге високообразованих неурастеника, опет неодвојиво сраслих са средином као у Книну. Било је ту симпатичних, смрдљивих клошарски асиметричних појава у лику једног Суље, нека се зна то му је умјетничко име, крштено је било Стеван. Гусарски косматог, округлог лица, увијек зашкиљен и нахерен, поприлично смрдљив, полако је вукао ногу за собом, да ли зато што је стално био пијан или болан, никад нисам дознао. Тек када би га назвали именом Суљо као из топа би одвратио *јебо ти мајер*, док би на зов имена Стеван уњкаво умилно одговорио *а срећо*, уз онај разливени кез којим се отварао поглед у његова безуба уста. Задњи кадар сјећања у којем га држим јесте онај са книнске аутобуске станице гдје сам видио како у руци држи сломљени букет перуника који нестрпљиво чека да уручи некој својој љубезници. Да ми је само ту чудесну госту било видјети? Већ и замислити било је претешко.

Још увијек живи и градом тријумфално пролази Перо Голуб, лумен лудости, повремени или стални становник већине психијатријских клиника Југославије, истински пионир нудизма у Книну. Сјећам га се како је гол голцат као какав побјешњели фламинго трчао по плићинама Радљевца, а посебно када је наглавце с Булина моста скакао у пјешчане спрудове. Али није он био само претеча нудизма. Прве карате ударце изведене на отвореној сцени приређивао је Перо на пуном игралишту ногометног клуба Динара гдје је на полувремену, управо на атлетској стази, уз птичије крике високо избацивао ноге из окраћалих ногавица и њима махао по зраку, а одушевљена раја све га смијехом и аплаузима подстицала на додатне фигуре и ударце у невидљивог противника. Мада је ликом, посебно због упалих образа и истурене виличне кости подсјећао на ликове из Жерикоовске серије, одјелом и држањем Перо је био нешто сасвим друго. У пораћу је дословно синуо, дотјерао се, обојио иначе куштрину смеђу косу у угљен црно, постао више онако мудрац, са необичним питањима за пролазнике и познанике на које је сам пружао још необичније одговоре. Када је виђен у мјењачници како мијења солидне новце у девизе свима је постало јасно да је враг однио шалу. Паре зарађене прошњом, оном перипатетичком не

стационарном, од пролазника до пролазника са испруженом руком и нарочито продајом старог жељеза за шта је постао прави експерт. Да је којим случајем рођен у Америци био би одличан агент US Steel-а. И конфекција му се силно побољшала, јер ако није гурао бицикл у кожној јакни и бијелој такмичарској кациги из педесетих година, свако мало би на његовим кошчатим плећима освануо какав пристојан комад одјеће, јакета, сако или џемпер, готово да је био боље одјевен од неких радника Твика. Перо, очито, није жалио за себе.

И Книн је имао свог Николетину Бурсаћа. Крштеница доиста није лагала, а овај једнако живописни примјерак који је у понечему наликовао литерарном узору потјецало је из оближњег села Плавна. Правдољубив какав га Бог дао, Никола, фигуре поспаног лешинара, по васцијели дан задиханим је и крештавим гласом истјеривао правицу, псовао политику, клео социјалне раднике, млатарао рукама као додатном аргументацијом, а најмање се трудио с метлом којом је био задужен у комуналном подузећу. Изгледом је био кошчата и погрбљена суклата са својих метар и деведесет висине. Премда проћелав и докраја ошишан, назирала се његова изразита косматост јер су му длаци долазиле до испод самих јагодица лица и буљавих смећих очију. Као украс ситног облог лица, имао је кукаст нос изнад танких усана коме је блиски пандан била врло истакнута јабучна кост, разлог због чега је стекао ријетко сретан профил. Имао је корак астронаута, барем метар и пол распона, кољена у кретању није нити исправљао, и без обзира што је носио сељачке шлапе и вунене чарапе током читаве године, стопала би му због величине увијек стрчала. Ипак, проблем који га је мучио, а с њим су га дијелили сви добронамјерни, састојао се само у једном, вишак дјеце и мањак средстава. Жртва властитог либида и непромишљености, почесто склон и да преврши мјеру у пићу, Никола је редовно обијао прагове социјалних служби и докторских ординација. Од првих је искао што већу новчану помоћ за своју многобројну фамилију, а код других је тражио боловања све да би се посветио конјунктурнијем раду на селу, вјероватно стварању новог потомства. Доктори су некако настојали умирити његову пријапску пожуду, ако ништа друго, оно зато што су му се дјеца рађала помало закинута, нека и са благом ретардацијом, која се због лошег социјалног стања и додатно погоршавала. Када му је својевремено докторица Хања савјетовала да или својој жени наложи употребу контрацептивних средстава, могу замислити како је разумио ову латинску недотупавштину, или да он сам поради на том, он је, прича се, све невјерујући, забезекуто одговорио: *докшурнице мени кад дође ја би ја у ђубар...*

Кад смо још као дјеца скривали иза високих зелених живица тротоара и безумно претрчавали улицу на којој је обично неки од градских тркача

риком мотора на високим окретајима разрађивао свог новостеченог *сшоја-дина*, знали смо срести у црнину прња завијену сподобу, заручену искрпанним торбама, која се кретала у чаплиновски великим ципелама и клатила кораком брђанина с крпљама. Луца, тако се звала, увијек је брундала, фрктала и ниси јој могао неопазимице прићи без страха да је не расрдиш и присилиш на какав непромишљени потез. Барем су нам родитељи њоме пријетили и страшили могућношћу да нас отме и однесе некамо одакле се више не враћа. Нико јој никада није видио лице и тако безлична, одјевена у црне крзаве хаље нечујно је ишетала из живота нашег града, а да дотада баш ником није наудила.

Имали смо и једног несхваћеног пјесника, Стеву Манојловића. Колико год ово име звучало као псеудоним ријеч је о стварној ситнуљавој, неисхрањеној сподоби, јареће брадице и дугог блиједог лица. Неодредљивих година, увијек је уредно, у сивом мантилу и господском шеширу са свежњем листова или торбицом под мишком, важно крочио градом и од прилике до прилике читао своје пјесме. За разлику од осталих редикула који су својом разбарушеношћу привлачили нешто више пажње него самим воњем, Стево је био етерично чист, испеглан са обавезним бијелим кошуљама. Његове пјесме нису биле нити боље нити лошије од оних које сусрећемо у антологијама националног пјесништва, додуше било је ту интересантног безумља, случајних парадокса, упадљивих алогичности у функцији пјесничких слика, али знајући како су некада били примани авангардисти и њихова поетика, Стево се зацијело надао да ће његова поезија кад-тад, у неком будућем времену, стећи поклонике и мјесто на Парнасу. Колико сам дозвољавао тај тренутак неће дочекати на овоме свијету. Умро је несхваћен негдје у старачком дому, баш онако како умиру избјеглице и велики пјесници.

Посебно памтим извјесног Стевана, сасушену харингу од човјека, катакличких очију, издуженог носа, грубо наборана тамна лица, посебно његових мастифовски објешених образа са страна учвршћених меснатим старачким ушима. Он је непрестано гурао нека дрвена колица натоварена угљеном, дрвима, лож уљем, коферима или простом старудијом коју је носио у отпад, тада смјештен поред раскршћа у средишту града. И ништа не би било необично с још једним Сизифом пртљага да се није прочуло како је стари након смрти својим незахвалним насљедницима оставио голем новац, милион нечега, динара или марака, сада се више тачно не сјећам. Стеван, као Андрићева госпођица, патњу је претворио у страст. Ево, и данас градом хода трилинг асова под збирним именом Ђимо, отац и два сина, птице небеске у огледалу обрнуте грађанске солидности. Најмлађи од њих по повратку из кина на питање дежурних подругљиваца који је филм гледао одговорио је *човјек камен који лом*. У том граматичком лому

довољном да заинтригира и најпаметнијег, била је одражена сва суштина његова ишчашеног ума, онај довољно велики отклон од нормалности због које је тако неповратно био одвојен од средине, која додуше прашта, али никад потпуно не прима у самозадовољни круг здравих и нормалних. Мада код већине суграђана израза самилости није недостајало. Увијек би се за њих нашла која пара вишка за плаћени посао од разношења смећа до цијепања дрва који сте могли и сами обавити, све да би им се надокнадили природни хендикепи и усадили, њима можда страни, осјећај корисности. Кнински ориџинали нису копали по контејнерима из потребе за храном него из изворне знатижеље коју нигдје другдје не би били у прилици утажити. Нису то били једини, фелинијевски осебујни ликови нашег *малої мисџа*, али ме обично обузме тешка сјета кад на њих помислим. Њихова различитост их је учинила много пластичнијим од осталих суграђана и утолико дубље урезала у кору успомена.

Када сам Книн сасвим одважно назвао градом касарном, мирне душе би се могло додати и градом униформи. То више што се уз сивомаслинасте војне, нешто плаваца, стражара по безбројним магацинима расијаним по брдима и скривеним удолинама, у најбољим данима бројало чак и до три хиљаде оних тамномодрих, жељезничарских. Као да су се све пруге земље нашле здружити баш у подножју Динаре, у долини тог јутарњег града под стрмен тврђавом, другачије га и нису могли доживјети тек пробуђењени, крмељави путници пословног воза *Диоклецијана* у чије је ноздрве, с отворених прозора орошених топлином спавања допирала влажна пара гријања, оштар зрак праскозорја и лебдећи мирис амонијака из отворених вагонских WC-а. Увијек би неком дошло обавити најнужније баш кад воз стоји. Возови се у нашој интерној номенклатури нису категоризирали по степену луксуза и цијени која се за возњу мора платити већ према статусу путника. По тој су схеми постојали ђачки, творнички, војнички, туристички возови, који су имали ту јединствену особину да буду препуни. Густа мрежа колосјека би се послуже гранала рукавцима, долином Крке за Задар, према Личкој Калдрми за Бихаћ, на крају Београд, преко Грачаца према Загребу, и једино би сплитска пруга понирала до Перковића гдје се поновно појављивала, рачвајући се двама крајцима, за Сплит и за Шибеник. Због тих су пруга книнска дјеца углавном добро стајали с географијом, јер је њихов град био директно повезан са свим странама свијета и потенцијално су из самог мјеста могли отићи гдје год пожелеле. Када се војсци и феровијерима придодају и поштари испада да се нико градом није шетао без униформе и чинова. Да, било је то вријеме када су ђаци у основној школи и у јединој и најбољој гимназији носили истобојне кецеље.

Остале три хиљаде запослених, у просперитетном граду бар су га тако представљали политички прваци, радило је под жицом, са жицом, и углавном без икаквог елана у металној индустрији названој Творница вијака Книн, укратко ТВИК. Сирена их је дочекивала и завијањем испраћала из огромних хала, погона са небројеним дрхтавим стројевима, базенима са прљавожутом сумпорном киселином и настрешницама са големим балама металне жице, али у ништа бољем положају нису били и намјештеници сложени у стакленим управним зградама. Социјализирала их је и заједничка менза гдје су и они у одјелима и они замазаних комбинезона заједно обједовали тешка и засићена јела, зорно исказивајући начела једнакости на којима је почивала читава политичка филозофија друштва. Ко год није имао посла, природно, понекад и принудно слали би у Творницу, јер само се она тако звала, мада су у граду постојале и друге фабрике, углавном текстилне и прерађивачке. Млинови и пекаре са лошим брашном и још горим крухом, мљекара која за све вријеме свога рада ни сир није успјела произвести, штампарија која се углавном бавила картонажом и изработом осмртница, агропрерада са ударном производњом сточне хране, били су понос социјалистичке привреде. У текстилним су радиле само жене којима се изгледније чинило шивати хаљине за некакву цркавицу него чувати овце, мусти краве и трпјети стални свекрвин терор. Причало се да је некоћ свемоћни директор ТВИК-а у само један дан знао запослити двадесетак економиста, неким чудом заосталих на бироу. Иако се од тог људског и професионалног материјала могао створити труст мозгова, од њих би углавном постајали солидни и неамбициозни бирократи које је на властити позив подсећала само диплома окачена изнад радног стола. Захваљујући творници све околне кафане биле су препуне, кладионица срећом тада није било, а продуктивност се повећавала само на дијаграмима статистичара. Творницу су сматрали узор подузећем и у њу би политичари повремено знали доводити стране представнике све како би ови на дјелу могли гледати раднике обамрле од нерада. Памти се тако да је неки јапански фантаст рада и реда, видјевши да се у погону око неког строја мува десет људи, изјавио како у Јапану један радник опслужује десет стројева, нашто су му се ови наши слатко насмијали. И потом га одвели у *Три ловца* на добру младу јањетину гарнирану с нешто млађом капулицом гдје је кржљави Јапанац двоструком продуктивношћу запослио своје чељусти, до јутра на здрављајући новим пословним партнерима. Твик је заједничку бару, молим да се употребљени појам прихвати дословно, дијелио са дизел-депоом, уобичајен је назив радионице за ремонт локомотива, те жељезничком и теретном станицом. Пруге су биле стварни метар града. Готово сав источни, ненастањени дио мјеста обрастао је у шаш, који се ни на који други начин

сем изградњом индустрије, прљаве а какве друге, није дао привести сврси. Није ни чудо будући се на овом дијелу, на старим картама означеним *Lago di Chersa*, суствјецало неколико ријека и створило пространу мочварну област. Прије и после све оне би завршиле у ријеци Крки која би их кањоном, као малу дјецу жељну мора, сигурним путем довела на одредиште. Баре су углавном исушене и нема ни трага оним некадашњим просторима гдје је владала маларија, штавише, ако су на нешто Книњани поносни то је чисти зрак. За њега је највише заслужна на цијелу годину запослена бура. Чак и они који су у избјеглиштву имали худу срећу наћи се у панонским дијеловима земље, добити нападе астме и алергија, онога тренутка када би се крочили на родно тле, вјероватно не само из психолошких разлога, својски су продихали пуним плућима.

Кад је већ неколико пута поменута нимало ендемска врста книнских политичара, треба рећи да се заправо на свим могућим управљачким функцијама, у двадесетак година које нешто боље памтим, изротирало свега неколико ликова. Борци, учитељи, полицајци, акцијаши, свршени кумровечки ђаци, били су штоф од кога се кројило то неподериво одијело. Ако је који од њих и завршио факултет то би био онај вечерњи, функционерски, с препорукама, завршен у више етапа, подложен добрим митом и са стопостотном пролазношћу. Својевремено је један книски шерет имајући у виду професионалне способности властодржаца јавно изрекао: *Колико тог вас има не знаће колико Н. П.* (тадашњи градоначелник) *а ни он не зна ништа.* Када би им се исцрпили законске могућности продуживања мандата онда су као искусни кадрови слати у Загреб у Сабор, или чак у Скупштину, за Београд. Једини стварни проблем којим су се имали носити током политичке каријере био је тај колико ће разнолико моћи угостити високу нomenclатуру, партијску и политичку, од којих им је и овисила будућност, сигурно није од избора, или казано ријечима једног таквог апаратчика због ненајављеног доласка високог госта: *Гдје ћемо га водити, шта ћемо му дати јести?* Као да је дотични свиња и дошао се најести надалеко чувених книнских делиција. Иначе, јеловник садржава двије ставке, пршут и јањетина, синониме за предјело и главно јело. Све остало може бити прилог. Овијани Крајишници не би ни за живу главу прије јањетине јели јуху или се преварили па узели некакву салату умјесто капулице. Колико сам само пута видио и чуо како се у једној кавани на раскршћу, гдје сам тада станао, сељак тек пристигао са пазара обраћа задиханој конобарици, наручујући онако домаћински, с ногу, прије неголи ће сјести за стол: *мала донесидеми кило вина и кило ђеченоћа.*

Книњанин се, ништа чудно, постаје рођењем. Уистину од те чињенице никада није створен неки култ па ипак се врло добро у друштвеној средини

могао разликовати домаћин од странца, а нарочито су се разликовали они који су међу њима били више Книњани и потом постајали стандард за све остале. У нашим би очима тај делија био егземпларни лијенчина увијек спреман на шалу, доколичар по убијећењу и држању, више у кафани него у кући, нека се зна да је прије деведесетих година у Книну било преко тридесет кафана, стога доброно капацитиран у пијењу, више на боловању него на послу, брз на језику, нешто спорији у мислима, омиљен због широког срца и сталне спремности за друштво. Али онај који никад не би моралу и традиционалном осјећају части претпоставио корисност, ма шта она у том тренутку донијела. Познавао сам на десетке таквих. Послије тога сретао сам их само на страницама лијепих књижевности.

Штета би било, кад их већ спомињемо, не проговорити коју више о книнским каванама. Книнске каване биле су класичан топли погон који се никада није гасио. Осим оних за стално пијанчевање висококапацитираних гостију попут *Ожејовића* у доњем дијелу града у згради из 1894. године и *Вранковића*, којему су хлад правиле огромне платане, посебно су се истицале оне са огрезлом клијентелом попут *Шарића* или *Дешића*. Све су то били гостионичари са традицијом без потребе да надјевају називе својим локалима будући су њихова имена била гаранција за добру спизу и окупљалиште гдје су дједови, а потом и њихови унуци већ по навици свраћали, гостиона незамисливих без огромног месарског пања, који је ужасно дуго задржавао устајали воњ јањећег и прасећег печења помјешан са дрвеном струготином. Било је и оних категоризираних buffet-има, које су многи тако изговарали, гдје се на од лаката угланчаном шанку брзински испијала домаћа лоза и играле најбоље партије карата као у *ЈЖ 9* – то је кућна нумера кафића у истоименом лежећем небодеру, здрављаци препуни гладних и још више жедних са села пристиглих ђака и жељезничара који као по дефиницији само пију, па до оних конфекцијских кафића кратких, помодних имена типа *Боа*, *Реа*, *Треф*, *Мак*, са нешто метала, дрвета или мрамора у свом интеријеру. Неки од њих су биле јазбине, а неки веома пространи локали са углавном младом градском популацијом као гостима, гимназистима махом, и у поподневној смјени, добростојећим службеницима. У њима су као инкубаторима, далеко од родитељских очију, паске професора и знатижељних претендената, под пригушеном свјетлошћу и лелујавим звуцима музике младе цуре и њихови момци убрзано сазријевали. Алтернативци би код Васе Блуза у *Осмици*, услужени јединственим конобарима који би и сами нерадо устајали са неког од столова, могли у тами рупе непрестано слушати рокерске, соул и блуз стандарде. И запалити коју.

Ипак, највећи пак домет младим момцима било је заслужити сепаре у неком локалу типа *Брисћола* или *Бексија*, пити одабране жестице и са пра-

вим партнерима одигравати озбиљне партије карата, не само традиционалне талијанске игре, него и реми и покер. За лову, наравно. Најбезбојнији су ипак било локали-свратишта јутарње смјене, у близини творница, школа, касарни, који су нападно гутале бројне масе конзумента и за тили час их ригале назад, након што су ови у непрестаном доказивању зрелости себи и другима, неком младом газди остављали скромни родитељски џепарац. Исто тако, нека се зна, да су многи познати из Загреба или Сплита, иако им је Книн био тек успутна станица, знали сићи с воза па у *Пушнику* или *Исџри* појести какав кувани оброк справљен од знаменитих мајстора домаће кухиње. Доћи на пиће, за храну нисмо никада имали довољно новца, у башту ресторана *Балкан* било је равно иницијацији у свијет одраслих, док би врхунац био засјести у *Хошелу Динара*, гдје те онако голобрада ниједан конобар, а сви су одреда били старија господа заглађених фризура профињени колико и њихови стални гости, не би озбиљно ни схватио. Мада је увијек таворио као нижекатегорник, Лаћин хотел – тако су га по имену власника звали старинци, имао је своју заслужену угоститељску ауру, потеклу, уосталом, и од тог важног имена.

У том се граду говорио посебан кнински језик, без националног предзнака, с мноштвом дијалекталних особености. Распон од вулгарно икавског изговора кога нису озбиљно схватили ни Дрнишани, а камоли прави приморци, ијекавица у ђекавској варијанти тек пограђанствљеног слоја потеклог из ближе околице, екавица од стране оних којима се продужио београдски студиј или им се овај наоко економични изговор учинио понешто отмјенијим у односу на стандардни, помало троми кнински изговор ослобођен било какве музичке интонације. С тим особинама донекле је био близак изговору Граховљака и Дрварчана, али зато прилично удаљен од језика Бенковчана.

Ма како поратно становништво имало јаке сеоске корјене, њихова вјековима оштрена борбеност силаском у град потпуно је сплашњавала. Културна промјена је била толико велика да у граду напросто нису могле проћи никакве силеције и кавгације. Пар таквих ликова неславно је завршило своје рабијатне животе. Книн не памти нити легендарне кржаве туче пуне разбијених глава и стучених костију, филмске пуцњеве усред ноћи, осим ако Звезда у купу шампиона није скинула нечији скалп, нити јурњаве полиције и провалника по тој јединој улици, недај Боже силовања и убиства из користољубља, све чега се и дан-данас сјећам били су случајеви младих меланхоличних самоубица са опроштајним писмима који су тешко знали протрести заједничку душу града. Додуше, и бројним цестама жртвовано је мноштво неостварених ауто тркача.

Иако се прије другог рата градом могла назвати само варош под тврђавом, а Книњанима једва стотињак преосталих житеља, коначно, данашњи центар катастарски се називао Книнским пољем, све се више људи усељавало, град се ширио к сјеверу и растао као регионални центар. Близина Босне и Лике били су у сваком погледу подстицајни фактори. По једнаци друга Стаљина, онда увелико прихваћеној, рецимо онако угрубо, индустријализација плус електрификација плус пролетеризација плус још нешто – и сад ми је жао што у потпуности не знам ту магичну формулу, једнако је социјалистички рај. Книн је био оличење такве врсте раја. У којем је доиста живјела раја, мирна, простодушна, отворена множина људи пришла са разних страна земље. Било је ту жељезничара из Хрватског загорја али и из Далматинске загоре, обућара из Босне, поштара из Приморја, сластичара из Македоније, полицајаца из Лике, официра из Србије, наставника из Словеније, доктора из Војводине, Црногораца из Црне Горе... Град се доиста у кратком времену умножио. Некадашњи грађани су све више копнили једва подносећи тај налет, а придошлице су бивале, како то обично бива са уљезима, све јаче и све бучније. По први пут се десило да је село испредњачило, углавном зато што је здушно прихватило постулате Партије, притом освојивши радна мјеста и функције, станове и куће, викендице на мору и Динари. Узгред је асфалтирано све што се путем могло назвати па и најнепроходније странпутице који воде до властитих села и заселака, али им је свеједно било стало да се што досљедније поистовјете са градом и грађанима, што увијек није ишло тако једноставно. Требало се витешки борити са атавизмима, новим језичким конструкцијама, хигијеном и неким чудним грађанским обичајима. Ко, на примјер, на селу иде у шетњу, само докони а таквих нема нити може бити! Право говорећи град без променаде и није неки град. За тако нешто су у Книну служиле високом зеленом живицом од улице, с обје стране одјељене плочничке траке, и нарочито, уздигнути, травом обрасли насип уз Крку. А испод њега уз ријеку, дрворед огромних, псопријазом прошараних платана. Кнински корзо је, највећи дио године, у временима док кафићи нису били преузели младе, личио на савану са мноштвом шаролике дивљачи која се непрестано шетала, осмјехивала, клањала, добацивала, али и мазила, заводила и ловила. Понеки његови житељи неуспјеле урбане адаптације би и послије неколико деценија живота у граду изговарали да је код њих у селу: *куњ ња с мусџа и слумијо нују*. Док би с друге стране набјеђени Книњани људе са села непогрешиво препознавали по убрзаном, метар дугачком кораку пастира. Премда су неки од њих касније постајали доктори, професори и етаблирани грађани, никад се не би могли ријешити тог дугог корака, сталне сметње за њихове задихане жене поријеклом из бољих грађанских кућа. А својерсна идеолошка тврдоћа

тог свијета обученог у разнобојне униформе искаљеног на наковњу од комунистичког манифеста као базичне литературе, пратила је Книн од краја другог рата све до деведесетих година двадесетог вијека.

Сада гледам тај град с одстојања, оног просторног и оног временског. Гледам како се о њега као полураспаднуту лешину отимљу разни дошљаци, који до јучер нису знали ни гдје се налази, а камоли да су у њему и дан провели. По начелима поморског права отимачи остављеног града су уз плацет врховног комодора, испражњену олупину пиратски отели, некажњено окрали куће и станове, а измишљањем прошлости обесветили његову традицију, покушавајући је саобразити властитој слици и прилици. Такви инстант книњани произведени су и ферментовани у пропагандној каци политике и масовних медија. Све што је остало од тог града је сплав са бродоломницима; старим Книњанима још једна руинирана чемерница без изгледа да се икада обнови у неком прихватљивом издању, а онима *младокнињанима* који су навезали на тај сплав послје бјесловјесног лутања по беспућима повијесне збиљности, постао је тек краткорочно рјешење. Док не прођу буре и олује.

Признајем како ми се понекад ипак учини како сам све досад изречено заправо измаштао од неповезаних чињеница и непоузданих гласина које је прошлост заодјенула романтичном патином која наоко поуздано штити од лоше савјести и грубих сјећања и да тај град, овакав какав је посредством неких његових особитости укратко и неопростиво грубо осликан, уистину није ни постојао. Стари Книњанин какав све више и сам постајем, заправо је особа која без обзира на календарске године показује неизљечиви ступањ инфизираности истоименим градом, постајући све више угрожена врста, незауостављиво склона изумирању. Чешће их се среће на осмртницама неголи на пијацама, корзу или у стварном животу.

Они који су у њему рођени, гдје су проговорили и проходили, а онда неповратно развијани по великом земаљском гумну, присиљени лутати свијетом у потрази за такозваним бољим животом, још увијек се сматрају његовом дјецом и с поносом изговарају звонко име града, Книн.

Некролози

Ђорђе Оџић

Рођен је 21. септембра 1934. године у Даљу. Школовао се у месту рођења, Вуковару и Осијеку. Завршио је филозофију на Филозофском факултету у Београду. Радио је као гимназијски професор у Врбасу и Бечеју, а од 1963. до 1991. године у Београду. Написао је романе: *Историја* (награда "Милош Црњански", Београд, 1981), *Смрт у Ердабову* (Београд, 1987), *Невеста из васељене* (Београд, 1995), *Ердабовска збирка* (Београд, 1996), *Чудо на Дунаву* (Београд, 1997, 2000), *Ако има царства* (Београд, 1998), *Њихове жене* (Београд, 1999), *Под сумњом* (Загреб, 2003), *Шума и грум. Билдунисроман* (Београд, 2006), *Слављеник* (у рукопису); приповетке: *Сувенири* (Београд, 2005); драме: *На Злашном Роју* (Београд, 2001), *Чудо од човека* (Београд, 2001), *Хамлет у блу-џинсу* (с Доброславом Смиљанићем, Београд, 2002), *Крвна зрнца*, *Друго стање* (Београд, 2003), *Миланковић или Лако је тенију* (2006); расправе: *И Србу су Црнојорци. Косово и српско и-*

шање (Београд, 1989), *Каг би био Слободан. Дијалогски олед о вожду и народу* (Београд, 1990), *Срби и Хрвати на јосмајрању* (Београд, 1999); песме за децу: *И у бајци и у машини* (Београд, 1991), *Речи у шетњи* (с Јеленом Оџић, Београд, 1996); и радио игре: *Необични разговори* (друга награда на конкурс у Радио Београда, 1976), *Деца спавају* (1998). За комедију *Флора и фауна* добио је трећу награду на конкурс за комедију у Јагодини (тада Светозареву) 1979, а за драму *Авустини* специјалну награду ТВ Београд на конкурс у Дружења драмских писаца Србије 1989. године.

Његов романескни опус предмет је студије Жарка Видовића *Романи Ђорђа Оџића. Поезиофилософија и коментари* (1999).

Био је члан Дружења књижевника Србије и Дружења драмских писаца Србије.

Живео је и писао у Београду, Бару и Даљу.

Преминуо је 22. јануара 2008. у Београду.

Сахрањен је 24. јануара у родном Даљу у кругу породице, пријатеља и поштовалаца.

Ђорђе Нешић

Запис о Ђорђу Оцићу

(Даљ, 1934 – Београд, 2008)

По годинама, могао ми је бити отац а били смо пријатељи. То више говори о њему него о мени. Одисао је младалачком енергијом, вјером и надом, сачувао је способност да се обрадује и одушеви нечим изузетним што је препознавао у свакодневици. И радио је све са страшћу и полетом – писао је са страшћу, био је страстан полемичар и коментатор, било да се радило о посљедњим људским питањима или о дневној политици. Зато се тешком мирим с тим да га нема и то тек тако, одједном. И понекад, пред поноћ, када смо знали да се чујемо, очекујем да зазвони телефон и познати глас крене: Песниче...

Али ово неће бити некролог Ђорђу Оцићу – то би га страшно нервирао. Неће то бити прича ни о једном дубоком пријатељству, о ноћима пробдјевеним у разговору, о Јакову Игњатовићу, Милану Кашанину, Бошкун Петровићу, Бојанину, Видовићу, Црњанском, Кишу, Миланковићу, Даљу, Борову, Бијелом Брду... Биће то запис о животу посвећеном литератури и о дјелу које тек очекује своје праве тумаче и валоризаторе.

А то разноврсно и богато дјело обухвата десетак романа, неколико драмских текстова, три књиге расправа, двије збирке стихова за дјецу (у породичној мануфактури – коауторству с кћеркама Јеленом и Дејаном), једну књигу приповједака...

У литератури се јавио романом “Истрага” 1981. године, који је био одлично прихваћен и за ког је аутор награђен наградом “Милош Црњански”. “Истрага”, роман изграђен на криминалистичкој фабули, у далеком дослу-

ху с Достојевским, говори о савршеном злочину. Сљедећи роман, “Смрт у Ердабову”, наслониће се тематско-стилски на “Истрагу”, али ће и уоквири-ти читав будући романескни Оцићев опус. Роман је посвећен Милутину Миланковићу; дио романескне радње одвија се у научничковој родној кући у Даљу а одломци из Миланковићевих мемоара вјешто су инкорпорирани у ткиво романа. “Смрт у Ердабову” је као и “Истрага”, исплетен на крими потки, у мутној вези с “Браћом Карамазовима”. Лик Николе Вранојевића Оцићев је антологијски лик а митско Ердабово (Ердут, Даљ, Борово, Вуковар) постаће литерарни простор већине Оцићевих романа. Још један Оцићев антологијски лик, славонско-сремски Давид Штрбац, Прерад Проданов (Прешо Јаштрц), изрониће из сљедећег Оцићевог романа “Чудо на Дунаву”, који се ухватио укоштац са савременом темом – почетак ратних деведесетих у источној Славонији и западном Срему. Исти је временско-просторни оквир још два Оцићева романа – условно речено љубавног “Ако има царства” и романа “Ердабовска збирка” чији је “јунак” породична кућа са збирком археолошких и етнолошких експоната допуњеном породичним реликвијама и успоменама.

Ђорђе Оцић је, поред Београда, имао још два уточишта у којима је живио и стварао – родни Даљ и Бар. Рани романи настајали су у Београду, они деведесетих у Даљу, а сви потоњи у тишини Бара. Боравак у Бару овјековјечен је колаж романом “Невеста из васељене”. Роман “Под сумњом”, који је објавило СКД “Просвјета” Загреб, тематски и стилски наслања се на прва два Оцићева романа и, кроз криминалистички заплет, говори о Београду средином педесетих година прошлог вијека. Савремени београдски културни живот тема је Оцићевог романа “Њихове жене”. Билдунгс роман “Шума и друм”, исписан кроз визуру одрастања двије сестре, одликује се спонтаношћу, искреношћу, мудрошћу и хумором а аутор га је посветио кћерима Дејани и Јелени. Рукопис посљедњег романа “Слављеник” Оцић је предао издавачу.

Фокусирали смо се на Оцићев романескни опус зато што је он најобимнији и најразноврснији дио пишевог укупног дјела. Има аутора који, кад једном уштимају тон и ритам, само варирају теме. Оцић се трудио и успијевао да му сваки наредни роман буде другачији од претходног. Отворен за савремене прозне поступке, свјестан ширине романа као жанра, инкорпорирао је у своје романи историјске и параисторијске документе, новинске чланке, митове и легенде, одломке из дјела других аутора, фотографије, цртеже, пјесме... Иако не би волио да га сврстају у постмодернисте, неки од Оцићевих прозних поступака школски су примјери постмодернизма, у смислу отворености за коришћење разноврсног материјала за градњу ро-

манескног ткива. О Оцићевим романима у студији “Романи Ђорђа Оцића – поетофилософија и коментари” надахнуто је писао познати филозоф Жарко Видовић.

Иако се сматрао првенствено романописцем, Оцић је био врло разноврстан књижевни стваралац који се огледао и у приповијетки, поезији, драми, есеју, расправи... Оставио је иза себе мајсторску приповједачку књигу “Сувенири” у којој је свака прича мали драгуљ у дослуху с одређеним Оцићевим романом. Имао је развијен осјећај за драму – написао је неколико врло успјешних радио-драма. Креативно је драматизовао своје и туђе текстове, с лакоћом савлађујући жанровске разлике и препреке.

Будући тумачи југословенске кризе с краја осамдесетих, српско-албанских и српско-хрватских односа, доћи ће до битних сазнања и освјетљења проблема из свих могућих углова ако завире у Оцићеве расправе писане дијалошком формом у платоновском маниру.

Рецензенти и тумачи Оцићевих књига били су најзначајнији српски књижевни критичари. Поједини од њих (Александар Илић, Никола Милошевић, Добривоје Станојевић, Јовица Аћин) изнијели су врло похвалне оцјене о појединим Оцићевим романима и књизи приповједака. Ипак, Оцићев опус није у цјелини размотрен и вреднован. Изгледа да ни критика није успјела да прати Оцићев стваралачки ритам, ритам живота у потпуности посвећеног литератури.

Ђорђе Оцић заузео је значајно мјесто у српској литератури. Сигуран сам да ће, кад његово цјелокупно стваралаштво буде вредновано, то мјесто бити за неколико степеника више.

Чедомир Вишњић

Од Војнића до Москве, и наџраї Саво Златић

(1912-2007)

*"Мислим да је љавилна џврдња да
смо ми добили врџолавицу од усїјеха."*

— С. Златић

Некролози

Саво Златић иде у ред људи који су интензивно проживјели свој двадесети вијек у Хрватској. То писца његове биографије, макар и пригодне, ставља пред бројне занимљиве недоумице, опште и појединачне. Један живот одигран на уједначено високом нивоу, у складу са слободно изабраним принципима и томе примјереној савјешћу, тангира већину тешких питања за несретну домаћу историографију; од Кордуна до Загреба, од Албаније до Москве, од Тита до Стаљина, од комуниста до усташа, и још пуно тога између. И то тангира увијек некако са криве стране, па је умрли Саво, не само због лијепог имена, на своје задње путовање испраћен пригодним текстовима углавном у гласилима овдашњих Срба.

Рођен 14. јула 1912. године у Ланишћу – Бузет, у учитељској породици, од оца Мате и мајке Јосипе, рођене Кљун, овај је Истријан, већ по просторно-временској одредници тешко у свом животу могао избјећи социјално и национално питање. Ми данас, кад скупљамо и просијавамо његов живот, са много лошег знања којег са собом носе поразни, видимо његов духовни лик, прије свега као закашњелог припадника југославенске револуционарне омладине, какав, тада и овдје, и није имао куд него у комунисте. Као што су уосталом урадили и неки старији припадници те групације, увјерени да на љуту рану увијек иде љута трава. Али, кренимо редом.

Након завршене I. реалне гимназије у Загребу, Саво Златић је уписао Медицински факултет и успио га завршити пред рат, иако је, по властитом тврђењу, професионални револуционар постао већ децембра 1933. године.

Нешто раније те исте године примљен је у КПЈ и ускоро постао секретар рајонског комитета за свој факултет, познатог под именом “Костур”, потом члан универзитетског партијског водства, па загребачког и покрајинског, а почетком 1935. и члан привременог руководства СКОЈ-а за Југославију. Те је године ухапшен и осуђен на три године робије, што је издржао у Сремској Митровици. Након пуштања ради у партијском водству Загреба, до децембра 1939. кад је опет ухапшен и отпремљен у Лепоглаву. Посљедње мјесеце пред рат живио је у Загребу у илегалу.

Готово типски примјер добре револуционарне биографије, која је 1941. године била управо на половини свог развоја. Овом младом лијечнику, образованом и искреном комунисти, слободном од подмуклих болести хрватско-српских односа, револуција је била шанса коју је он потпуно искористио. Као секретар ОК Карловац у најтежем ратном периоду, био је партијски шеф Кордуна, терена који је био домаћин партизанске борбе у Хрватској. Партијску политику у националном и социјалном питању проводио је досљедно, ми би данас рекли стаљински, али без личне покварености и злочестоће, без двоструког рачуноводства какво су рано почели водити неки његови ратни другови. На Кордуну је стекао ратно име “доктор Мићо”, народ му је унаточ тешком страдању којем је комунистичка политика обилато доприносила, хонорирао лијечничку професију, лично поштење и принципијелност. Имао је помало и среће. Пред несретну кулминацију владајуће партијске политике у афери званој “процес у Будачком”, Саво је пребачен на рад у посебно повјеренство ЦК КПХ за крајеве сјеверно од Саве. С временом је развио једну врсту идентификације са крајем и народом који га је примио, једини од водећих хрватских комуниста коме се то догодило, и неки аутори вјерују како је његов одлазак са Кордуна био један од увода у трагичан расплет. Он, који је почетком рата у партијским документима управо сиктао на старог и угледног самосталца Мишана Напијала, с временом је потпуно промијенио мишљење. Потврду за то проналасимо у једном од егзотичнијих докумената из Савиног ИБ-овског списка. Информација карловачког центра СДБ из новембра 1986, коју потписује Душко Павловић, подробно централу извјештава о “оперативном истраживању ДИНАРА – активност САНУ на нашем подручју.” Информатори СДБ-а тог времена прате преписку Василија Крестића, путовања Момчила Косовића, походе старог Ђаницу Опачића, Петра Зинаића, Ђуру Затезала и остале кордунашке “значајеве”, па се дохватају и нашег јунака. Упућени аутор се присјећа и 5 година старог случаја прославе годишњице VIII. дивизије у Београду “којом приликом су генерали Богдан Орешчанин, Јоцо Тарабић, Никола Видовић и још неки коментирали да би требали извршити ревизију

суђења и рехабилитацију осуђених у “Будачком процесу” јер су “прави здрави суђени”. И онда информатор додаје како то сад тврди и доктор Саво Златић “рекавши прије 15-ак дана да је у “Будачком процесу” Мишан Напијало прав као сунце стрелан. “Информација је тако прецизна да се изворима може вјеровати, а у овом је случају код Саве морало бити и нешто нечисте савјести. Овакав став је он касније и експлицитно изнио поводом изласка књиге “Кордунашки процес”, која се увелико бави и његовом ратном улогом, а коју је храбро примио, у складу са властитом политичком и људском еволуцијом.

Након што су партизани заузели Загреб, Саво одлази на рад у биро ЦК КПХ. Вратио се у град из којег је отишао у рат, о којем није имао политичких илузија и у складу са властитим увјерењима поступао је оштро и досљедно. О томе свједоче тадашњи сажети записници са сједница хрватског политичког водства. У њима је сачувана и његова антологијска реченица из првих поратних дана: “Усташки елементи све више шапућу.” А по његовом дубоком увјерењу они ни на то нису имали никакво право. Дуг живот ће му осигурати прилику да их опет чује у пуној снази гласовних могућности.

Потом слиједи типично шаренило револуционарних дужности, партијских и државних. Током 1946-е ради као министар индустрије НРХ, а од аугуста те године, до априла 1948-е Златић је службени делегат ЦК КПЈ код ЦК КП Албаније. Занимљиво је да управо документација из ових годину и пол странствовања чини најважнији дио његове личне оставштине, данас похрањене у Хрватском државном архиву. Југославенска је екипа у Тирани била бројна, утицајна и амбициозна, осим Златића чинили су је Купрешанин, Диздаревић, Ђерђа... У духу револуционарног редизајна Балкана, радило се заправо на уједињењу двију земаља, и Бог сам зна куд би нас све одвео тај идеологијом иницирани експеримент да га није минирала сиротињска безобзирна лукавост Енвера Хоце. Он је у разговорима са војним делегатом Купрешанином стално вапио за војном помоћи у случају напада Грчке и “монархофашиста”, настојећи у исто вријеме унутар земље политички и психолошки минимизирати помоћ коју је добивао од Београда, и што више од својих граница удаљити и непријатеље и пријатеље који би се уједињавали. Био је то изворни сукоб малих стаљинизама; Енвер је у односу на Тита само тужнији, сиромашнији и провинцијалнији лик истог кова. У тренутку у којем је мајор отказивао послушност генералисимусу, и поручник се извлачио из мајорове сјене. На политичкој је површини албански лидер до задњег дана пазио што ће рећи па је још и марта 1948-е Саво јављао Београду о разговору с њим, једном од бројних: “У дискусији Енвер је изнио углавном ово: за федерацију

је ситуација и на политичком и на економском и на војничком пољу зрелија него било где, зрелија него на пример у Бугарској... Осим тога, народ воли Југославију и ту не би било никаквих тешкоћа...” Који дан потом у дослуху са Москвом почеће затезати и ескивирати и ова данас заборављена прича приближиће се свом крају.

Занимљиво је данас читати бројне Ранковићеве депеше слане Златићу. Има у њима романтичарског духа праведности младе револуције и сугестија и ставова какве хисторијска публицистика обично не приписује другу Марку. Стално је истицао потребу учења албанског језика, нарочито за оне који дуже остају тамо и то не само из практичних разлога, “већ због правилнијег односа према Албанији”. О потреби таквог односа говори и депеша из маја 1947-е: “Енергично сузбијати појаве неправилног односа, непоштовања и грубости у опхођењу са албанским друговима, органима власти и грађанима. Малограђанска уображеност, односно, гледање са неке висине на Албанце (...) може само да наруши углед наше земље код албанског народа. Наши људи треба скромно и са пуно тактичности да пружају потребну помоћ, а не да мудрују и у свему да гледају неспособност Албанаца и о томе околности да препричавају...” Што год да је било у позадини оваквих настојања, она и данас звуче поштено и паметно и упозоравају на постојање другачије праксе. Извјесно је да су се у овом случају могли добро разумјети Ранковић и Златић. Прве Мићине информације Београду о тадашњим манифестацијама великог раскола који се ближио, и кад су руски људи и дипломати у питању, биле су потпуно одане својој револуцији и њеном водству. Гледано из тадашње Тиране, Титова се Југославија морала чинити, политички и морално, правим свјетлом на крају тунела. Албанске су прилике биле добре за учење лекције, што је и какав је тадашњи комунистички покрет, али Саво још није имао потребну дистанцу. Још је вјеровао да правилном политиком из сваког црва може настати лептир.

Можда је о једном од далеких одјека тог опорог искуства, а свакако и накнадних спознаја, свједочио “извор” карловачког центра СДБ-а, 40-ак година касније, а који потврђује и то да је наш јунак храбро пратио еволуцију већине својих кордунашких ратних другова: “У контексту разговора о тзв. “Меморандуму” САНУ и то о дијелу у којем се нападају основи АВНОЈ-евских принципа др Златић је пред присутнима подржао неке поставке из “Меморандума”. Тако је између осталог навео да се већ тада у АВНОЈ-евским поставкама погријешило код стварања федерације јер се “није водило рачуна о Косову и хисторијским чињеницама о Србима на Косову.” Јер свима је познато, навео је даље, да је главна престолница био Призрен, а Пећ велика патријархија. Исто тако хисторија Срба везана је за ово подручје кроз “косовску битку”. Да се о томе водило рачуна АП

Косово не би била творевина, већ би то цијело подручје ушло у састав Србије. Према томе, Срби су већ тада дошли у подређен положај”. Саво је солидно познавао тему, али је “извор” записивао накнадно по свом сјећању и знању, па је испало којекако, тек, основни однос је видљив.

У прољеће 1948-е догађаји се почињу брзо одмотавати. Савиним повратком у Београд једна политика према Албанији доживјела је свој природни крај. Хоца се ускоро огласио мрачним саопштењем у којем све кипти од “гнусних троцкистичких издајника”, “фашистичких метода” и намјера ЦК КПЈ да од Албаније створи своју колонију. Захваљује се, “славном учитељу Сталину” који их је спасио, и томе слично. Саво Златић је на кратко именован министром лаке индустрије ФНРЈ.

У тренутку у којем се десио велики прелом у његовом животу Златић је имао 36 година, сјајну револуционарну биографију, двоје дјеце и трудну жену, а како сам готово идеолошки поносно изјављује на првом саслушању, “од имовине не посједује(м) ништа”. Првих 15 година његовог партијског стажа били су готово узорни. Без мрље. Већ на чувеном В конгресу Партије, оном расколничком, Ранковић му је саопштио да је одређен да иде за амбасадора у Москву. Тада је изабран и за члана ЦК КПЈ. Москва више није била обична дипломатска дестинација, ако је за Београд икад и била таква, тамо је морао ићи неко упућен и одан. Савин лом који је ускоро услиједио збуњивао је и полицијске истражнике. Један од њих, потписан као Врањичан, у врло негативно интонираној ухапшениковој службеној “карактеристици”, признаје како претходно “није било материјала о његовом непријатељском дјеловању осим што се отворено и у потпуности изјаснио за резолуцију Информбироа, па се истрага није могла водити по унапред одређеном плану, већ се на разне начине покушавало од њега добити признање...” У једној каснијој писаној достави против њега стоји како је од другова из врха био нарочито близак са Ранковићем. То као да на оригиналан начин потврђује и један од записника са саслушања, на маргини којег стоји биљешка истражника Валенте: “Коректуру направио Саво Златић.” Заиста, сви досијеи то потврђују, саслушавани су читали и потписивали своје записнике и очито којекако водили тужну а њима важну борбу за очување макар каквог трага њихове истине у папирима, које затим пола вијека неће листати нико осим полицијских службеника. А ова Савина занимљива “коректура” лако је и данас видљива на старој хартији; крај Ранковићевог имена прецртана је и замрчена обавезна ријеч “друг”! Била је то ризична и емотивна реакција некога од кога су Ранковићеви људи управо “на разне начине” покушавали извући признање. Уосталом, истражници је морао и на себе мислити кад је правио ову биљешку.

Ни данас, кад са познавањем цијеле приче анализирамо његов животни и политички пут, не налазимо логичан и једноставан увод у кризу и свјесно изабрани пад који је услиједио. У тих 15 година није било ниједног значајнијег исказања, ни једне видљиве слабости. Био је то један од оних монолитних случајева код којих смисао епизода треба читати једино из цјелине. Сам ће у истрази изјавити да би у Москву отишао као Титов човјек, само да су му Руси одмах дали агреман. Али стаљинска је неповјерљивост, ни први ни једини пут, одбила и послала у тамницу свог човјека. На своју тадашњу несрећу Саво Златић је то љето по први пут у свом раду у стаљинизованом југославенском комунистичком покрету добио шансу и вријеме да партијске документе из два извора прочита, размисли, одлучи и изјасни се. Као поштен човјек и комуниста, он је то и учинио. Његов значај у укупној (при)повијести о ИБ-у и Голом отоку је у чињеници да је он један од најистакнутијих припадника оне не тако бројне скупине ових грешника, који су били “чисти” од било каквих каснијих примјеса (социјалних, националних), као што је нпр. било са Радом, Душком и Ћаницом. Саво је изворни, идејни ибеовац, због таквих је систем репресије додуше и створен, да би се ускоро осамосталио и разуларио.

У распетљавању политичке и полицијске хронологије можемо се с одређеним повјерењем ослонити на УДБ-ин досије Саве Златића. Унутар властите логике, то су озбиљни и солидни документи. Они нам говоре да је Саво одмах по изјашњењу за Резолуцију разријешен свих партијских и државних дужности, али за почетак кажњен једино пребацивањем на рад у Архив града Загреба, гдје му је дано да се бави економском историјом. За њим је хитно у исту институцију намјештено неколико полицијских доушника са задањом да га држе под сталном присмотром. Ево како је он сам у записнику саслушања од 13. јуна 1949. сажео тај дио приче:

**НАСТАВАК ЗАПИСНИКА Златић Др САВЕ
Рађен у УДБ-и за град Загреб дана 13. VI. 1949. године.**

— Какав је био ваш став по Резолуцији Информбироа?

Прво писмо ЦК СКП/б прочитао сам на дан мојег повратка из Тиране код Маршала Тита. Писмо ме је јако изненадило и прва ствар, коју сам Маршалу рекао, била је “морамо чувати јединство Партије”. Са ставом нашег ЦК по овом и осталим писмима ЦК СКП/б, као и са ставом нашег ЦК по Резолуцији Информбироа, слагао сам се. Исто тако био је непромјењен мој став и на V. конгресу КПЈ, гдје сам гласао за све поднесене резолуције.

— Шта је, условило, да сте свој ранији став по Резолуцији измјенили и стали на страну Резолуције?

Одлуком нашег ЦК био сам одређен за Амбасадора наше владе при Влади СССР-а. То је било почетком августа 1948. године. Кад ми је то саопћено од Ранковића, сматрао сам потребним, да поновно најдетаљније проучим сав материјал у вези писама ЦК СКП/б и Резолуције.

У току систематског проучавања ових материјала, постало ми је јасно, да ни по једном једином принципијелном питању немамо ваљаних аргумената, којима би могли бранити наш став.

Посљедња колебања у погледу Резолуције одстранио ми је чланак у “Правди”, с потписом ЦЕКА, а носио је наслов “Куда води национализам Титове групе”, а којег сам, темељито прорадио.

Пред мене се поставила алтернатива “или бити лопов (дволичњак) и тајити свој став, или бити комуниста и отворено изнијети своје мишљење”. Ја сам поносан, да сам у тој ситуацији стао уз свјетски комунистички покрет и да нисам издао своје комунистичко увјерење.

Још сам имао једну варијанту (могућност), а то је, отићи из земље. Међутим, ја то нисам учинио, већ сам се до краја поштено односио према Партији.

Кад сам био начисту са тиме, да је резолуција потпуно правилна, изнио сам свој став секретару моје ћелије Тодору Вујасиновићу и организационом секретару ЦККПХ, Антуну Биберу. Са Бибером сам из Београда разговарао телефоном.

— **Са киме сте све дискутовали по Резолуцији?**

По Резолуцији сам дискутовао послје моје изјаве са Иваном Гошњаком и Ђиласом, а касније сам дискутирао са Ранковићем, а у Загребу са Бакарићем. Везу са Партијом одржавао сам преко Душка Бркића.

— **Испричајте нам детаљније разговоре са напред наведеним друговима у вези Резолуције?**

По прилици пола сата, након моје изјаве дошао је к мени у министарство Иван Гошњак и разговарао са мном око пола сата. Тада смо заједно отишли у Предсједништво Владе код Ђиласа, гдје смо разговарали такођер око пола сата. Ја сам се тада вратио у своје министарство и наставио редовним пословима. Након два дана позван сам у ЦК КПЈ и тамо сам разговарао око три четврт сата са Ранковићем. Након предаје дужности у своме министарству отпутовао сам у Загреб, гдје сам се јавио Душку Бркићу, а након 2-3 дана позват сам на разговор к Бакарићу. Касније сам још неколико пута имао контакт с Душком Бркићем.

Посљедњи разговор имао сам са Душком Бркићем, који ми је саопћио, да сам одлуком II пленума ЦК КПЈ искључен из Партије. На ово сам Бркићу одговорио, да ту одлуку не признајем, да сматрам, да садашњи ЦК води антинародну, антирадничку и антикомунистичку политику и да се и даље сматрам чланом Комунистичке партије Југославије.

— **Да ли сте још са неким разговарали по резолуцији осим са горе наведеним људима?**

По резолуцији нисам дискутирао са другим људима, осим са горе наведеним. Послије 2 сата, од када ми је Душко Бркић саопћио, да сам искључен из КПЈ, био сам ухапшен у канцеларији градског архива, гдје сам тада радио...

Саслушање прекинуто.

Та јесен и зима 1948/49. морале су бити тешке за породицу Златић. О томе у спису није остало много трагова, али уобичајена се пракса третмана није могла битно разликовати. Само на једном мјесту у “допуни записника”, кад се од њега тражило и очекивало – да оптужује друге, он поштено каже нешто што га је очито забољело; те је јесени једном приликом на улици сусрео Раду Жигића и Милу Почучу, али су они “обојица код сусрета окренули главе”. Раде је већ имао своје дилеме, али за њега је још било рано. Налог за Савино притварање и привођење у УДБ-у за град Загреб потписао је Анте Милковић 5. фебруара 1949. Истог дана је и ухапшен. Три дана касније, 8. фебруара, Предсједништво Президијума Народне скупштине ФНРЈ дало је одобрење “да се народни посланик Савезног вијећа Народне скупштине ФНРЈ Сава Златић лиши слободе и да се против њега покрене кривични поступак”. Заповијест је истог дана извршио Јавни тужилац ФНРЈ Јосип Хрнчевић, који је не само наредио покретање поступка, него и притварање (!), “јер из досадашњих извиђаја слиједи да је исти пред више људи вршио непријатељску пропаганду о немогућности остварења Петогодишњег плана и ширио деморализаторске вијести...” А у таквим је случајевима, како то лијепо правно образлаже јавни тужилац, “притвор облигаторан”. Саво је потписао да му је ово рјешење “саопћено 11. II 1949”.

Овај је одужи “притвор” потрајао до 18. VII 1950. године кад га је својим рјешењем укинуо јавни тужилац града Загреба, а потписао Лав Сингер, јер “у поступку није доказана кривична одговорност окривљеног”. Оваква охрабрујућа формулација дакако није значила да се може ићи кући, него је Саво сутрадан приведен пред “Комисију за прекршаје” Народног одбора VI Реона града Загреба и осуђен на 24 мјесеца друштвено-корисног рада “у циљу преваспитавања”. Саво је и то рјешење потписао и додао уз потпис “Жалим се”. О ових годину и пол проведених у загребачкој тамници имамо у спису више посредних но директних свједочења, али нама данас важних због препознавања политичко-полицијске технологије оног времена. Удбини извјештаји као да су имали намјеру направити од њега својеврсног хероја по комунистичком обрасцу робијања. Како није било никаквих доказа ни индиција, то смо, кажу они “над њим започели перманентну истрагу која је трајала 7 дана”. То је значило 7 дана тортуре, сталног саслушавања уз измјене истражника, неспавања, и како је сам тврдио у писму осталим затвореницима, уз батинање у тамничким подрумима. Па ипак извјештај каже да се “држао поносно и пркосно”. Није одступио ни за стопу, знао је да не вриједи, да онда паду нема краја, и да са онаквим уласком у затвор какав је он имао, такав покушај изласка нема смисла. Љутили су га највише бивши другови (као и Раду Жигића,

нешто касније); “говоре наших руководиоца проглашавао је пропагандним материјалом (...), нарочито је негодовао на говоре и чланке друга Моше Пијаде изјављујући “Моша лаже”. Данас Савина реченица може звучати патетично и потрошено, али крвава је драма у њеној подлози; “мени ништа није остало осим мојег увјерења и њега вам недам ни за живу главу”. Баш тако пише у УДБ-ином досијеу и како год ко данас оцјењивао људе и прилике оног времена, ово је била велика људска храброст. Он, стари робијаш из Митровице и Лепоглаве, тражио је да му се да неког у ћелију јер га хватају несвјестице, тражио је “Капитал” за читање, љекара за поправак зуба, да види своје новорођено дијете, убрзавање поступка. Али ови су момци били другачији од оних предатних: “Наш став према њему био је непопустљив. На сва његова тражења и протесте остали смо индиферентни.” Он им је одговарао иронијом, а можда и искреном запитаношћу; “интересантно је како су наши нижи кадрови дошли на антисовјетске позиције”. Ту је алудирао на нас, гласи истражитељева опаска.

Новине су му давале само кад је у њима било нешто што га је могло испровоцирати. Унаточ свему, он своје предатне робијашке манире није напуштао. Штрајкао је глађу да би остварио своје захтјеве, хватао контакт са осталим затвореницима, јављао се куцањем о зид или звиждањем “Интернационале”, писао им писма – праве политичке реферате, храбрио их да устрају у отпору полицији. Неко му је вријеме у ћелији био и Мирослав Фелер, “троцкиста и луђак”, како га он карактерише. Разговарали су на њемачком језику; “Он је одлучно заступао став да у СССР-у нема социјализма и да је Стаљин диктатор”: Успутно, занимљиво свједочанство. И тако је то живо и динамично текло све док је био у Загребу.

Нама се чини да је таква и толика активност уопште била могућа на темељу неколико претпоставки. Прије свега, Златић је ипак био члан ЦК КПЈ, лично близак Ранковићу и Бакарићу, ако ником другом, и то је искључивало могућност да неки ревносни полицијски службеник претјера у обради. Био је у затвору у Загребу, што је било пуно боље од Београда или Титограда. И најважније, било је још рано, то је 1949. година, систем репресије још није стекао свијест о властитој снази и није се сасвим распојасао. На крају, чини се да су људи у политичком врху и полиција на вријеме схватили да је Савин ИБ-овски уклон идејно, а не политичко питање, и да се иза његовог случаја не ваља никаква изразитија политичка опасност. Да је томе тако, потврђивала је и друга Резолуција Информбироа од 29. новембра 1949, у којој је и он наведен као члан “шпијунске групе Тита, Ранковића”. Те су му новине доставили у ћелију, и за срце га ујели. Утолико нам се данас чини да ни мјере репресије према њему нису примиле најгоре облике, ма колико биле озбиљне и болне.

Наравно, ништа од свега овога више није било могуће на Голем отоку. О том периоду морамо говорити с опрезом јер, као ни у осталим списима овог извора, ни овдје нема никаквог трага намјерама и раду логорске управе. Тек дјеломично сачуване “допуне записника”, које су требале пратити сламање сваког логораша. И Савин спис чува једну опширну “допуну” из октобра 1950-е, у којој међутим ратног секретара ОК Карловац још увијек налазимо неокрњеног: “Овде на радилишту наставио сам да идем оним путем као и у Загребу, тј. остати чврсто на линији ИБ, па макар и под цену главе, али организовано ништа подузимати...” Одлучио је, каже, да физички рад на радилишту обавља савјесно. Он дакле, још доноси неке одлуке, или мисли да то чини, тиме чува задњу оазу унутрашње слободе. Било је ту срећом и нешто разумног компромиса, који говори да му воља за животом још није посве утрнула, па кад пред собним колективом и својим покајаним друговима, који пљују по Стаљину и Совјетском Савезу, кад он одлучи опет иступити за Резолуцију, тражи од собног старешине да говори посљедњи, “пошто не желим да таквим иступом дјелујем на било кога”. Говор за Резолуцију није могао проћи без посљедица о којима нам Саво каже: “Послије мог иступа био сам одређен да радим на трагачу с Мирком Марковићем, с тим да ме он “обрађује”. Он ми је најприје дуго говорио о потреби ревизије става, а напослетку отворено рекао да треба да се мења став, да је то учинио скоро читав колектив, да се чуди мени, мом иступању. Ја сам одбио све те његове примедбе и рекао да ћу бити упоран, да ћу износити увек само оно што мислим и да је његово даље уверавање сувишно. Зачудило ме код свега једино то с каквом је упорношћу Марковић настојао да ја ревидирам став. Била је то заиста интелектуално и политички јака екипа за један трагач. А на том их је отоку било више таквих.

Овакво му је држање обезбиједило адекватан третман у полицијским папирима, чији су аутори ионако склони упорно преписивати један од другог. Врањанец му је потписао службену карактеристику још у току истраге у Загребу; “не смије му се вјеровати и треба га строго изолирати”. На “Мермер” га је испратила тешка оцјена: “Остао је до краја непоправљиви непријатељ народа и државе.” Све је вријеме имао само један ефикасан обрамбени аргумент, што је с временом и схватио. Била је то стално понављана прича, како он додуше мисли да је у праву, али се практичном политиком више не жели бавити. То је обећање и испоштовао.

Осим одговора на иследничка питања, Саво је добио и искористио прилику да пред органима УДБ-е образложи и свој политички избор. Ту се јавља један занимљив идеолошки и политички заплет који не иде на његову душу, али му ни он није избјегао. Наиме, потенцијално најјаче мјесто у

идејном апарату и аргументацији људи који су се определијели за Москву и Информбиро, била је критика Титовог партијског и државног национализма. Они су познавали свој терен, свој покрет и његову прошлост, и осјећали су да је лаж у питању. Они, а ни Саво с њима, тада нису могли разумјети да је управо стаљинизам родно мјесто тог скретања, да су Енвер, Тито, и касније Чаушеску, законита Стаљинова дјеца, и да је московска критика београдског национализма била тек идејно смислена, а политички непоштена.

Погледајмо како је то код Саве изгледало. Он каже изричито да је одлуку донио самостално, не консултујући се ни са ким, и на бази аргумената из саме Резолуције. Прије одласка на одлучујући састанак партијске ћелије поздравио се са женом, и кренуо тамо психолошки са ћебетом под руком, без илузија о томе што га чека. Понавља касније у више наврата како се њему чинило да Стаљин има више аргумената у свим потакнутим питањима, али заправо кључно је било то “да се ту ради о бирању између свјетског комунистичког покрета и наше партије”. Саво хоће рећи како се он није борио на Кордуну зато да би владао у Карловцу или Загребу, већ због идеје свјетске социјалне правде и комунистичког покрета коме је основни задатак остварити такво друштво. Он поштује своје другове док их види велике и на висини времена и циља, али без размишљања напушта брод чији се капетан колеба око права пловидбе. Свјетска комунистичка породица није његова химера, била је увијек само дијелом стварност, али је била и врло снажна емоција европске политичке и интелектуалне сцене између 20-их и 70-их година прошлог вијека. Саво је увјерен: “Наш неодазак у Букурешт сматрам великом погрешком и практичним издвајањем из свјетског комунистичког покрета. У Букурешт смо безусловно требали ићи а аргумент да би већ унапред били осуђени сматрам да не одговара стварним чињеницама.” Присјећао се он сад у новом свјетлу и разних успутних изјава и говоркања у политичком врху о СССР-у, о совјетским људима и стручњацима, препознавао је сада у томе назнаке заокрета који се догодио међу његовим дојучерашњим друговима. Није могао закључити ништа друго него да су они дезертирали из њему најважнијег, а тада врло заоштреног сукоба два свијета; свјетског комунизма са штабом у Москви и капитализма на челу са Америком. И то се ни оправдати ни опростити није могло. Уосталом, кад се на конференцији у Паризу рјешавало питање Истре, његовог завичаја, није се Саво за њу борио уз бок западних политичара, већ Молотова и Вишинског. Каже да су се договори југославенске делегације са овом двојицом увијек одвијали уз гласно упаљен радио, због прислушкивања.

* * * * *

Сави Златићу, као и многим губитницима у политици, служи на част што се није мијењао под притиском околине. У тој је особини и легло пораза тих људи, али нешто вриједе и глас и траг који остане за човјеком. А за оваквим је људима и љепши и чишћи. Бројне илустрације за то проналазимо у другом дијелу његовог досијеа, оном постробијашком. Гомила пријатеља, са и без наводника, која га је обилазила углавном по путама и о томе уредно обавјештавала Управу за државну безбједност, имала је једну сталну, тражену и нађену тачку; Саво у стану има комплетна дјела Лењина и Стаљина; Саво говори о Русима са великим поштовањем; Саво тврди да су Руси имали хидрогенску бомбу давно прије Американаца; Саво каже да су Руси паметни и воде паметну политику; Сави син сваки дан доноси “Правду” и он је редовно чита; Саво је јако задовољан што је Тито отишао у посјет СССР-у; Саву радује успех руских шахиста; Саво каже да друг Хрушчов сређује ситуацију и либерализира стање; Саво мисли да би било боље да се Руси нису петљали у догађаје у Мађарској, али кад већ јесу, “нека пуцају”. Послије се ова достава о Мађарској уредно препишује у његовим карактеристикама. Долазе му и извјештавају кодна имена “Борис”, “Племић”, “Борис Цвикераш”, “М. Јанковић”, “Гргур”, “Мирко”, његов ратни секретар “Свето”; чак и ратни друг и колега с Петрове горе, доктор “Брадо” Крањчевић.

Извјештаји из 60-их година већ су мање напети, углавном сви понављају како Саво и породица живе потпуно повучено, процјена опасности је додатно умањена, кажу да за његову контролу немају сталног сарадника него да га контролишу преко једне другарице, секретара Секретаријата за здравство. Појавила се извјесна напетост једино око питања; примити или не примити старог грешника опет у Партију? Најљепше им је он сам одговорио у једној прецизној достави, која користи наводнике и управни говор: “Право да ти кажем, неку нарочиту потребу не осјећам. Скоро да је и боље да нисам члан Партије, јер се више не бавим политиком. За мене је моја струка све, а политика ме више не интересира.” Закључни образац у систематизацији ИБ-оваца, која за њега доноси само суве податке, садржи и једну формулацију која у свом другом дијелу има и нешто црног хумора: “Непријатељски јавно не дјелује, као ни његов син Вељко.” Ваљда су само штедјели простор. Овдје се као важно већ спомиње и то како “често путује у Београд”.

Саво Златић је посљедње године свог живота мирно проживио у Загребу. Из дубоке га је старости тргнула трагедија српског народа у Хрватској, кад су у љето 1995. године опустјели крајеви у којима је и он, пола вијека

раније, стварао федералну Хрватску. Ангажовао се у Грађанском одбору, друштву са јаким поднасловом “Повратак кући”, објавио проширено и коментарирано издање свог ратног дневника под јаким насловом “Послали су ме на Кордун”, и после свега сахрањен је са осмртницом са које се жарила црвена звијезда петокрака. Тек да се зна колико му је било стало до већинског мишљења и расположења.

Мало је људи са којима би данас, у цјелини и поштено, могли поредити Саву Златића. Био је и остао припадник невеликог племена хрватских комуниста, људи који се заиста нису бојали сукобити са већином око себе и који су, што је данас заборављено, били дио једне европске фронте; имао је снагу и вољу да с њима крене и добије безизгледну ситуацију каква је била 1941. године; лијечио је народ на Кордуну и у исто вријеме водио га политички безобзирно ка циљевима партије којој је припадао; бранио је свјетску комунистичку фронту у Паризу и Тирани; издржао четворогодишњу тортuru сламања својих идеала; изнио одатле све њихове елементе који су заслуживали преживљавање; и на крају, имао снаге схватити да постоји и живот без и мимо политике.

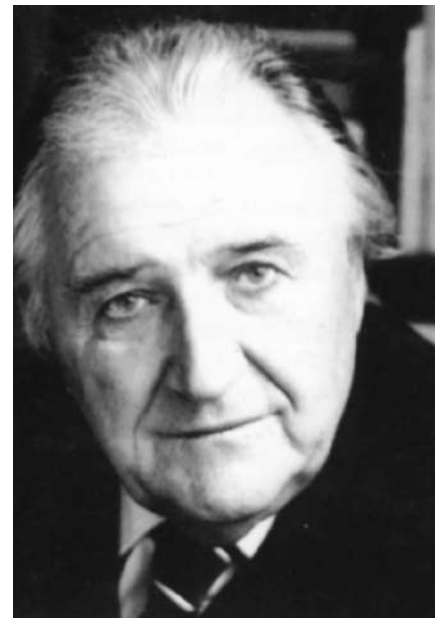
Кад се све сабере и одузме, Срби из Хрватске му дугују поштовање и као пријатељу и као крупној личности нашег заједничког, тешког двадесетог стољећа.

Бранко Чоловић

На вијест̄и о смрт̄и Дејана Медаковића (1922-2008)

Некролози

Један од мотива који су у седмој и осмој деценији двадесетог вијека одређивали новопечене студенте историје умјетности у одабиру студија, био је и тај да ће на том одјељењу Филозофског факултета у Београду, имати прилику слушати предавања професора Дејана Медаковића. Доиста, уз византолога Воју Ђурића, Лазара Трифуновића, професора модерне умјетности, Дејан Медаковић је био један од бардова те групе са носећим предметом *Национална историја новог вијека*. Заправо, радило се првенствено о српском бароку у ликовним умјетностима. Захваљујући томе његово име и тај естетски појам ускоро су се тако тијесно везали да су напосто постали синоними. Не без основа. Већ од почетних, али нипошто не и почетничких радова које је писао као студент а објавио одмах након другог рата, Дејан Медаковић је громогласно наговјестио своју научничку путању. Занимљиво, први радови били су плаћање својеврсног обола завичају: 1949. објавио је чланак о манастиру Гомирју, а наредне године у часопису Музеји рад, *Српска умјетност у северној Далмацији*. Био је то сами почетак путање која је досегла највише могуће врхунце. Докторирао је већ 1954. са темом *Графика српских шtamпаних књиџа XV-XVIII века*, штампаном тек 1958. године. Отада креће његов ванредно плодотворни рад, испрва тематски везан за српску графику, касније све више за кључне проблеме сликарства, иконописа, специфичне иконографске теме, потом и архитектуру, а напосе историографију историје умјетности. Бројни тако настали, у домаћим и свјетским часописима расути радови, обједињени су у капиталним књигама: *Српски сликари*

XVIII-XX века, 1968, *Пушеви српској барока*, 1971, *Трајом српској барока*, 1976, и *Барок код Срба*, 1998. године. Библиографија радова професора Медаковића огромна је и готово неизбројива, таква да би мирне душе могле бити предмет опсежне обраде неког обимнијег стручног рада. Истовремено, са запаженим научним радом једнако високо вреднованом и у иностранству, истичемо да је био стипендиста Александер фон Хумболт фондације и добитник престижне Хердерове награде, ишла је и његова једнако богата професорска каријера започета и завршена искључиво на Филозофском факултету у Београду гдје је прошао све наставничке ступњеве и звања. У два наврата, 1971/2. и 1972/3, био је и декан ове институције. Доследно, не постоји стручни часопис у којем није био члан редакције или уредник, а такав се радни ангажман поновио и у вријеме када је, по мишљењу многих ипак прерано, напустио факултет и отишао радити на Академију. Ту је узео учешћа у раду разреда за друштвене науке, предводио значајне националне пројекте везане за темељито проучавање српске националне баштине, посебно онај у Светоандрејском и Хиландарском одбору. Поред тога, обављао је дужност генералног секретара Српске академије наука и уметности, а потом у раздобљу 1999-2003. постаје и њен председник. Један је од оснивача и председник Вукове задужбине, а у Матици српској дуго је водио Одјељење за ликовне умјетности и уређивао њен Зборник. Знатног удјела је имао у писању вишетомне *Историје српској народа* и његови текстови су, као засебна књига, изишли у издању кола Српске књижевне задруге под насловом *Српска умјетности у XVIII веку*, 1980, и *Српска умјетности у XIX веку*, 1981 године. Његова инволвираност у сва од важности друштвена питања, а не само она уско везана за струку, била је опће позната и није било важнијег јавног питања гдје се није тражило његово мишљење, процјена или суд. А Дејан Медаковић је увијек давао мериторне оцјене које су захваљујући својој утемељености одмах знале наћи приврженике и присталице. Знатно више неголи опоненте. Треба истаћи, давао их је на господствен начин, без претјераних егзалтација, повишених тонова или кориштењем аргумента моћи на који се, у сваком тренутку, могао позвати. Његовим наступима како у медијима тако и на трибинама показивало се да још није угасла реторска вјештина утемељена не толико на говорничким фигурама колико на бираној аргументацији и урођеној сугестивности. Упућеност Дејана Медаковића у сва питања из области историје умјетности која су се одмах прометала и на опћекултурна, почивала су на широком образовању стеченом на домаћим и страним универзитетима, али и на финој грађанској култури понесеној из породничног круга.

Дејан Медаковић је рођен у Загребу 7. јула 1922. године у угледној породици Медаковић која у политичком животу Срба Аустро-Угарске игра

крз читав XIX и почетком XX вијека значајну улогу. Важно је истаћи како је његов дјед, Богдан Медаковић, био је и предсједник хрватског Сабора. Основну школу завршио је у родном граду, а гимназију у Сремским Карловцима. За вријеме успоставе усташког режима, заједно с породицом, избјегао је у Београд, гдје студира историју умјетности и као асистент волонтира у Музеју кнеза Павла. Послије рата радио је у Музеју града Београда, нешто мало и у Министарству за науку и културу, да би већ 1954. био изабран за асистента на Филозофском факултету гдје је остао све до пензионисања 1982. године. Управо је фактор темељитог и вишестраног образовања имао пресудан утјецај на ширину његових интересовања и став према наоко уским темама националне историје умјетности. Приступ који је упражњавао у својим многобројним радовима заснован колико на најсавременијим методолошким засадама био је употпуњен стереоскопским захватом потеклим од осјећаја за предмет обраде, толико и од способношћу да њиме уз помоћ научног апарата овлада. Отуд оправданост давно исказаног мишљења да је Дејан Медаковић највећи синтетичар српске историје умјетности. Што ниуколико не значи да он није скрупулозно прилазио сваком детаљу, напротив, прилежно је користио све доступне архиве и најширу могућу литературу, често као први изналазио непознате податке о људима и догађајима, васкрсавао непознате сликаре и умјетнике, давао утемељене атрибуције дјелима, али оно што га је одвајало од читавог низа специјалиста била је управо моћ да синтетизује и да опће познате чињенице интерпретира на дубоко увјерљив начин. Магистралну идеју да је барокизацијом не само ликовне умјетности већ и друштвеног живота омогућена европеизација и модернизација традиционалне српске културе базиране на византијским духовним темељима унапређивао је додатним доказима са најшире могуће аргументацијске основе. Једна од највећих врлина његовог полихисторског приступа било је инсистирање на култури као целини, а то је доказао повезивањем градивних елемената српске културе расуте широм медитеранског и средњоевропског политичког и културног простора. Стога је Дејан Медаковић изучавајући и ишчитавајући баштину тих енклава, проблему прилазио са свом могућом озбиљношћу, компарирао је са непосредним окружењем и што је још важније, нашао им је припадајуће мјесто у организму српске културе доказујући прожетост истим вјерским и националним духом. Његова ходољубља српским дијаспорама о којима се дотада мало или нимало није знало, резултирала су публикацијама и монографијама започетим још објављивањем *Сеншандреје 1982*, потом *Лешојисом Срба у Трсту 1987*, затим књигама *Срби у Бечу 1998*, *Срби у Банату 1998*, напосљетку и монографијом *Срби у Зајребу 2004*. Заједно са В. Ђурићем и Д. Богдановићем коаутор је значајне монографије *Ма-*

*наш*ир Хиландар, 1978, исписао је монографију манастира Савина 1987, да би пред крај живота објавио и својеврсни сумариј властитог рада, *Светиштора фрушкогорска*, 2007. године. За пријемљивост ових тема код читалаштва, било да се ради о студентима или најширој могућој публици, ионако није било препрека, јер се Дејан Медаковић у свом обраћању служио питким, готово говорним језиком, притом нимало не занемарујући питања високог књижевног стила. Дапаче, уз Милорада Павића, историчара српске књижевности овог вијека и колегу историчара пок. проф. Радована Самарџића, он је свакако био међу најписменијим писцима српске историје. Када су на некој од његових књига читали пишчеву биографију студенти историје умјетности би олако прелазили преко података да је Дејан Медаковић у свијет књиге прије ступио као поета, путописац, на крају и као списатељ пуног профила, неголи као научник. Ако му то у том тренутку наивно занесености струком нису опраштали, сматрајући је извјесном интелектуалном слабашћу, на крају његове каријере када је почео једно за другим издавати томове књиге зване *Ефемерис* 1990-94, постало је јасно да сам аутор никада није одвајао сферу литературе од сфере науке знајући да и једна и друга полажу на снагу и дубину изговорене и написане ријечи. Српска књижевност је тако у једном тренутку добила доказано најчитанијег писца у жанру којег у нашој прошлости готово да и није било, породичној саги.

Познато је како у српској култури и напосе говорном језику, опстоји својеврсна фамилијарност ако су у питању литерате, тако да иоле образованији Србин врло добро зна на кога се мисли када се помену имена Вук, Змај, Војислав, Ђура, Бранко, Добрица, а одласком професора Медаковића, 2. јула ове 2008, увјерени смо, српска култура је добила и једног Дејана.

Славко Живанов, Петар Лађевић

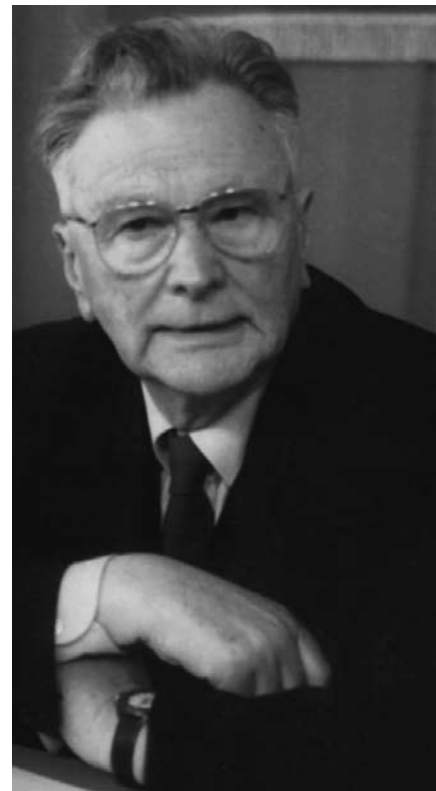
Десимир Тошић (1920-2008), просветитељ

Некролози

Казивање о Десимиру Тошићу тешко пада јер је све што би о њему требало да се каже некако подразумевајуће. С друге стране, осећамо се дужним према себи, према Десимиру, а и према јавности да понешто о њему јавно саопшtimo. Десимир је целог свог живота показивао смернице. Био је просветитељ, а најјаче аргументе износио је властитим примером. Критикујући све постојеће, тражећи излаз из проблематичних ситуација, вукући друштво напред, указивајући на одмереност, рационалност, чињенице, сврсисходност... А све то било је у функцији просвећивања једног народа којег је толико много волео да је у свакој прилици говорио о његовим манама.

Та стара патријархална традиција да се израз сопствене љубави према највољенијој деци љубоморно чува, а да се њено исказивање кроз похвале и нежности сматра добрано непристојним остала је доминирајућа нијанса Десимировог битисања. Десимиров отац своју децу није похваљивао јер је тиме желео да буду још бољи, и они јесу бивали бољим. Определили су се да сопственим постојањем буду респектабилна чињеница, било кроз уметност, науку, политику. Да се не вежу за материјалистичке компензације, профит и сјај, да им слава није циљ, да не трче за стицањем материјалног богатства и моћи, а да на Бога не хуле. У тишини, смирено, без жеље да се о томе прича као о врлини.

Овоземљаску правду није пожуривао, уздао се у ону другу, Божију. Тражио је од свих да се непрестано поправљају и да неуморно уче. Да

преиспитују научено, да одбацују предрасуде, и да разговарају. Да дебатују, полемишу. Кад нисмо заједно да се дописујемо. Да негујемо то такорећи заборављено средство комуникације у којему трипут меримо сваку реч, и ваљда одговорније промишљамо. Десимир је волео да пише, а нама је било драго да отписујемо, јер смо једино с њим то радили онако као с почетка века, на папиру, са ковертама, марком.. Може бити да су нам поштанске кочије фалиле, како су неки око нас примећивали, мада више због тога што су квази-духовитошћу покушавали да оправдају то што му ни на једно писмо нису одговорили... Али, хришћански је и кајати се. Надам се да се сада, када Десимира више нема, барем искрено кају, јер њему дугују кајање, а себи штошта више.

Тошић је као дечачић дошао из Беле Паланке, писао је песме у литерарној дружини *Јавор* у предратном Београду, присуствовао расправама, дебатама, реторичким бравурама старијих и учио је стрпљиво и предано. Ценио је комунисте јер су “имали смисла за организацију”, био је њихов супарник, али никада није био антикомуниста. За њихову идеју имао је разумевања, али им праксу није оправдавао. Касније, након доласка на власт, комунистичка идеологија показала је све своје слабости, недоречености, неутемељеност, фаличност, и тенденцију да мутира у зло. Ни антикомунистичка пракса није била обећавајућа. Пречесто се није могла видети идеолошка разлика између апологета бескласног друштва и антикомуниста. Реч је ту била о истој суштини, а другој форми. А истовремено, било је нечега смисленог у мотивима и узроцима комунистичког незадовољства према буржоаском друштву, нечег вредног у трајном хуманистичком потицају да се свет и друштво учине бољим и за живот и за делање људи. Слобода мисли и осећања одговорности према себи, народу, комшијама, породици, роду и сваком поштеном бићу и даље се профилисало у идеју слободе и једнакости, али никада као до тада та идеја није била у већој опасности да се извитопери до смрти. Нажалост управо се то догодило. “Лева идеја”, овде и на Истоку, извитоперила се до смртоносности и донела несрећу многим народима, многим људима. Десимир је то осећао, и због тога је увек био на правој страни. Одмерен, критичан, патријархалан, сматравши да се квалитет идеје мери њеним садржајем, а не количином пратећих децибела, Десимир је садржајност идеје неодвојиво повезивао са њеном процедуром за оживотворење, а синоним за такву процедуру је – демократија. Шта год, и како год идеја изгледала, уколико је њено спровођење демократско, могло се о њој говорити као о слободном, друкчијем избору воље да живот обогатимо духом. У сваком другом случају, када тоталитаристичком идеологијом крчимо себи простор, заправо гушимо све што је слободарско и слободно, све што је просперитетно и

добробитно. Све је то Десимир наслућивао још пре него што су га утамничили у логору Сајмиште и пре него што је пролазио егзерцире са својим друговима логорашима, и пре него што је напустио своју државу јер се после црне окупаторске силе, над том земљом надвила нека друга невоља, не мања и безазленија, већ страшнија и грђа. Први пут је Десимир у том логору схватио колико је за опстанак људског живота потребно мало, онога тренутка када га је промрзлог, гладног, измученог и ка смрти већ упућеног двадесетогодишњака у своју брвнару која се у цичи зими греје, позвао доброћудни, такорећи непознати логораш. Десимир му се учинио као неко ко неће преживети зиму у логору и покушао је да му помогне, без било каквог интереса, отворене душе и добронамерно. Млади Тошић преживео је логор. Како и колико је то заиста оставило трага – то никада нећемо знати, можемо само да претпостављамо, ми, који барем знамо да је у Другом светском рату на Сајмишту постојао логор у којем су Немци тамничили Србе. Званична просвета у Србији није се потрудила да нараштаји о томе нешто науче, да нешто знају.

Када је после рата, доласком ослободилаца потпуно заробљена могућност да се слободно говори и пише, Десимир и није имао избора. Морао је да емигрира и пошао је у неизвесност пут Аустрије, Швајцарске, Француске, Енглеске, Америке... Свуда је живео и радио онако како је једино знао. Поштено, марљиво и предано. А након тога, након тог самовања имао је срећу да упозна и ожени Корал која му је подарила две кћери и чврст ослонац у животу. Све што је касније постигао, Десимир је постигао и захваљујући својој супрузи Корал која је не само помагала у устројавању *Ослобођења* и *Наше речи* већ и разумела Десимирову унутрашњу потребу да себе даје несебично, живећи у материјално скромној позицији, често и кубурећи с новцем за елементарне потребе. Као уредник емигрантске *Наше речи* објављивао је текстове политичких емиграната, али и дисидентата из Србије. Било је то ретко слободарско гласило које није имало идеолошке бедеме, није то била забран, било је то демократско попршште за једну писану дебату која је одзвањала широм планете, штампана оскудном техником, једва пронађеним руским словослагачким писмом, стрпљиво, “штапом и канапом”. Али, одјек је Западом, а крадомице и у СФРЈ био громогласан. У *Нашој речи* објављивани су текстови Милована Ђиласа, јединог комунистичког конвертита, док су у Титовој Југославији хапшени сви који помену и његово име.

Одржавајући везу са земљом све време, Десимир је доказивао да му је до ње стало, не само критикујући и указујући на погубност идеологије и праксе која се у њој води, већ и на погрешно деловање емиграције која се радикализовала на усташку и четничку, па и муслиманску, албанску, а

затим и унутар српске на љотићевску, дражиновску и другу. Умерена демократска политика, увек је била основно оруђе Десимирове борбе. Она је била умерена не само због своје демократске природе, већ и због начина живота, због идеја, због читавог поља које је окруживало Десимиров хабитус. Реч је о карактеру, стилу, шарму, реч је о дубини идејних пространа које се ипак, негде у својем корену не само враћају српској патријархалној, али и хуманистичкој основи него уврежују са космополитизмом и универзалистичким принципима правде, истине и праведности. Због тога су он и његови другови били на удару екстремиста свих боја. Њихова позиција била је између чекића и наковња. Са идеалима једнакости, права, слобода, Десимир је себе давао због добробити ентитета. Десимир се водио оном сентенцом која говори да ипак треба тежити ка томе да остварење сопственог интереса видимо у благодети и постизању општег интереса. То повезивање остваривања посебног, па ако хоћете и личног интереса кроз остваривање општег интереса, а сведеног у мању раван, када је реч о српском народу, Десимира сврстава међу оне људе за које се без остатка може рећи да јесу и национално просвећени и национално одговорни. Међутим, те националне фреквенције, потекле су пре свега од Десимировог гигантског осећања патриотизма који он непосредно везује са просперитетом нације, не само економски, већ пре свега духовно, културолошки, и политички. Десимир је често наглашавао да се нешто збиља озбиљно догодило српском народу у протеклих пола века, јер је “српском народу у том периоду политички мозак исцурео”. И то се уистину и десило. Срби су престали да мисле политички, а охрабрили су неке своје ирационалности, емпатије, слабости и пошли за тим да почну, не само да мисле, него и да живе политикантски, шићарцијски и инацијски.

Захваљујући великом непосредном искуству које је имао и из Краљевине Југославије, Другог светског рата, емиграције, изучавања социјалистичко-лењинистичке праксе у свим државама, пре свега Југославији, али и врхунском познавању историје Србије XX века, Тошић је израстао у познаваоца наших прилика, врсног аналитичара, а пре свега неуморног андрагога. Учио је старије али је највише волео да разговара са омладином. За њихове проблеме и захтеве залагао се темељније него што су то радили и сами омладинци. Све то последица је Десимирових ставова да се омладина мора интензивније укључити у политички живот, али по потпуно новом моделу, не онако како им овдашњи старији показују, него искрено, утемељено на идејама, принципима, политичким уверењима и начелима. Та посвећеност омладини доказује његову истинску бригу за будућност, за квалитет будућих друштвених односа, међуљудских, политичких, културних. Тошић је желео да Србија постане потпуно сређено и уравнотежено

друштво, а знао је да се то не може постићи уз наше нарави и досадашњу праксу и са увреженом самоуправном матрицом која мало-помало пронађе начин да искрсне у нашим размишљањима, понашањима и делању. То што су Срби својевремено били поносни на свој посебан, оригиналан, самоуправни социјализам било је често полазиште у доказном поступку Тошићеве аргументације. То и чињеница да је неколико милиона Срба било учлањено у Комунистичку партију. Један Десимиров пријатељ, знао је да каже да се ниво француског отпора фашистичкој Немачкој може мерити и тиме што је после рата у Француској остало око 50.000 ванбрачне деце немачких војника и Францускиња. Срби су такође преко ноћи оставили комунизам таквом силином и са таквим гађењем да се заиста можемо приупитати да ли је у Србији уопште и било комуниста.

* * *

Ако бисмо говорили о Тошићевом идеолошком опредељењу онда бисмо, иако чврсти у ставу, могли да кажемо да је Десимир Тошић био *условно* левичар. Неспорно је да је Десимир био левичар ако идеолошки дискурс посматрамо са универзалног аспекта, међутим, имајући у виду наше посебности (мислимо на подручје бивше СФРЈ и свеукупне околности, закономерности и карактеристике које су му пратеће) онда је одредница *условно* нужна. Она се односи на неколико ствари. Најпре на то да то значи да је реч о одређеној филозофско-историјској позицији која за себе узима све прогресивно у историји. Јер је *лево* оно што је будуће, а смисленије је и хуманије. У таквој филозофско-историјској целини Десимир је постојао и радио бринући о односима фактицитета и актуелитета збивања, борећи се да осигура догађање битних ствари које човека и друштво вуку у један бољи живот.

Управо када овде говоримо о Десимировом припадању левици може се видети разлика између историје и повести, јер само они људи који могу утицати на остваривање стварно боље будућности, као такви *јесу* узрок, *јесу* и имаоци повести. Сви могу да буду историјска, али нису сви, и увек, повесна бића.

Међутим, имајући у виду опасност да се идеја левице на нашим просторима разуме непристојно ограничено, *ендемски*, и самим тим тако осакаћена лиши свеопште ширине којом је проткана, опрезно ћемо ту условност Десимировог “левичарења” пре свега везивати на коренове, основе политичке трасе којом је Десимир ходио, али не и њену надградњу. На скоро сваком другом делу планете, а посебно у Француској, Енглеској, и земљама консолидоване демократије, одредница “условно” имала би мож-

да неко друго значење. Код нас, нажалост, све вредносне одреднице и мерила вредности су релативизовани.

Не знамо да ли је ико други толико студиозно читао, проучавао и трудио се да проникне у Кардељеве жврљотине, или каквог другог идеолога југословенског самоуправљања, као што је то чинио Десимир. Имао је толику снагу духа да га нису обесхрабривали најиспразнији трактати и празнословље које је читао. Иако се од свега тога умарао, настављао је помно са читањем и проучавањем не би ли читавом комунистичком лудилу успротивио рационалну, хуманистичку, логичку критику, демократску еволуцију, као какав стари искусни учитељ који ненаметљиво, својим несташним, сировимђацима пуним адреналина, предрасуда и примитивизама покушава тихим гласом да покаже да је све то што чине заправо погрешно. На први поглед можда је то деловало утопистички, предодређено на пропаст, али и ништа друго није успевало. Социјалисти и комунисти били су ригидни. Тврдоглави, нетолерантни, заробљени у свом догматизму, а спремни да се бране војском и да убију. На другој страни били су перо и туш, бели папир и слободан дух, принципијелност, идејна и морална чистота, учвршћене људске врлине. Таквим борцима претила је робија, Голи оток, пушчани метак... Зато Десимиру и његовим друговима није било живота у рођеној земљи. Зато се учинак оних људи који су се против комунизма, социјализама-лењинизама борили на овај или онај начин, на крају отприлике свео на то да је та борба успешно говорила једино о онима који су је водили. У том контексту из начина борбе коју је Десимир са својим друговима водио на првом се месту може сазнати највише о Десимиру и његовим друговима. Осим тога, само је такав, спор али извешан приступ имао могућност за успех, јер би се у супротном борили истим или сличним средствима што би онемогућило постојање квалитативне разлике. Само се демократијом може победити терор. *Демокрајска еволуција и Ослобођење*. То су два гесла која су окарактерисала Десимиров рад.

Још једна цртица која је обележила Десимирова прегнућа и промишљања била је она о југословенству. Цртица која је настала као закључак многих мислећих људи забринутих због замагљивања и смандрљавања решавања националних питања јужнословенских народа. Имајући у виду сву сложеност и баласт међунационалних односа и нерешена национална питања на овом простору, а посебно тескобни терет српско-хрватских односа, Десимир је као њихов врстан познавалац streпео од брзоплетости и мегаломаније и једних и других. Имајући у виду српске и хрватске глупости и незнања, игноранције и бахатости, просто је предосећао да ће се зло опет проширити Балканом. Храбро се суочавао пре свега са српском одговорношћу, али је у бити имао у виду југословенску идеју, најпре због

тога јер је реч о блискостима тих народа. Академик Љубомир Тадић, Десимиров пријатељ и чести сабеседник, о односима ових народа говорио је у контексту *нарцизама малих разлика* што потпуно омогућава разумевање те проблематике. Истовремено то југословенство није било ни социјалистичко, нити монархистичко. Десимир је чврсто стајао на становишту да је монархија у нас апсолутно превазиђена, да је суштински одумрла још средином прошлог века, а да особити претендент на престо није дорастао томе, чак и када би промена државног уређења била вероватна. Десимир је био врстан познавалац историје наших династија и стајао је на становишту да посебно ова последње није била дорасла историјском тренутку у којему је владала. Све оно што је касније ту династију карактерисало, од диктатуре 1929, па преко потписивања Пакта, крунисања младог краља, па све до бекства и деловања из Лондона, код Десимира је изазивало, благо речено, дилеме.

Десимир је, дакле, био републиканац у правом смислу те речи, окренут Европи и интеграцијама. Разумео је Европу, разумео је велике народе и њихове интересе, знао је како би требало да формулишемо своје интересе и како да се за њих боримо, демократски и у друштву са великим народима. Залагао се за концепт који данас видимо као Европску унију још пре педесет година. И био је европејац зато што је у то веровао свим срцем, био је европејац из уверења, а мало је давао на економске предности таквих интеграција. Оне су за Десимира биле подразумевајуће, али Тошић никада није истицао економске проблеме као најважније у једном друштву. Можемо га потпуно разумети јер никада није живео у благостању, никада није осетио такву комоцију да би му материјалистички уступци и високи материјални стандард отупели оштрину критике и спутали ширину духа. За њега је то била лако добијена битка. Луксузни аутомобили, велелепне виле, драгоцености и слично није било нешто што би се назвало “његовом шољом чаја”. Напротив, сматрао је да је пристојан економски стандард само последица једног срећеног, уређеног и уравнотеженог друштва у којем нема ломљаве и у којем се поштује она вредносна лествица која се поштује у свакој другој срећеној и уређеној држави.

Осим тога осећања одговорности и жеље да се избори за добробит друштва, Десимир је разумео потребу постојања државе и јасно је профилисао начин на који треба да се развија и политички простире, до којег степена политичке праксе она сме да иде, а да опстане и остане демократска. Брижност и жеља да се држава уреди за све грађане који у њој живе сведоче о степену Десимировог родољубља који је имао једну рационалну и једну емотивну ноту. Таква испреплетеност и одмереност држала је Тошића далеко од националног романтизма, стабилизованог и

будног на позицији критичара наших грешака, наших пропуста, наших будалаштина, глупости и злочина.

Иако је био искрен верник православац који је основно знање о вери добио врло рано, у раном периоду свог детињства (отац му је био свештеник), неговао је изразит критички однос према свештенству, а посебно у Српској православној цркви. Српске владике давале су више од повода за такво шта на сваком кораку. Десимир је то знао да препозна и формулише као неко ко је имао дубок и искрен лични однос са религијом, а самим тим и утемељеније него што би то чинио атеиста, агностик, неверујући или неко ко не припада православљу. Био је верујући и то је питање сматрао интимним. “Неко тај прст Божији или осећа или не осећа. Људе око себе можете варати у том погледу, али себе не” – говорио је Тошић о искрености у односима верника и религије.

Дакле, левичар, родољуб, југословен, антиклерик после 50 година емиграције вратио се 1990. године у Србију, у своју Демократску странку у којој је био још као омладинац. Изабран је за потпредседника, говорио је и радио у тадашњој Скупштини Савезне Републике Југославије, њеном Већу грађана као народни посланик. Нико више од Тошича, откад скупштина постоји, није провео више времена у њеној библиотеци. Нико раније у скупштинском здању није тако помно бдио над књигама и читао их. Припремао се за говоре, расправе, говорио кратко, разборито, паметно и цивилизовано. Наравно, у Скупштини је било и примитиваца. Један од најгорих и највећих икада виђених у скупштинским клупама, Војислав Шешељ обрушио се на Десимира салвом увреда, лажи и примитивизама... Десимир се није уплашио, а сам напад на себе од стране таквих људи сматрао је неспорним доказом да су он и његови пријатељи на добром путу...

Као европејцу и демократи тешко му је пало што је НАТО бомбардовао Србију. Сви су му говорили да је боље да оде у Енглеску, али се он са својим народом солидарисао тако што је све то време провео у Београду, у свом стану у београдској општини Раковица, која је бомбардована неколико десетина пута. На његовој тераси пуцали су прозори од детонација, али су његова уверења остала чврста. Са горчином је гледао на то, али је рацио и даље био испред емоција. Говорио је да је народ којем је припадао “често бирао погрешан пут, али и да је често неправедно кажњаван”.

Неуморно је писао. Објављивао књиге, стотине ауторских текстова, есеја, у *Борби*, *Нашој борби*, *Побједи*, *Данасу*, *Економисти*, стотине и стотине интервјуа објављено му је у десетинама графичких и електронских медија. Често је гостовао на *Радио-Београду*, *Пешчанику Б92*, путовао је по Србији и говорио на трибинама. Био је расположен и инспирисан чак и

кад је у сали било “педесетак душа”, а све то јер су *Еволуција* и *Ослобођење* процеси, а *Наша реч* се мора чути.

Критика коју је неговао Десимир Тошић, сигурно ће наставити да живи. Његово дело већ сада добија вредне истраживаче. Сигурни смо да ће своје право место у историји Десимир тек добити. Његов животни пут и његов рад сада припадају заједници и само на њој је колико ће од тога успети да узме и искористи на сопствену благодет.

Десимир Тошић умро је у Енглеској. Сваке године, откад се вратио у Србију, одлазио је два пута на краће одморе својој другој кући у којој су га чекали супруга, две кћери и унуци. Последњи пут, пред свој 89-и рођендан болест га је спречила да се врати у Београд, а претходно су га енглески лекари растужили саопштивши му да своје пријатеље из Београда вероватно више неће видети. Тако је и било. Оставио је и много недовршених текстова за собом. Оставио је породицу и многе пријатеље, али је кроз све своје написане редове наставио да живи. Они који су имали привилегију да га познају и раде с њим, носиће га у срцу озареног и насмејаног.

Свима нам недостаје, тај изузетан човек – Десимир Тошић.

Боривој Чалић

Ђорђе Радишић

(Вуковар, 18. децембра 1925.
– Београд, 22. августа 2008.)

In memoriam

*“Сачувајте ђуљољак детињства у себи!
Нека орошен надама што дуже шрејери у вама.
Једино тако ће из вас нићи бољи људи...”*

Ц

арство његовог детињства никада није пало: ни пред налетима година, ни ратова, ни нових сусрета, љубави, растајања. Носио га је у себи и на себи увек. Као пуж своју крхку кућицу. Био је то онај, ничим помућени, свет доброте, у коме има веома много наде. И далеко више љубави него мржње.

Наивно, али тако неопходно уточиште у које се склањао кад је био тужан, разочаран и изневерен. Сви потичемо из детињства, тврдио је Сент-Егзипери. Детињство је, дакле, заједнички завичај свих људи.

Основну школу (1932-1936) и гимназију (1936-1944) Ђорђе Радишић завршио је у Вуковару. Након матуре одлази у партизане. “У једној руци држао пушку, из друге није испуштао оловку” (Драган Лукић). Прве песме објављује у партизанским листовима. Крај рата дочекао је као члан културне екипе и пропагандног одсека Дванаесте славонске бригаде. Студирао је медицину у Загребу и Београду, а дипломирао је на Академији за позорште, филм, радио и телевизију у Београду. Највећи део свог радног века био је новинар. Уређивао је рубрике културе у листовима *Фронти* и *Народна армија*, био је заменик начелника Војног музеја у Београду и начелник

за новију ратну историју, секретар Културно-просветне заједнице Србије, републички секретар за културу. Као припадник јединица Уједињених нација борао је 1958. на Синају. Сарађивао је у бројним часописима, међу осталим, 1947-48, и у *Српској ријечи*.

Написао је више десетака књига: поезије, приповедака и романа за децу, драмских текстова и филмских сценарија, есеја, публицистичке прозе те научних радова из области културне историје, посебно културе у НОБ. Заступљен је у више антологија, а песме су му преведене на неколико језика. Стихови Ђорђа Радишића извођени су у спомен-подручјима Крагујевца, Јасеновца, Вуковара и Сремске Митровице. То су потресне поеме у којима се као нит провлачи само једна мисао: да се никада не понови – “Доста су свету једне Шумарице”. Његова поезија увек је била у функцији вечитог мира и часног и честитог људског живљења. Доброту и искреност те поезије, ту константу Радишићевог песничког опуса, приметила је још Десанка Максимовић приказујући његову прву збирку песама *Дани из шале и свијетла* (1950).

За своје обимно и разноврсно дело Ђорђе Радишић примио је више одликовања и признања. Интимно је био веома поносан на Вукову награду (1973), диплому заслужног грађанина Крагујевца (1976) и повељу Змајевих дечјих игара (1999) “за безграничну оданост свету детињства и најплеменитијим људским тежњама”.

Прву причу за децу *Бајку о дечаку и рају*, објавио је 1965. године. За децу је писао спорадично и у наредним годинама, да би се последњих 15-ак година готово искључиво посветио тој области књижевног рада, постигавши запажене успехе и одушевљене критике за књиге својих романа, приповедака и песама за децу.

Неповратно прошли, у сећању конзервисани Вуковар био је његова трајна преокупација и инспирација. Када је о Вуковару била реч отварао је, како је написао, “све просторе срца и успомена”. Иако је из Вуковара отишао још као младић, матурант, и никада више није у њему стално живео, непрекидно је у себи носио дах детињства, сећање на дечје игре око “Мале Вуке”, осуте крупним поспаним локвањима, обала обраслих врбама. Помињао је увек Локвањски сокак и малу, бело окречену, кућу с бројем 9, са зеленим прозорима и вратима и великим травнатим двориштем – кућу своје баке Ане Фирстер, “Ане пеглерке”, у којој је одрастао. То је била његова Манча из које је кренуо у свет наоружан врбовим копљем и дечачки поштеним срцем. Тој “чистој души свог детињства” посветио је Ђорђе Радишић збирку *Бело цвећају локвањи* (1965). Многи стихови из те збирке постали су готово култна вуковарска поезија. Круг својих вуковарских тема затворио је збирком *Оци једоше кисело трожђе* (1993), болним ламентом

над несталим Вуковаром, текстом *Вуковарски анџимемоари* (1995), од којих је, нажалост, написан и објављен само први део, и књигом прозе “о давном детињству” *Минуше бели лейшири* (1997) којом, без патетике, али уз присенак носталгије, размичући границе детињства, велича човека у његовом одрастању, доносећи једно, скоро метафизичко, осећање минулог, а непролазног у човеку. И овде, као и у готово свим Радишићевим делима, над просторима идиле и среће, надвија се само једно зло: рат. “Волео бих да ове године локвањи не процветају. Да својим лепим очима не виде зло које стиже. И које је већ закорачило међу нас...”

Вуковар је био и неисцрпан предмет његових разговора и писама. Нема стварног пута у прошлост. Веза с њом могућа је само кроз оно што се утрадило у људска сећања и реч. То је једино што преостаје. Сећао се, тако, с љубављу и захвалношћу, своје учитељице Љубице Петровић и свог катихете, песника, Николе Дреновца (којем ће, касније, посветити и песму), властитог узбуђења кад је у рукама имао дечји лист *Зорица* за јануар 1936, са својом првом штампаном песмом, па како је “декламовао” на Духовној академији 1937. поводом освећења обновљене православне цркве, када је у публици седео и загребачки митрополит Доситеј; како је сутрадан, на свечаној литургији, произведен за чтеца. Па аудиције када га је диригент Бранислав Лончарић примио у мали хор “Јавора”. Сећао се достојанственог и одмереног – и у ходу и на речима – проте Јована Козобарића. И старог моста којег је срушила набујала Вука, и песмице која је одмах испевана: “Првога априла, / баш на часни пост, / на Вуки се стари, / порушио мост.” Причао је о свом “шулколеги” Звонку Вертхајмеру, којем је фасцинација илузионистичким продукцијама вуковарског мађионичара Рете одредила животни пут, о плесној школи старе Јеврејке Ружице Фишер, у којој је увежбавано и лепо понашање; о Дињи и Дињиници, народној кухињи Марије Бранковић, брдима пиљевине у Штајнеровој пилани поред Дунава, Уршлбахеровом “гертнерају” и милостивој Јулијани племенитој Рогулић која, с црном чипканом капицом на седој глави, гледа кроз “кибицфенстер” своје куће у коју је давно долазио Корнелије Станковић. Писао је о старим вуковарским биртијама – “Црном коњу” и “Белом магарцу”, “Сло ну” и “Три руже”, о хотелима “Лаву” и “Гранду”, о “пиштољ-кину” закупца Васе Михаиловића званог Васа Тепсија, у којем је гледао вестерн-филмове, о капел-мајстору пану Густаву Халупи; сетиће се старетинарнице Соломона Албахарија и рекламног натписа с његове радње: “Пукет – дућан Албахари, купи, прода, старе ствари”, сетиће се и Јакоба “пенцераша”, па шефа Чешке агенције Бречка и његове жене, Бречковице, тетке Жикице Јовановића Шпанца. Говориће о браћи Бингулац, о лајавој Стевки, подпредседници француског “серкла”, и о песми “Ви славонски Вуковарци, на нас

Сремце пик имате”, о вуковарској Шлезиви и Сурдуку... Дошле би на ред и горке теме: о бомбардовању Вуковара 9. априла 1941, када је једина бомба пала на Гашпарову апотеку, о Великом петку два дана касније, када се цео Швабенберг сјатио у главну улицу да поздрави улазак немачке војске, док је пиљар Сајлер бацао пред њих наранче. Причао је о трагичним судбинама Јакова Његића, Јуле и Славка Лончарића, лепотице Хеде Офнер, својих школских другова Марка Розенштајна и Мирка Малца, изузетно талентованог, с којим је похађао часове виолине код Косте Станковића, па доктора Жиге Голдшмита, доктора Јосипа Херцла и докторице Лили Бем, професора Отона Диаманта и о оној страшној колони у којој су у лето 1942. Јевреји заувек напуштали Вуковар...

И кад би емоције досегле врхунац, враћао се опет на обале детињства, на Вуку која се лети свеудиљ белим локвањима обасипала, и све би, за часак, било, опет, као некада, давно...

*Који год ветрови да ми мрсе косе,
било којеј неба сунце да ме њали,
у доба цвешања, зајлакаће срце
за нечим што је остало далеко
на обалама једне давне реке
ио којој бело цвешају локвањи.*

Драган Тубић

Академик
Славко Гавриловић
(1924 – 2008)

историчар Срба у Хабсбуршкој Монархији

Историзам и развијена историјска свест једна су од веома значајних тековина духовног живота и културе Срба у Хабсбуршкој Монархији, посебно у Угарској. После Илариона и Димитрија Руварца Војводина је доиста постала подручје плодног и стваралачког рада у области историографије. Историцари из ове покрајине постали су у последњих стотињак година можда и најплоднији писци о прошлости међу Србима. Плејади коју су започели Јован Радонић, Станоје Станојевић и Никола Радојчић, придружили су се Васа Стајић, Алекса Ивић, Душан Поповић, Мита Костић и Коста Милутиновић. У данашње време овим великанима српске историографији свакако се, плодношћу свог рада, стваралачким ентузијазмом и научном вредношћу своје продукције, приближио, а у многим сегментима их и превазишао академик Славко Гавриловић. Његов несвакидашњи научни опус својом главнином припада истраживању и писању историје српског народа у Хабсбуршкој царевини — Угарској, Хрватској, Славонији и Војној граници — али и бављењу живим везама тамошњих Срба са сународницима јужно од Саве и Дунава, као и ширим балканским залеђем и то у раздобљу од близу два века: од Великог бечког рата 1683-1699, до Револуције 1848-1849. Рад академика Гавриловића заснован је готово у потпуности на новом, обимном архивском и другом изворном материјалу, па се његов научни метод може описати као аналитички, али му свакако не недостаје ни смицао за синтезу, коју је увек заснивао на провереним чињеницама. Он је разгранао поља истраживања у српској историографији и критички, убедљиво,

често и узбудљиво, а увек озбиљно, мирно и избалансирано, приказао и протумачио читаве серије капиталних феномена наше историје, при чему су преломни процеси и догађаји – од аустро-турских ратова, миграција и социјално-економских превирања до Првог и Другог устанка и слојевитог четрдесетосмашког покрета – непрестано били у средишту његовог трагачког интересовања.

Академик Славко Гавриловић рођен је у Сремским Лазама код Винковаца 1. фебруара 1924. године. Основну школу похађао је у родном месту, а гимназију у Винковцима, Сремским Карловцима и Новом Саду. Због ратне ситуације прекинуо је школовање 1942, а у лето следеће године прикључио се партизанском одреду у Славонији и остао у ЈНА до краја рата. Матурирао је 1946. у Новом Саду, а дипломирао 1951. на историјској групи Филозофског факултета у Београду.

Академик Гавриловић почео је да ради као наставник историје у Земуну још током студија, а после дипломирања добио је место у Учитељској школи у Призрену. Од 1953. до 1955. године у Новом Саду био је кустос у Музеју Војводине, а затим је прешао на групу за историју новосадског Филозофског факултета. Овде је докторирао 1956. с темом *Аграрни покрети у Срему и Славонији почетком XIX века* и у звање доцента изабран 1957, ванредног професора 1962, а редовног 1966. Током своје дуге делатности на универзитету предавао је историју народа Југославије новог века и држао наставу из помоћних историјских наука. Више пута био је шеф катедре за историју, а обављао је дужности члана Наставно-научног већа и Савета факултета, као и Универзитетског савета. Један је од оснивача Института за историју у Новом Саду (1968) и био је члан институтског Научног већа, руководилац научно-истраживачких пројеката и уредник историјских издања. Почетком 1988. прешао је у Историјски институт у Београду, али је држао наставу и радио на пројектима и на новосадском Филозофском факултету. У Београду је, такође, био носилац више тема у научним пројектима, те члан редакције институтског часописа, организатор и учесник научне трибине. У пензију је отишао 1995. године.

Од доласка у Нови Сад Славко Гавриловић сарађивао је у Матици српској и током свог вишедеценијског рада у овој институцији био је један од њених најистакнутијих чланова и носећих стубова њене делатности. Писао је испрва за тек покренути Матичин *Зборник за друштвене науке*, а у мају 1958. постао је члан сарадник Матице српске и ускоро потом члан Редакције поменутог *Зборника*. Није прошло много, а академик Гавриловић изабран је и за сталног члана сарадника, док је на скупштинама редовно више од три деценије изгласаван за члана Управног одбора. Још дуже од тога био је члан Одбора Одељења за друштвене науке и Лексикографског

одељења у којима се највише испољавала његова делатност. Један је од иницијатора пројекта „Насеља и становништво Војводине“, радио је на великом и значајном делу *Шајкашка* и дуго био руководилац деценијског истраживања на пројекту за историју Војне границе. Водио је бригу у Матици српској око публиковања грађе везане пре свега за Српски покрет у Револуцији 1848-1849, аграрну реформу и српску револуцију 1804-1815. Дуго година био је члан Уређивачког и Редакционог одбора капиталног пројекта Српски биографски речник у којем је његова улога била незаменљива. Овде је био носилац једног хронолошког сегмента (XVIII век), а раду на Речнику остао је одан до последњих дана живота. У *Зборнику за друштвене науке* 11 година био је члан Редакције, од којих половину главни уредник, док је главни уредник *Зборника за историју* био читавих 35 година и за то време приредио 70 свезака високог угледа.

Захваљујући запаженом научном раду и великом опусу научних дела Славко Гавриловић изабран је 16. новембра 1978. за дописног, а 12. децембра 1985. за редовног члана САНУ. У Академији је руководио Сентандрејским одбором, Одбором за историју Српске револуције 1804-1830, Међакадемијским одбором за истраживање и објављивање архивске грађе о балканским трговцима у Угарској у XVIII веку, а учествовао је и у раду других Академијиних одбора и радних тела.

У научни опус академика Гавриловића убрајамо четрдесетак објављених књига, научних монографија и изворне грађе, а поред тога и око 500 већих или мањих студија, студијских прилога, чланака, расправа, критика и оцена објављених у водећим историјским часописима у Србији и бившој Југославији (*Зборнику Маџице српске за историју*, *Раду војвођанских музеја*, *Задружном архиву*, *Годишњаку Филозофској факултету*, *Историјском зборнику*, *Југословенском историјском часопису*, *Истраживањима*, *Историјском часопису* и др), те у зборницима радова са конгреса историчара и многих научних скупова одржаних код нас и у иностранству. Едиције архивске грађе које обухватају хиљаде (а можда и десетине хиљада) прворазредних и поузданим критеријумима пробраних архивских докумената, ако можда и нису највреднији, свакако су најкарактеристичнији (уз то што су и најмукотрпнији) део стваралаштва Славка Гавриловића, а оне су јавности презентоване захваљујући ауторовом несвакидашњем палеографском знању и искуству. Ове едиције садрже прворазредна сведочанства прикупљена у архивима Новог Сада, Сремских Карловаца, Београда, Беча, Загреба, Будимпеште, Осјека, Панчева, Сегедина, Москве, о привредној и друштвеној историји Срема и Бачке (о урбарима, цеховима, разним пописима, миграцијама), о трговини Балкана и Подунавља у XVIII веку, о Темшварском сабору, о политичкој и културној делатности митрополита

Стефана Стратимировића и других великана нашег верског и културног живота, о Првом и Другом српском устанку, те о српском покрету у Революцији 1848-1849. То мноштво вредних података пружа капитални изворни материјал за проучавање социјално-економске, демографске, политичке и културне историје Срба и њиховог окружења на панонско-балканским просторствима, путевима и раскршћима од Чарнојевићеве сеобе до Рајачићевог и францјозефинског Војводства Србије и Тамишког Баната.

Из области аграрних односа посебно се истичу монографске студије академика Гавриловића о сремско-славонским властелинствима (Шид, Војка, Даљ, Нуштар-Габош), док је у средишту ове тематике његова докторска дисертација о аграрним покретима у Срему и Славонији почетком XIX века. Он се посебно бавио и историјом градова на панонском простору (Рума, Сремска Митровица, Ириг, Сомбор, Земун, Панчево) од XVII до XIX века. У волуминозној монографији *Војводина и Србија у време Првог устанка* приказао је однос Срба у Хабсбуршкој Монархији према Првом српском устанку у погледу трговине, кријумчарења хране и оружја, пребегавања у Србију и укључивања у устаничку војску, привреду и просвету. У делу *Срем од краја XVII до средине XVIII века* Славко Гавриловић дао је прецизан, заокружен, аналитичко-синтетички и критички приказ ове значајне области у важних пола века њене прошлости, да би то у још већој мери постигао у капиталној монографији *Срем у револуцији 1848-1849*. Ово не само да је најтемељније дело о овом преломном догађају српске нововековне историје у читавој нашој историографији, већ је један крајње темељан, свестрано осветљен приказ свих носећих збивања и процеса, структура и односа историје Срема, али и Срба у Угарској од краја XVIII до средине XIX столећа.

Од посебног научног значаја су текстови академика Гавриловића у четвртој и петој књизи *Историје српског народа* у којима је изнесена прошлост српског народа од краја XVII до средине XIX века на подручју од Темишвара до Трста и од Земуна до Јегре, Будима и Коморана. Врхунац његовог стваралаштва представља књига *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV до XIX век)* која, иако заправо зборник, по карактеру је ближа монографији. У њој је објављено десетак студија које представљају пресек кроз војну, духовну, политичку и културно-просветну историју српског народа на поменутом простору. Судбина Срба дата је обавештено и у широком историјском контексту, а поред осталог у књизи су разматрана питања покрштавања и унијаћења Срба, њиховом религиозном животу у Карловачкој митрополији, те о покрету 1848-1849. Поменимо и дело *Срби у Хабсбуршкој Монархији (1792-1849)* у којем је највећа пажња посвећена културно-политичком животу Срба у њиховим најистакнутијим центрима

грађанског живота: Трсту, Бечу, Пешти, Сремским Карловцима и Новом Саду. Кроз деловање кључних институција (сомборске „Норме“, Карловачке и Новосадске гимназије, Матице српске), као и кроз стваралаштво знаменитих личности културе, науке и политике (П. Ј. Шафарика, Г. Магарашевића, М. Видаковића, Ј. Хацића, Ст. Стратимировића. Л. Мушицког, Т. Павловића, С. Текелије и многих других) изнети су убедљиви докази о капиталној улози националне периферије у прерастању српског народа у модерну и развијену европску нацију.

Тематиком и квалитетом својих радова, строгим научним методом, обиљем података, њиховом класификацијом и обрадом, трезвеним критичким односом према ранијој литератури, складношћу и луцидношћу закључака до којих је долазио, академик Славко Гавриловић оставио је дубок траг у нашој науци и култури. Иза њега је остало грандиозно дело достојно поштовања и дивљења, а чијом се непролазном вредношћу он уврстио међу наше најбоље историчаре.

Академик Славко Гавриловић упокојио се у свом дому у Новом Саду 15. септембра 2008. године. Сахрањен је у родном му Срему, у Сремским Карловцима на гробљу на Черату.

Griech
zell.
vermal

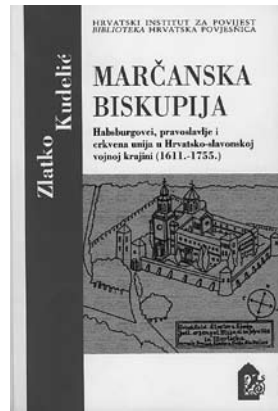
Прикази

Sald. Kloster & Kirche
erzengel Michael im Jahr 1526
in Martscha
Dun und Kloster & Kirche Alle Heilige

Ирена Смиљанић

Златко Куделић.

Марчанска бискупија. Хабсбурјовци, православље и црквена унија у Хрватско-славонској Војној крајини (1611.-1755.),
Загреб: Хрватски институт за повијест, 2007., 585. стр.

Хрватски институт за повијест објавио је монографију др. sc. Златка Куделића, истраживача католичко-православних односа у Војној крајини током раног новог вијека при истој установи, *“Марчанска бискупија. Хабсбурјовци, православље и црквена унија у Хрватско-славонској Војној крајини (1611.-1755.)”*, насталу на темељу ауторовог магистарског (*“Марчанска бискупија између 1670. и 1713. године”*, из 1996. год.) и докторског рада (*“Православље и питање црквене уније у Хрватској од Житванског мира 1606. године до избора унијатског бискупа Павла Зорчића 1670. године”*, из 2000. год.). Монографија у једанаест поглавља приказује: покушаје успостављања црквене уније до Фирентинског сабора, историографију Марчанске епархије и интерпретације појма “Влах” у уводном дијелу, односе православног Истока с Католичком црквом од Фирентинског сабора до средине 18. ст., и односе Пећке патријаршије и Католичке цркве у другом и трећем поглављу, насељавање православних крајишника и њихове обичаје у четвртом поглављу, док је остатак дјела посвећен разматрању главних тема почетака Марчанске епархије и Марчанске уније, односу марчанских епископа и загребачких бискупа, те односу Хабсбурговаца према православној и католичкој црквеној хијерархији. Средишњи дио монографије детаљно приказује однос марчанских епископа и загребачких бискупа тијekom 17. ст., и утемељење Карловачке митрополије, док су догађаји прве половине 18. ст. везани уз крајишке буне, спаљивање манастира Марче и укидање Марчанске

епархије приказани сажетије. Монографија у знатној мјери обједињује нарочито оне изворе о Марчанској епархији које су објавили N. Nilles (*Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani* I.-II.) 1885. год., А. Ивић и Ј. Шимрак првих десетљећа 20. ст., те М. Јачов 1983. (*Списи Тајној ватиканској архива XVI-XVIII века*) и 1986. год. (*Списи Конгрегације за пројавитангу вере у Риму о Србима 1622-1644 I*), а *Прилози* садрже осамнаест краћих извора важних за ову тематику. Сам Куделић придонио је познавању повијести Марчанске епархије и Марчанске уније објављивањем извјештаја загребачких бискупа: “Извјешће загребачког бискупа Бенедикта Винковића апостолском нунцију Casparu Mattheiju о Марчанској бискупији и Власима из 1640. године”, *Повијесни прилози*, 19., Загреб, 2000., 153.-179., “Извјешће загребачког бискупа Петра Петретића о Свидничкој (Марчанској) бискупији цару Леополду I. из 1667. године”, *Повијесни прилози*, 26., Загреб, 2004., 64-97. те “Исусовачко извјешће о крајишким немирима 1658. и 1666. године и о марчанском бискупу Габријелу Мијакићу (1665-1670)”, *Повијесни прилози*, год. 26., бр. 32, Загреб, 2007., 119.-182. Монографија има сажетак на енглеском језику, четрнаест земљовида и неколико сликовних прилога.

Тема Куделићевог истраживања је Марчанска епархија, подручје јурисдикције епископа “Вретаније”, како су пећки патријарси називали подручја с којима је на западу граничило Османско Царство, а која су населили православни, од Гуџа и Коморана сјевероисточно од Дунава до сењског приморја на југозападу. Пећки патријарси и други православни епископи посвећивали су марчанске епископе као “вретанијске”, а као таквога је пећки патријарх Јован (1592-1614) 28. јуна 1609. год. потврдио епископа Симеона који је 1611. год. у Риму прихватио унију с Католичком црквом по одредбама Фирентинског сабора (1439), познату као Марчанска унија. Епархија је названа “марчанском” по добру Марчи у близини Чазме, на којем се налазило њено сједиште, манастир Светог Михаила Арканђела, изграђен на том некадашњем посједу загребачког бискупа Петра Домитровића (1611-1628), који га је 1618. год. даровао Симеону Вретанијском по његовом склапању уније с Католичком црквом.

Куделићев приступ повијести Марчанске епархије и Марчанске уније карактеризира поистовјећивање ових двију тема. О томе свједочи почетак приказа повијести Марчанске епархије 1611. годином, када је, након Симеоновог исповиједања католицизма, папа Павао В издао 21. новембра 1611. год. апостолску конституцију којом га проглашава бискупом “*Рашана катхолика грчкој обреда, који се налазе унушар граница Угарске, Славоније и Хрватске и у рубним дијеловима Крањске*”, што Куделић држи

чином утемељења Марчанске епархије као католичке, унијатске бискупије. Иако Куделић одбацује тезу крижевачког бискупа Ј. Шимрака о масовном прихваћању уније међу православним крајишницима, те приговара њеном преузимању и у најновијим приказима Марчанске уније католичких теолога Н. Икића, Ј. Ухача, Ј. Коларића и Ф. Шањека, у његовом дјелу такођер је на снази дискурс о *“Марчанској бискупији”*, унаточ свједочанству извора о православним епископима који су на катедри Марчанске епархије услиједили након Симеона, а које не само да су посвећивали пећки патријарси, већ су се заједно са свећенством, монасима и вјерницима борили за очување православља: Максиму (1630-1642) и Гаврилу Предејевићу (1642-1644), Сави Станиславићу (1648-1661), те Гаврилу Мијакићу (1663-1670), којег је у Јашију посветио сучавски и молдавски архиепископ Сава, а који је био насилно утамничен 1670. год. поради тога што се није хтио одрећи пећког патријарха, да би на његово мјесто био постављен, супротно вољи вјерника Марчанске епархије, *“први прави іркокаџолички бискуп”*, исусовачки гојенац Павао Зорчић (1671-1685).

Док су православне марчанске епископе бирали на крајишким скупштинама црквена хијерархија и крајишки представници, с Павлом Зорчићем започело је раздобље повијести Марчанске епархије у којем су унијатски бискупи дјеловали као викари загребачких бискупа, не штитећи више православне крајишнике ни њихова права. Зорчић је почео отворени прогон православне црквене хијерархије, а његови су насљедници Марко Зорчић (1685-1689), Исаија Поповић (1690-1699), Гаврило Турчиновић (1700-1706), Григорије Југовић (1707-1709), Рафаило Марковић (1711-1726) те Григорије Вучинић (1727-1733), настојали увести католичку црквену хијерархију. Унија, међутим, нити у њихово вријеме није остварена, а свећенство је на рукоположење одлазило к православним епископима, што је било олакшано доласком патријарха Арсенија III Црнојевића (око 1674-1706) у Хабсбуршку Монархију 1690. год. и установљењем нових православних епархија у Војној крајини. Због насиља унијатског бискупа Марковића над православним крајишницима и монасима избиле су буне које су довеле до укидања манастира Марче као сједишта православне епархије, али и унијатских бискупа. Након што су вјерници Марчанске епархије поднијели 1716. год. цару Карлу VI (1711-1740) представку због притиска на промјену вјере, а овај им под пријетњом силе наложио послушност унијатском бискупу који је резидирао у Марчи, покренуто је 1717. год. питање припадности манастира Марче православнима или католицима, чије се рјешавање протегнуло до 1755. год., а 1726. год. био је постављен и захтјев за успостављањем нове православне епархије у Вараждинском генералату. Како је рад повјеренства задуженог за попис

крајишника по вјерској припадности 1732. год. показао да у Вараждинском генералату није било особа које би се сматрале унијатима, Дворско ратно вијеће прихватило је 10. априла 1734. год. молбу за оснивање нове православне епархије, Лепавинско-северинске, чији је први епископ био Симеон Филиповић (1735-1743). Покушај наметања унијата Силвестра Ивановића (1734-1735) за марчанског епископа изазвао је немире услијед којих је Ивановић с тројицом унијатских монаха напустио Марчу, док су православни марчански монаси за свога епископа прихватили Симеона Филиповића. Када је Дворско ратно вијеће наложило предају манастира Марче унијатима, православни су 29. јуна 1737. год. спалили манастир, пренијевши претходно повластице и архив у Северин, и у манастир Лепавину. Након што је Марија Терезија (1740-1780) одобрила 46. чланак којим је сабор хрватских и угарских сталежа у Пожуну 1741. год. изнова потврдио одредбу о допуштености једино католицизма у Хрватској и Славонији, захтијевајући у представци царици укидање православних епархија и додјелу манастира Марче унијатима, она је од хијерархије Карловачке митрополије затражила да се православни одрекну Марче, увјетујући то потврђивањем епископа, а 1749. год. укидање “Северинске или Марчанске епархије”. Када је 1750. год. укинута Лепавинско-северинска епархија, а њено подручје подијељено између Горњокарловачке и Костајничке епархије, епископу потоње забрањен је назив “марчански” у наслову “северинско-марчански”. У складу са својом поставком о Марчанској епархији као католичкој бискупији, Куделић њено укидање датира касније (1777. год.), након коначног одузимања марчанског манастира Православној цркви. Пошто се карловачки митрополит нити 1752. год. није хтио одрећи Марче без сугласности крајишника, дана 1. аугуста 1753. год. заповједник Вараждинског генералата Venvenuto Petazzi уклонио је из Марче и њене околице православно свештенство и монахе, а увео ондје унијате, да би 5. новембра била донесена царичина одлука да Марча не може припасти православнима. Petazzi је 1754. год. у Марчи усталичио унијатског бискупа Габријела Палковића (1751-1759), који ју је услијед буне у јануару 1755. год. напустио, али он није удовољио молби повјеренства за истраживање буне да Марчу препусти православнима, иако се у то вријеме свега петнаест крајишника изјашњавало унијатима. Почетком јуна 1755. год., на крајишком скупу у Северину, православни су одлучили одрећи се права на манастир Марчу под увјетом да не припадне унијатима, него римокатолицима. Марча је од тада па до 1775. год. била у посједу редовника пијариста, након чега је државна власт распродала земљу. Унијатски бискуп Палковић резидирао је до 1759. год. у Прибићу, као и његов претходник Теофил Пашић, а када је Марија Терезија

унијатске бискупије у Угарској успоставила као самосталне, унијатски бискуп Базилије Божичковић (1759-1789) је 1777. год. добио ново сједиште у Крижевцима гдје је од 1769. год. постојао и унијатски самостан ради даљњег унијаћења у Вараждинском генералату.

Друга битна карактеристика Куделићевог приступа темама Марчанске епархије и Марчанске уније је наглашавање важности социјално-политичких околности за повијест Марчанске епархије. Куделић се притом првенствено усредоточио на проблем утјецаја социјално-политичких прилика на именовање марчанских епископа, посебно темељито излажући изворе из раздобља 1625-1630. године. За тијек повијести Марчанске епархије он најважнијим држи однос тзв. “влашког питања” и патронатског права Хабсбурговаца, тј. њиховог права да као наследици угарских краљева именују десет бискупа у Угарској, те политичке околности као Тридесетогодишњи рат (1618-1648), Бечки рат (1683-1699), рат против Франсуке (1701-1713), Rákóczyjev устанак у Угарској 1703. год. и наследице ратове с почетка владавине Марије Терезије.

Под “влашким питањем” подразумијева се захтјев хрватских сталежа и загребачких бискупа за свјетовном и духовном власти над православним досељеницима у “влашком” социјалном статусу који су се налазили на њиховим опустјелим имањима у Вараждинском генералату, који је 1599. год. поставио загребачки бискуп Никола Селнички-Стјепанић (1598-1602). Бечки двор уважио је захтјев за реституцијом крајишника, али из војних разлога одлуку о подвргавању крајишника под цивилну власт хрватских сталежа и загребачког бискупа није проводио исхитрено, како кршење обећања зајамчених досељеницима заштитним писмом надвојводе Фердинанда из 1597. год. (ослобођење од свих намета, работа, терета) и могуће оптерећење војника тешким службама не би проузроковало немире и њихов повратак у Османско Царство. Имајући у виду незамјенљиву војну улогу крајишника у ратовима с Османлијама и на другим бојишницама, Бечки двор је потврђивао, и у заштиту узимао крајишка права за утврђивање којих је најважније било издавање Влашких статута (*Statuta Valachorum*) 1630. год., који су били чувани у манастиру Марчи. Док је Католичка црква на катедри Марчанске епархије прижељкивала њој одану особу која би проводила унијаћење, а загребачки ју бискуп хтио за свога викара преко којег би остварио и своје материјалне интересе, Хабсбурговци су, противно тим очекивањима, темељем свога патронатског права све до 1663. год. марчанским епископима потврђивали поборнике православља, биране на крајишким саборима. Куделић наглашава како је за овакав ток догађаја

најчешће био пресудан утјецај крајишких војних заповједника, односно њихове процјене о могућим негативним посљедицама провођења захтјева Католичке цркве по сигурносно стање у Крајини.

Настојања загребачких бискупа да својој власти подреде вјернике Марчанске епархије била су нарочито усмјерена на чињеницу да је апостолском конституцијом папе Павла V из 1611. год. марчански епископ Симеон био признат самосталним бискупом, али да у њој није било наведено и службено име његове епархије, темељем чега су загребачки бискупи настојали ограничити његову јурисдикцију и учинити га својим викаром међу *“крићанима њрчкој обреда у Зајребачкој бискупији”*, позивањем на канонске прописе Католичке цркве из времена крижарског заузећа Цариграда према којима није било могуће да у једној истој католичкој бискупији стољују двојица бискупа, него је један од њих, “грчки”, морао бити викар католичком, “латинском” бискупу. Тај циљ постигао је загребачки бискуп Бенедикт Винковић (1637-1642), некадашњи бискупски представник повјеренства за питање реституције крајишника из 1635. год., на чији је захтјев у Хабсбуршкој Монархији укинут наслов “вретанијског” епископа, па су епископи Гаврило Предојевић (1642-1644) и унији наклоњен Василије Предојевић (1644-1648) од Фердинанда III (1637-1657) добили наслов “свиднички”, по римокатоличкој Свидничкој бискупији која је као и Загребачка бискупија припадала Калочкој надбискупији, а тада се налазила у дијелу Угарске којим су владали Османлије и није имала службено потврђенога бискупа, чиме је марчански епископ са стајалишта Католичке цркве постао тек титуларни насловни бискуп, а када је марчански епископ Гаврило Мијакић у вријеме загребачког бискупа Петра Петретића (1648-1667) прихватио положај викара загребачког бискупа, јурисдикција марчанских епископа, тиме је за поимање Католичке цркве сужена на подручје Загребачке бискупије. Загребачки бискуп Петретић заговарао је укидање Марчанске епархије политичким аргументима, приказујући цару Леополду I (1640-1705) повезаност марчанских епископа с пећким патријархом као опасност за политичку сигурност државе, додјељивање вретанијског наслова као кршење патронатског права хабсбуршког владара, скупове на којима се православни епископ бирао као уротничке, а одлазак на посвећење у Пећ као нелојалност држави и владару. Хабсбурговци су поред тога ипак жељели самосталног бискупа за крајишнике, како они подвргавањем под власт загребачког бискупа не би били сасвим изузети испод власти владара, па су убудуће унијатски бискупи имали част апостолског викара.

За тијек повијести Марчанске епархије Куделић значајним држи и патронатски спор Бечког двора и Рима, јер је овај у више наврата био

разлогом седисваканције марчанске катедре и разилажења у одређивању подручја јурисдикције марчанских епископа, а састојао се у неслагању Рима с додјељивањем наслова “свиднички” марчанским епископима. Рим није прихваћао да се унијатском бискупу (“*испочноја обрега*”) додијели наслов римокатоличке бискупије, већ је одлучио поставити га за “*џрчку цркву на џериџорију зајадној паџријархаџа*”, па је у вријеме загребачког бискупа Мартина Борковића (1667- 1687) на марчанску катедру насилно постављени унијатски бискуп Павао Зорчић носио наслов “платејски”. Тијеком Бечког рата, када је постављено питање сједињења Војне крајине с Хрватском, загребачки бискупинастојали су око проширења јурисдикције својих викара унијата, како би своју власт и унију проширили на новоосвојена подручја. Још су Павао и Марко Зорчић били тражили наслов “*бискуј Беоџрага (Albae Graecae)*”, а њихови су наслеђници већином именовани за бискупе “Влаха” “*џрчкој обрега*” у Хрватској и Славонији, темељем чега су захтијевали подвргавање својој власти православних епархија, као нпр. Горњокарловачки, као Теофил Пашић након смрти епископа Данила Љуботине 1739. год. и Базилије Божичковић након смрти епископа Данила Јакшића 1771. године.

Као други значајан примјер поступања Бечкога двора противно очекивањима Католичке цркве, Куделић анализира издавање повластица пећком патријарху Арсенију III Црнојевићу 21. аугуста 1690. год. које су омогућиле јачање православља у Војној крајини у вријеме кад је Католичка црква помоћу војних власти у Марчи била успјела поставити унијатске бискупе.

Куделић поставља тезу да споменути примјери разилажења “*Рима, Беча и заџребачких бискуја о начину џровођења уније међу џправославним крајишницима џе џријејори Римске курије и Бечкој двора око џрава на именоване бискуја*” доказују како Хабсбуршка Монархија није била вјерски нетрпељива држава, “*јер су Хабсбурџовци, суџројно раиширеној џредоџби о њиховом џоџово иџиличном односу с Каџоличком црквом, вјерску џолиџику у Војној крајини џодређивали џренуџним џолиџичким џоџребама и доносили одлуке које нису увијек одџоварале очекивањима џредџавника Каџоличке цркве.*” Хабсбурговци су према Куделићу били главни чимбеници “*о којима је овисио усџјех уније међу џправославним крџћанима Војне крајине*”, а разлог зашто она није успјела како су то очекивали представници Католичке цркве Куделић налази у недостатку политичке подршке власти.

Својом тезом Куделић се супротставља тврдњама о сталном католичком притиску Бечкога двора, крајишких војних власти и Католичке цркве на православне крајишнике, за које сматра да нису утемељене, те да су плод

некритичког преузимања из дјела српских повјесничара. Куделићева теза темељи се на анализи преписке коју су о марчанским епископима 1625-1630. год. водили Пропаганда, Бечки двор и загребачки бискупи, али иста показује да, иако су хабсбуршки владари из бојазни пред крајишким немирима избјегавали осујећивати привилегијална права православних, ипак су недвојбено били сугласни с представницима Католичке цркве у погледу уније, а нарочито је даљњи тијек догађаја у другој половини 17. ст. показао фиктивност разликовања уније и начина њеног провођења, јер је Бечки двор, кад год су то прилике допуштале, вјерску политику спрам православних водио на начин на који је то захтијевала Католичка црква. Крајишки заповједници, које Куделић држи подупиратељима крајишке аутономије који су онемогућили јачање католицизма у Крајини, притом нису заостајали домишљатошћу и ревношћу за католичким свећенством. Куделићеву тезу о “супротстављеним” интересима Хабсбуршке Монархије и Католичке цркве ограничава чињеница да је Бечки двор по питању унијаћења повремено поступао с опрезом, не од своје воље, већ стога што политичке прилике нису допуштале другачије поступање.

Куделићево позивање на социјални приступ тематици Марчанске епархије и Марчанске уније има за сврху подупирање теза о Марчанској епархији као изворно католичкој бискупији и Хабсбуршкој Монархији као вјерски трпељивој. Посебним наглашавањем улоге марчанског епископа Симеона као заговорника крајишких социјалних права, “*иако нам извори не пружају исцрпније податке о њему*”, он одриче вјерску мотивацију сукобима до којих је долазило између православних крајишника и Католичке цркве с Хабсбурговцима као њеним заштитницима. Отпор унији и власти загребачког бискупа православни крајишници пружали су према Куделићу “*очигледно*” само зато да би избјегли покмећивање, јер је “*унија првенствено доживљавана као покушај покмећивања*”. У прилог ове своје тезе наводи извјештај заповједника Вараждинског генералата Leslie-ја Дворском ратном вијећу из 1662. год. у којем је овај изразио мишљење да би увођење уније могло бити доживљено као кршење повластица, што би изазвало устанак у Крајини. Овом тезом, као и додатним теолошким аргументом наводног поистовјећивања вјере и обреда у православних као другог мотива отпора унији, Куделић својом интерпретацијом повијести Марчанске епархије одузима сваку самосталност вјерској нарави проблема унијаћења, а тиме и његовој проблематичности у смислу насиља.

Разматрајући социјалне и политичке увјете Марчанске уније из 1611. год., Куделић се, међутим, није знатније осврнуо на питање могућег утјецаја посебног вјерског закона за Хрватско-славонско краљевство из

1604. и 1608. год. којим је једино католицизам био дозвољен, на почетке Марчанске уније. Штовише, Куделић је мишљења да питање слободе вјероисповијести “није било од *ирвенсџивене важности*” за однос загребачког бискупа према марчанском епископу. Према њему, проблематизирање тога односа покренуто је тек захтјевом за плаћањем црквених пристојби загребачком бискупу, а Симеоново склапање уније с Католичком црквом 1611. год. тако није посљедица католичког прозелитизма, него чин који је “*придонио*” мирном односу са загребачким бискупом. Куделићева претпоставка да су “*осјејљиви међувјерски односи*” прије 1611. год. били такви да их је расправа о плаћању десетка загребачком бискупу “*оштерейшла*”, није далеко од утопијског Шимраковог става о унијатском покрету међу православним Јужним Славенима.

Полазећи од претпоставке да Марчанска епархија није била православна, Куделић оспорава њено тематизирање унутар повијести Српске православне цркве и српског народа. Према Куделићу, говор о православној Марчанској епархији као епархији Српске православне цркве почива на поистовјеђивању православне вјероисповијести и “влашког” етноса који се опет, по њему, погрешно идентифицира као српски. Осим ове тезе, Куделићево дјело садржи и мноштво других које он не изводи из извора презентираних читатељу, а које га чине полемичким дјелом спрам српске историографије, од којих је осим споменуте тврдње о ненасилности хабсбуршке вјерске политике најистакнутија она да се о Марчанској унији не може говорити као о средству однорођивања Срба. У овом опсежном, полемички интонираном дјелу, Куделић, међутим, није оставио много простора својим опонентима. Тиме што није указао на однос њихових теза спрам извора, он је ставове српских повјесничара против којих полемизира представио као пукe паролe националистичке идеологије, потенцирајући такав дојам у читатеља супротстављањем српске историографије цјелокупној историографској знаности: “*Тако различити присџуй овој џеми* (мисли се на став српских повјесничара и теолога да је Марчанска епархија дијелом Српске православне цркве и повијести српског народа, оп. И. С.) *посљедица је различитиој поимања уније и њезиних циљева код хрвајских и иноземних повјесничара и католичких теолога с једне стране, те српских повјесничара и теолога Српске православне цркве с друје стране*”.

Црквена унија?

Док с једне стране упозорава на важност социјално-политичког контекста за повијест Марчанске епархије и Марчанске уније, устврђујући да је повијест Марчанске епархије *“немогуће оградити само на литургијске, еклезиолошке и догматске приједоре Католичке и Православне цркве”*, Куделић је сасвим пропустио обрадити управо ову, методолошки примарну димензију проблема. За Куделићеве тезе о Марчанској епархији и Марчанској унији одлучно је његово третирање за расправу примарног појма “унија”, чија би одредба претпостављала одредбу појма Цркве (тек полазећи од појма Цркве могуће је одговорити на питање што би то била *“црквена унија”*), односно суставан приказ с једне стране православне и с друге стране католичке еклезиологије. Умјесто одредбе појма уније која би узела у обзир двојност перспектива што их намеће тема односа православља и католицизма, Куделић у уводном поглављу *“Црквена унија – појава и развој идеје до Фиренџинског сабора”* посве апстрахира евентуални богословски садржај овог појма, дајући само приказ низа догађаја из повијести односа православних и католика, и то искључиво у интерпретацији католичких теолога. Преузимањем одредбе појма уније коју Куделић наводи – *“црквено-правни акт којим се успоставља заједничтво јединих источних цркава с универзалном, Католичком црквом, чији је поглавар римски бискуп”* – у истраживању се прешутно прихваћају католичке теолошке поставке поимања Цркве, а резултат је таквога приступа да се из њега произишао појам уније чини по себи непроблематичним.

За разумијевање појма уније (па тако и Марчанске уније) одлучно је, међутим, да услед догматских разлика Православна црква и Католичка црква, Цркву не поимају једнако, те да опречно одређују појам Цркве с обзиром на црквену хијерархију као њен саставни дио.

Према православном схваћању, богочовјечанском организму Христовом, једној, светој, саборној (католичанској) и апостолској Цркви глава је Христос, а епископ помјесне цркве његова је икона. Помјесна црква конституира се литургијским слављем еухаристије предвођена својим епископом, преко којег се врши саборност Цркве, који је носитељ апостолске предаје, а хијерархија се завршава у свећеништву свакога од вјерника, свакога члана Христовог тијела, Цркве. Свијест о томе да пуноћа Христовог тијела обитава у еухаристијској заједници вјерника и да је епископство највиша функција у Цркви, не дозвољавају мисао о примату, тј. о томе да би један епископ над другим проводио власт. Начело јединства Цркве је једнодушност њених чланова, тј. исповиједање једне вјере (ницејско-цариградског симбола), а највиши је знак истине консензус

епскопа, а не власт једног посебног епископа. У Православној цркви тако нема власти која би се оснивала на праву, него свака власт мора бити унутар предања Православне цркве. Православни послушност своме епископу дугују само уколико он исповиједа православне догмате, а дужност је црквеног народа да му је откажу уколико не би исповиједао што и сама заједница вјерника, и православна црква. Разумије се да, како је Црква у епископу и епископ у Цркви, није могуће да би вјерници били једне вјере а њихов епископ друге. Сувишно је и напомињати да дискурс о *“викару заїребачкої бискуїа за расколнике”*, према којем би бискуп био једне вјероисповијести а црквени народ друге, нема никаквога смисла. Зорно свједочанство о православном схваћању Цркве и црквене хијерархије дали су представници православних крајишника у представци Марији Терезији од 10. маја 1742. год. у којој, као одговор на њезин захтјев хијерархији Карловачке митрополије да се у име Српске православне цркве и њој подређених крајишника одрекне права на манастир Марчу, износе како се црквена хијерархија не може одрећи Марче, јер су епископи само чувари црквених добара и права, и како се православни крајишници неће одрећи Марче, чак и ако би то учинили представници Цркве, а то је уједно и разлог зашто се тврдња православних крајишника у спору око власништва над манастиром Марчом да су овај подизали њихови православни преци не може олако одбацити као што то чини Куделић.

У католицизму Црква за главу има папу који се сматра Христовим намјесником, којему су бискупи подређени, а начело јединства Католичке цркве је покорност папинском ауторитету. Није случајно да је учвршћивању идеје о папинском примату на западу паралелно било раслојавање еухаристијске заједнице на клер и лаике, карактеристично за каролиншку епоху која је резултирала дефинитивним разлазом католика с православнима 1054. год., а коју је потврдио Тридентски сабор (1545-1563), понајприје расправама о *“лаичком калежу”*. У тој ауторитарној концепцији Цркве лаици су недостојни и грешни, изједначени са *“свијетом”*, и њихова је најважнија крепост послушност црквеном ауторитету. Воља вјерника у том моделу није мјеродавна, само воља ауторитета, народ је пасиван, а свећеник није његов предводител̄ него заступник, нетко тко наступа умјесто народа.

Тако, док је с католичког стајалишта могуће задовољити се католичком црквено-правном одредбом уније, како то укратко преузима Куделић, тзв. *“бискупска унија”* није могла, с обзиром на поимање Цркве у православљу, обавезивати вјернике Марчанске епархије. Управо је несумјерљивост двају споменутих различитих одредби Цркве омогућавала манипулацију унијом као стратегијом у борби за очување привилегијалних права, а

разлог зашто су је вјерници Марчанске епархије донекле могли толерирати била је претходна освједоченост у правосјерност њиховог властитог епископа: *управо зашто* што је био православан, заједница му је због хињеног прихваћања уније дозвољавала манипулацију потписивањем уговора с римским бискупом. То, међутим, што су се православни користили унијом као средством очувања својих социјално-политичких права, не значи да је за њих и њихова властита вјероисповијест била тек средство за постизање истих, како то претпоставља Куделић. Како је у католичком схваћању унија наглашено правног карактера, а могућност њеног провођења претпоставља подјелу на клер и лаике, то Куделићева интерпретација повијести Марчанске епархије као повијести именовања привидних или увјерених унијатских бискупа представља непримјерено пресликавање католичког модела Цркве на Православну цркву. У своме дискурсу о *“Марчанској бискупији”* Куделић је преузео и католичку тезу о поистовјећивању вјере и обреда у православних, о њиховој наводној неупућености у разликовање тзв. *“источног обреда”* као *“извањске форме”* и вјере као садржаја. У позадини таквога појма *“обреда”* стоји, међутим, схоластичко поимање знака које такођер није примјениво на православно искуство. С обзиром да је литургијски живот Цркве израз њене вјере, за њега важе иста начела као и за друге видове живота Цркве, неодвојиве и међусобно и од Цркве, па није могуће говорити о *“чишћењу источног обреда од расколничких заблуда”*, под чиме су представници Католичке цркве мислили на православне догмате, једнако као што нема смисла говорити о *“сједињеном бискупу несједињених”*.

Етнос

Слично појму уније, за Куделићеву аргументацију одлучно је третирање појма етноса. Док је за став о Марчанској епархији као православној и припадајућој Српској православној цркви релевантно самопоимање православних, Куделић свој протуаргумент темељи на увођењу у расправу појма етноса, точније *“влашког етноса”*. Он разлогом тврдње неких повјесничара да је унија била средство које је Католичкој цркви и Хабсбуршкој Монархији служило за искорјењивање националне свијести српског народа, држи изједначавање вјерске припадности православљу с националном припадношћу српском народу, *“без обзира на етничко историјско православно вјерника Пећке патријаршије”*. Иако у анализи појма *“Влах”*, који се у Хабсбуршкој Монархији користио за православне досељенике с подручја Османског Царства и као синоним за српско

народно име, узима у обзир његову вишезначност, у аргументацији против Марчанске епархије као дијела Српске православне цркве, он се ослања искључиво на питање етничког поријекла, оспоравајући притом оправданост српског имена суставним стављањем у наводне знакове. Куделићево поистовјећивање појма етноса с оним етничког поријекла представља његово сужавање, крајност супротну оној пројцирања појма нације на раздобље раног новог вијека. Сувремено поимање феномена етноса, међутим, етничко поријекло сврстава међу посљедње по важности од саставница које га конституирају, док се најважнијом саставницом сматра *вољно* опредјељење чланова неке заједнице за прихваћање разних других саставница етноса као властитих. О тзв. “влашком етносу” знамо да га је карактеризирала развијена самоуправа и свијест о правима, што их је подразумијевао “влашки” социјални статус, православље и одређене културне карактеристике. Појам етноса узет у ширем опсегу, као и онај уније, придонио би разрађенијем приказу православних крајишника. Довођењем у везу ових двају појмова постаје видљиво у чему се састојала појава уније, с обзиром да појам уније нема еклесиолошки мислив садржај. Марчанска унија састојала се у лишавању једне цркве њене црквене хијерархије и у “механичком” уметању на њено мјесто хијерархије не само неспојиве с њеном богословско-литургијском традицијом (предањем), него истодобно изравно усмјерене на поништавање социјално-политичких права њених чланова и то тако да је погађала оне механизме заједнице, примјерице институцију црквено-народног сабора, путем којих се изражавала политичка воља заједнице, одлучујућа саставница етничкога идентитета, кроз које се заједница као заједница конституирала, у вјерском и у етничком погледу и која је стога представљала “од-нарођивање”, па иако оно у раном новом вијеку није морало бити “сврхом” унијаћења, свакако је било његовом посљедицом. У вријеме националних идеологија та су два механизма, унијаћења и однарођивања, могли дјеловати компатибилно и измјенично јер оба теже растварању идентитета Другога унутар властитих категорија.

Наметање институционалности супротно вољи заједнице, вјерске или етничке, представља пак насиље. Наиме, према успоредби православнога и католичкога поимања Цркве, и односа укупне заједнице вјерника и њене хијерархије, појам уније, ако уопће има било какав садржај, има насиље над заједницом, као што су то показали готово сви примјери склапања уније, тзв. “*црквеној сједињења*”. Повијест Марчанске епархије утолико је, више него повијест именована марчанских епископа, повијест насиља над марчанском Црквом. С обзиром да се у изворима небројено пута понавља израз “*ирисилиџи*”, необично је да З. Куделић у овом тако опсеж-

ном дјелу није сматрао потребним коментирати вјерско насиље, него је напротив, критици нарочито подвргнуо оне повјесничаре који су, попут Ј. Н. Schwickera, тематизирали насиље над православнима у Хабсбуршкој Монархији. Штета је да у приказу догађања око уније у вријеме Марије Терезије, Куделић није детаљније приказао насиља над православним Жумберчанима, која је Schwicker држао прворазредним примјером унијаћења. Стјече се дојам да је Куделић ову чињеницу настојао умањити, као када наглашава како је око 1626. год. замисао о протјеривању православног свећенства замијењена одлуком о спречавању њиховог долажења с подручја Османског Царства и одгојем крајишке младежи у католичким училиштима за будуће провођење уније, из чега би се могло погрешно закључити да је ова одлука важила и за цијело касније раздобље унијаћења, или када говорећи о прогону православне црквене хијерархије у вријеме Павла Зорчића напомиње да су му војне власти *“само у њочешку њоматале”*. Куделићево оправдавање легалног вјерског насиља у Хабсбуршкој Монархији, утјецало је на нејасну периодизацију процеса унијаћења. Ауторов дискурс притом је недовољно дистанциран од онога самих извора, а нарочито од перспективе марчанских унијатских бискупа, као кад често говори о њиховом *“шешком”* и *“незавидном”* положају, о *“избору”* Павла Зорчића за марчанског епископа, или о *“неомешаном”* дјеловању Православне цркве у Крајини, док о положају и стајалиштима марчанских вјерника извјештава као о нечему необјективном: о *“наводном католичком прилиску над њима”*, о томе како монаси *“грже”* Павла Зорчића за силом наметнутог бискупа, док Пећки патријарски *“доживљавају”* Симеона Вретанијског као православног епископа, а подручје на којем је Леополд I признао јурисдикцију Пећком патријарху Арсенију III Црнојевићу *“грже”* својим јурисдикцијским подручјем.

Осим што у Куделићевом раду изостаје перспектива оних о чијој се повијести ради, наиме православних вјерника Марчанске епархије, изненађујућа је и оскудност слике која се о њима, и о православној црквеној хијерархији обликује, готово искључиво као о потицатељима бунта и немира. Овај став занемаривања самог постојања једне заједнице, вјерске и етничке, коју је Куделић узео као предмет свога истраживања, одражава и његов став према њеној повијесној баштини, примјерице када изворе о православним епископима дабро-босанском митрополиту Гаврилу Аврамовићу и пожешком митрополиту Василију на подручју Војне крајине прије 1611. год. одбацује као *“иштуре”*, а њихов рад на учвршћивању своје Цркве у Хабсбуршкој Монархији из необјашњених разлога проглашава недостатним за црквену организацију.

Истраживање Марчанске епархије као мјеста судара вјерски, социјално-политички, и културно вишеструко различитих свјетова, по својој нарави изискује компаративни приступ. У овом најновијем у низу дјела у тој теми осјећа се недостатак таквога приступа. Перспектива Другога приказује се, напротив, као нешто необјективно. С обзиром да међу конститутивне саставнице неког етноса припада и његова повијест, писање повијести вјерника Марчанске епархије – вјерски, социјално-политички и културно Других, без компаративног приступа и перспективе немали је недостатак за истраживање тако важне теме. С обзиром на то, Куделић својим приступом темама Марчанске епархије и Марчанске уније, нажалост, више потврђује него оповргава тезе повјесничара против којих полемизира.

Чедомир Вишњић

Једна наша мариџина

Постоје књиге о којима се нерадо говори, а још рјеђе пише хладне главе и тупе оловке. То су аутори чија су дјела обиљежена у туђој култури као тенденциозна, памфлетистичка, непријатељска, шта више, дјела чије су поруке дио историје и међусобних односа и идентитета којим се баве.

Такве се књиге прештампавају или на друштвеној маргини у кризним тренуцима, или у критичким издањима сабраних дјела аутора које обично издају националне академије. Слабо се читају на објема странама; било зато што већина вјерује да је о њима све речено и изречена пресуда неопозива, или се, на другој страни, чини помало зазорним поклонити било коме Другоме толику пажњу. Међутим, оне ипак стоје, не само као граничници епоха него и као предајници енергије из лоше прошлости у исту такву будућност. И што је важно, то нису нужно лоше књиге. зато их вриједи повремено прочитати и о њима понешто записати.

Између Срба и Хрвата настала је пристојна библиотека оваквог штива, чак и ако оставимо по страни међувјерске полемике које су већ садржавале нуклеус проблема. Библиотека, не сасвим уравнотежена, него, посве у складу са токовима развоја националних идеја и политика; углавном безобзирна са српске и углавном снажно острашћена са хрватске стране. Србијанци су се, забављени на другим странама, темом најслабије бавили, и тако је остало до данашњег дана. Има ипак незаобилазних прилога, попут онога Милована Миловановића и лутања Лазе Марковића. Најљуће су са српске стране чорбу зачинили Босанци и Херцеговци; Сима Лазић,

Никола Стојановић, Јован Дучић и понеки “хрваћанин”; Љубомир Мицић, Душан Богуновић-Псуњски. Пречанска политичка мисао је кроз последњих вијек и пол лутала између братства и непријатељства; Милетић, Полит-Десанчић, Руварац, Прибићевићи Светозар и Адам...

О њима ћемо писати неком другом приликом, а овдје смо си дали у задатак споменути и сачувати у српској култури десетак наслова књига које чине снажну и непрекинуту нит у хрватској култури и политичкој мисли (Старчевић, Павлиновић, Супило, Пилар, Крлежа, Лукас, Радица, Туђман...). То су данас углавном заборављене књиге, ријетко или никако прештамповане, с изузетком 90-их прошлог стољећа, а у којима је уз очувани и пренесени нуклеус зла било и много записаних истина, протраћених чињеницом да тим дјелима објективност није била мисао водиља.

**Филип Лукас: Хрватски народ и хрватска државна мисао
Личноси, стварања, њокреји
Матица хрватска, Загреб, 1944.**

У јесен 1944. године, кад око војно-политичког исхода више није било великих дилема, предсједник Матице хрватске Филип Лукас предао је у штампу своја тросвешчана изабрана дјела. Едиција је насловљена пропагандистички претенциозно, “За хрватску самосвојност”, а поднаслов још гори “Закони земље – крви – духа”, и тек кад се прочита види се да је уређена и приређена издавачки врло озбиљно. Замишљена је и остварена не само као ауторов “вјерују”, него и као оставштина за будућност времена у којем су ови текстови настајали. У подтексту као да је стајало, да ће вјеројатно и ова битка бити изгубљена, да се рат наставља, да треба ставити поруку у боцу и послати је у неизвјесност.

Издаваштво у НДХ није било слободно, али је било релативно озбиљно. Велика већина хрватских интелектуалаца је остала у градовима и радила свој посао, па је могло изаћи неколико запажених систематизација, укључиво и енциклопедију која је имала сараднике и из Србије, које су на високом нивоу репрезентовале владајућу идеологију и политику. Па ипак, по нашем мишљењу, у ужем идеолошко-политичком смислу ни једно се издање по значају не може мјерити са овим Матичиним и за онога који жели нешто сазнати о Хрватској у времену између 1928. и 1945., ове су књиге незаобилазно штиво. Оне су одлучиле о израстању Филипа Лукаса у једну од централних интелектуалних фигура хрватског национализма 20. вијека. (Ову свјесно овлашну и привидно безазлену уводно-закључну

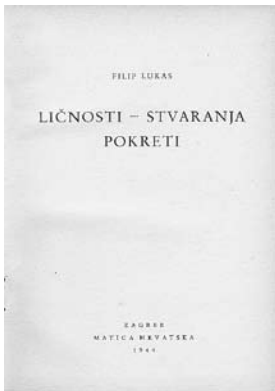

формулацију покушаћемо образложити у тексту који слиједи). Данас овом аутору морамо бити захвални на интелектуалној и политичкој досљедности, која је у хрватском јавном животу ваљда једино могла бити реализована на мјесту предсједника Матице хрватске.

На њено чело Филип Лукас је изабран на мајској скупштини 1928. године, непосредно пред кулминацију огорчених хрватско-српских јавних сукоба, пред скупштински атентат на браћу Радиће. Матичин је годишњи скуп протекао у духу времена, главни циљ унисоних напада био је дотадашњи предсједник, угледни Алберт Базала, чији је непосредни цримен био учешће на прослави стогодишњице Матице српске и што је тада пристао на оснивање општег просвјетног савеза за цијелу земљу. Напад је водио Миле Будак, обране није било, Базала је поднио оставку, а осим устоличеног Лукаса у главном су се одбору нашли скупа Миле Будак и Аугуст Цесарец.

Можда су то заиста били дани, како су многи запјењено тврдили, који су дефинитивно одредили судбину свих Југославија, али је исто тако ова скупштина била један мали али важан путоказ хрватском реваншистичком национализму у будућност. Симболички је згодан детаљ да су се тада, 1928. године, на истом послу нашли бољшевици, будући усташе и хрватски грађански интелектуалци. Ускоро ће се љуто растати, па опет састати...

На тој скупштини Лукас је одржао програматски говор, који је и уводни текст у овај двосвешчани избор есеја, говора и чланака. Мај је 1928. године, право вријеме да угледни професор економске географије ода признање неоспорном народном вођи Стјепану Радићу. Он то и чини, али рационализирајуће и свисока, биљежи несумњиве резултате и не иде даље од тога. Уосталом, те комплименте он више неће понављати, ни на њима инсистирати. За нас је занимљиво видјети у чему он види централни допринос Радићев земљи која је нетом изашла испод унифицирајућег поклопца Аустро-Угарске Монархије и ушла под политичко-полицијски поклопац том послу недораслог Београда. ...*"Познајто је, да шући живаљ као и шућа култура најјрије освајају традове. Ако су то сираници, духом и крвљу нама шући, па били нам и нешто сродни својом културом, увиек су они шућа крв и шућим духом прожећи, па неумољиво слабе нашу одјорну снају. Зајто је народ дужан порадити, да би се у традовима вршило крвно обнављање из њејова народној резервоара, а шиме би ушао у колање животија, јосјодарсија и културе наш власитији живаљ."*... Било је то признање Радићу који је овај посао започео и који ће бити одлучујући баш у односу према овдашњим Србима, и уједно лагана најава процеса који ће се неодољиво одиграти у предстојећих 20-ак година; најприје ће усташе "ријешити" јеврејске и српске градске заједнице, потом хрватски и

југославенски комунисти оне талијанске и њемачке. Овај аргумент за ХСС и њеног вођу има и свој примјењени дио; *“Помислимо, шта би било од нас иза године 1918., кад смо били изручени на милости и немилости Београду, да није било Радића, који је са села дошао у траг и одавле, сачувавши своју сељачку самониклост, организовао сељачтво,...у сврху остварења наших идеала слободе и независности...и тако сјасио Хрватску од србској уништења.”* Правопис и рјечник су усташки, али мисао је, уз јаку дозу балканског макијавелизма, у основи тачна. У политизацији сељаштва и у политичком уласку у градове радићевски је допринос успону хрватства као идеологије и политике. Све до данас хрватски ће национализам очувати свој рурални карактер борца за земљу, а градови провинцијални, како након 1945-е, тако и након 1995-е.

Дакако, при том се никада није спомињала кључна околност; постојање Југославије, са свим њеним слабостима и протурјечјима, представљало је непоновљиву погодност за овакав развој догађаја. Југославија је била плодна вода хрватском национализму, који је пак радикализмом својих негација увијек бродио ка некаквом локалном тоталитаризму и самоуништењу кроз самоостварење.

Међутим, управо тај траг Филип Лукас није видио, ни хтио тражити. Он је дијете свог времена и антијугославенство је обавезни дио сваког хрватства, он је један од интелектуалних утемељитеља хрватског национализма с каквим се сусрећемо у 20. вијеку. По својим идејним и нарочито психолошким изворима, по великој слободи коју узима у односу на историјску и политичку стварност, Лукас је старчевићански потомак, готов да понекад реално питање претвори у номинално, и обрнуто. Судбинску и преломну границу свјетова види у ријеци Дрини и тако материјализује границу у свом систему вриједности, који све добро приписује Хрватима, а дословно све зло Србима и њиховим симболичким “сродницима”: Русији, Православљу, Бизанту, Истоку... Он као географ не негира припадност Хрватске Балкану, не смета га “динамика раса” ни слојеви њој приписаних вриједности. Он пише и говори у оквирима које су задали Цвијић и Дворниковић. Само, умјесто српских хајдука и устаника ту је Мијат Томић, умјесто Краљевића Марка Никола Зрински, умјесто Милоша Обилића Никола Јуришић, и све тако... Све оно што се дуго таложило као резервоар традиционалних вриједности нашег брдско-планинског патријархализма и као такво препознато од првих образованих генерација, што је реални или замишљени центар имало на црногорско-херцеговачком простору, и што је мање или више отворено након 1918. године као природна дестинација приписивано побједничком српству, све то Лукас поштује, и нуди својој географској визији Хрватске и

хрватства! Уосталом, за њега је Црна, заправо “Црмна” Гора, остатак Црвене Хрватске и са те стране нема никаквих запрека. Он пише: *“Главна крвна доминанша балканских Хрваџа је динарска раса, док на њр. Срби, како је научно утврђено, имаду од ње расе мало саставних честии.”*

То своје виђење нарочито досљедно интерпретира на терену њему најважније регије, Далмације, коју у сваком погледу види у заједништву са босанским и херцеговачким залеђем. У тој просторној визији потпуно се подудара са истакнутим далматинским југославроном, Јосипом Смодлаком. Само што овај далматинско-босанску регију види као једну од федералних јединица велике Југославије, утемељену на “неплеменском” принципу подјеле земље, а наш аутор је види као кључ снаге и опстанка хрватства и Хрватске. (Овај пар Хрвата лијепо употпуњује трећи њихов савременик, равнаторски идеолог Ђуро Виловић, који у свом непознатом спису “Босански дједови”, о којем нам свједочи његов робијашки друг Драгољуб Јовановић, а на истом географском обрасцу, пориче хрватски карактер Далмације и тако заокружује онодобну хрватску причу о овом јужнославроном “хартланду”.)

У Лукасовом рату са југославронством има и интелигентних мјеста. Политичкој скитници Мештровићу признавао је умјетнички гениј, али знао га је и убости на правом мјесту: *“Мештровићев Краљевић Марко је лиепо дјело, али је абстрактност и вјештачка шворевина, и њо баш сџоџа, шџо је замишљено као синтетички израз неке расне и културне колективности, која због њошове диференцијације уобће не постоји, ња се у њему нису очистиовале ни хрватске ни србске нушарње шезње и идеали. У Краљевићу Марку се не види ни хрватска замисао ни умотворина србства, зашџо оставља хладне и једне и грује.”* Вријеме му је дало за право, а заслужено је своје добио, Петров, Александров и Брозов умјетник, интимно најближи усташама.

Његов култ се звао “хрватска државна мисао”, како је и ове оставинске књиге насловио, а инструментариј његове националне и државне теологије и телеологије чиниле су наука о расама и геополитика. Тај му категоријални апарат логично служи за превладавање рупа и слијепих пјега у, на његов начин схваћеном, ходу хрватске повијести ка државном самоозбиљењу. За њега је непорецива истина, *“да народ чине људи различитих времена на основи одређене духовне субстанције и крви”*, те су дакле *“чланови своја народа сви појединци, који поседају духовне црше, бијне за свој народ, без обзира на њо, јесу ли појединци из низа нарашњаја били свиестини ше иријадности.”* Тако се за више идеолошке инстанце повољно рјешава шаролика далматинска и нарочито дубровачка културна историја, и ретроактивно конструира пожељни идентитет на пожељном територију.

Узгред речено, врло слично овоме мисли се и разврстава људе, догађаје и крајеве и данас, на цијелом постјугославенском простору, на којем врије од нових државотворности.

О национализму и националном осјећању исписао је редове какве се усудио мало ко написати и какве је умιο мало ко написати. *“Нација је њосљедње и најдјелотворније органо народно јединство, у коме су људи урасли и као нација створили највишу моћност своје духовности. Изнад нације нема даљега изиона, ниши у националном погледу какова развоја и најредка... Тко у њо духовно бивство не вјерује, он лута у шами и не може схваћити вјечне законе о угесу народа, као ни о стварању култура. Једини њушоказ и свјетлост у њмини јест ња идеја, а њу идеју остварити и за њу радити наша је највећа дужност...”* Ово је записано и објављено у једном од редовних издања Матице хрватске 1938. године. Ни једино, а ни најозбиљније упозорење.

Овим је путем неизбјежно дошао у сукоб и лако и са презиром одбацио, ионако мутне, класно-сталешке елементе у радићевској идеологији и политици. Он им је, као што смо споменули, претходно одао признање на одиграној улози, али ту је био крај. За њега само цјеловита нација има индивидуалитет и органска је појава, и из ње се нико и ништа не може издвојити са својим провинцијалним интересима, па ни сељаштво. Дакако, исто из још много додатних разлога, вриједи и за комунисте и радничку класу.

Гледано из нашег времена лако је запазити, па и објаснити, да су сукобљене идеологије на тадашњој хрватској политичкој сцени имале много додирних точка. Једна од њих била је и разумијевање природе и функције умјетничког и књижевног рада. Ставови и живе дискусије око социјалистичког реализма у комунистичким редовима иоле упућенима су добро познате; радићевци су имали рудиментарно развијен концепт сељачке културе, који је и могао задовољити страначке потребе док су били далеко од власти, без људи и храбрости да га домисле до краја или уклопе у нешто шире и веће; а Филип Лукас је и овдје био досљедан. Говорио је и писао овако: *“Прави народни њјесник мора бити свиестан, да он живи и ствара као члан своја народа и да својим дјелима врши народни задатак њосве једнако, је ли му њај дан извана или ња је унутарњим надахнућем сам створено извршио.”* Или на другом мјесту нешто опширније: *“Писцима је дужност, а у истио доба мора им њо бити и њонос, да буду у њрвом реду заснујници наше конкретне образовности, ња за њо не смје у њихову стварању доћи до изражаја идеја абстрактности, већ жеље и њошребе наше заједнице у садашњости, којој су они чланови и која кроз њих њроговара. Писци морају осјећати да њиштрање њихове душевности не долази од њих*

самих, већ да представља заједницу..." Заиста, ако је нација једини социјални организам способан за живот, онда су ово неизбјегне импликације. А Хрватска је са оваквим визијама на естетичкој фронти сигурно путовала у мрак својих четрдесетих. Филип Лукас је био један од најсамовјеренијих водича на том путовању.

Човјек који је већи дио свог радног вијека предавао економску географију на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу, сумирао је властита размишљања и увјерења у концепцију, да се свака народна индивидуалност гради на три темеља: земљи, крви и култури. Он је професионално највише знао о првом, трећи му је био маргиналом, односно задан са прва два, а другим, који је најсумњивији савременом читаоцу, бавио се много и неуспјешно. Како је одмах јасно да је ријеч о материјализацији ирационалног, тако нема ни термилошке уједначености. Понекад је то "крв" која је добра за дефиницију, понекад "субстанција", понекад "дух", али свакако је то нешто неодређено али снажно присутно, нешто што управо Хрвати имају у изузетно високој мјери. Данашњем критичару је та карика лако препознатљива, она функционално треба надокнадити мањак живе културе и стваралаштва на одређеној адреси, а уједно представља и типичну непрецизност у ирационалности национализма и идеологија времена. То је и мјесто на ком се лако препознаје потпуна ауторова самоидентификација са његовом визијом хрватства. Хрвати су за њега народ славне ратничке прошлости, али који се од свих осталих славенских народа, а нарочито Срба и Руса, разликује по својој етичности. Хрвати нису освајачи, морални су и религиозни, правични и слободари. Хрватима је, за разлику од Срба, својствен *"...дух идеализма, њацифизма и ауторитарности, те прејака осјећајности, која свијестно свраћа погледе с правне стварности и води до фантасичких илузија и нага."* Таква је њихова "доминантна геопсиха", њихова крв и култура. Аутор искрено вјерује у то, то увјерење кипи из његових текстова и чини подлогу његовог политичког и "друштвеног" ангажмана у Матици хрватској.

Као геополитичар је признавао не само да је Хрватска дио Балкана, него и да су Хрвати *"иодријетлом източни народ"*. Додуше, на начин да су *"източна тачка западне културе"*, јер да са Истока нису добили никакве трајне културне тековине. (А ваљда ни сачували?) Досељени Хрвати чврсто су се повезали са Западом са двије споне; прва су романски старосједиоци Далмације од којих су наслиједили културну супремацију у односу на остале славенске дошљаке и друга је, дакако, католичко кршћанство. Ту се позабавио и за нас занимљивом и још увијек актуелном темом. Наиме, Лукасова геоповијесна конструкција води закључку како је славенско језично јединство "расно" безначајно, а нарочито оно хрватско-српско.

Ипак, као борац против југославенства и истовремено овисник о њему, морао се суочити са још једним митом – истином из те радионице, оним о народној цркви, и он није узмакнуо. На црно-бијелу верзију једне стране он је одговорио истом мјером: *“Повиестѝ нас учи, да народи изшочне цркве с народним језиком у служби Божјој нису корачали у култури и најредку ѝред народима на Зајпаду, већ су у култури за њима заостали, шћовише, о каквом културном најредку код њих нема ни ѝовора.”* Ово сасвим личи на далматинског сеоског свећеника, што је по основном образовању и послу Лукас и био. (У том путу од провинцијског жупника до националног идеолога треба читати и њега и његово вријеме.) Ова се тема претворила у једну од његових опсесија, под сталним притиском вредносног система југославенству и Југославији оданог православља. Настала је занимљива мјешавина проницљивих запажања и шовинистичке загрижености. Сигурно је добро познавао православље у Далмацији и Хрватској и будући врло оспособљен запазити његове мане, вјеровао је да има потврду за све своје конструкције. Цитирао је стране ауторе који су о православним црквама писали као о црквама које настају због слабости и заосталости тих земаља, а потом оне ту слабост и заосталост конзервирају. Истина, Хрвати нису створили своју народну цркву, али су очували народни језик у њој, “у оквиру Запада”, чиме у формулацијама чува нешто жаљења над том чињеницом, али и проналази сретан исход. Туђе је вриједности признавао само кроз однос зависти и напокон присвајања. На крају даје важан закључак којег сам није био кадар дубље разумјети: *“Уза сву своју националностѝ изшочне су цркве мање ѝошћовале национални моменати од универзалне, наднационалне, католичке цркве на зајпаду.”* Није био вољан ухватити ни онај површински ниво ове истине; релативност аутокефалности на једној и релативност универзалности на другој страни, а да не улазимо у дубље културолошке и историјске слојеве једне истините реченице. Тако иза њега, као и код већине идеолога, остаје мало истине и прегршт интелегентних опсервација на туђи рачун. Православље се у очима других до данас није много помакнуло од оваквог дефанзивног односа и Лукас је ту био на висини свог времена и своје сукобљене стране.

Тридесетих година, када је већина овога написана, још је једино Светозар Прибићевић са својим самосталцима у Хрватској вјеровало у могућност опстанка Југославије и борио се за њега. Хаесесовци су радили стално уцијењени од усташа и острашћене јавности да чине уступке Београду, вријеме дискусија је било прошло. Филип Лукас је писао и говорио, радио на свом пројекту, готово без икаквог реаговања на српској страни, нема одјека ни полемика, јавна сцена Краљевине је какофонија монолога и огорчених секташких свађа и сукоба. Хрватска и Србија су још правно и формално једна држава, али не пуно више од тога. Најгоре ће проћи они који то посљедњи сазнају и признају.

Србима се Филип Лукас заправо нерадо бавио директно. Све што је радио тицало се њих и било уперено, барем у извјесном смислу, против њих, али спомињао их је само кад је баш морао. Признавао им је на свој начин нешто од много спомињане аутентичности и виталности, уз интелегентну напомену: *“Срби њак, истина, сачували су гостѝа своѝа ѝрмитивноѝа, али (...) истом им је дух Заѝада дао јачи замаѝ у најновије доба.”* Можда и није био сретан због тога, али био је у праву. Нешто аутентичности, више као прилог, и пронађена динамичка еквидистанца између Истока и Запада, био је и остао стални рецепт српских успјеха. Лукас ту тему није волио па се њоме није бавио, али је преко срца разумио о чему је ријеч.

Чешће се и безобзирније бавио онима које је он звао Србима само уз стандардну напомену о правом поријеклу. У односу према њима већ су тон и стил наговијештали радикализам предстојећег “рјешења”. Тему је начео у свом промотивном наступу на годишњој скупштини Матице, 1929. године: *“На везу с источним Балканом уѝуђује и ѝродор Османлија и ѝо њима доведених марѝолоза и груѝих еѝничких скуѝина из изѝочноѝ ѝросѝора, сѝраних души ове земље и народа на њему. Тим улазом била је ѝоремеђена кулѝурна и расноеѝничка хармонија међу сѝановничѝвом, а ѝо је изазвало ѝрзавице, које се све до данас нису смириле, и духовну неусклађеност међу сѝановничѝвом, која још и сада ѝостоји.”* Опет Лукасова поетика; страни души ове земље! Тринаест година касније, бремените 1941-е, у тексту о Миховилу Павлиновићу тон и садржај су експлицитни и уједначени: *“Одмах на ѝочетѝку своѝа долазка, као “Власи”, “Марѝолози” и “Чичи” у хрваѝске земље, као слуѝе, ѝраѝиоци и ѝомаѝачи Турака, изкоришћују ѝурске ѝобјеге, да се не само уѝниезде на оном ѝросѝору који су Хрваѝи сѝоѝу ѝо сѝоѝу бранили, тинуѝи за слободу и за сѝас заѝадне цивилизације, већ да и дјецу и жене увојачених и ѝоѝинулих Хрваѝа унишѝе или као робље ѝродагу на ѝржишѝима Истока. Еѝо ѝо је био ѝрви чин ѝих дошљака*

свакојакој подриетла и имена, који се у новије доба – као и мноштво католичких Хрвата у Босни, који су оставили за турске инвазије без свога свећенства пришли њиховој цркви – назваше по вјери Србима... Све што је касније следило, чинило се у истом духу, иако да се србско дјеловање протлачи као црна ниш кроз цијелу нашу повист...” Умјесто да раде на јачању Хрватске, редовно су се удруживали са свим њеним непријатељима. излазило им се у сусрет, добивали су за своје богослужење католичке цркве по хрватским градовима, у Шибенику, Задру, Загребу, “а њихова хвала је била зашто неизрецива мржња на све што је било католичко.” Опет католички жупник у свом непомирљивом рату са Пилипендама.

И усред крвавог рата, да ствар буде гора, у свом говору на јубиларној скупштини поводом 100-годишњице Матице хрватске, још се једном дохватио несретних мартолоза. Дакле, након што је у међуратном периоду припадао онима који су процесе што су били у току осмислили, и то као председник Матице, након што је почетком рата обрачун идеолошки аминовао, ево га опет, да оправда злочин. Сада говори о двије скупине страних тијела у хрватском организму које “разиварају националну идеју” Па иако су обје негативно дефинисане, иако у тој првој уз остале странце свакако треба видјети и неименоване Јевреје, ипак за ту прву скупину каже да је “већина њих суосјећала с домаћим живљем у добру и злу”. Дакако то не вриједи за “мартолозе” који су “увиек стјали на страни ућешавача и противника аутохтоног становништва”. Тезу актуализује на примјеру Далмације и болних хрватско-италијанских односа: “Ишту појаву видимо и у садашњости пред својим очима, кад је исконски непријатељ хрватског народа прећнуо да га изкорени с његова тисућгодишњег простора, гдје су се сви елементи махом придружили шоме неславенском непријатељу, најјачући се, да га надмаше што већим звјерствима.” Додаје, додуше, да је судбина тог усељеног слоја била трагична, али прије свега зато што је “био шрајно неадекватан у развоју хрватског народа”.

И тако се некако приближио и војно-политички крај Лукасовог теоријског бављења српско-пречанским и осталим темама. А било је ту још којечега; понајвише његових омиљених негативаца, Прибићевића, Wildera, Масарика, Чеха као таквих, ту и тамо Јевреја... Увијек све идеолошки и политички логично смјештено и професорски педантно у ред доведено. Такав је био и према “шизматичима”, којима није могао опростити ни вјеру ни настојање да опстану у свом другом идентитету, па му се чинило тешким криминалом све што је у Хрватској потицало са тог извора. Није у томе нипошто био ни први ни усамљен, али је својом способношћу уопштавања и стварања великих повијесних панорама, својом истакнутом функцијом и вриједним радом у критичном периоду историје хрватско-српских односа, изборио једно од водећих мјеста међу онима који су те односе затровали за стољеће унапријед. Све што су Срби овдје радили за њега је по дефиницији било антихрватство, али, док они још и имају какву-такву своју несретну историју настанка тог свог лажног српско-светосавског идентитета, Хрватску и хрватство он хипостазира као вјечно и непромјењиво у западном и католичком свијету и обзорју. Овдје нема ни сеоба, ни досељеника, ни повијести, ни стварања, ни слабости, ни снаге, нешто се петљало са старосједиоцима док се није дошло под окриље римског бискупа, са чим су сви избори и сви битни проблеми били ријешени. Бројним својим методолошким гријесима смјестио се на полицу идеолога свога времена, а не озбиљних стручњака, што га није много бринуло. Мислио је да његова генерација мора за свој народ обавити један посао, па ако се неки притом и запрљају, била је то штета која се дала истрпјети. Као и многи људи његова времена, признавао је само суд себи сличних. Кад се обратио својим матичарима 1941. године поводом Шубашићевог увођења комесаријата у МХ, у закључку је написао класичну реченицу: “*наша је савјест чиста*” и додао, “*ми мирно чекамо народни суд и суд њовијести, који је увек праведнији од животиња и који ће коначно сваком дати оно мјесто, које заслужује.*” То исто је мислио и могао написати и четири године касније, у данима кад је напуштао Загреб и одлазио у емиграцију. Да је поживио, то би потписао и 50 година касније.

Директних коментара на ток рата који се ближио Загребу, у његовим је списима мало. Септембра 1944., кад је предавао у штампу све оно чиме смо се овдје бавили, као да је осјетио да не иде више сасвим у корак са временом, па у предговору пише: “*Да је мржња сјрам Срба била мени увек сјрана, свједочи чињеница, да сам подржавао шрајне друштвене везе са Србима, дајаче више од једној деценија њихово дневно друговао с једним*

професором Србином.” Оваквом се тада још непохабаном суптилношћу једна ипак грађанска животна и политичка прича фино заокружује и Лукас се тога баш добро сјетио. “Психоложки” он заиста није имао никаквих проблема, као што је тврдо вјеровао у племенитост свог народа, тако је и властитим увјерењима порицао било какву негативну црту. Његов свијет је био затворена монолошка цјелина, брод који се додуше у овој пловидби разбио о обале стварности, али Лукас је био миран и увјерен да никоме ништа не дугује. Могао је сваки дан у понечему и помоћи свог професора Србина и његову госпођу, вјеројатно Хрватицу, и осигурати себи миран сан. А пред Загребом су већ били Станко Опачић и Раде Жигић. Готово невјероватно какве је раскољене свјетове и ликове, као своју закониту дјецу, произвела хрватска повијест и сукобила их средином XX вијека. Лукас је заиста донекле с правом могао рећи да, нпр. споменути двојац, мрзи све католичко, и нешто шире, уколико је мржња добар термин, али ми данас знамо да прича ту тек почиње.

У једном тексту о Трумбићу наш се аутор ипак дохватио ратног распореда људи и идеја. О Трумбићевој политичкој еволуцији он је и могао мислити само све најбоље; *“Трумбић не би ушлекао у шуму, да се бори против хрватске државе, јер не би замиенио идеале с привременом стварношћу, јер идеали су вјечни, а средства су временска... Трумбић не би никада одобрио на радост и побуду Срба, да се Хрвати међусобно кољу ради идеолошких назора, а све у сврху, да се створи нова Југославија, која би била појоршано издање прве...”* Текст је настао и интониран је као дио једне усташке демократске расправе; наима неки су се читаоци у ратним новинама, згражали над Лукасовим претходним похвалним текстом о Трумбићу, коме су се памтили гријеси из времена стварања прве Југославије, па га он и овдје брани. Каже да се само политички наивци могу заносити причама о федералној Југославији.

Много се бави и Матицом хрватском, иако углавном тек као полигоном за изношење ширих, националних визија и програма. Кључни став гласи: *“Матица хрватска, што је оправдано рушила идеју јединства са Србима и доказивала хрватску посебност, извршила је у нашем развоју велику националну мисију и омогућила усјешну борбу за ослобођење.”* Спас хрватског правописа и тада се спомиње као једна од најважнијих побједа, иако се културном политиком у данашњем значењу ријечи, на жалост није бавио.

И укратко; зашто данас за боље разумијевање прошлог и нашег времена треба читати ове двије књиге Филипа Лукаса? Откуд потреба да се бавимо овим, наизглед, исувише лаганим послом? Први се разлог савременом читаоцу сам намеће; тек кад се прочитају ови текстови развиди се дио политичког и идеолошког породичног стабла Фрање Туђмана. Подударност ставова и у питањима и у одговорима је готово потпуна, а промјењене околности само потврђују да је хрватски национални монолози латентан и да је у реализацији очувао потпуну овисност о регионалним и нарочито европским односима снага. Тек успут да се спомене како га у свом говору на овогодишњој скупштини Матице хрватске у позитивном контексту спомиње и њен актуелни предсједник. Сасвим лукасовско-туђмановски, спомиње га у пару са Цесарцем.

Осим тога, а то је и оно главно, Лукасови списи онемогућавају да се од одговорности извуку они који се од одговорности извући не би смјели. Тачка коју он представља у онодобној мрежи односа изузетно је важна. На једној страни, он је као предсједник Матице организациона и идејна повезница између хрватске интелигенције и усташког покрета, на другој, он је идеолошка повезница између усташтва и фашизма. Важно је то утврдити у тренутку у којем се усташтву олако даје разрјешница у односу на ову идеологију и политику. Лукас је важан актер и на неки начин жртва самоствореног хрватског националистичког тоталитаризма из 30-их година прошлог вијека. Ако и није могао бити у свему довршен и дорастао тадашњим великим свјетским узорима, овај је мали домаћи тоталитаризам многе своје минусе надокнађивао аутентичним религијским фанатизмом који му је био у подлози.

Оваква свеколика компромитантност његових радова, премда јавно неосвијештена, узрок је одређене непопуларности Филипа Лукаса данас. Ако ништа друго, ове двије књиге на својих 500-тињак страница сажимају већину онога што је просуто по богатој библиотеци хрватске повијесне и политичке публицистике. Оне сажимају један радикалан а релевантан доживљај двију међуратних деценија и уводе у трећу, која их је изњедрила. У сваком случају, та два трошна свеска, штампана на лошем ратном папиру у издању МХ, која се лако могу пронаћи у сваком бољем загревачком антикваријату, жива су и дан-данас.

Фрањо Грчевић

Сјенчења шеме о новом човјеку

I Жене

Прикази

Тему из наслова згодно је започети именом Николаја Чернишевског (1828-1889) централне личности демократске групе руских писаца из 60-их година 19. стољећа. Наиме, он сам је своје главном дјелу, роману **Шта да се ради** (1863) ставио у поднаслов ауторски иктус: “Из приповиједака о новим људима” и баш том гестом ослободио нас потребе претходне теоријске разраде појма **нови човјек**, работе која би засигурно била и мукотрпна, а обиљем проблема – бескрајна.

Књижевни повјесничар А. Флакер ставља дјеловање Николаја Гавриловича Чернишевског у контекст развоја руског реализма 60-их година када је послије пораза Русије од Запада у Кримском рату завладала свеопћа депресија друштва, и када је, у пробуђењу, постало јасно да се више не може живјети и мислити на стари начин. Књижевност преузима на себе задатак преобразбе друштва, а естетски захтјеви одлазе у други план. Идеологија за коју се залаже Чернишевски назива се: руски утопијски социјализам и сељачка револуција, док се роман (**Шта да се ради**) обиљежава епитетом: програматско, тенденциозно социјалистичко дјело (314).

Описи рада у кројачкој радионици јунакиње романа Вере Павловне служе истицању социјалистичке задруге као остварљива идеала, а у њезиним се сновима обликују визије будућег друштва замишљене по француском утописти Fourier. Мушки, пак, ликови поготово борбени, грађанско нетрпељиви Рахметов постали су идолом генерација и генерација потоњих руских револуционара.

Ако сада предмет расправе загледамо имало помније, то јест ако га спустимо на разину **поетике** самог **романа** опажамо неке његове црте које у претходном разматрању нису биле видљиве или су процјењиване као споредне, неважне.

Текст је саздан као **роман лика**, и то управо лика **жене**, не мушкарца, а тематика је везана за преобразбу јунакиње (Вере Павловне) из грађанске класе у још непостојећи сталеж, онај новог човјека. Захватом на плану лика поступно те скоковито мијења се и сам модус цјелине дјела. Од зацртане основе тривијалног романеског ткања извија се чудовишна, непозната, непрепознатљива прозна творевина на коју су се идејом изворности морали освртати и највећи писци времена.

Композициона основица дјела прати наслућени наративни сложај. На једној страни су представници старог свијета: родитељи, сусједи, познаници. На другој су представници, особе, такорећи, мушке екипе – Лопухов и Кирсанов, доведени у двојнички, братски однос. Обојица у престижном природословном знанственом тренду времена, медицинари, заједно станују, као знанствено-позитивистички оријентирани истраживачи сурађују у обрађивању препарата људске физиологије и измјењују о томе искуства и спознаје. Жене знанственике не занимају.

Међутим, управо такав суздржан, антиеротичан однос Лопухова у односу према Вери (“знаност не трпи емоције”) постаје агенсом њеног заљубљивања у младића, а потом и моралне преобразбе те неповратног изласка из “загушљивог подрума” грађанског свијетоназора.

Као што је проблематику нових људи и новог свијета битно везао за женски лик младе дјевојке Вере, тако је приповједач опстанак и суштину старог свијета везао за други женски лик управо за особу њене мајке, Марије Алексејевне. Марија Алексејевна носи цијели онај замршени свијет мишљења, вјеровања, поступака карактеристичних за грађански сталеж пузајућег царистичког капитализма.

У стању свијести времена о којем се говори, кад се удајом једном веже за мушкарца и кад добије дјецу, жена је утрошила главнину својих револуционарних енергија. Сад може само више или мање успјешно извршавати налоге закривене силе која ју је подјармила. “Одговор је точан!” Демонска савршеност капиталистичког патријархата као и његових идеолошких изведеница у томе је што су његови бранитељи управо она људска бића што су, футурном калкулацијом, изабрана за прве жртве подјармљивања. Некоје од ових околности образлаже опширно Марија Алексејевна у ноћном дијалогу са својом кћери. Призор није чини ми се без сценске дражи:

“То ја знам, у вашим књигама пише, Верочка: да само непоштени и зли живе добро на овоме свијету. А то је истина, Верочка... А код вас у књигама, Верочка, пише да овако не ваља живјети – ти мислиш да ја то не знам? И код вас у књигама: кад не треба овако живјети онда треба све преуредити, јер с овим данашњим редом не може се живјети онако како они траже – па што онда не заведе нов ред? Е, Верочка, ти мислиш да ја не знам какав је то нови ред о којему се у вашим књигама – знам: добар. Само ја и ти нећемо га дочекати, страшно је глуп народ – гдје ћеш ти с таквим народом завести неки добар ред! Дакле, да живимо по староме! Живи и ти по староме! А какав је стари ред? У вашим књигама пише: стари је ред – лихварити и варати. А то је истина, Верочка. Значи, кад нема новог реда, живи по староме: лихвари и варај: ја ти то кажем...” (27-28)

“Блажени посједник” сексуалне силе првенствено је жена, али је бонус њенога посједа проклето неизвјестан. “Женско питање” по Чернишевском започиње сексологијом, али се њоме не завршава. Шири се то питање у све поре породичног, друштвеног, економског и, дапаче, духовног живота заједнице. Секс је, за просјечну градску жену, главно оружје њене обране, али и њене доминације. Незадовољство овим сексуалним, кад се јави, само је друга страна незадовољства **ега** владалачким амбицијама над партнером.

За разрјешавање сексуалне енигме уводи се у текст романа лик париске проститутке (Julie) која стиже у руску пријестолницу као особа на специјалном задатку. У Верином наративном кругу Julie, тако рећи, и тварно и филозофијски ради на револуционарном сексолошком просвјеђивању руских пријатеља. Суштина њених сексолошких подука није баш тако јасна.

С једне стране секс банализира на пуку императивну физиолошку функцију, а с друге се магијски затамњује и чини метафором неког божанског, мистичног чињења. Љубавници-посвећеници у непредсказиве уре радосне затамњене инспирације освајају приступачни онкрај испуњене тјелесности која није само то.

Све у свему, на разини приповједне свијести, људска сексуалност, женски виђена, остаје у просторима закучатости, затамњења па и потпуне непознатљивости. Зато се и каже у једном од бројних приземљених дијалога еротског спознавања живота, не без примјесе неког немоћног иронизма ово: “само удовице треба да се удају” (601)

Негдашња париска, садашња петроградска куртизана Julie збори о поуци и поруци сексуалности благо, помирљиво, утјешно. Међутим, медицинар Лопухов, духовни ментор младе Вере Павловне, на путу њене преобразбе, ни у чему не дозвољава нејасноће и жељезном логиком приро-

дословца туче у главу цјелину тематике сполности. Суштина проблема по њему садржана је у ставу који је као кришом изговорену или само помишљену тајну, најтајнију жељу изражава свака жена кад се охрабри, бар једном у животу:

— Ах, што бих вољела да сам мушкарац!

— Ах, зашто нисам мушкарац? (90)

У помном читању предњи цитат открио би, како предосјећам, своју тродјелну структуру сједињавањем трију гласова који су у њој садржани: оним било које жене, затим природословца Лопухова и коначно самог аутора. Околност сједињеног семантичког трогласја даје исказаној поруци додатни ауторитет, али њена евентуална истинитост није нимало утјешна с гледишта успостављања утопијски обећане трајне хармонизације живота.

Него, оставимо, за сада, дотакнуто аналитичко мјесто у стању његове неудобне спознајне напетости и погледајмо, читатељски невино, и шири контекст збивања дјела. Искрсава таква околност да млада, силно привлачна грађанка Вера Павловна, баш она, прихваћа најављену понуду и своју претходну само жељу да буде мушкарац претвара у стварност текстовне акције. Визија романа вођена у првој његовој половини идејом стварања новог човјека посредством и помоћу науке прегриба се у другом дијелу приче на тај начин што, парадоксално, новим човјеком треба да буде та нова жена!

Уз предану помоћ својих мужева, најприје, Лопухова, а потом Кирсанова смјела младица Вера Павловна заснива **женске задруге**, људске заједнице, у којима **нове жене** живе на нов начин, мирно, слободно, радосно и другарски.

Пословна активност задруга није у почетку значајна. Различите услуге грађанима: ситнеж, крпеж, различите преправке. Зарада је мала, али сигурна, а живот у радионицама тече лијепо, без трзавица и хистерије. Поступно, производна активност женске заједнице повећава се и разграђава, Израђују се одјевни предмети, различите ствари за кућне потребе, предмети украшавања и слично... Зарада је загарантирана, води се једноставно рачуноводство у које сви чланови имају непосредан увид, а остварени је приход колективног карактера и троши се према стварним потребама. Заједничка радна настојања спонтано рађају жељом да се заједно живи и у слободно вријеме. Граде се објекти становања, одмора и скрби. Брига о дјечи, старима и немоћнима заједничка је обавеза. Нитко није напуштен, нитко није заборављен и нитко није под маљем депресије или чемера, јер га кријепи свеprisутна колективна душа женске љубави.

Статусна и престижна питања, толико битна за класно устројено друштво, блиједе или потпуно ишчезавају. Сама Вера Павловна, у облику “студија уз рад”, на прагу је добивања лијечничке дипломе, али Лопухов, готовмедицинар, напушта гуработудаби се боље посветио организацијским и логистичким питањима заједнице. Сватко ради у Радионици онај посао који му најбоље одговара и лежи, сви су послови једнако цијењени, а и награђивање је права уравниловка. Чудо живота зрцали се у заслону чуда човјека, жене. “Сјединила се царица и магарица.” Сјединио се роб и Платон!

На крају, као врхунац радних успјеха Радионица, спомиње се уређење ушћа Буга, вјерујем моћне ријеке, на којој на жалост нисам био! На исушеном земљишту меандра ријеке подигнута су убава здања за одмор, опуштање и свакојака уживања чланова колектива и њихових пријатеља.

Настале сепарацијом из друштва као неки паралелни свијет женске радничке комуне немају амбиције да руше темељни феудално капиталистички друштвени модел. Што више чланице комуне сматрају стјецање **новца** легитимном сврхом своје привредне дјелатности јер само посједовање новца омогућава набавку различитих употребних добара. Утолико није необично што се један пристигли пријатељ, Американац (и овдје!) живећи удобно у колективу, успутно бави дионичарством, купњом и продајом фирми, укратко, капиталистички је активан. Женски револуционарни геније, рекло би се, није ни самозатајан, ни аскетски, ни футуролошки. Сада и овдје његова је темељна девиза, а теби се манипулаторе људима, остављају сва блага и врлине будућности. Есхатолошка снарења, чак и она славног физичара Newtona проглашавају се капиталним лудилом, а онострано блаженство религија, инсинуацијом, препушта се онима које су одабрали да живе у загушљивости јазбина старог поретка.

Цјелином романескног сценарија приповједачки глас као да упорно довикује: да, будном сањарењу али таквом које ће чувати реалистичке циљеве и увјете живота. Да, знанственом истраживању али које ће настојати око добробити људи, а неће бити инспирирано осјећајем моћи и славољубивошћу својих носилаца. Сва она претходно описана настојања жена и њихових пријатеља мушкараца, у задњој линији, теже за уништењем најстрашнијег од свих подјармљивања које је икад створено подјармљивања свеколиког патријархата. Јер од његове се тираније жена не може скрити ни у рођењу, ни у животу, ни у смрти, ни на земљи, ни под земљом, ни на самом небу којим господари Бог, мушкарац.

II Мушкарци

На другој страни од Вере Павловне и ликова из петроградске грађанске средине, с њиховим реформистичким, тако рећи, самоуправљачким схваћањима – ликови су социјалних “разночинаца”, нестрпљивих и немилосрдних револуционара који жуде брзу и радикалну промјену друштвеног стања што би се створило првенствено средствима политичког преврата, то јест рушењем врхова постојеће државне власти. Сада смо у сусрету с већ споменутиим ликом Рахметова и његових другара, све ликова нових људи, али друкчије, револуционарне формације и ћуди.

Рахметов је “човјек посебног кова”, лик животне мисије, онај који је изаслан у свијет да га промијени и преудеси, по новим, незапамћеним критеријима вредности, да би био какав никад није био.

“Мало је људи, свједочи ауторитет приповједача првог лица, као што је Рахметов: ја сам досад срео свега осам примјерака тога соја (међу њима двије жене); и они ни у чему нису наликовали један на другог осим у једној црти. Било је међу њима људи меких и сурових, суморних и веселих, плахих и флегматичних, болећивих (један строга лица, подругљива до безочности, други дрвена лица, шутљив и равнодушан према свему; обојица су преда мном неколико пута јецали као хистеричне жене, и не због својих ствари, већ усред разговора о свему и свачему; ја сам увјерен да су, кад су били сами, често плакали) и оних које ништа не може дирнути. Сличности међу њима није било ни у чему осим у једној црти, али их је та једна црта уједињавала у један сој и издвајала од свих осталих људи.” (363)

Сви су, сви су, ко Рахметов нису, па нам прича дочарава лик опширно га освјетљавајући с разних и различитих страна.

Као човјек мисије Рахметов – тако је утврђено још од митских времена – не може бити без значајног родослова. Његов је случај, у том погледу, симптоматичан: сједињење у себи, родословно, два немогућа расна супстрата: Татаре и Русе, ватру и воде, врелу и млаку крв.

Татари су напомнимо због подсјећања, владали древном руском државом, кијевском Русијом, преко двије стотине година (13. – 15. стољеће). Отада се биљежи и заостајање славенског истока за Еуропом, која дакако, није много марила за славенско обрамбено жртвовање. Тек кад је крвавим обрачуном у Тверу татарска власт (“страх и трепет цијелог свијета”) коначно и заувјек била збачена, започели су преци јунака мукотрпан и поступан процес потпуне славенизације, напуштајући притом и своју изворну вјеру – ислам. У току неколико генерација, вођени класно-

социјалним животним прагматизмом, вјешто и успјешно су се преобразили из татарске у руску војну и феудалну властелу. Рахметов је, дакле, већ родословом посредовано биће екстрема, чак до оне метафоричке тачке кад би се могло рећи да је он екстрем који постаде биће. Многолика су његова обличја, ни најближи пријатељи ни родбина не знају све о њему. Спахија који помаже својим сељацима да лакше поднесу невоље тлаке и кулука. Насљедни богаташ, бољар, а сиротињски добротвор те школује неколицину младића својих вршњака јер је и он младић али онај завјета свеколиког преврата.

Донатор је појединих западних мислилаца који су подцијењени у својој земљи (Feuerbach), али то ради скровито јер му је мрска слава и ганутљива захвалничка помпа. Ситни, обични градски људи, њихови свакидашњи проблеми и трзавице, не интересирају Рахметова ни у најмањој мјери, па је у комуникацији с њима само учтиво хладан. На другој пак страни, прави син народа виђа се на мјестима гдје се може упознати облике изворног живота и облике конкретних патњи радних људи. Добровољни је бурлак међу лађарима на Волги, подржавајући солидарно контуре митотворног њихова понижавајућег теглења трупине безбрижне лађе. Судјелује, несмиљено по себе, у активностима физичког рада и јача своје тијело и свој дух, излажући се различитим мучењима до гротескних паштења на начин индијских факира. Око Рахметова стално лебди и романтичарски “вео тајанствене магле”. Час га има у граду, час га нигдје нема, изгубљен и заметен за пријатеље на неком од непредсказивих својих руских или иноземних путовања.

Бескрајне је глади за књигом и знањем, али је у одабиру лектире, већином стране хуманистике, самосталан и избирљив. Што, запитајмо се још једном, значи тај чудни сват Чернишевског, који је постао амблемом новог човјека славенског свијета?

Рахметов је етимон сила револуције, симбол самог духа револуционарног, у његовој потенцији, латенцији и акцији.

Протоком времена тај дух ће збрисати с лица земље све оно истрошено, траљаво, досадно и довести народ до облика новог живота у слободи, радости и стваралаштву. На приговор (из кружока пријатеља) да тежи немогућем савршенству Рахметов одговара ироничном напоменом да и он, ето, гријеши, дуванећи; без дима цигарете не би могао да мисли самостално, па би сви његови пројекти пали у воду. (Забранити пушење – загући револуцију!?)

О Рахметову, распреда приповједач и у разговору с “оштроумним читаоцем”, фантомским ликом који се повремено уводи у текст због полемике с конзервативним књижевним схваћањима. “Оштроумни читаоца”, про-

сјечни грађанин, ријеч је приповједачева, неће, дакле, никад разумјети Рахметове, он управо нема развијена ни ћутила да их замијети. Али, они други племенити грађански људи итекако их осјећају и симпатијама подржавају одважна њихова настојања.

“А теби ћу, закључује се приповједачки ставак, оштроумни читатељу рећи, да то нису зли људи. Њих је мало, али само поред њих људи могу дисати; да није њих људи би се угушили... они су цвијет најбољих људи, они су мотори мотора, они су сô соли земљине.” (389)

Преко лика Рахметова, како се осјећа, пројектирана револуционарна конструкција поприма наглашену есхатолошку, свевременску постављеност.

III Критика

Критичарски интерес о Николају Чернишевском, посебно његову роману **Шта да се ради?** остао је живим, дакако различитог интензитета, све до савремености, чему свједочи и овај напис. Случај је утолико интересантнији што се по устаљеном мишљењу свеукупне критике, дјело квалифицира као производ скромних књижевних квалитета.

У времену настанка дјело, које се случајем провукло кроз царску цензуру, жестоко је нападнуто од стране конзервативних критичара. Највише су се оспоравала покренута питања еманципације жене, а призори мушко-женских сусретања за данашње схваћање потпуно невини, оцјењивани су као неморални, неукусни, штовише порнографски. Цјелина ове побуњеничке поруке дјела с којом смо се донекле упознали, тривијализирана је кроз ласцивну алузију исказа: **Шта се радило у роману Шта да се ради?**

На другој, пак страни код омладине како радничке, тако особито студентске као и у редовима напредног грађанства текст је постигао велик и неслућен одјек, као литература, а још више као нацрт неког новог свијета који одушевљава и за чије се остварење вредило заложити па и жртвовати. По снази свога друштвена утјецаја, кроз цијелу другу половину руске књижевности 19. стољећа, роман Чернишевског без премца је, а идеје текста непосредно судјелују и у обликовању ликова и духовне климе каснијег руског социјалистичког револуционарног гигања 20. стољећа.

Како је вријеме пролазило, надолazeће револуционарне генерације тумачиле су роман Чернишевског, наратив, како рекосмо, изузетне друштвено-књижевне каризме, нормално на начин повољан за себе и своја

хтијења. Наступа нешто као ревизија или покушај ревизије Чернишевског. Тако Плеханов не бегенише мишљења која новум романа налазе у становитој новооткривеној еманципацији људске тјелесности, посебно оне женске. Ерос романа види првенствено баш у надилажењу уобичајене романтичарске емоционалне разбарушености ликова, у њихову свођењу на просвјећене људе, пријемчиве за каноне свеколиког рационалног одношења према свијету и људским стварима.

У већ насталим колебањима око типа новог друштва које се жели створити Плеханова, првог човјека руске социјал-демократске мисли, затичемо како зазира од идеје такозваног “руског социјализма” базиране на етосу патријархалне сеоске задруге, а пригрљује се западњачки “знанствени социјализам”, оријентиран високој производној технологији. Неоправдано, с визитком Чернишевског, у руски социјалистички конвој укрцава се кобни улез технократске визије о подвргавању природе преко екологије, то знамо, човјековој зликовачкој вољи.

Дјела и визије Чернишевског цијенио је и Владимир Иљич (Уљанов) Лењин (1870-1924), један од “најсвестранијих револуционарних вођа цјелокупног међународног пролетеријата”, вођа руске бољшевичке партије у Октобарској револуцији 1917, догађају који је “потресао” свијет. Лењин је, колико бих се сјетио, од књижевности очекивао да бар предосјећа надолазак револуције, да бар буде “буревјесник”, ако се већ и сама није активно укључила у револуционарна врења. Што се, пак, тиче Чернишевског, остала су два Лењинова важнија записа. У првome, неоптерећен баластом стручно-књижевне терминологије, Лењин духовито и луцидно каже: “Роман **Шта да се ради** – врло је важна глава у снажној проповиједи Чернишевског.”

Други Лењинов извод односи се на питање материјализма у Чернишевског, а по ефекту је двосмислен, унеколико и софистичан. “Чернишевски је, истиче, један одиста велики руски писац који је успио да од педесетих година све до 88. године (мисли се 19. стољећа), остане на нивоу монолитног, филозофског материјализма и да одбаци жалосне којештарије неокантоваца, позитивиста, махиста и осталих сметењака! Али Чернишевски није успио, точније: није могао због заосталости руског живота да се уздигне до дијалектичког материјализма Маркса и Енгелса.” (Лењин, Собр. соч. т. XIII, стр. 295.)

Од особитог су интереса за наш предмет гледишта руско-француског персоналистичког мислиоца Николаја Александровича Берђајева (1874-1948). По поријеклу племић, по образовању официр, он је критичком оштрином својих друштвених гледишта трпио прогоњеничку судбину бијеле вроне још у годинама царизма што бијаше на своме жалосном

заласку. Ни од нових бољшевичких господара није био добро прихваћен, да би се због слободе мисаоне акције склонио у доживотну француску, париску емиграцију, што су у оно доба учинили и многи други виђени Руси, с различитим мотивима. Берђајев је изворни мислилац мистично-есхатолошког извора и одређења. Човјекова стрепња по Берђајеву константа је егзистенције јер су смрт и заборав појединаца у коријену живота и самог његова појма.

Враћање вјери и оном кршћанском свијету који је био уточиште сабраности, законитости и морала Берђајев сматра императивом што произлази из разорне моћи рационализма модерне цивилизације исказивог у култури механике и техноманије тих замјеница за живот у егзистенцијалној истини.

У књизи **Руска идеја** устврђује да су руска земља и њен народ већ својом географском постављеношћу, на источним границама Европе, на крају једног и почетку другог свијета, предодређени за својеврсну месијанску, есхатолошку жртвену мисију, у служби цјелине. Религиозно-филозофска тема узнемиравала је велику руску књижевност од њених почетака. Тема о смислу, о спасењу човјека, народа и цијелог човјечанства преовладала је над темом о специфичном стваралаштву културе. Спасењски заокупљени руски књижевници започињу своју јавну дјелатност у завјереничким антицаристичким групама и кружоцима

Дјелатност Чернишевског и њезине карактеристике Берђајев доводи у уску везу са цјелином културних гигања у Русији 60-их година 19. стољећа. Интелигенција претходних година била је претежно племићка, сада долазе припадници различитих сталежа, “разрочници”. Велику улогу ће имати интелегенти из духовних редова. Два најжешћа опозиционара времена, Чернишевски и Доброљубов синови су свећеника, одгајани у богословији. Код Чернишевског, централне фигуре генерације, истиче Берђајев, инспиративан је његов морални карактер. Доличним моралним квалитетима он није био само један од најбољих руских људи, већ и човјек близак светости. Кад су га жандарми возили у Сибир на робију, говорили су: нама је било речено да водимо преступника, а ми водимо свеца. Судски предмет Чернишевског, наставља Берђајев, био је од најодвратнијих фалсификата који је извршила руска царистичка власт. Био је осуђен на 19 година, а жестоку неправедну казну поднио је херојски, с кршћанском смиреношћу, иако је зазирао од цркве. Говорио је: ја се борим за слободу, али нећу слободу за себе да не би помислили да се борим из користољубивих разлога. Ништа није желио за себе, он је сав био жртва. Љубав Чернишевског према жени од које је био растављен, једна је од најчудеснијих манифестација љубави између мушкарца и жене. Његова писма жени с

робије готово одају мистични карактер међусобне везе. На крају приказа Чернишевског, кршћански персоналист Берђајев, устврђује парадокс у овоме: најбољи руски револуционари прихваћају у своме дјеловању прогоне, оскудицу, затвор, робију, смрт – а да притом, немају наду у онострани живот, док се с друге стране, црквени вјерници итекако интересирају за дневне, сасвим профане благодати и угоде, а у такву ставу за вјерницима не заостаје знатно нити сама црква.

IV

Заокруживање теме и закључак

Мој напис о Чернишевском и његову роману испао је дужи него што сам очекивао. То се догодило нехотице, а објасни бих могуће разлоге: Цијело вријеме рада на Чернишевском помало сам се осјећао као Крист над умрлим Лазаром. **Нешто велико**, које је било кроз дуго раздобље моћан млаз живота, и плијенило кроз дуго раздобље, пажњу јавности, нестало је као да га није ни било. Опширним препричавањима околности и својстава писца и текста, желио сам их пробудити на нов начин у нади да имају што добро рећи и савременицима, посебно онима женскога пола. То све што сам управо рекао стало би сабијено под ударно склопљен наслов: Чернишевски наш савременик.

Тако се, уједно, могло догодити да сам слиједећи једну перспективу теме прилично занемарио оне друге, за неке сврхе можда и важније перспективе. Недостатак темељног књижевно-повијесног ситуирања теме, додуше, надокнадио сам зналачким увидом А. Флакера, на почетку овог чланка. Остала су, ипак, недодирнута многа друга важна питања, посебно питање рецепције и утјецаја Чернишевског у јужнославенским књижевностима 70-их година 19. стољећа. Интересантан је и проблем градње ликова у роману који се претежно збива по рецептури реалистичке књижевне школе: аутор сједињује карактерне црте више бића из своје ближе или даље средине те их преобликоване додјељује појединим ликовима романа. Нисам, надаље укључивао питања утјецаја западних аутора на Чернишевског, а нити његов утисак на поједине западне, социјалистичке мислиоце (К. Маркс). Социолошки, књижевно и књижевно-социолошки било би, надаље интересантно пропитивати питање: стјецајем којих повијесних околности се догађа да “женска екипа” романа **Шта да се ради?** остаје мало присутна у процесу развоја руског социјалистичког покрета, док су **нови људи**, управо нови мушкарци Чернишевског од долазећих бораца револуције, јунаци који се обоготворују и опонашају. То, речено, а и многа

друга питања, на примјер инвентивност фабулаторне конструкције морају за ову прилику остати по страни.

Сада, сасвим при крају излагања вршим инверзију истраживачког циља овог огледа. Од примјерка реалистичког романа руске књижевности 60-их година 19. стољећа роман **Шта да се ради** постављам за постамент генотипа романа о новом човјеку, новој жени па описујем његове карактеристике као типолошке модусе једне нове врсте романа који траје за дуго, дуго, а који је можда, и постојао одавна, прерушен у приликама примјерене повијесне своје кринке.

Као прво очекивано својство **романа о новом човјеку/жени** навео бих, да је сцена његових догађања национално – наднационална, то јест интернационална, у задњем потезу, без баријера, универзална. Сасвим спекулативно, могло би се рећи да се ово својство, у пракси романеског испуњења, остварује на најразличитије начине свих жанровских поетолошких поступака (тема, композиција, ликови, радња.....) У прегледаном роману Чернишевског, на примјер, сусрећемо као дјелујућа раније спомињана бића странаца; затим присутно је обиље биљешки, о страним реформаторима дотрајалог друштвеног сустава у њиховим земљама као и о успјесима на путу остваривања новог свијета... путује се у стране земље и доносе вијести отамо, и много тога другог. Укратко, мањинци у својим земљама и државама **нови људи** повезују се у интернационална братимства-сестринства, са живом свијешћу која их повезује да су баш они својеврстан изабрани народ чије је задужење да уклоне тиранију патње на земљи, над људима и над свијетом.

Друга је хипотетичка карактеристика **романа о новом човјеку/жени** да је композиран у двојној, двојственој, двочлавној, двоспратној архитектоници. На роману **Шта да се ради**, као генотипском предлошку може се оваква двојствена изведба супонираног модела пратити готово у најмање појединости. Већ смо сусретали такву “вишесвјетовну” карактеристику романа: Вера Павловна и ликови из њеног круга: ликови револуционара – завјереника опет сегментирани на мање групе; традиционални и преображени слој руског грађанског друштва, домаћи и страни хоризонти покрета за нови свијет; такођер, мјешавина типова приповиједања и типова приповједача. Мијења се рашчлањење и сам регистар нарације: активистички, проповједнички, сјетни, дитирампски и слично. А опет, да не буде забуне, треба рећи, да рашчлањени свјетови романа комуницирају један с другим, и утјечу један на други. То је Чернишевски. Повезати све са свиме, његов је начин. Убиједити, а не побиједити. Кад људи спознају добро, они ће га из урођеног егоизма пригрлити као **своје добро**. И пропалице постају нови људи само ако то желе. Пут нових људи нема краја већ је од вијека до вијека.

Сложена алегоријска (двоговорна, двозначењска, увијена) нарација у чијем се средишту налази лик самог аутора, могла би бити још једна специфичност причања о новим људима. На такву структурну димензију алудира се на више мјеста у тексту, а изричито у врло кратком заглављу романа: **Промјена декорација**. Пред “оштроумним читатељем”, повременим маркером критичког исказа актуалног малограђанског укуса, открива се блиска повезаност приповједача с аутором или управо самим Чернишевским. Загонетна “Дама у црнини” тога поглавља, носећи кликтави лик оцртане оргијастичке бајке ноћног сањкања, нитко је други него ауторова жена која у жудњи чека њега који неће доћи јер је заточен у тамници. Већ слутимо: роман својом агрегацијом футуристичка феминистичка поетска утопија, тајно је удешен на биографски кључ. Роман о новим људима не може избјећи биографску ауру.

Ликови нових људи желе радикално измијенити постојеће стање свијета тако да његовим остацима створе онај свијет из снова за који скептици кажу да га дефинитивно нема, а који ипак волшебно покреће свако осјетљиво мушко, а поготово женско срце. **Снови, сањарење и будно сањарење** – стања су у којима се ликовима нових људи открива њихова **мисија у свијету** као и облици онаквог новог живота без остварења којих ни њихов садашњи живот не би имао много смисла. У текстовно задњем, **четвртом сну**, открива се, дакле, Вери Павловној суштина свих ових питања. Јунакиња доживљава колективну идентификацију с цјелином женскога рода па из тога осјећаја, уз помоћ својих старијих сестара, бића митолошких и повијесних имена, врши реинтерпретацију прошлости човјечанства од самих почетака цивилизације. Људи-животиње почели су се хумано трансформирати у оном часу кад је мушкарац почео примјећивати љепоту жене. Али физички снажнији мушкарац путем је силе присвојио и подложио себи жену чију је опојну љепоту почео цијенити. Редају се у ретроспективи ликови славних, некад и злокобних жена, од божице Афродите до саме Вере Павловне, која је на челу основаних Радионица позвана да буде нова Краљица женског рода. Нови свијет који се ствара по инспирацији женскога генија, диван је, изван свега до сада познатог.

Оно ново свијета замишља се као свеколико помирење екстрема ширењем еротског начела “страственог привлачења” у све поре битка. Народ је масовно напустио загушљиву досаду вреве и геометријску духовну пустош великих градова те се населио у пространствима и ширинама велике земље, гдје нема гужве и посвуда се слободно дише. Пејсажи су равничарски, лирски бескрајни, као у нашој Славонији, јер се са сваке тачке, у очном плану, види руб козмичке слике, трепераво дно

неба, гдјегдје засјењено тамнином планинског масива. Велики, међусобно повезани људски колективи живе од свога рада у раскошним здањима слободно, безбрижно јер је људска солидарност и сестрински однос база сваког поступања и морала. Остварен је сан свих снова, заснована је нова Аркадија и задобивен је нов Рај у којем нема Змије злогног непослуха а јест Смија жара љубави и сексања. Испунила се утопија у своме другопојму не као мјесто којег немамо већ као добро мјесто свијета.

Оно битно ново свијета дозријевање је мушкарца, његов пристанак да жену заувјек и апсолутно прихвати као биће слободно и себи у свему равноправно, као управо мистичну другост себе сама. Сада је може, као и она њега, посједовати потпуно у њеној раскрвљености, подложности и преданости. На односном љубавничком мјесту текста намјештени су стихови А. В. Кољцова: Драги мој! загаси своје пољупце: и без њих поред тебе ватра пламти у крви, и без њих поред тебе руменило сажиже лице, и таласају се груди, и сјају се очи као звијезде у ноћи. (501)

Древни Грци, смањене моћи апстракције сматрали су ако постоје богови, морају негдје бити, и смјестили су их на неприступачни Олимп. Нови људи Чернишевског у протесту против тероризма царске управе, против издајства цркве која тај тероризам потпомаже дајући му идејно оправдање – одбацивали су Бога и сваку религиозност. Догодило се онда тако да су сами, неопацице, преузели бреме божанских и божанствених обавеза, то јест скрби о доброту цјелине свијета и створења. (На другом мјесту феномен сам назвао **епифанијом одоздо**).

Кад се, међутим, догоди да Бог умре или одустане од свијета, а нови људи посустану или их баш нема – што је све случај за наше дане – онда је будућност свега што јест предсказиво много, баш много жалосна.

Умјесто закључка

Моје ријечи из заглавља не бих хтио да буду завршетком овога састава о новом човјеку. И њих би подвргнуо концепцији двојствености, темељном, сматрам, начелу људске мисаоности и мишљења. То значи да настављам додатна пропитивања о новом човјеку на другим текстовима било да су они књижевно-естетске или какве друге сврхе. Тако би се наше спознаје о теми обогатиле, о којечему можда допуниле и заоштриле. Апостол Павле из Тарза мислио је да је свијет чудо и да почива на чуду, из чега би слиједило да је чудо сваког трена могуће. Зашто му не бисмо повјеровали у тако радосном визионаренју?

A grayscale photograph of a city skyline. In the foreground, there are several dark, rectangular buildings. One building on the right has a distinctive pyramidal roof. The background is a cloudy sky. A white rectangular box is centered in the image, containing the word "Прилози" in a black, sans-serif font.

Прилози

Стево Косановић

Амерички овојгодишњи избори

Прилози

Свјетска јавност посвећује велику пажњу и интерес за америчким предсједничким изборима. Тим више што се појављују кандидати, први пут у историји, бијела жена и црни мушкарац. Оба кандидата су из исте партије, демократске. Овај ријетки сусрет кандидата може се назвати феноменалним, јер је био, пре годину-две, незамислив. Ко су ови храбри бојовници који су поразили пет претходних кандидата и ушли, рекао бих, у финале предсједничке кандидатуре.

Жена кандидат је Хилари Клинтон, сенатор државе New York и супруга бившег предсједника Клинтона. Мушкарац је Барак Обама, сенатор државе Илиноис, а син црног кенијског студента и бијеле мајке из Тексаса. Оба кандидата су исте професије, правници. Радећи у својој професији, Хилари је заступала снажну корпорацију, а Барак малу производну задругу. Дјетињство и узраст кандидата је различит. То морам поменути јер се у дјетињству плете оно ткиво које у зрелости непогрешиво одсликава вредности и својства особе.

Хилари је провела дјетињство безбрижно и у изобиљу материјалних и културних добара. Њен отац је био успјешни трговац и припадао вишој средњој класи. Таковим се и осјећао и политички се определијелио републиканцима. То је и схватљиво јер се та странка сматра припадницима богатих. Кад је Хилари одрасла, постала је и она активисткиња Републиканаца. Водила је на Универзитету младих републикански клуб. Није тајна ни њено присуство на конвенцији Републиканске партије у доба кандидатуре, највећег конзервативца, Бари Голдватера. Сав тај Хиларин конзерва-

тизам потрајао је до удаје за Клинтона. Тада она прелази у Демократе, али инфичираним генима, осјећа суприорности и склоности компромису. Ово прво је штетно јер се често отежава препознавање реалности, а друго корисно јер често ријеша и оно што је нерјешиво.

Барак је одрастао у неповољнијим приликама. Кад је био стар две године отац га је напустио. Убрзо његова мати удајом одлази у Индонезију и са собом одводи Барака. Кад је Барак достигао школске године мати га враћа својој мајци у Тексас. Тако Обама одраста са бабом до завршетка школовања. Живот црног дјетета и бијеле бабе био је тегобан. Нарочито у Тексасу гдје су се задржале разлике бијелог и црног становништва. Захваљујући великој љубави бабе, што Обама често понавља, издржао је. Због таквог амбијента живљења Обама је стекао склоност критици свега, а највише државне власти. Једном је рекао да би, кад би могао, одузео предсједнику право на вето и тиме га лишио апсолутистичке владавине. Обамин супарник, Хилари, супротног је мишљења. Она власт обожава и кити је ореолом божанства, што ће се упадљиво одразити током најјеццања са Обамом.

Пишем овај текст почетком маја, а већ је прошла недјеља дана кад је већ изабран кандидат Републиканске странке. Он је Џон Макеин, сенатор државе Аризона. највише је познат по свом петогодишњем робовању у Сјеверном Вијетнаму. Он не припада политици крајње деснице и због тога је много критикован од властите партије. Макеин је дугогодишњи сенатор и често је гласао са демократима. Има једну велику ману. Водио би рат до побједи, која се нигдје на хоризонту не наслућује. Штетно је бити гласни присталица рата кад је 70% гласача против њега. Не само због непотребних жртава већ и билионских дугова који се надовезују на трилионско презадужење. Предвиђам да Макеин неће имати ријеч око избора свог замјеника. Ултра конзервативни републиканци су у већини и они ће поставити потпредсједника на конвенцији.

Демократи су још у јеку елиминације свих седам пријављених кандидата. На заказаним трибинама појављују се сви кандидати и излажу сваки своју политику коју ће водити као предсједници државе. Сутрадан се види колико је који кандидат освојио присталица што се мјери количином новчаног прилога добивеног те ноћи. Онај кандидат који је добио најмање прилога отпада. Циник би рекао да је овакав избор куповање предсједника путем лицитације, али није. Јер, кад гласач не шаље прилог он тиме не жели кандидата на изборној листи. Таковом елиминацијом демократи су стигли до тројице преосталих. Они су Барак Обама, Хилари Клинтон и звијезда нашег неба, Денис Кучинић. Морам нешто рећи о овом, међу Србима, најомиљенијем кандидату.

Он се родио у Клевеланду и друга је генерација Хрвата-Славонаца. Он се гласно противио бомбардовању Србије говорећи: "Бомбардовање убија невине за лудорије других!". Срби су се достојно захвалили дајући Кучинићу, два пута узастопце, почасно мјесто и главног говорника традиционалног тродневног пикника, званог Пикник на три ријеке. Кучинић се, као кандидат, дуго задржао, јер су му стизали прилози. Његов политички програм много је радикалнији од других. Најсличнији је социјалдемократима. Прича са да је Кучинићева супруга покретач тих напреднијих гледања. Једном се појавила на телевизији и засвијетлила попут метеора. Не оног који се брзо гаси, већ дуго памти по бистрини приказа нечег новог и бољег.

До половине априла Обама и Хилари прошли су гласање 44 државе. Обама је добио већину у 30 држава а Хилари 14. Велика делегатска разлика, али исти број популације становништва. То је ради тога што су Хиларине државе, као Њујорк и Калифорнија државе велике популације. Према овим досадашњим резултатима, Обама има 133 делегата више него Хилари. Та разлика је навела многе да јавно предлажу Хилари да одустане од трке, јер је математички немогуће стићи Обаму. На те предлоге Хилари још више и гласније тврди да је она најбољи командер ин чиф – врховни командант. Ја би знала одговорити на телефон који би зазвонио у три сата ноћу, преузимање Предсједништва, нема се времена за вјежбе. Ова Хиларина реторика у којој је неки део пренесен из републиканских уста, расрдио је Обаму и одговорио је: "Ваша државничка искуства су понављање грешака", и као примјер је навео Буша. А Хиларин брзи одговор на изненадни ноћни телефонски позив био би онолико погрешан као што је било њено гласања за Бушов ратни буџет, против којег истовремено говори. У овај двобој умијешао се Хиларин муж и подцјењивачки рече: "Ко је тај Обама који прича дјечје бајке и супротставља се Хилари која има велика државничка искуства!" Тај наглашено подцјењивачки говор Клинтон је одржао само два дана након Обаиног бриљантног говора у Чикагу. Клинтонов цинизам није могао поднети његов најближи пријатељ, бивши гувернер Новог Мексика, Н. Ричардсон и сутрадан, послије Клинтонова говора, јавно дао свој супер делегатски глас Бараку Обама.

Овај зачуђујући догађај заинтересирао је политичке кругове, који су хвалили Ричардсонову храброст. Тим више што је Клинтон у првом свом термину именовао Ричардсона за амбасадора УН-а, а у другом термину Ричардсон је постао секретар за енергетику. Два дана касније Обама прилази чувени пензионисани конгресмен Ли Хамилтон. То одређење знатно подиже надмоћност у скорим делегатским изборима. Недељу дана касније јавља се бивши предсједник Картер и даје свој глас Обама.

Сва ова помоћ Обама даје му популистичке димензије и многи га сматрају већ изабраним предсједничким кандидатом. Али, ненадано доби Обама тешку рану од најближег пријатеља, како је Обама често називао свог пастора др. Церемаја Врајта. Овај свештеник неке протестантске деноминације служио је у Јужном Чикагу 35 година и приликом пензионисања одржао опроштајни говор. Почео је хвалећи Обаму и његов тежак дјечји живот без оца а ударне речи су биле: “Америка је злочеста земља, 9-11 су посљедице њеног злочина почињеног по свијету. Ови бројеви односе се на рушења Привредне зграде у Њујорку и Министарства војске у Вашингтону, путем отетих авиона.” Обама се оградио од тог злочестог говора наводећи да то није онај свештеник којег он познаје. Послије два дана Обама се одрекао Врајта, али су ипак кружила питања: “Како се Обама могао дружити с таквим човјеком?” А Хилари је понављала: “Ја никада не бих ушла у цркву гдје опслужују свештеници попут Врајта.” Након две недеље критика се утиша, јер се испитивањем показало да се Врајт, у многим говорима по Америци, нигдје није неповољно изразио. Још пронађоше да је он служио добровољно у морнарици шест година током Другог свјетског рата.

Приближавају се избори у Индијани и Јужној Каролини. Сви се интересују хоће ли Врајтов говор покварити Обамин престиж у те две државе. Прије говора истраживања су показала Обамину предност у обе државе. У Индијани је водио 15%, а у Јужној Каролини за пуних 25%. Први дан послвије говора, Обамино водство опада, у Индијани 5%, а у Јужној Каролини 3%. Пад се наставља све до дана гласања, кад Хилари сустиже Обаму, али у Каролини је још заостала за 15%. А то су и избори показали. Овим изборима Обама је подигао разлику у броју делегата над Хилари. Са 133 делегата попео се на 159. Та разлика у добивеним делегатима убиједила је сваког гласача да је трка завршена, осим Хилари.

Хиларина бесмислена упорност, што наноси штету Демократској странци, расрдила је бившег предсједничког кандидата и дугогодишњег сенатора из Јужне Дакоте, Џорџа Макговерна и одузео Хилари свој делегатски глас. Позвао је и Хилариног супруга и замоли да утјече да се прекине бесмисленост. Сенаторка из Сан Франциска, Фрнстајн, напустила је Хиларин изборни штаб и повукла свој делегатски глас.

Шта је то шта Хилари види, а нико други не, своју побједу? Из очаја, након поразних избора, Хилари први пут, индиректно помену расно питање. Наиме, Хилари тврди, путем испитивања, да би она побиједила Макејна за више од 10%, а Обама само за 2 или 3%. Истовремено се појавише три новинара са CNN-а, који започеше дискусију о истој теми. Сва тројица се сложише да би Обама, као кандидат, губио по једног демократу од десет, што је укупно 10%. Ипак, и под тим околностима

Обама би могао добити. Али, новинари се сагласише, шта ће онај отпадник радити, бити пасиван или дати свој глас Републиканској странци. То је непознаница која прати Обамину кандидатуру, закључише новинари.

Политичка кампања, нарочито ако је дуга као ова, замара физички и психички. И тад се често догађају лапсуси, али ружне ријечи. Тако је Обамина супруга Мишела рекла да она сада осјећа по први пут Америку својом домовином. А ове недјеље Хилари запрепасти читаву Америку рекавши: “Ја идем до краја процедуре у кампањи”, и наведе примјер погибије Роберта Кенедија, која је продужила процедуру. Већи део јавности није схватио ово као лапсус већ њену наду на коју рачуна. Тим више што се већ дуго причају те могућности.

Процедура се приближава крају. Остала је још Аљаска и Порторико. Укупан број делегата у обе државе је 65. Обама недостаје 33 делегата да би достигао 2050, а Хилари више од 120. Очекује се да ће Обама, ако сам не достигне број, надокнадити супер делегати. И сад при крају, Хилари води живу кампању, а Обама је у кампањи против Макеинија. Код Хилари се примјећује китњаста хвалисаност Обама. Заборавила је она пређашња вређања. Али, то је политика коју многи, и с правом, називају прљавом.

Осване 23. јуни, задњи дан борбе Хилари и Обама за предсједничку кандидатуру. Обама недостаје 20 гласова, а Хилари више од стотине. Већ у раним сатима Обама су почели стизати супер-делегатски гласови, тако је до 10 сати Обама достигао побјеђујући број. Обама се тог дана налазио у Минеаполису, држава Минесота, у кампањи против републиканског кандидата, Макеинија. Пред ноћ Обама се захвалио гласачима, наглашавајући да је његова побједа истовремено и америчка, јер је то доказ да су амерички гласови превазишли расне разлике. Обама је бираним ријечима говорио и о Хилари, истичући њену упорност у борби за своје идеје. Нарочито је похвалио Хиларин допринос у ангажовању многих жена у политици.

Касно ноћу јавила се и Хилари из Њујорка. Њене прве ријечи биле су њен рекордни број гласова у примарним изборима. Нагласила је да никада до сада нико није добио 18 милиона, што је истина. То је више пута поновила као да жели да се то не заборави. Њена завршна реченица је била: “Вечерас нећу донети одлуку што ћу даље радити.” Та реченица устрашила је многе јер су се бојали да Хилари не крене у хајдуке и разбије јединство партије. Због тога су сутрадан посјетили Хилари и савјетовали је да се што прије састане са Обамом. Она је то учинила и одржан је састанак без присуства јавности. Читав мјесец дана Хилари се није појављивала у јавности, као да је хтјела одмор. Напокон, појавила се заједно са Обамом у Њу Хемшаре на прикупљању новца за кампању. Хилари је прва приложила 2.300 долара колико је дозвољено. Исту суму

донесла је од свог супруга. Том приликом дознало се да ће се из тог кампањског фонда исплатити Хиларин дуг од 22 милиона долара. Њу Хемшаре изабрали су јер су обоје подијелили једнак број делегата.

Прије него што напишем о предсједничким кандидатима морам читаоцу објаснити разлику примарних избора и предсједничких. Свака држава има број електориал гласова према броју становништва. Онај кандидат који добије већину у дотичној држави, добива све електориал гласове те државе. Укупан број електориал гласова има 533. Побједник мора добити 270 електориал гласова.

Quo vadis Америко? Америка није данас она Америка какову смо дуго познавали, гигант индустријски, привредни и новчани. Данас се тај гигант сагнуо врло ниско под притиском трилионског дуга, чији камати се рачунају милијардама. Поред тога, рат у Ираку односи животе и огромне трошкове. Привредна производња опада тако да се у задњих шест мјесеци изгубило пола милиона радних мјеста. Американци су пожуривали економском глобализацијом надајући се да ће њихове фабрике које су полуроботоване, снабдјевати свјетска тржишта. Догодило се супротно. Данас је америчко тржиште засићено робом стране производње. Од прецизних инструмената, компјутера, аутомобила па све до тешке машинерије. Разлог је једноставан, афро-азијске земље имају десетороструко јефтинују радну снагу.

Предсједнички кандидати су различитог профила. Најпре, они су генерацијске разлике, јер је Обама 25 година млађи од Макеинија. Џон Макеин је рођен у војној бази Панама канал, гдје му је отац био адмирал. Учествовао је у вијетнамском рату и био оборен приликом бомбардовања Сјеверног Вијетнама. Провео је пет година у заробљеништву. По повратку и оздрављењу постао је конгресмен у Аризони. Послије неколико година добива положај сенатора такођер у Аризони. Припада умјереним републиканцима, честим компромисима са демократама. Велика му је мана што би водио рату у Ираку све до побједи, а да се та побједи не може дефинисати.

Барак Обама је сушта противност. Он је противник рата и вољан преговарати са свим сусједима Ирака не постављајући претходне увјете. Обама је омиљен међу образованима, јер га сматрају реформатором. Обама то и обећава и отворено говори да ће промјене бити радикалне. Не само у унутарњој политици већ и вањској. Он је и предодређен за промјене јер је читав живот критички посматрао друштво. До сада сви показатељи говоре да ће Обама побиједити, мада разлике међу кандидатима нису велике. Обама је у предности само 4%, а био је пуних 8%. Многи фактори су још у игри. Најприје избор предсједника, затим јавна сучељавања противника пред јавношћу.

Раде Драгојевић

Генсек у Америци

Прилози

Током септембра 2008. године био сам дио двадесетерочлане групе умјетника и културних радника из цијелог свијета која је добила прилику посјетити пет градова у Сједињеним Америчким Државама – Washington D.C., Philadelphiju, Seattle, Cincinnati и New York. Све у организацији америчке владе. Дакле, била је то јединствена прилика да се сруше бројне предрасуде о САД које нам посредују медији и индустрија забаве. Кренули смо од Washingtona D.C., од главног града Америке на таблицама којих аута стоји *No taxation without representation* или по нашки *Нема опорезивања без представљања*. Прве су се сјеверозападне америчке колоније побуниле против британске круне управо под овим слоганом, протестирајући против тога да буду опорезовани, а да истодобно не буду репрезентирани у британском парламенту. Американци су итекако поносни на тај дио своје повијести, то се види на сваком кораку у 660 хиљада становника великом главном граду. Washingtona D.C. је пун споменика војницима, официрима и војсковођама, цијели град личи на велики војни музеј.

Након неколико дана боравка у Districtu of Columbia аутобусом смо се пребацили до три сата удаљене Philadelphije. Преко државе Delaware стигли смо до државе Maryland и њезиног главног града, иначе првог главног града САД. Наиме, до 1800. године управо је Philadelphia била главни град гдје су устаници и отпочели с отпором. Maryland је држава квекера. И иначе су Сједињене Државе настале као земља слободе за све религиозне групе. С европске тачке гледишта Америка није ништа доли

држава настала насељивањем европских вјерских фанатика. Дакако, истина је управо обрнута. Настала је као земља прибјежиште за све те сјеверноевропске квекере, калвинисте, лутеране, англиканце и остале које је европска вјерска нетолеранција отјерала на пут преко мора. Како год било Benjamin Franklin и остали управо су у Philadelphiji осмислили отпор, написали Декларацију независности и топовима обранили исту. Улица у којој се водила одлучна битка зове се Broad Street, што ће рећи Широка улица, свакако довољно широка за канонаде против црвених мундира. Philadelphija, баш као и сусједни Washington D. C. нема сквера без кипа каквог коњаника заслужног за Револуцију.

Једна од ствари која је била обухваћена програмом била је кратки курс о *fundraising*, односно о томе како новце отети богатим појединцима и корпорацијама и пребацити их на рачуне младих, амбициозних и креативних људи и група. У Америци постоји читава индустрија *fundraising*, скупља се лова не само за културу, већ и за здравство, очување околиша и унапређивање социјалног живота, генерално гледано. Постоје бројне организације специјализиране за тај, назовимо га, *Robin Hood business*, за *business* увјеравања корпоративних шефова да дио зараде одвоје за културне сврхе. Задатак је фондација тог типа увјерити како је управо то у интересу фирме, како тиме подижу углед својој твртки, повећавају њезину видљивост у заједници и – у то их не треба посебно увјеравати, како тако бивају дијелом ослобођени од пореза. Вјеројатно су управо порезне олакшице онај пресудни фактор за доношење одлука у главама *bill gatesova* и сличних. Фондације које се тиме баве узимају одређени постотак од тих трансакција за покривање трошкова и плаћа, а остало се распоређује према расписаном конкурс, добијеним понудама и одлукама управног одбора фонда. У Просвјети се засад мирно живи у симбиози с државом, али сва је прилика да ће и у нас настати промјене према споменутом америчком моделу. Стога би се у нашој организацији у догледно вријеме требале ствари барем почети окретати у смјеру претварања Просвјете у фондацију. У једној фондацији у Seattleu објаснили су нам да имају осмеро стално запослених с добрим примањима, али и да им је зграда у којој раде поклоњена те да буџет додатно пуне комерцијалним радијом који емитура у приземљу зграде. Годишње разним установама, појединцима и пројектима на подручју сјеверозападне Америке успију дистрибуирати новца – не само за културу, него и за околиш и здравство – у висини од отприлике десет милиона долара. Оно што они раде зове се једноставно култивирање богаташа. Ми смо, дакако, двоструко хендикепирани у односу на њих – ем се бавимо културом у потпуно некултивираној земљи, ем се бавимо 'непријатељском', што ће

рећи српском културом у Хрватској. Но, можда је баш то изазов. Дио програма обухваћао је и тзв. *home hospitality*; или посјет једној типичној америчкој фамилији. Мене је допао старији брачни пар који живи у *downtownu*, у небодеру од 17 катова, њихов стан је управо на том највишем кату, и има сса 200 квадратних метара. Иако живе у центру *Seattlea*, послије мировине планирају се повући у кућу у предграђу, а дотад за тај стан мјесечно одвајају ренту у висини од три хиљаде долара. За то још добијају и једном тједно жену која им комплетно очисти стан, имају теписоне на степеништу и невјеројатно лијепо двориште на врху зграде. Горе роштиљају, одмарају се у лежаљкама, кухају каву, сједе, сунчају се, пуца им поглед на заљев испред града, а имају и салу за тјеловјежбу. С друге стране имају дио одвојен за псе, којих, по ријечима неких, у *Seattleu* има више него мале дјецe.

Ја сам Америку и иначе упознао с њезине богатије, ситуираније стране, ушао сам на главна врата, газио по дебелим теписонима *lobbyja* хотела и спавао у собама с *king size* креветима. Мој поглед неријетко је био онај са седмог ката хотела *Marriott* у *Philadelphiji*, хотелу који, како луксузно изгледа, има барем десет звјездица, ако то постоји. Домаћини нам дакако ништа нису скривали, а и како би. Бескућника је можда мало у *Washingtonu D. C.-ju*, пуно их је више у *Philadelphiji*, а највише у *Seattleu*. Видјели смо *филаделфијске сламове*, *скитнице* како спавају у *Pioneer Square* у *Seattleu*, редове *назапслених* и редове испред јавних кухиња.

Идемо даље. Констатација с почетка текста да су се неки митови о Америци срушили стоје. Један од њих је да просјечни Американац о Европи, а поготово о нама, зна мало или нимало. Моје је искуство, да не генерализирам, друкчије. Скоро сви моји суговорници знали су доста о Хрватској, а многи доста и о Србима. Неки међу њима били су прави експерти. Тако ми је један таксиста у *Washington D.C.-ju* испричао читаву сторију о свом туристичком путовању на Балкан у љето 1991. Стигао он тако у Југу, сишао до Дубровника и кад је тамо олако обзнанио да намјерава даље до црногорског Бара, како би трајектом прешао у талијански Бари, умало је ту несмотреност платио главом. *Crazy Croats*, насмијао се на крају. Једна одвјетница у *Philadelphiji* ми је пак причала о свом раду на суду у *Naagu*. Посебно је се дојмио Шешељ. *He is a mean man*, закључила је.

Још једно опажање. Сви моји суговорници – од оних који су за то били плаћени до оних које сам случајно сретао – сви су били врло љубазни и обазриви. Изгледа да намргођеност станује само у тој нашој несретној источној Европи, само овдје царује незадовољство и само у нас људи имају осјећај вјечне закинутости.

Једна од занимљивости коју сам прочитао у *Washington Postu*, јест да се у САД на тржишту радне снаге појављује све више оних који траже било какав посао, појављују се тзв *open job-seekers*. То говори најмање двије ствари. Да је проблем незапослености све дубљи, али и да у Америци влада друкчија радна етика. Наиме, тамошњи људи нису искомплексирани гледе посла. Спремни су, кад то ситуација налаже, прихватити готово па било који. Имам два примјера за то. На аеродрому Dulles у Washington D.C.-ју дочекао нас је возач, Афроамериканац, који нам је у двадесетак минута вожње до хотела испричао да му је вожња за интернационалну агенцију додатни извор прихода и да иначе ради као професор повијести умјетности на оближњој школи. С њим има и друга занимљивост. Та је да је он био једини који је отворено пледирао за McCaina, иако је црнац. *Не разумијеште ви што*, није му се дало додатно објашњавати своје за нас неочекивано политичко опредјељење. Други примјер је водич по Washington D.C.-ју. Ријеч је о пензионираним професору политичких наука који је своју каријеру одрадио на познатим америчким свеучилиштима, да би сада без имало крзмања прихватио посао причања прича из америчке политичке повијести знатижељницима какви смо били ми.

Иначе, програм је био тако састављен да је у први план стављао ону другу, мање познату и слабије експонирану Америку. На примјер у Seattleu смо се упознали с радом групе *Living Voices*, који раде на ономе што ми овдје називамо суочавање с прошлошћу. Главни им је циљ умјетнички проблематизирати тзв. трауматичне фазе америчке повијести. У необичној комбинацији видео-рада и живе глуме говоре, рецимо, о интернацији америчких грађана јапанског поријекла у логоре 1942. године на западној обали Америке. Важна им је, дакако, и тема грађанског покрета за права црнаца из шездесетих година, имају сторију о суфражеткињама, па пројект о потплаћеним мексичким радницима на фармама Texasa и Калифорније. Један се пројект односи на Ellis Island, ту кључну усељеничку точку испред New Yorka. У Philadelphiaји смо се опет упознали с грађанском иницијативом осликавања зидова муралима. У томе учествују и штићеници оближњег казнено-поправног дома. Постигу тиме двије ствари – њихову рехабилитацију и ревитализацију квартова.

Ја у Америци нити сам спавао, нити сам гледао телевизију. Уз то, ослабио сам те сам подерао једне ципеле. Купио сам нове за 40 долара. Иза мене је након тих двадесет и нешто дана остало десетке препјешачених миља по улицама сјеверноамеричких градова.

Пио сам и пиво. Била је то важна активност. Док сам, рецимо, пио Boston lager које кошта 4,30 долара – а према препоруци симпатичне конобарице у једном кафићу на Dupont Circleu, у *Washington Postu* сам

прочитао текст о новој постави “Ромеа и Јулије”. Изводи је Shakespeare Theatre Company из Washingtona. Према програму по којем сам у Америци, допало ме гледање и те представе. Занимљиво је да све улоге играју мушки глумци. Ствар с *all-male-castom* није нова, дакако, неке британске казалишне трупе то су већ одрадиле, али одмах ми је пало напамет да би постава *all female cast* била пуно субверзивнија. И стварно, новине јављају да је представа коју сам гледао добила конкуренцију у новом виђењу Ромеа, овај пута са женске стране. Наиме, једна мања казалишна скупина – Taffeti Punk Theatre Company – поставила је женског Ромеа. У америчким градовима је кренула нова културна сезона. Стално се нешто догађа. Кад смо већ код сталности, можда је најсталнија ствар коју сам видио била пар активиста који упорно од 1981. године демонстрирају пред Бијелом кућом. Consercion Picciotto и њезин партнер William Thomas не престају протестирати против вањске политике САД-а. Испред њиховог шатора уз руб парка Lafayette, низ је постера и протестних слогана, прије свега о посљедицама злоупотребе нуклеарне енергије у војне сврхе, али и у вези с другим проблемима.

Seattle је пак прича за себе. Као што се зна то је онај град гдје је Jimi Hendrix ишао у средњу школу, а нешто касније исту или неку у близини похађали су и два штребера, Bill Gates и Paul Allen, да би касније основали Microsoft. Одавде је кренуо још један локални момак, Kurt Cobain, рокер који се, као што се зна, убио, да би након тога његова етикета Sub Pop зарадила милијуне, дијелом и на рачун трагичног краја лидера Нирване. Seattle је познат, дакако и по Boeingu, Amazonu, Starbucksu (ланац залогајница) и по 200 дана годишње облачног или кишног неба. Иако кажу да им је овај аугуст био најтоплији откад мјере температуре.

У Seattleu сам видио и Лењина, односно његов споменик. Прошао сам само у вожњи уз њега, па нисам успио видјети ради ли се о некој иронији или је пак посриједи само симпатија за воду радничке револуције. Споменик је направљен у класичној манири споменичке пластике која се практицирала прије тзв демократских промјена у овдашњим земљама и сасвим се лијепо уклапа у околни парк. Касније сам сазнао да је неки локални заљубљеник у социјалистички умјетнички израз споменик откупио од Словака након демократских промјена. Изворно је направљен 1988. године, а да не заврши у резалишту, премјештен је на сјеверозапад Америке. О ратничкој смо пластици већ говорили. Томе додајмо да су у Seattleu чест мотив ватрогасци – њих се свуда у Америци, не само у Seattleu, посебно цијени, па им се и заједница одужује и придаје им посебну пажњу, не само након 9/11. Друга тема су Индијанци. Тотема су постављени кроз цијели град, као знак на прве становнике сјеверозапада

Америке. Који дан иза Seattleа доспјели смо и до наше сљедеће дестинације, Cincinnati, Ohio. Држава Ohio нам је прије свега позната по томе што се ту налази војна база Dayton. То је оно мјесто гдје су свјетски политичари затворили ове наше домаће 1995. године све док се нису договорили о прекиду ватре и док нису пристали на потписивање мира на Балкану. Сам Cincinnati, домаћини неријетко зову и Cincinnati, с разлогом – то је дуго био један од највиолентнијих градова у Америци. Врхунац насиља збио се прије неких седам година кад се црначка популација дигла против полицијског насиља. Непосредан повод било је убојство 18 годишњег Афро-Американца приликом рутинске полицијске контроле. Како год било након Washington D.C.-ја, Philadelphije и Seattleа, долазак у Cincinnati доживио сам као својеврсни антиклимакс. Отприлике као кад би неког странца након обиласка Загреба, Опатије и Дубровника, одвео, рецимо у Госпић или неко такво слично мјесто. Међутим, град од којих 350 тисућа становника има богатију културну понуду од Загреба. И овдје је отпочињала јесенска културна схема, па су се само измјењивали фестивали. Има занимљива прича о Cincinnatiју. Наиме, прије америчког грађанског рата, ријека Ohio била је границе између држава које су практицирале робовласништво и оних које су од тога с временом одустале. Стога је ријека Ohio била ријека спаса за многе црнце током прве половине 19. стољећа. Ohio је била држава коју су умногоме насељавали аболиционисти и они су, не слажући се с политиком робовласништва, током неколико десетљећа изградили мрежу сигурних кућа за пребјегле црнце – Underground Railroad – то, дакако, нема никакве везе с метроом или подземном жељезницом. Робовласници су могли а то су и чинили, пријећи и ријеку Ohio и тамо хватати одбјеглу радну снагу, која се третирао као приватно власништво. Међутим, управо је споменута мрежа помогла многим да избјегну повратак на памучна поља. И домогну се слободе у сјеверним државама или Канади.

И за крај једна занимљивост. У Америци сам био у тзв Leadership програму. State Department такве програме за странце проводи већ равно 50 година, од 1958. године. Оно што је занимљиво јест да су међу осталима у тим програмима учествовали и неки од каснијих предсједника држава. Један од оних који су прошли овај својеврсни амерички тренинг је био и Mihail Saakashvili, актуални предсједник Грузије.

Борис Рашета

Тајна Иве Банца

Иву Банца многи разочарано доживљавају као ренегата хрватске левице. Тај је човјек за вријеме рата био узор и узданица. Храбро се и конзеквентно супротстављао режиму Фрање Туђмана. Бранио је људска и мањинска права. Није се бојао јавно говорити. А онда се нешто промијенило...

Сваки његов јавни наступ, након фазе супротстављања Фрањи Туђману, даје данас нову снагу уздасима разочараних (најчешће: бивших) штоватеља. Једном Банац проказује Тита као злотвора и тражи укидање назива свих Титових улица и тргова, у чему га подупире једино крајња десница. Други пут окомљује се на партизански покрет, којег, у његовом идеолошком (комунистичком) исходишту, сматра изворно злочиначким. Овамо напада Путина као оријенталног деспота, тамо се обрушава на српске политичаре у БиХ и њихов ентитет. Једном проглашава Југославију “неприродном творевином”, други пута Босну заговара као природну – мада државе, уопће узев, немају обичај израстати у природи. У појавама с истока чини се, тенденцијски тражи малформације: на Западу лијек. Док чињеницу да Албанци сада имају двије државе на Балкану – с инкубацијском тенденцијом повећања броја – сматра повољном, право на такву “државоплодност” одриче Србима, односно босанским Хрватима.

Точке спорења

Ево неколико таквих изјава.

1) “Не можете бити само антифашист, а да притом не будете и антикомунист”, тврди Банац у крађој полемици с ријечким филозофом Ненадом Мишчевићем. Према његову мишљењу, злочини су неодвојиви од идеологије комунизма, они су њен саставни дио, њен програм и метода ако већ не и крајњи циљ, па је немогуће раздијелити “жито од кукоља”. Не постоји, дакле, оправдање типа – (комунистичка) замисао је била добра, штовише племенита, али су је неки људи покварили злочиначком праксом. Не, комунизам је зло у идеји и зло у реализацији. “Прије свега, као и код фашистичких злочина – али не и код “хрватских”, јер то није идеолошка категорија – не могу се злочини “неких комуниста”, а посебно кад су најизравније почињени “у име своје идеологије”, никако одвојити од комунизма” пише Банац. “Професор Ненад Мишчевић мисли да могу. Ту је и суштина нашег неслагања. Он вели: “Добар дио партизанских злочина, и опћенито злочина што су их починили побједнички покрети отпора, био је мотивиран изравном осветом и фрустрацијом, а не идеолошким неслагањем. Истина је да су их оправдавали идеологијом, али је то већином било накнадно прешминкавање и измотавање. Професор Банац је изврстан повјесничар и то сигурно зна боље од мене.” Захваљујем на комплименту, али, морам признати, тако што доиста не знам. Прво, ако ћемо овако, зашто “добар дио злочина, и опћенито злочина” што су их 1941. починили побједничке усташе, не би био “мотивиран изравном осветом и фрустрацијом, а не идеолошким неслагањем”? Друго, није ми познато да су “побједнички покрети отпора” своје злочине “оправдавали идеологијом, али је то већином било накнадно прешминкавање и измотавање”. Дапаче, “побједнички покрети отпора”, а то ће рећи конкретни режими, попут оног Титовог, стално су крили своје злочине, и то тако суствено да је Милка Планинц ових дана рекла како о Блеибургу и Кочевском Рогу није “ни знала што је било ондје.” На крају смо дошли до темељнег проблема. Професор Мишчевић, наиме, тврди да комунистичка идеологија сама по себи не “позива на убијање”. “Нацисти су”, вели он, “отворено тврдили да ниже расе треба поробити, а скоро па отворено да их треба физички елиминирати. Идеолошка индоктринација била је управо одгој за немилосрдно ликвидирање. Има ли тога у дјелима утемељитеља комунизма? Позивају ли Marx и Engels на физичко ликвидирање капиталиста? Не, и за то нема потребе. Зато што капиталиста власништво чини капиталистом; кад га лишите његове творнице, он престаје бити

капиталист.” Врло занимљиво. Испада да Marx и Engels нису били за “физичко ликвидирање” капиталиста, јер су ликвидацију намјеровали провести (ненасилном?) експропријацијом. Да сам марксист, надам се да бих Marx и Engelsa боље бранио.(...)” “Ако ће професор Мишчевић и даље осуђивати комунистичке злочине” наставља Банац, “а он то очито жели (за оне који тврде да, унаточ марксистичким недостацима, међу бољшевицима ипак има и вриједних људи, Троцки вели: “Доиста, такви ‘пријатељи’ су опаснији од непријатеља”), те се “клањати” демократији и опћем праву гласа, а и то по свему судећи жели, он мора бити и антикомунист. Комунистички се злочини не могу осуђивати без последица за комунистичку идеологију, дакле за комунизам. А ако се оправдавају, не могу се оправдавати с некомунистичких позиција. То још не значи да су комунизам и фашизам близанци. Али ако осуђујете само једну од ових тоталитарних идеологија, увијек на неки начин оправдавате другу. Оне данас у постмодерном времену и живе једна од друге. Посебно у Хрватској.”

2) Албанци могу имати двије државе на Балкану, други не, јер је то “свршен чин”, “посебан случај”, и сл. Иви Банцу је још крајем осамдесетих Југославија била “неприродна творевина”. То дакле значи непожељна држава. Неодржива. Ако је била неприродна није ју требало мијењати, него уклонити. Против тога увјерења се не може изрећи разуман приговор, ако је оно морално. Морално је ако је конзеквентно, а конзеквентно је ако иде до краја без обзира на последице. Конзеквентно је ако се исти став примјењује устрајно, и кад нам користи и кад нам штети. Пошто Босна и Херцеговина не даје ништа више аргумената за своју природност него СФРЈ – напротив, Југославија је била састављена од низа нација чији су се односи уз нешто такта могли вјешто комбинирати тако да не доминира само пука мржња или конкуренција, и у том смислу је била пуно природнија, а у Босни је данас стање међуетничких односа пуно горе него у најгорој СФРЈ, јер и највећи оптимисти виде само да се три нације здушно мрзе, онда је логичан, дакле конзеквентан, дакле моралан закључак само један, али није га изнио Банац, него Туђман – ако је СФРЈ неодржива, неодржива је и Босна. Банац, међутим, мисли да је СФРЈ била неодржива а Босна неподерива. Или, његовим ријечима: ИВО БАНАЦ: “Босна и Херцеговина је дефинирана Дејтонским уговором. Ако господин Додик мисли да може мијењати Дејтонски уговор, он зна какав је пут према том рјешењу, а тај пут, у његовом случају, јесте фактички немогућ. Оно што се од Босне и Херцеговине тражи у овом тренутку је више интеграција. Наравно, господин Додик, разни његови сљедбеници и његови пријатељи у Београду,

раде на томе да тих интеграција буде што је могуће мање. Он се понаша изузетно провокативно и рекао бих да је у овом тренутку управо Милорад Додик једна од најопаснијих политичких личности на Балкану. То што он ради, обећава нове сукобе, који могу постати међународни и међудржавни. Упозорење које је недавно добио од високог представника Лајчака довољно говори о томе како, барем један дио међународне заједнице, доживљава понашање господина Додика, премда има и онај други дио који у њему види неког успјешног транзицијског политичара којему није стало до идеологије, него до господарског успјеха који је лишен било каквих идеолошких оптерећења. То говори да је господин Додик изузетно успјешан у својим захватима. Морамо бити врло опрезни када говоримо о његовим ексцесима који су доиста учестали ових задњих мјесеци. Морамо учинити све да оне елементе аутономије, које он још увијек има, скрешемо што је могуће више. Не може се тврдити да је интеграција полиције у Босни и Херцеговини нешто што би било на штету сигурности у тој држави. Мислим да се може тврдити како би права интеграција онемогућила, не само разне гангстерске сукобе у главном граду Босне и Херцеговине, него и сурадњу полиције Републике Српске са злочиначким подземљем и могућност да се из затвора извуку осуђени ратни злочинци. То говори до које мјере је та полиција још увијек континуитет оне политике коју је водио Карацић и коју Додик, на сувремен начин, одржава у животу.”

3) Док у другим државама треба подржавати више интеграција, Србији то не треба. Тамо само треба бити стрпљив па се могу открити нове клице распада, но та дезинтеграција није нешто над чим би се требало забрињавати. Ако поједини политичари дјелују на разбијању Србије, па и попут Hashima Thachija, којему је мјесто премијера први законит посао у животу, онда су они очито борци за еманципацију малих нација. Али ако се нетко супротставља политици Хариса Силајџића, босанској варијанти предратних српских хегемониста, онда је тај – попут Додика – “провока-тор”. Ево како Банац види будућност Србије. “Иво Банац: Али ако је већ ријеч о распаду Србије, наравно да има још дијелова Србије који би у неким још непредвиђеним околностима могли постати предмет неких нама још непознатих диоба.” Односно: “Хајдемо бити врло конкретни па поставити питање – постоје ли могућности да Војводина постане независна. Одговор на то питање ја не могу дати. То ће овисити о томе како се ситуација у Србији буде развијала. Ако Србија буде имала снаге да задовољи све посебне интересе који постоје у њој, онда ће, вјеројатно, Војводина остати унутар граница Србије. Ако то не буде случај, онда ће највјеројатније, иако не можемо бити сигурни, ситуација бити друкчија.”

Будући да је демократ, Банац додаје: “Политичке околности увјетују процесе који воде одрживости или неодрживости појединих земаља. Ако су грађани задовољни, онда вјеројатно неће бити потреба за преиначењима граница. Ако нису задовољни, онда то вјеројатно иде у том правцу.”

Домовински обрат

Ето, дакле, фрагмената за портрет Иве Банца. Они стварају слику иза које се крије једна велика тајна. Каква? У својој основи, тривијална. Иво Банац говори отворено, не лаже, једва понекад тактизира. Тајна дакле није у Иви Банцу, тајна је у изокренутој перспективи хрватске јавности која је годинама градила слику десничара као безубих горштака, који у лијевој руци носе Thompson или збројевку, у другој нож а у глави имају више очију но зуба. Али, на сву срећу, то није једино – ако можда, уз мало злобе можемо рећи да јест право – лице наше деснице. Њено друго лице је лице Иве Банца. То је његова тајна. Иво Банац је, наиме десничар и националиста – али у томе нема ништа лоше, осим ако га се не види као “магупа у нашим редовима”. Не, он то није, и тада проблема – нема. Поврх тога, Иво Банац се за своје идеје бори демократски, политички, вербално, идејно, уљудно. Правим погледом на Банца не уочавамо губитак на левици, него добитак на десници. Хрватска политичка сцена минулих је 17 година, наиме, претрпјела стравичну штету – а онда дакако и цијела држава – зато што је Хрватска имала камењарску, клептократску, митоманску, лумпенпролетерску и националсоцијалистичку шовинистичку десницу. Модерних, уљуђених, европејских десничара, конзервативаца, демокршћана, либерала, заговорника *laissez faire*-а, крупног капитала, и сл, једва да је било – али, како је лимес хрватских лијево десних подјела био постављен на Дрини, лијево је било све што не виче “Србе на врбе”, па је тако и несретни Иво Банац смјештен на хрватску левницу с једнако толико права као Понтије Пилат у Симбол вјере. Банац, напротив, спада у модерну конзервативну десну сцену – он је образован, непоткупљив, истински увјерен у вриједност људских права, храбар. Као такав, могао би рачунати на највише позиције у овој држави, када би за то скупио довољно гласова с деснице и с десног центра. А ако је Банац десничар, нема мјеста разочарењу његовим антикомунистичким идејама или односом према Србима, који свакако није од јучер. У његовој предратној књизи Национално питање у Југославији јасно је видљиво да, према Банцу, у старој Југославији није постојао ни један једини српски политичар са људским ликом: Срби су у политику гурали углавном Quasimoda,

чудовишта, монструме, великодржавним вирусом заражене псеудодемократе, криптошовинисте... у тој инвентури ни Светозар Прибићевић није добро прошао, па је замисливо како су онда прошли сви други. Ту можда долазимо до изворишта Банчеве идеје, а то је замисао о “природној” бази државе. Природна база државе је етничка, односно крвна заједница, но код Банца партиципирају у њој, у Хрватској, под истим увјетима сви а код других наших десничара, нема те идеје ни у ружном сну, и то је та, драматична разлика између Њега и Њих. Уз Стипу Месића и Јосипа Манолића, Банац спада у скупину која је минулих година подржавала повезивање Хрвата, Бошњака, Албанаца, и свих других, у јединствену фронту борбе против Слободана Милошевића, но ти су политичари задржали исте идеје и сада, када српски аутократ више није међу живима. Према Србима с оне стране Уне наступа се непрестано с фигом у цепу. Иако су им уста пуна демократије, нитко од ових људи неће рећи како је то референдум за осамостаљење БиХ могао имати демократску легитимацију, ако су за самосталност гласала само два од три народа, уз очито вољу да се трећи народ посве миноризира. Није ли и Слободан Милошевић предлагао одлучивање по моделу један човјек, један глас, што је фундаментално демократско правило, али му у томе Хрватска и Словенија нису хтјеле дати за право? Како то да су Срби избачени из хрватског устава, прије рата, и од равноправног ентитета постали мањина? Што је ту демократски – осим, ако демократски није, *ipso facto*, сваки потез који иде на штету Срба, а из ових ставова није тешко видјети такву логику, само прикривену “демократском” реториком. То је фразеологија која се у минулим стољећима обухватала фразом “да се Власи не досјете”. Аплаузи одвајању Косова, критике одвајању Осетије и Абхазије, наклоност централизираној Босни и размрданој Србији (никад, дакако, јавно изречена) показују међутим да је хрватска десница – дезоријентирана. Јер, Србија вјеројатно више никада неће бити геополитички непријатељ Хрватске и антисрпски сентименти немају смислену политичку функцију. Србија, похарана “бијелом кугом”, након низа неуспјешних и промашених војни, више нема ни снаге ни потребе ни жеље ни воље за продором на запад. Она нема ни људи за то – како војске, тако ни становништва које би негдје насељавала. Србија, као и Хрватска, изумире и експанзионистички ратови нису и неће бити на дневном реду, напротив. Нитко озбиљан пак више нема намјеру обнављати ни комунизам ни Југославију. Но, у том се смислу показује чита Банчева мана: он не дјелује као повјесничар, него као судија који суди повијести и њеним застрањењима. Банац изриче аподиктичке ставове, шамара повијесне процесе лијево и десно, осуђује умјесто да их проучава и описује. Таква острашћеност не може служити

као аргумент за хладну непристрaност. Банац је сувише политичар да би био хисторик – коначно, кад су Мао Це Тунга питали што мисли о Француској револуцији, он је рекао – не знам, премало је времена прошло... Иви Банцу добро би дошло зрно такве методолошке скепсе. Банац олако изриче судове који звуче опћеприхватљиво јер су светачки, али – тко може живјети уз то? Ако му је усташки покрет злочиначки, и ако му је комунистички покрет злочиначки, камо се човјек могао опредијелити у Другом свјетском рату? Рећи – нећу у усташе, нећу у партизане, одох ја у ЛС или ХХО, код Иве Банца? Хвалевриједно, али није се могло, није било Банца ни ЛС-а ни ХХО-а. А куд тада? У Лондон, с приватном флотом? То су могли само ријетки, попут његових предака. Куда је могао отићи човјек из Дицма или Триља, Срба или Вргинмоста, него у усташе, четнике или партизане? У Дом Лордова? Тито је злочинац јер је починио злочине према квислинзима, укинемо му улицу, каже Банац. ОК, може, но хоћемо ли бити конзеквентни укинемо је и Труману и Churchillу, спржили су Њемачку и Јапан. То је по размјерима био десетке или стотине пута већи злочин од Титовог. Такођер, није било суда, није било демократског гласовања о спаљивању Дресдена, Хамбурга или Hiroshime и Нагасакија. Хрватску војску, четнике, љотићевце и белогардејце изручила су та господа Титу на Bleiburg. Па нису ли онда сукривци? Осудимо, логиком “познат ћете их по дјелима”, комунисте, али што тада учинити с Црквом иза које стоји инквизиција, педофилија, пронацизам Пиа XII. Како та дјела одвојити од чисте идеје Исусове? Ни у једном повијесном раздобљу цијело биће Цркве није било имуно од застрањивања ове или оне врсте: тамо судјеловање у прогонима кривовјерника или других раса, овамо истребљења херетика, спаљивање знанственика, данас тисуће, или више, случајева педофилије, забране женидбе свећеницима...Српски критичари Банцу ће приговорити друге нелогичности. Албанцима, примјерице, није било добро у Србији, и то им даје право да се одцијепе. Како то да се постотак Албанаца, кад им није било добро – а у неким раздобљима њима са Србијом стварно није било добро – на Косову са 55 посто попео на 97 посто, уз “геноцидне” Србе? Срби раде геноцид тако да је њих све мање а других све више. Како то да су Срби у Босни десетљећима нестајали, а били су хегемонистички народ? Како то да се сви имају право одцијепити од Срба ако им није добро, а Срби немају ни од кога? Како то да се рођење демократије и неовисности у Црној Гори (гле: Срби над њима нису вршили геноцид а они се ипак имају право одцијепити, макар и са 15 гласова више) прославља пјесмом на Цетињу: Дошло вријеме мила мати, да кренемо Србе клати... Како то да су Срби увијек ритуалне жртве рођења демократије, и у том их се ритуалу, ето, увијек треба баш приклати, као

јањад некоћ у поганским обичајима? Хрватска се држава нашла у ћорсокаку. Творница новца звана телекомуникације, продана је Нијемцима, сав медијски погон Нијемцима и Аустријанцима. Нафтна индустрија ових дана иде на добош. Уз дуг од 35 милијарди еура, ускоро ће бити продана и Електропривреда. Више ништа није хрватско, највећи дио привреде постаје прирепак мултинационалних компанија, нација демографски изумире, а Иво Банац и остатак уљуђене деснице води незавршене и бесмислене ратове са галеријом противника од Николе Пашића до Слободана Милошевића, међу којима су сви мртви да мртвији не могу бити и вјеројатно се са онога свијета смију племенитом интелектуалном напору који наш витез подузима у напору да им пробије глогов колац.

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ СРПСКОГ КУЛТУРНОГ ДРУШТВА “ПРОСВЈЕТА” ЗА ПЕРИОД 2004 - 2008. ГОДИНЕ

Драги скупштинари!

У периоду 2004-2008. године Српско културно друштво “Просвјета” радило је успјешно, у битно непромијењеним друштвеним и политичким околностима.

Иако су свима вама стално пред очима и у мислима, дозволите да и овдје још једном подсјетим на тај низ црних чињевица, јер је он за наш рад конститутиван. Напомињем да су све околности овдје сажете и сведене на основне категорије;

- након реинтеграције и тужног повратка досегли смо трећину предратног броја становника, у просјеку додатно расутију, старију и необразованију.
- имовина је што уништена, што изгубљена у правним поратним операцијама (куће, станови, алати, ловачко наоружање, кафане и угостиољски објекти у власништву наших људи, власништво над земљом и шумама...),
- у процесима и рату 90-их додатно је поколебан морал наше средње генерације, нарочито у градовима, што болно осјећамо при покушајима да покренемо додатну наставу из националне групе предмета,
- наши људи су избачени из државних служби и врло се тешко у њу враћају, а живе у крајевима у којима другог типа запослења једва да има,
- нема нас у процесу приватизације, ни оних који су све вријеме живјели овдје, та је игра била и остала под вишеструком друштвеном и политичком контролом,

- српски садржаји у сфери образовања и културе, резултат барем 150-годишњег развоја међусобних односа Хрвата и Срба, радикално су избрисани,
- прекинуте су и отежане везе са материјално осиромашеном матичном државом и културом, која преживљава своја болна унутрашња превирања,
- и гле на крају сарказма, који нас може мало и насмијати; покварени су тешко међунационални-међуљудски односи, тако важни Србима који живе међу Хрватима!

Наравно, суодговорност српских политичких фактора оног времена за овакав ток догађаја је велика, овдје се тиме не бавимо, тек скицирамо неспорне резултате. И све се то догађа у систему који по развијеној мрежи привилегија за побједничку војску (куће, станови, земља, пензије и остала давања, акције, управо обрнут списак од оног “нашег”) личи на некакав турски феудализам нашег времена.

Рекох, дакле, да је рад Друштва био успјешан. Развијао се на темељима постављеним и учвршћеним у претходних 10-ак година. Лако нам је у оваквом збирном приказу побројати обједињене циљеве и методе;

- **ослобађање од страха.** Болна тема о којој нерадо говоримо, а у томе заправо лежи највећа заслуга наших пододбора. Овај резултат они постижу већ трудом најхрабријих својих пионира, дијелом чак и неовисно о томе како тече њихов редовни рад. (Главни проблем у њиховом дјеловању настане у сљедећем кораку ако се радом пододбора не обухвати барем један дио интелигенције способне да реализује сложеније послове.) Ми у овом тренутку имамо разлога бити задовољни са нешто преко 2000 редовних чланова и 50 пододбора. Те су бројке у сталном лаганом порасту,
- **окупљање стваралаца.** Започело је радом издавачке и информативне дјелатности. У нашим су издањима, књигама и периодици објављени текстови свих наших истакнутих књижевника, хисторичара, политолога, а неким смо и значајно припомогли у афирмацији. Ријеч је о неколико стотина људи и данас мирно смијемо констатовати како је овај задатак углавном извршен, уз напомену како се то ипак углавном односи на људе од пера, а мање на неке друге важне струке и гране науке и умјетности. Наша је оријентација за будућност стварање властитог научно-истраживачког погона,
- **рад са школском дјецом и младима.** Није ријеч тек о уобичајеној проsvјетитељској намени нама сродних институција. Све напријед споменуте околности и силе обрушиле су се на могућност и вјероватноћу очувања српског националног идентитета наше дјеце и омладине. Ми се

додуше можемо тјешити у невољи мишљу како ће они млади људи који своје име и вјеру очувају у данашњем Осијеку, Сплиту и Загребу, бити чврсти и ваљани Срби, али ипак морамо и о броју повести рачуна. Зато ћемо након активирања стваралаца у нашим акцијама увијек инсистирати на увлачењу у њих и посебној бризи за младе људе. Остварени су лијепи резултати у школству и културном аматеризму, али је још пуно посла пред нама.

- **изградња институције.** Један је од битних циљева нашег рада, изградња институције која има своје мјесто на јавној и културној сцени Хрватске и Србије. Он у себи сажима све остале елементе, идеје, људе, имовину, рад. У перспективи, настојећи максимално извући квалитет из постојећих дјелатности, Српско културно друштво видимо као савез уобличених подинституција: централног фолклорног ансамбла, образовног центра, издавачко-информативне куће са књижаром, научно-истраживачког центра, јаке библиотеке, галерије, архива... Пододбори и њихов рад остају трајно и незамјењиво везивно ткиво цјелине Друштва, његове организације и његовог смисла постојања.
- **јачање сарадње са Србијом и њеним културним институцијама.** Јачање ове сарадње је за нас била и остаје програмска и људска нужност и дужност. Како због оне половине нашег свијета која данас живи у Србији, тако и због нама јасне спознаје да национална културна институција можемо постати само процесом интеграције у цјелину српске културе. Направили смо у овом погледу значајне помаке, помоћ нашим програмима од стране београдских министарстава; Министарство културе, Министарство дијаспоре и одавно Министарство науке, значајна је и редовна, а све то рекао бих, нарочито вриједи и за Извршно веће Војводине, које се труди помагати редовно и тамо гдје је најпотребније. Ипак, неколико чињеница збуњује наше људе у овом повезивању. Збуњује их још увијек слабо и изразито површно исполитизирано (не)разумијевање за наше теме у србијанској јавности. Збуњује их привидан парадокс да је вријеме политичког опадања деведесетих година било и вријеме изразитије самосвијести српске културе, неголи је то ево данашње, демократско, не виде међусобну везу, чињеницу да је инфериорни дух законито чедо аутистичног национализма претходног периода. У сваком случају, ојачано Српско културно друштво са сједиштем у Загребу, по нашем мишљењу, може бити од велике користи цјелини српске културе у њеној регионалној јужнословенској и средњоевропској оријентацији и самоосвјештавању.
- **интеграција у хрватске културне токове и сарадња са надлежним институцијама.** Остварен је озбиљан напредак у сарадњи са минис-

тарствима културе и знаности, образовања и спорта, која суфинансирају оне наше програме који су се за то изборили својим квалитетом; у издаваштву је успостављена успјешна сарадња са неким од водећих домаћих кућа (са VBZ у издавању Деснице, са Gordoganom у издавању Јосипа Хорвата); лошија је ситуација са локалним властима, па и са градом Загребом. О томе и сами понешто знате. Главни проблем на овом подручју је константно настојање главнине хрватске културе на удаљавању од свега заједничког створеног у претходна два вијека радом истакнутих Хрвата и Срба, стваралаца и политичара, чак и настојање да се избришу за нас неоспориве историјске чињенице ревидирањем прошлости 20. стољећа и оне раније. За илустрацију, једну од безбројних, нека послужи чињеница да у посљедњем тому Хрватске енциклопедије Лексикографског завода Мирослав Крлежа, наследици свима нам познате “југославике”, нема одреднице, Гаврило Принцип!

- **сарадња са Српском православном црквом и осталим националним институцијама.** Стално је било наше настојање да се сарадња оствари и продуби. Њено интензивирање је заковано и често присутним унутрашњим неразумијевањем улоге цркве у пречанским крајевима, оvdје гдје јој је, и њеном традицијом и историјом славне Карловачке митрополије уз духовне задаће намијењена и снажна социјална улога и брига за живот овог дијела српског народа. У сваком случају, остварена је озбиљна сарадња и међусобно разумијевање са владичанством Горњокарловачким, о чему ће још бити ријечи, а од осталих институција, са Српским народним вијећем заједнички радимо на пројекту Архива Срба у Хрватској.

Дозволите да сада укратко покушамо оправдати почетну оцјену о нашем успјешном раду. Учинићемо то издвајањем неколико кључних програмских смјерова развоја Друштва, а који су по оцјени нас у Главном одбору дали добре резултате,

- **рад на Регистру културне баштине Срба у РХ.** Оснивање ове језгре научноистраживачког погона проистекло је из наше давне спознаје како је пет стољећа живота Срба на овим просторима било дуго вријеме тешког и повремениог сабирања и сталног расипања и осипања. Данас, кад је много наших кућа празно, цркава пусто и порушено, имовине и људи неповратно изгубљено, крајње је вријеме да се покуша направити салдо онога што смо макар дијелом успјели сачувати, па макар и само у запису или сјећању. Њихова је права и главна задаћа управо попис и опис свега нашега; цркава, манастира, гробаља, библиотека, топономастике и остале језичне грађе, грађе народне културе, записа из на-

родне књижевности, народне архитектуре, књижевности Срба у Хрватској, доприноса на пољу осталих умјетности и науке... Логично, тај је посао кренуо од оног најлакше видљивог, угроженог и неоспорно нашег; од материјалне оставштине Српске православне цркве. Рад на овом пројекту требао би резултирати изласком, по садашњој пројекцији, шест обимних свезака, 4 свеска територијално подијељене црквене грађе, 1 свезак из народне културе и 1 свезак за књижевност и умјетност. Вријеме трајања нисмо одредили због ограничених финансијских могућности и нашег неограниченог интереса. У овом тренутку на Регистру културне баштине раде: **Бранко Чоловић**, рођен у Дрнишу 1962. године. Основну и средњу школу завршава у Книну, а Филозофски факултет, групу за историју умјетности, у Београду. На истом факултету децембра 2001. обранио је магистарски рад са темом "Манастира Крка". Радио као средњошколски наставник, а у ратно доба у книнском Заводу запослен на пословима заштите споменика културе. Активно је судјеловао у поступцима евакуације културних добара, а од 1995. у Београду ангажован је као вањски сарадник Народног музеја и Музеја СПЦ. Посљедње двије године уз рад у "Просвјети", сарађује на конзерваторско-рестаураторским радовима на Хиландару. Један од најбољих познавалаца материјалне и духовне баштине православне Далмације.

Игор Мркаљ, рођен у Глини 1975. године. Дипломирао међународне односе на Факултету друштвених знаности Карловог свеучилишта у Прагу, на истом факултету 2003. године магистрирао на подручју европских интеграција и након тога започео докторски студиј модерне повијести. У "Просвјети", уз сарадњу на Регистру баштине, ради на пројекту Измјена назива улица и тргова у хрватским градовима 20. стољећа.

Љиљана Вукашиновић, рођена у Бјеловару 1982. године. Апсолвентка на Филозофском факултету у Загребу, на одсјеку Повијест умјетности и Етнологија и културна антропологија. Вишегодишња вањска сарадница Музеја за умјетност и обрт у Загребу, главни круг интереса су јој православно сакрални објекти сјеверозападне Хрватске 18. и 19. стољећа.

Прва следећа кандидаткиња за ангажман (овиси једино о осигуравању средстава) је **Ирена Смиљанић**. Рођена 1974. године у Загребу, дипломирала на студију филозофије Филозофског факултета у Загребу, а последије-дипломски студиј "Европски студији: језици и културе у додиру" уписала је у Задру 2004. године. Један семестар је провела на Свеучилишту у Удинама у Италији, за што јој је одобрена посебна стипендија, а тренутно на Одсјеку за повијест овдашњег Филозофског факултета пише докторску дисертацију под насловом: "Жумберчани о себи и други о њима: повијесна баштина, националне идеологије и идентитети".

Српско културно друштво никада у свом радном саставу није имало овакву младу и стручну екипу.

- **Фолклорни ансамбл СКД “Просвјета” са сједиштем у Вуковару.** О раду и међународним успјесима нашег централног ансамбла више можете прочитати у једном од прилога овом извјештају. Најкраће: успјели смо у намјери да створимо и одржимо ансамбл који ће у свакој прилици достојно представљати и Србе у Хрватској и свој ужи завичај. Дакако, није то наш једини квалитетан ансамбл, али је истина да су основи као репрезентација па су и очекивања од њих највећа. Њихов даљњи развој, поред осталог, треба ићи у смјеру реемисије постигнутог квалитета према пододборима и јачања њихове улоге као едукацијског центра за фолклор у цјелини нашег Друштва.
- **Дани српске културе у Загребу.** Успјешан програм којег је на својим леђима изнио ентузијазам људи из “Просвјете”, прије свих, Светлане Патафте и Раде Драгојевића, који су га осмислили и организовали. Намјера нам је била лако видљива, нагласити наш интерес за обнову некад јаких веза двију култура и промовирати се као један од природних посредника у томе. Ентузијазам овдје посебно наглашавамо јер смо се од почетка суочили са неразумијевањем реалних димензија на србијанској и препрекама на хрватској страни. Унаточ свим наметнутим дискусијама о времену одржавања манифестације (дан пада Вуковара) у последње двије године одржани су посјећени и квалитетни програми; позоришне представе Милана Гутовића и Београдског драмског позоришта, изложба српског политичког плаката, књижевне вечери Марка Видојковића и Светислава Басаре, концерти Милоша Петровића и браће Теофиловић, те двије филмске вечери, Олега Новковића и Мирослава Момчиловића. Смјер развоја ове манифестације мора бити одгој нове публике, а циљана популација млади и образовани људи овог, а у будућности и осталих градова Хрватске.
- **Ђачки дом у Пероју и рад Просвјете на образовању српске дјеце.** И овај пут морамо поновити како је искуство показало да су љетне школе најуспјешнији облик нашег посебног доприноса образовању српске дјеце. Годинама се већ одвијају у вишеструко неусловном Парохијском дому у Пероју, и изглед и углед школе им дају прије свега воља и енергија наших наставница и наставника предвођених Новицом Вучинићем и парохом пулско-перојским Гораном Петковићем. Та је просторна скученост главни разлог зашто ову грану нашег друштва нисмо могли развити, иако притисак потенцијалних полазника стално расте. Ученици и наставници све ово вријеме уживају истинско гостољубље ове истарске парохије, пароси држе наставу вјеронаука, уживамо разумије-

вање и подршку Његовог Преосвештенства владике горњокарловачког Герасима, па нам је логично на ум пала идеја да добру вољу и средства којима располажемо, удружимо и приступимо градњи новог објекта. Служио би примарно за наше љетне школе, епархији као додатни објект у настави вјеронаука, а преко године може корисно послужити за одржавање семинара и осталих видова обуке наших кадрова. Градња овог објекта прихваћена је као једна од програмских тачака коалиционе сурадње СДСС-а и ХДЗ-а, па су за ову годину предвиђена одређена средства за припремне правне и архитектонске послове. На њима је ангажована архитектица гђа Бранка Ружић која сарађује са нашим Друштвом на постепеном преуређењу зграде у Прерадовићевој 18. Припремни послови би морали бити готови до јесени како би објект са трошковником могао ући у прорачунски план за 2009. г.

- **Додјела годишње награде “Сава Мркаљ” на централној Светосавској академији.** Наше Друштво има Славу. Славе су интиман и битан знак српског идентитета. “Просвјета” слави оснивача српске цркве и културе св. Саву. И то је једно од ријетких заповједних мјеста у животу Друштва. У њему има мјеста за људе различитих оријентација, духовних, политичких и свих других, али онај коме је проблем славити св. Саву, ушао је у туђу институцију. Главни одбор није инсистирао на унифицираној форми манифестације, тражили смо и тражимо од свих тек некакав разуман минимум поштовања традиције, од освјећења колача до светосавске химне, и чини нам се да смо ствар успјели помакнути корак унапријед. Светосавске академије данас по Хрватској живе спонтано и без изузетака по регијама и пододборима.

Јачању те традиције служи и обнова централне светосавске академије у Глазбеном заводу у Загребу. На те свечаности хорске музике долазили су нам водећи српски хорови: Београдски мадригалисти, Музичка школа “Мокрањац”, бањалучко “Јединство”, хор Саборног храма св. Георгија из Новог Сада. Биле су то вечери богате умјетнички и духовно и наша је академија брзо постала догађај за који се купују карте у слободној продаји на каси Глазбеног завода.

Кад смо се с временом почели полако опорављати као заједница, и расти као институција, јавила се и природна потреба да издвојимо и награди-мо најбоље међу нама. Један од најкрупнијих наших пречанских доприноса зачецима модерне српске културе дао је Сава Мркаљ чије је “Сало дебе-лога јера” изашло пред још мало па 200 година и награда је заслужено добила његово име. Имали смо притом на уму и рад истоименог српског културног друштва које је часно радило крајем 80-их и 90-их година прошлог стољећа. Одлуком Главног одбора награду су добили умјетници значајног

доприноса цјелини националне културе, књижевности и ликовне умјетности, људи на које с правом смијемо бити поносни;

Дара Секулић, пјесникиња

Боривој Довниковић, цртач свега што се да нацртати, а помало и писац

Ђорђе Петровић, сликар

Можда ће с временом постати потребно награду раздвојити на годишњу и ону за животно дјело. О томе ће одлучити једино притисак квалитета.

— **Имовина Друштва.** Ову смо борбу водили на двије фронте. Обнављаји смо, добрим дијелом властитим средствима, оно што имамо, и борили се правним средствима за оно што нам је одузето. Већина вас зна да је зграда у Бериславићевој доведена у пристојно стање и да њена старост и трошност не омогућава пуно више од овог што смо учинили, а задњих пар година, средствима Министарства културе, интервенише се и на згради у којој је наша библиотека у Прерадовићевој 18. “Просвјетини” домови на Удбини и у Крњаку су уређени и у функцији, надамо се да ће ове године прећи у наше власништво.

Након 15 година судовања, вјеровали или не, пред нама је, након повољне другостепене пресуде, привођење крају наше борбе за зграду у Прерадовићевој 21. Не миримо се ни са трајним губитком Прерадовићеве 23 и настављамо наше напоре да то питање правно разјаснимо.

Основу за то нам даје и судско прихватање наше жалбе у пресуди од 19. децембра 2007. године. Кључна реченица компликованог правног текста гласи: “Утврђено чињенично стање не даје темеља за закључак да је СКД “Просвјета” оснивајући Штампарију Просвјета пренијела на овај правни субјект сву имовину укључујући и спорне некретнине. (А баш то тврде наши судски противници. **Опаска Ч. В.**) Нити једна исправа не даје основа за овакав закључак.” Када имовину напокон вратимо на тесту ће бити наше пословне и организационе способности, али нека. Напокон. Тада ћемо одлучивати у којој ћемо мјери нове могућности искористити за даљњи раст наших културних програма, а у којој за стратешки битан циљ – искорак у материјалном осамостаљивању Друштва.

У успјехе “Просвјете” треба свакако убројити и дословно спашавање Издавачког подuzeћа “Просвјета”, чији су велики дугови враћени, дијелом и продајом удјела издавачкој кући “Профил”, књижара сачувана, данас и са богатим избором књига из Србије, и пред којим је стварање новог издавачког плана са ослонцем на производњу уџбеника за дјецу наше националности.

Драмска скупина “Ехо” из загребачког пододбора побиједила је 2006. године на Фестивалу хрватских казалишних аматера са представом “Кошке умиру од љубави” Мирјане Ојданић.

Часопис за дјецу “Бијела пчела” ријечког пододбора и издавачка дјелатност Просвјете од покретања држе висок ниво и значајно доприносе угледу Друштва. “Десничини сусрети” које радимо са Филозофским факултетом и Хрватским друштвом писаца имају потенцијал врло значајне манифестације, јер су теме и контекст Десничиног дјела европски по свом домету и оквиру.

Лијепе резултате у фолклору постиже пододбор Дарда, у позоришном аматеризму пододбор Пачетин, добру етно-збирку имају Окучанци, Мали Градац је стално привлачно одредиште за наше чланове са својим Сусретима на Банији, Личани покушавају створити заједнички фолклорни ансамбл, Кордунаши школу свирања, пододбор Дарувар дјечју позоришну скупину, пододбор Огулин се брзо изборио за мјесто на културној карти свог града, Карловац је имао изузетно успјешних акција... И нека се не љуте они које не спомињем, ово је сажет и кратак преглед нашег рада.

Дозволите да на крају споменем и неке од проблема у нашем раду. Ствара их сам живот, разнородни су и несводиви у неке опћените категорије: – и даље смо као Друштво исувише потрошачки орјентисани, окренути приходима од стране Савјета за националне мањине и овисни о том новцу. Као што се централа Друштва настоји наметнути на националном плану и развести своје изворе прихода, тако и пододбори, ако желе осигурати будућност, морају постати културне тачке у својим срединама од ширег заједничког интереса.

- још увијек се исувише често дешавају вандалски напади на наше просторије. Зграда у Бериславићевој улици је два пута каменована откако је уређена. Реално је претпоставити да пажњу руље привуче ћирилична табла која стоји на њој. Неколико пута је нападнута просторија сплитског пододбора, а наши нам Осјечани више ни не јављају за нове погрдне натписе на кући у којој су смјештени. Као да је у питању нека врста већинског фолклора.

- политика учлањивања људи нам није довољно профилисана ни довољно уједначена. Истина је наравно да рад пододбора не овиси примарно о броју чланова, истина је да се може успјешно радити са 20 и неуспјешно са 200 чланова, али истина је и то да смо ми удруга грађана чија се јавна снага поред осталог потврђује и чланством и Главни одбор се овим питањем мора детаљније позабавити. Број од 2000 чланова за једно културно друштво је пристојан број, кад бисмо могли бити задовољни са свима који су унутра, и кад не би знали да још увијек много образованих Срба нема нашу чланску књижицу.

Рад Главног одбора Друштва у протеклом периоду био је озбиљан и хармоничан, са одговорношћу свих за развој цјелине, мимо сеоских и регио-

налних интереса и сумњичења. Посјећеност сједница била је у цјелини добра, уз напомену да су кворум углавном спашавали чланови Главног одбора из источне Славоније и људи “са терена” док си је загребачка интелегенција дала више права у слободном тумачењу добровољно прихваћених обавеза. Ауторитет Главног одбора је неокрњен, донешене су се одлуке, без проблема и проводиле, а у будућности треба више порадити на њиховој јавној презентацији.

Драги скупштинари!

Овај преглед нашег заједничког рада подлога је за дискусију о достигнућима и перспективама коју ћемо водити 17. маја ове године. И тако га треба и разумјети. Слободна расправа о свим потакнутим и отвореним питањима наше је право и програмска обавеза.

Срдачан поздрав!

У Загребу, 30. априла 2008.

Предсједник СКД “Просвјета”

Чедомир Вишњић